эТ

ARCHEOLOGISCHE INSTITUT UND MUSEUM
DER BULGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN – ABTEILUNG SCHUMEN

PRESLAV

6

SAMMELBAND

2004 • SOFIA
VERLAG DER BULGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN „MARIN DRINOV“

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ –
ФИЛИАЛ ШУМЕН

ПРЕСЛАВ

6

СБОРНИК

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР
ПРОФ. Д. И. Н. ТОТЮ ТОТЕВ

Дар
за Библиотеката
на Филиала на АИМ при БАН
от отг. редактор
25.08.2004
Шумен

[illegible] ИНСТИТУТ [illegible]
Филиал ШУМЕН
7026/2012

2004 • СОФИЯ
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„МАРИН ДРИНОВ“

**СБОРНИКЪТ СЕ ИЗДАВА СЪС СЪДЕЙСТВИЕТО
НА ОБЩИНА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:
ПРОФ. Д.И.Н. ТОТЮ ТОТЕВ
СТ.Н.С. Д-Р ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ
СТ.Н.С. Д-Р СТОЙЧО БОНЕВ

REDAKTIONKOLEGIUM:
PROF. DR. HABIL. TOTYU TOTEV
HERAUSGEBER, DR. PAVEL GEORGIEV
HERAUSGEBER, DR. ST. BONEV

© Археологически институт с музей при БАН –
Филиал Шумен, 2004

ISBN 954-322-022-6 (Т. 6)

ПРЕДГОВОР

След 10-годишно прекъсване настоящият том 6 на „Преслав“ се появява, за да припомни и да продължи излезлите от печат преди него 5 тома на утвърдената, макар и незаслужено малко позабравена днес, научна поредица „Сборници Преслав“ на Преславското археологическо дружество „Тича“.

За богатото и разнообразно съдържание на том 6 сме задължени на организаторите на проведената през 2003 г. (29—30 май) във Велики Преслав Национална конференция „Културата на Велики Преслав IX—XIV век“. Конференцията беше организирана по случай 1110 години от обявяването на Преслав за столица на Първото българско царство, 50 години от смъртта на заслужилия изследовател на преславската култура Йордан Симеонов Господинов (1872—1953), 120 години от възстановяването на градския статут на Велики Преслав. За нейната организация и високо научно равнище допринесоха: Археологическият институт с музей при Българската академия на науките — филиал Шумен, Община Велики Преслав, Археологическият музей „Велики Преслав“, фондация „Велики Преслав“ и Научният център „Преславска книжовна школа“ при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.

На високото научно ниво на форума особено благоприятно се отразиха прочетените над 30 научни доклади и съобщения и задълбоченото им обсъждане от участници от София, Шумен, Велико Търново, Варна, Велики Преслав, Добрич, Силистра, Карнобат и др. Открита от проф. Тотю Тотев, председател на Организационния комитет и на фондация „Велики Преслав“, конференцията беше поздравена с вдъхновено слово от кмета на Община Велики Преслав Рачко Кожухаров. Специален гост на този внушителен с броя на участниците си научен форум беше внучката на Йордан Господинов г-жа Светла Маслева.

На проблемите в докладите и на тяхното разискване в тези уводни думи няма да се спирам. За тях ще можете да прочетете в настоящия том 6 на „Преслав“. Той е вече в ръцете на специалисти — историци, археолози, музейни работници, студенти и на читатели, които обичат и ценят културата и изкуството на средновековна България.

Заслуга за реализацията на том 6 имат не само авторите, предоставили на редколегията своите доклади и съобщения, но и преди всичко главният организатор на този навременен научен форум — Община Велики Преслав в лицето на кмета г-н Рачко Кожухаров, който осигури средства за отпечатването на тома. Мой приятен дълг е от името на редакционната колегия на поредицата „Сборници Преслав“ да им изкажа голямата си благодарност.

25 декември 2003 г.
Коледа

проф. д.и.н. Тотю Тотев

СЕЛИЩЕ ОКОЛО ЕЗИЧЕСКИЯ ХРАМ ПРИ РУМСКА РЕКА В ПРЕСЛАВ

Стойчо Бонев, Рашо Рашев, Николай Русев

През 1981 г. в североизточната част на Външния град в Преслав, на левия бряг на Румска река, на около 500 м преди вливането ѝ в Тича, бе разкрит прабългарски храм[1]. Както и другите архитектурни паметници на езическия култ, той е запазен само със субструкцията си, която очертава познатата планова схема от два вписани един в друг четириъгълника. Двете части на сградата са с еднакво дебели и еднакво дълбоко вкопани основи. Функционирал през първата половина на IX в., след покръстването храмът е бил съборен, но поради ориентацията на дългата му ос в посока север—юг преустройването му в църква се оказало невъзможно. Наследник на култовата му роля в района става една малка кръстокуполна църква, издигната на 16 м югоизточно от него. Самата църква в силно обезличен вид е разчистена също при първите разкопки[2]. Още тогава се допуска наличието на старобългарско селище около двете култови постройки, но то остава в сферата на предположенията, подкрепени единствено от фрагментираната ранносредновековна керамика, намерена при обхождане на околния терен, и от останките на някаква постройка на 20 м западно от езическия храм.

Паметниците от дохристиянското минало на Преслав са все още слабо изследвани. В по-голяма степен са проучени крепостните съоръжения и отделни сгради в централния аул, разположен на територията, където в края на IX в. се издига Царският дворец[3]. Към тях в териториален план се отнася и малкият храм недалеч към юг, разкрит през 20-те години на XX в.[4] При това положение храмът при Румска река остава единственият сигурен паметник от езическия период в по-широките граници на Външния град. Ето защо разкриването на селище, едновременно със светилището и обслужвано от него, е от особена важност за проследяване на най-ранното заселване на част от голямата територия, обхваната по-късно от външния крепостен пояс.

Разкопките при Румска река се възобновиха през 2001 г. и имаха строго определена цел за търсене на следи от селището, което се е нуждаело от издигането на култова сграда. Изкопът във вид на широка 1 м и дълга 20 м траншея се разположи напречно на храма (обр. 1). В западния му край се попадна на вкопано жилище-полуземлянка, което наложи той да бъде двустранно уширен. Въпреки това ъглите на полуземлянката останаха в неразкопан терен или под пътеки.

Жилището-полуземлянка е разположено на 14 м западно от храма. Има четириъгълна, почти квадратна форма с размери 4,60×4,50 м. Ориентирано е с ъглите си по посоките на света. Подът му е на дълб. 1,80 м от съв-

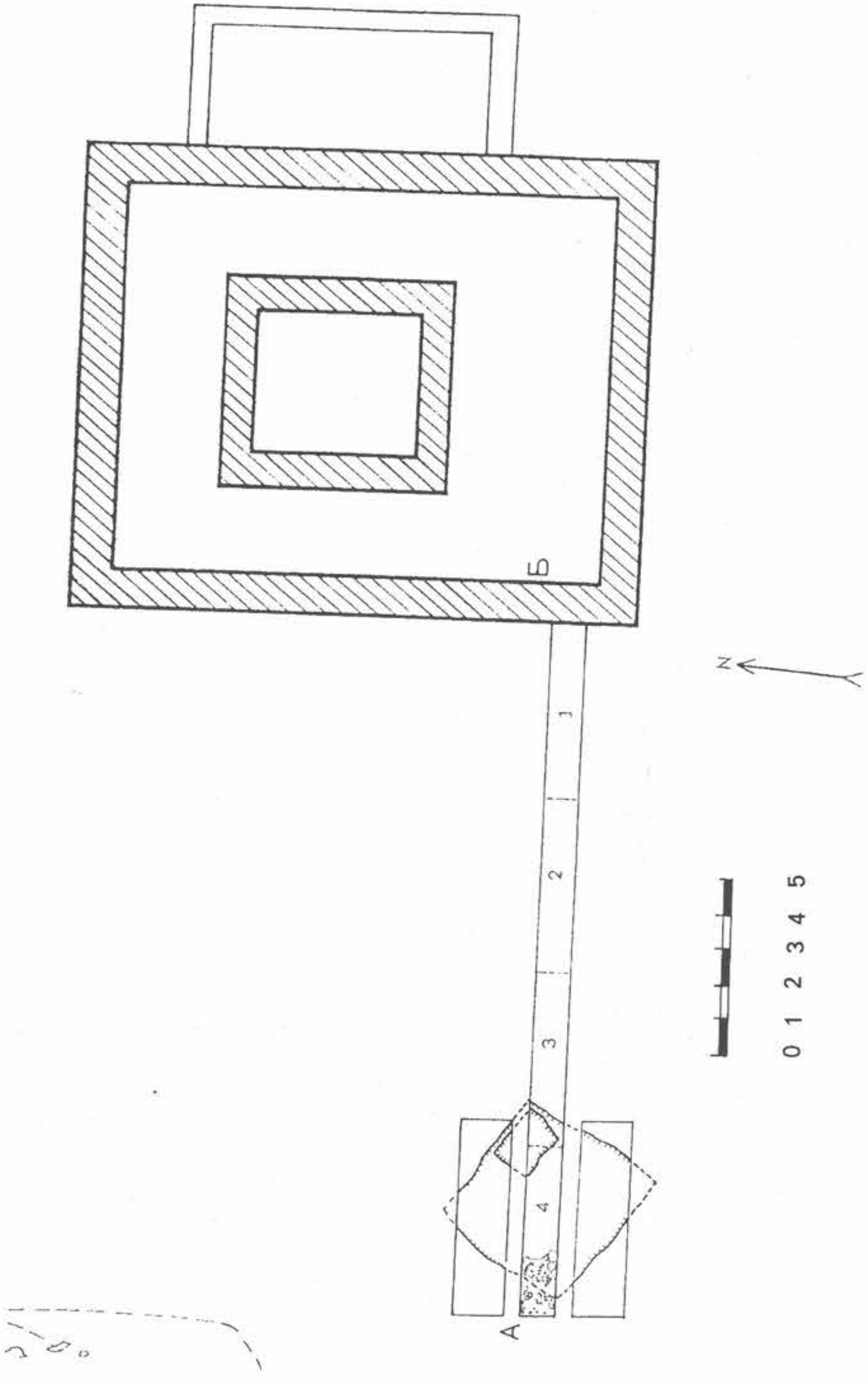

Обр. 1. Полуземлянка западно от езическия храм с план-квадратната мрежа на разкопките през 2001 г.

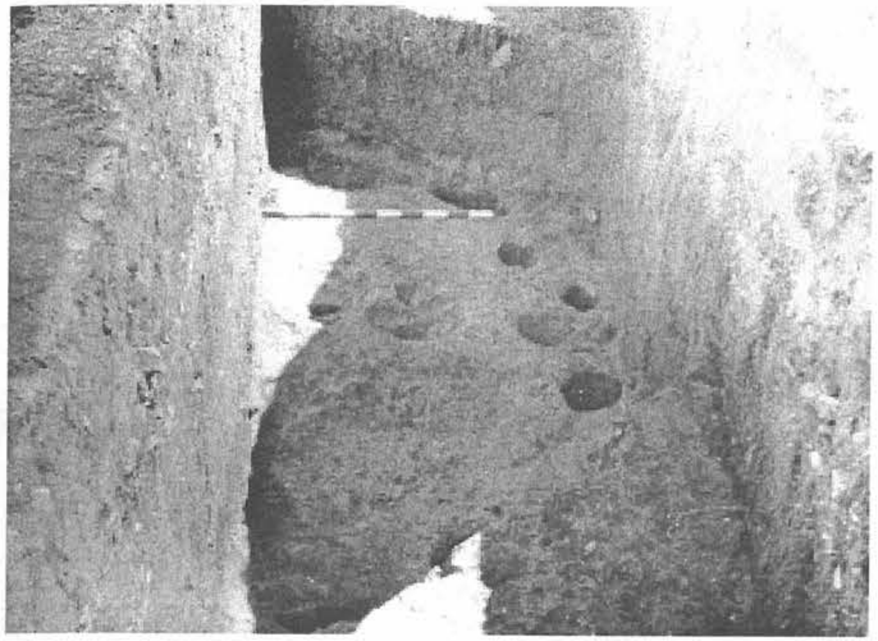

Обр. 2. Подът на жилището с гнездата за дървени стълбове

ременната повърхност и на 1 м от старото ниво (обр. 2). Липсва специална подова замазка. В източния ъгъл е била изградена печка от ломени камъни с размери 1,60×1,20 м, разположена в четириъгълна яма и ориентирана като жилището (обр. 3). Ямата е вкопана на дълб. 0,50 м от пода. Запълнена е с въглени, пепел и дребни ломени камъни, сред които са попаднали и отделни фрагменти битова керамика (обр. 4). Струпването на камъните в източния край на ямата е указание, че там се е намирала камерата, а пред нея се е разполагала предпечната площадка. Покрай границите на жилището бяха разчистени гнезда от кръгли в сечение дървени стълбове, вкопани под подовото ниво на дълб. 0,20—0,35 м. Плитка елипсовидна яма е вкопана в пода, в югозападната половина на жилището.

Разкритата полуземлянка не се различава от подобни по устройство жилища, проучени в селища от времето на Първото българско царство (IX—X в.), и намира пълно сходство с тях. Това се отнася както до четириъгълния ѝ, почти квадратен план, така и до повечето от елементите на устройството ѝ — дълбочина на вкопаване, липса на подова замазка, наредените покрай стените дървени стълбове от носещата покрива конструкция. Единствената ѝ отличителна особеност, която би могла да отведе към по-детайлна датировка, е вкопаната в пода печка. В литературата няма единно становище относно хронологическата характеристика на този тип отоплителни съоръжения и поради това тя често е предмет на дискусии[5]. Съществува мнение, че те в сравнение например с печките, разположени на самия под, са по-ранни и се отнасят към първата половина на IX, а дори и към

Обр. 3. Останки от печка в източния ъгъл на жилищната яма

края на VIII в., което обаче според други автори е по-малко вероятно[6]. Към такава датировка по отношение на жилището западно от езическата култова постройка в Преслав се присъединяваме и ние, още повече че стратиграфските наблюдения и безспорната му връзка с храма я подкрепят по категоричен начин.

От насипа в полуземлянката постъпи малък брой предмети, които без съмнение се свързват с бита на обитателите ѝ. Сред тях са три костени шила, ашик с отвор за привързване, два глинени прешлена с форма на двоен пресечен конус, желязно острие на нож и фрагмент от столче на стъклена чаша (обр. 5). Интерес представлява една почти напълно запазена амфоровидна стомничка, намерена на пода на жилището (обр. 6). Източена е от сива глина с дебелина на чирепа 0,6 см. Най-широката част на тялото на съда е под двете сега липсващи дръжки, след което той слабо се стеснява към дъното. На шийката е пробит отвор за вторично скрепване след повреда.

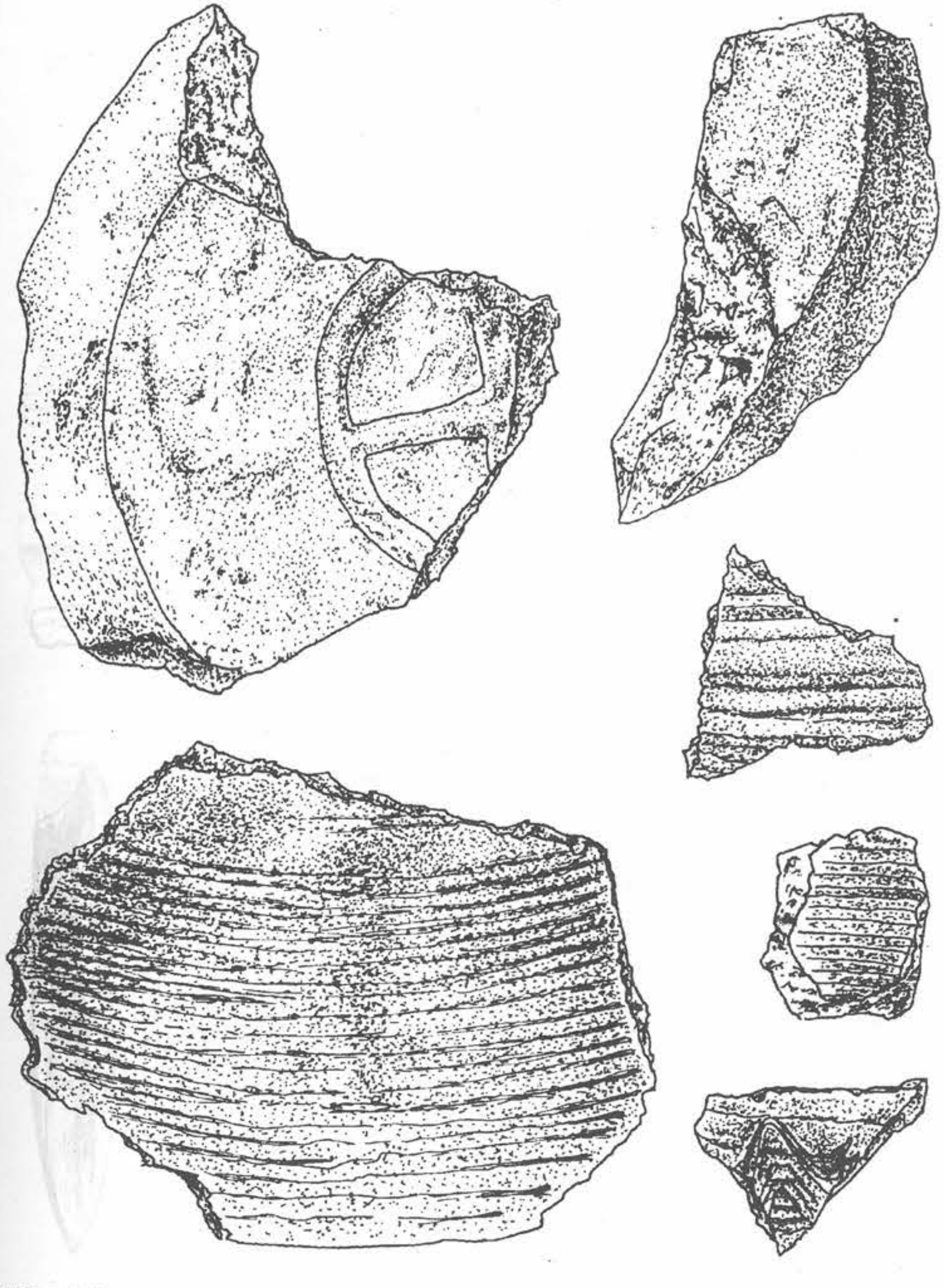

Обр. 4. Битова керамика от печката

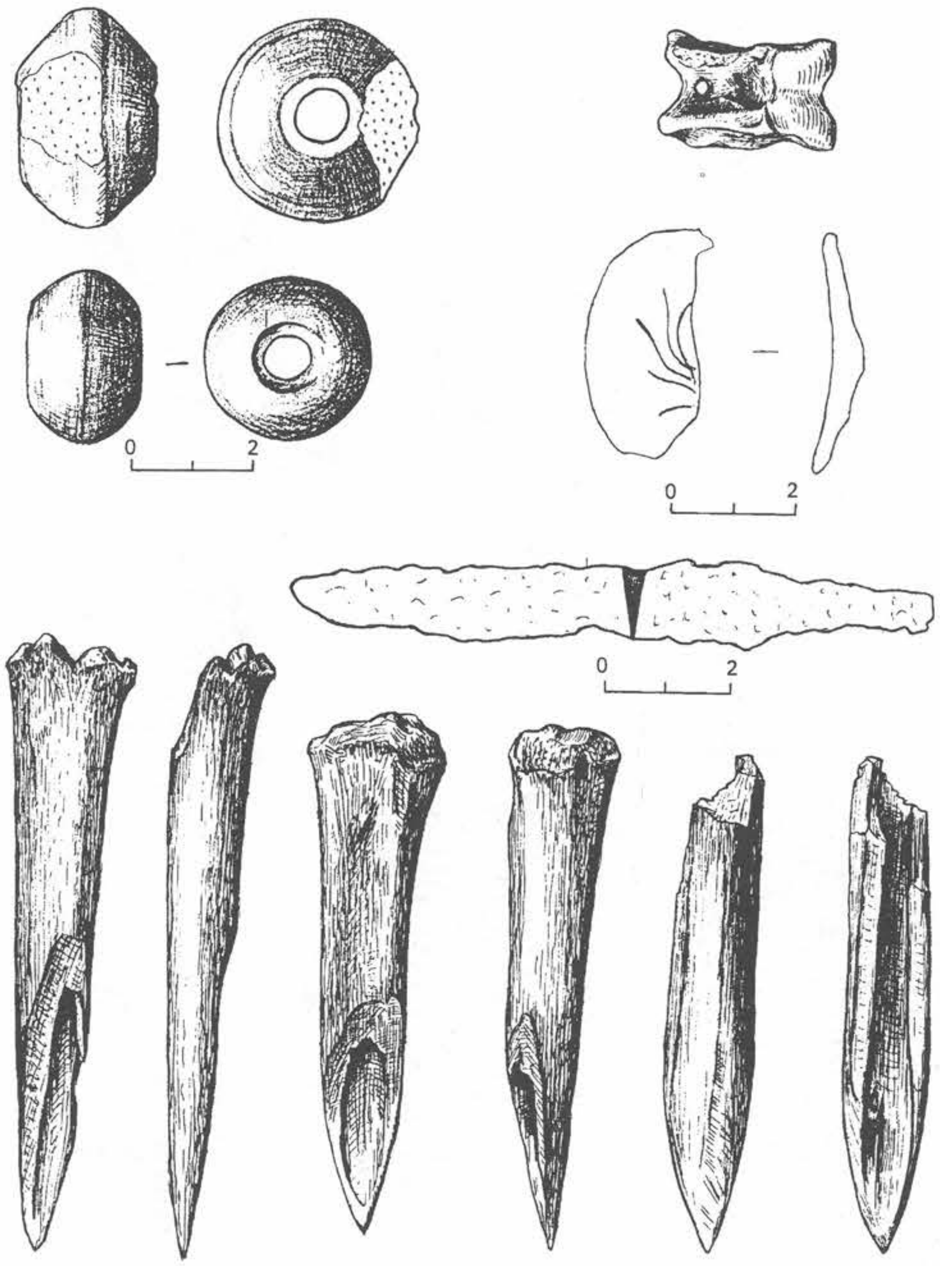

Обр. 5. Материали от най-долния пласт в полуземлянката

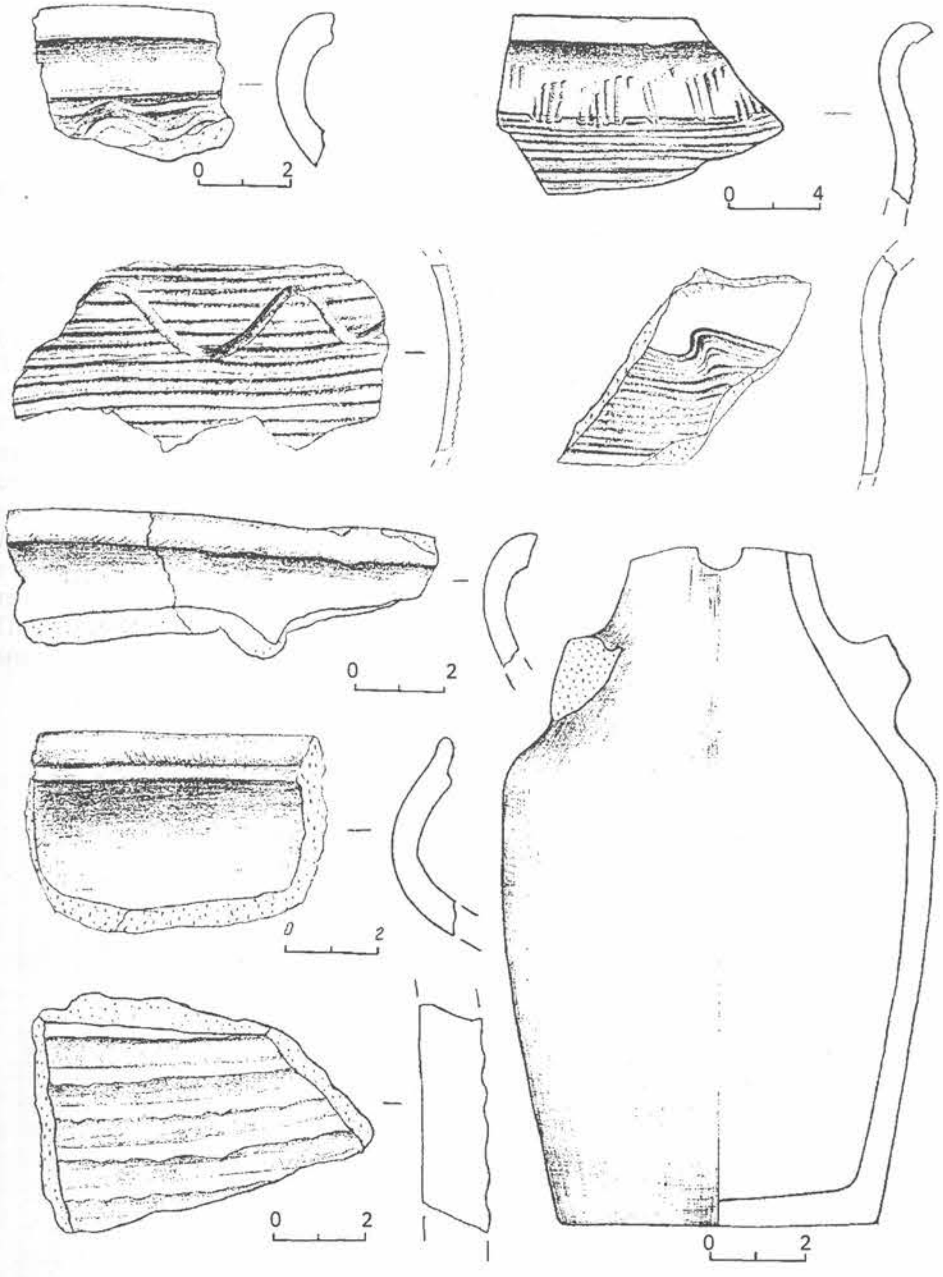
0 2
0 4
0 2
0 2
0 2
0 2

Обр. 6. Керамика от насипите в жилищната яма на дълб. 1,40—1,80 м

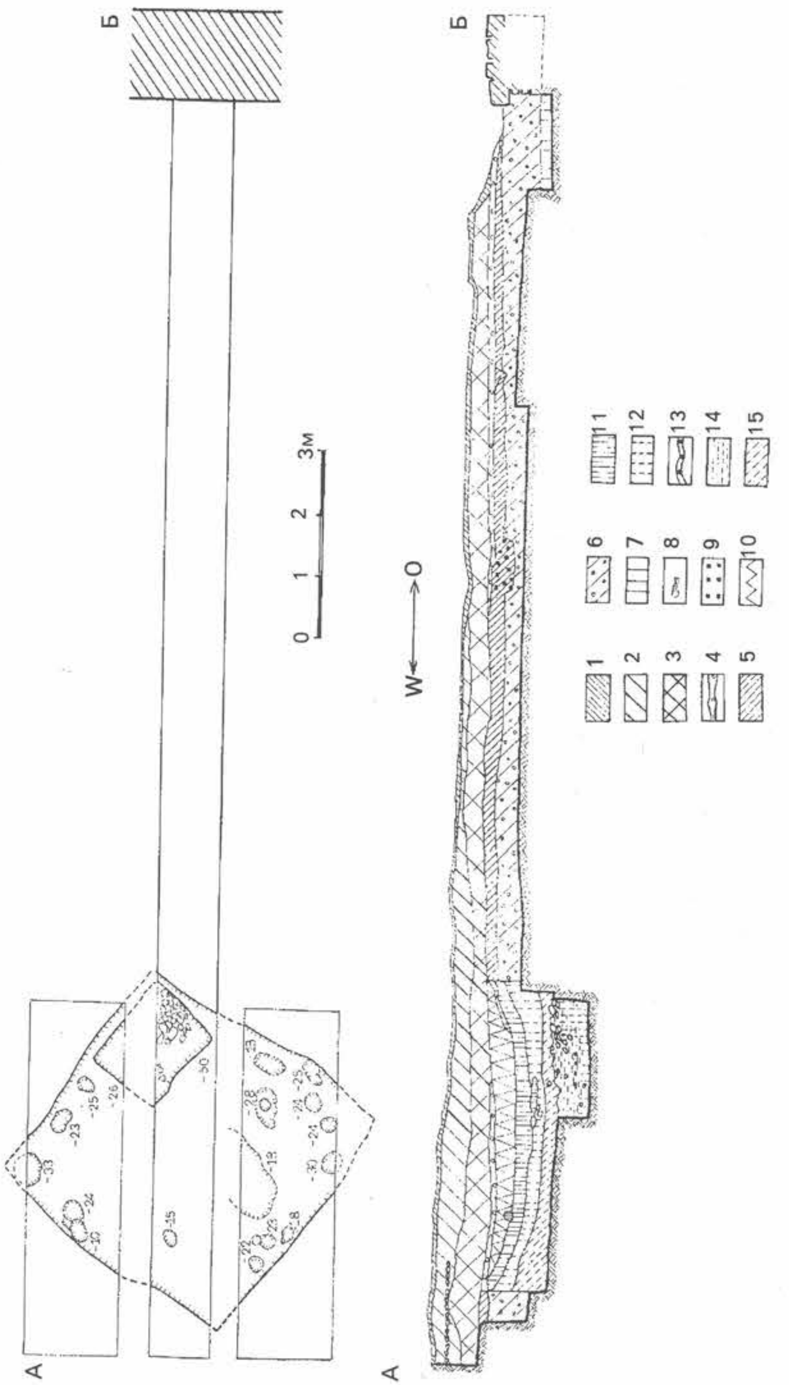

Обр. 7. План и разрез на жилището и стратиграфски профил по дължината на изкопа: 1 — тревен слой; 2 — камъни, керемиди, сива пръст; 3 — камъни, керемиди, керамика, кости; 4 — меки бели варовикови камъни; 5 — културен слой; 6 — хумус; 7 — льос; 8 — камък, керемида; 9 — въглени; 10 — кафява пръст; 11 — сива пръст; 12 — сивосинкава пръст; 13 — отухлена прослойка; 14 — пепел; 15 — сиво-черна пръст

Тази амфоровидна стомна е важна с датировката си, изрично обусловена от средата, в която е открита.

Вторият значим резултат от проучванията около езическия храм е проследяването на стратиграфията на пластовете и културните отлагания. В конкретен план те се извършиха по дължината на основния изкоп (обр. 7), но наблюденията върху техния ред със сигурност се отнасят и за един по-широк периметър от терена.

На дълб. 1,10 м лежи началото на льосовия слой, фиксиран в сектора до западния зид на храма. Над него е старият хумусен пласт, съставен от кафеникава чиста пръст. В този пласт и отчасти в льоса е вкопана полуземлянката. Над хумуса се проследява дебел до 0,20 м слой от сиво-кафява пръст, примесена с керамични фрагменти, въглени и животински кости[7]. Това е културният пласт, синхронен на жилището и на езическия храм. В очертанията на самата полуземлянка се наблюдават 4 различни слоя, леко огънати по средата. Най-долният е върху пода и именно той е пластът, съдържащ автентичните материали от бита на нейните обитатели, които посочихме. Останалите 3 са се образували, след като полуземлянката е била напусната, но при все още действаща култова сграда. Керамиката от културния пласт извън постройките и тази от слоевете във вкопаното жилище е идентична. Тя съдържа образци от двата основни ранносредновековни типа — от песъчлива глина с врязана украса и от сива пречистена глина. Последните съставляват значителен процент от общото количество и намират пълно сходство със сивата керамика, добита в миналото при разкоп-

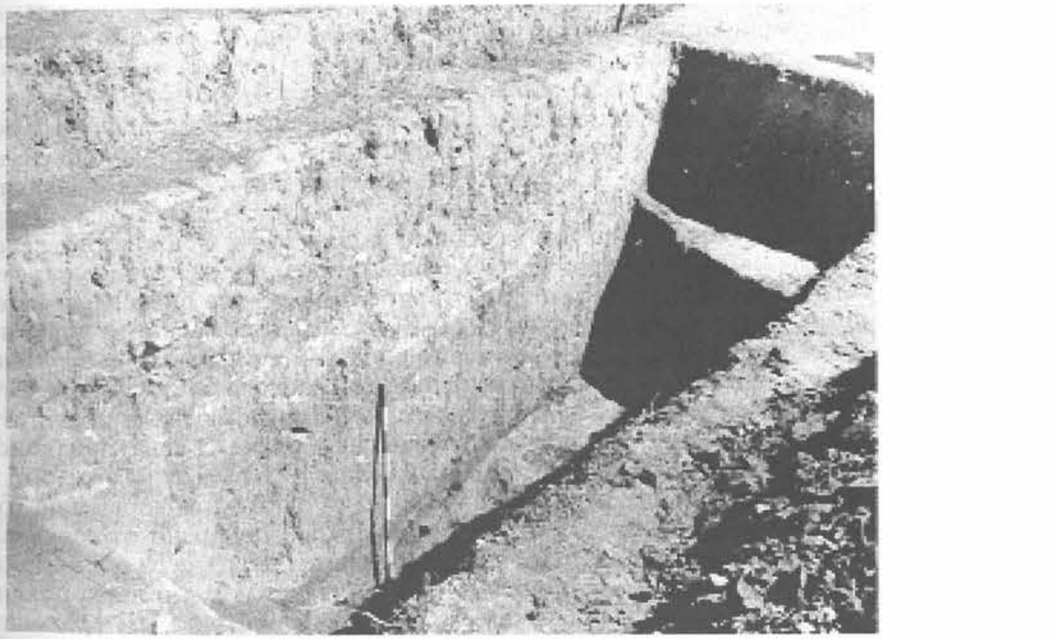

Обр. 8. Ивица от варовикови бучки върху насипите в жилището

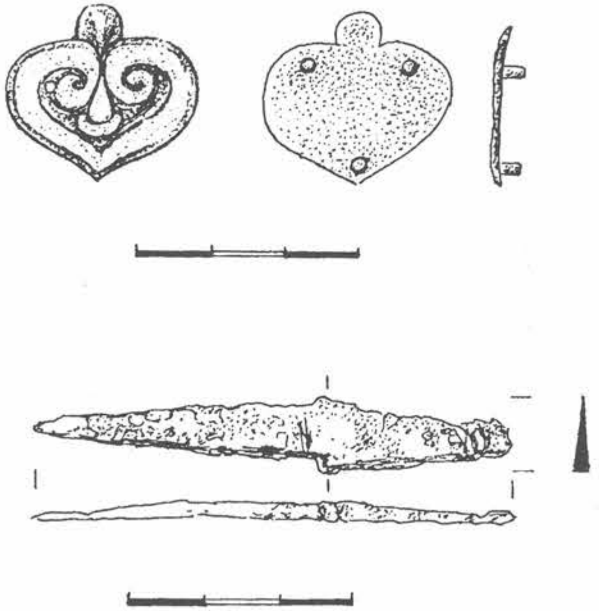

Обр. 9. Бронзова апликация и желязно ножче от пласта, отложен след разрушаването на жилището и храма

ките на храма[8]. Останалите фрагменти са предимно от гърнета с дебели стени и дълбоко врязана украса (обр. 6).

Върху културния пласт, отложил се по времето на живота на храма и жилището, в източната и отчасти в западната половина на изкопа се проследява плътна ивица от бели варовикови бучки. На изток тя се допира до стената на светилището, а на запад лежи върху запълнената с различни прослойки яма на полуземлянката (обр. 8). Този слой маркира разрушаването на храма в момент, когато вкопаното жилище вече е било изоставено. Има основания да се приеме, че то е съществувало преди строителството на храма и е било напуснато поради твърде голямата си близост до него. Още по-нагоре, или на дълбочина 0,60—0,80 м от съвременното ниво, по цялата дължина на изкопа се проследява слой от сиво-кафява пръст, наситен с керамични фрагменти, късове от плоски тухли, камъни и животински кости. Керамиката е в най-голямо количество и е представена от познатите разновидности — с врязана украса, глазирана и по-рядко от сива глина. Частите от сиви съдове от този пласт са значително по-малко от намерените в долния пласт, а фрагментите с врязана украса са с по-тънък чиреп и по-голямо разнообразие на орнаментите. Върху някои, предимно от стени на гърнета, са врязани старобългарски знаци, а върху две дъна са отпечатани релефни. Знаци, нанесени с пръсти преди изпичането, има и върху тухли. Сред частите от глазирана керамика се отличава един по-голям фрагмент от тяло на кана, покрита с плътна тъмнокафява глазура и украсена с два пояса от по 3 успоредни линии. От същия пласт произхожда и една сърцевидна бронзова апликация с трилистна палмета на лицевата повърхност (обр. 9). Тя, както и глазираната керамика, се датират не по-рано от X в. и насочват към такава датировка за целия пласт, в който са открити. Той се е образувал през периода на разположената наблизо кръстокуполна църква, заменила като култова сграда езическия храм, и на непроучената постройка, следи от която се виждат в нивата на около 20 м северозападно от полуземлянката. В западната половина на изкопа, над този пласт, на дълб. 0,40—0,60 м се проследява още един, съставен от сива пръст, камъни и късове керемиди. Строителните материали в него произхождат от разрушаването на споменатата столична постройка.

Откритата полуземлянка от началото на IX в. засега е първата от това време в Преслав, която става известна на науката. Освен че прибавя съществени данни за културата на бъдещата българска столица през езическия период, тя е показателна и за друго. Наличието на жилище в близост до храма дава сигурни основания да се приеме, че на около 1,5 км от каменната крепост на аула в Преслав е съществувал квартал, който е съвременен на неговите най-ранни градежи. В същото време този квартал илюстрира хронологията и мащабите на заселването на левия бряг на р. Тича и обяснява до голяма степен причините за включването на обширната крайречна територия в укрепените градски части на столицата.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тотев, Т., Ст. Бонев. Новоразкрит прабългарски храм в Преслав. — Плиска—Преслав, 5. Шумен, 1992, 222—230.

[2] Тотев, Т. Църква край Румска река във Външния град на Преслав. — Преславска книжовна школа, 4. Шумен, 1999, 136—141.

[3] Бонев, Ст. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX—XIV в.). Велико Търново, 1998, 20—55.

[4] Мавродинов, Н. Проучване на църквата във „Външния град" на Преслав. — ГНМ, 5, 1926—1931, 223—228. Общо за паметниците от езическия период срв. Венедиков, И. Преслав преди да стане столица на България. — Преслав, 1. С., 1968, 39—48; Рашев, Р. Преслав в периода до покръстването. — В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 59—62.

[5] Василев, Р. Функции и развитие на масовото жилище-полуземлянка в средновековна Плиска. — Плиска—Преслав, 8. Шумен, 2000, 103—107.

[6] Димитров, Д. Ил. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище в VI—XI век в Североизточна България. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 212—245; Рашев, Р., Ст. Станилов. Старобългарско укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. — РП, 17, 1987, 56—57.

[7] Анализът на животинския костен материал от изкопа през 2001 г. е направен в Лабораторията на Университет Висша антропологична школа в гр. Кишинев, Република Молдова, и е приложен към настоящата статия. Разкопките се извършиха от студенти от същия университет като учебна практика под ръководството на проф. Николай Русев.

[8] Димитров, Я., Ст. Бонев. Сивата керамика от езическия храм в местността Селище в Преслав. — В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 313—329.

ЖИВОТИНСКИЯТ КОСТЕН МАТЕРИАЛ ОТ ЖИЛИЩЕТО ПРИ ЕЗИЧЕСКИЯ ХРАМ В ПРЕСЛАВ

Мария Н. Павлова

Остеологический отчет

Видовой состав памятника:

1. Лошадь — Equus caballus
2. Корова — Bos taurus
3. Овца — Ovis aries
4. Коза — Capra hircus
5. Свинья — Sus scrofa domestica
6. Собака — Canis familiaris
7. Курица — Gallus domesticus
8. Гусь — Anser
9. Тур — Bos primigenius
10. Благородный олень — Cervus elaphus
11. Кабан (дикая свинья) — Sus scrofa ferus
12. Заяц — Lepus sp.

Координаты	Вид	Число костей	Часть скелета
кв. 1 0—0,40	• овца или коза	2	• 2 фрагмента плюсневой кости
	• неопределимое	6	
кв. 1 0,60—0,80 (под слоем известняка)	• корова	1	• фрагмент грудного позвонка
	• лошадь	1	• зуб (резец)
	• свинья	2	• фрагмент бедренной кости и ребро
	• неопределимое	3	
кв. 2 0—0,40	• корова	1	• фрагмент пястной кости
	• овца	1	• фрагмент черепа
	• овца или коза	1	• зуб
	• свинья	1	• лопатка
	• неопределимое	1	
кв. 3 0—0,40	• корова	5	• 2 зуба, лопатка, ребро и фрагмент плечевой кости
	• овца или коза	4	• зуб, нижняя челюсть, 2 фрагмента берцовой кости
	• свинья	2	• нижняя челюсть, фрагмент большой берцовой кости
	• неопределимое	3	
кв. 3 0,60—0,80	• лошадь	1	• ребро
	• корова	3	• фрагмент черепа, ребро и первая фаланга
1	• кабан	1	• зуб (клык)
	• свинья	4	• фрагменты черепа, нижней челюсти, лучевой и берцовой костей
	• неопределимое	6	
кв. 4 0—0,40	• корова	2	• зуб и ребро
	• свинья	1	• фрагмент плечевой кости
кв. 4 0,40—0,60	• корова	6	• зуб, поясничный позвонок, 3 фрагмента ребер, первая фаланга
	• свинья	4	• фрагменты нижней челюсти, плечевой кости, лопатки и тазовой кости
	• собака	2	• фрагмент плечевой кости и пястная кость
	• курица	1	• фрагмент бедренной кости
	• неопределимое	4	
кв. 4 0,60—0,80	• тур	1	• ребро
	• корова	2	• фрагмент бедренной кости, первая фаланга
	• овца или коза	1	• пястная кость
	• кабан	1	• клык (обработанный)
	• свинья	1	• локтевая кость
кв. 4 0,80—1,00	• лошадь	1	• лучевая кость
	• корова	14	• роговой отросток (со следами разделки ножом — по окружности у основания), 2 фрагмента черепа, 2 фрагмента нижней челюсти, 2 шейных позвонка, 3 фрагмента ребер, кость запястья, кость заплюсны, фрагменты бедренной и берцовой костей
	• овца	1	• фрагмент плечевой кости
	• коза	1	• бедренная кость
	• овца или коза	3	• фрагмент нижней челюсти, лопатка и плюсневая кость
	• свинья	4	• фрагменты верхней и нижней челюстей, астрагал, плюсневая кость
	• неопределимое	4	
кв. 4 ? (ниже 0,90)	• корова	1	• зуб (резец), лопатка
	• овца или коза	2	• фрагменты плечевой и лучевой костей
	• свинья	2	• нижняя челюсть, локтевая кость
	• курица	1	• коракоид
	• неопределимое	6	
кв. 4 0,90—1,10	• корова	14	• фрагмент нижней челюсти, 3 шейных позвонка, грудной позвонок, 2 фрагмента ребер, лопатка,

			тазовая кость, фрагмент бедренной кости, кость запястья, кость заплюсны, 2 плюсневые кости
	● овца	1	● лучевая кость
	● овца или коза	4	● ребро, фрагмент берцовой кости (со следами полировки — возможно, фрагмент шила), пястная и плюсневая кости
	● свинья	18	● зуб (резец), 8 фрагментов черепа, верхняя челюсть, 3 фрагмента плечевой кости, локтевая кость, фрагменты тазовой и бедренной костей, 3 фрагмента берцовой кости
	● гусь	1	● тибиотарсус
	● неопределимое	3	
кв. 4 1,10—1,30	● корова	2	● лопатка, вторая фаланга
	● неопределимое	1	
кв. 4 1,30—1,60	● корова	2	● 2 первые фаланги
	● овца или коза	1	● фрагмент берцовой кости (шило)
	● свинья	5	● фрагмент нижней челюсти, грудной позвонок, 2 ребра, первая фаланга
	● гусь	2	● фрагмент лучевой кости, тибиотарсус
	● заяц	1	● лопатка
	● неопределимое	1	
кв. 4 1,60—1,70	● корова	1	● первая фаланга
	● свинья	4	● 2 фрагмента плечевой кости, пястная и тазовая кости
	● благородный олень	1	● первая фаланга
	● курица	1	● лопатка
	● неопределимое	5	
кв. 4 0,80—1,00 (землянка)	● корова	2	● шейный позвонок, фрагмент бедренной кости
	● коза	1	● фрагмент плечевой кости
	● овца или коза	1	● фрагмент берцовой кости
	● свинья	2	● лопатка и фрагмент лучевой кости
	● неопределимое	1	
кв. 4 1,00—1,20 (землянка)	● лошадь	1	● зуб (резец)
	● корова	1	● тазовая кость
	● свинья	6	● зуб (клык), 5 фрагментов нижних челюстей (от 3 особей)
	● неопределимое	3	
кв. 4 1,20—1,40 (землянка)	● лошадь	1	● ребро
	● корова	6	● 2 зуба, ребро, поясничный позвонок, локтевая и лучевая кости
	● овца	1	● астрагал (обработанный: с отверстием и остатками металла на задней стороне)
	● овца или коза	5	● шейный позвонок, 2 фрагмента бедренной кости, 2 шила из берцовых костей
	● кабан	1	● клык
	● свинья	2	● фрагмент черепа, боковая метаподия
	● собака	2	● 2 ребра
	● курица	1	● бедренная кость
	● гусь	1	● коракоид
	● неопределимое	2	
кв. 4 0—0,90	● корова	4	● 3 ребра, лучевая кость
	● овца или коза	2	● лучевая и берцовая кости
	● кабан	2	● фрагмент большой берцовой кости, нижняя челюсть
	● свинья	3	● плечевая, локтевая, большая берцовая кости
	● собака	1	● фрагмент большой берцовой кости (шило)
	● неопределимое	2	
кв. 4 0—0,90 (южная прирезка, до белого слоя)	● лошадь	1	● лопатка
	● корова	8	● 2 зуба, ребро, 2 поясничных позвонка, фрагмент бедренной кости, 2 первые фаланги
	● овца	1	● фрагмент лучевой кости
	● овца или коза	7	● зуб, фрагмент черепа, шейный позвонок, ребро, лучевая кость, 2 фрагмента берцовой кости
	● свинья	4	● фрагмент нижней челюсти, первый шейный позвонок (атлант), фрагмент большой берцовой кости, плюсневая кость
	● неопределимое	5	
кв. 4 0—0,90 (северная прирезка, до белого слоя)	● корова	14	● верхняя челюсть, 2 фрагмента нижней челюсти, 3 ребра, грудной позвонок, фрагмент плечевой кости, лучевая и локтевая кости, кость запястья или заплюсны, пяточная и плюсневая кости
	● коза	1	● нижняя челюсть
	● овца или коза	9	● 3 зуба, фрагмент нижней челюсти, ребро, 2 фрагмента лучевой кости, 2 фрагмента берцовой кости
	● кабан	1	● зуб (клык)
	● свинья	19	● 3 зуба, 2 верхние челюсти, 3 фрагмента нижней челюсти, ребро, 2 фрагмента лопатки, 2 фрагмента плечевой кости, локтевая кость, фрагмент

			бедренной кости, 2 фрагмента большой берцовой кости, боковая метаподия, первая фаланга
	• неопределимое	9	
кв. 4 (без координат)	• лошадь	1	• фрагмент черепа
	• корова	6	• грудной позвонок, плечевая кость (расколота вдоль, с насечками от ножа), тазовая кость, астрагал (со следами разделки), берцовая кость (расколота вдоль), первая фаланга
	• овца	1	• плечевая кость
	• овца или коза	3	• 2 фрагмента нижних челюстей, берцовая кость
	• свинья	1	• фрагмент тазовой кости
	• неопределимое	3	
без координат	• свинья	2	• 2 зуба

Итоги

Вид	**Количество костей**	**Количество особей**
лошадь	7	2
корова	95	5
овца и коза	54	8
свинья	87	11
собака	5	1
курица	4	1
гусь	4	1
всего домашних видов	**256**	**29**
тур	1	1
благородный олень	1	1
кабан	6	3
заяц	1	1
всего диких видов	**9**	**6**
всего	**265**	**35**

Материал представлен в основном костными остатками коровы, свиньи и мелкого рогатого скота (овцы и козы). Заметного преобладания определенных частей скелета не наблюдается.

Депозит

Корова: минимальное число особей — 2 (1 взрослая особь и 1 взрослая или полувзрослая).
Свинья: минимальное число особей — 4 (1 молодая, 2 полувзрослые, 1 взрослая или полувзрослая).
Овца или коза: минимальное число особей — 2 (1 полувзрослая, 1 взрослая).
Лошадь: минимальное число особей — 1 (взрослая, старая).

Землянка

Корова: минимальное число особей — 3 (1 полувзрослая, 1 взрослая, 1 взрослая или полувзрослая).
Свинья: минимальное число особей — 7 (2 молодые, 4 полувзрослые, 1 взрослая).

Овца или коза: минимальное число особей — 6 (3 полувзрослые, 3 взрослые).
Лошадь: минимальное число особей — 1 (взрослая или полувзрослая).

Депозит / землянка — другие виды

Собака: минимальное число особей — 1 (взрослая).
Курица: минимальное число особей — 1 (взрослая или полувзрослая).
Гусь: минимальное число особей — 1 (взрослая или полувзрослая).
Тур: минимальное число особей — 1 (взрослая или полувзрослая).
Благородный олень: минимальное число особей — 1 (взрослая).
Кабан: минимальное число особей — 3 (2 взрослые, 1 взрослая или полувзрослая).
Заяц: минимальное число особей — 1 (?).

SIEDLUNG UM DEN HEIDNISCHEN TEMPEL BEI RUMFLUSS IN PRESLAV

Stoicho Bonev, Rascho Raschev, Nikolai Russev

(Zusammenfassung)

In Artikel wird eine Halberdhütte von der ersten Hälfte des IX Jhs. westlich von dem heidnischen Tempel bei Rumsfluss in Preslav und synchron mit ihm veröffentlicht. Es werden ausfürlich die Struktur der Wohnung, die Materialen von der Lebensweise der Bewohner, die Schichten, abgesetzt ringsumher im IX – X Jh. Die Autoren schliessen, dass zur heidnischen Zeiten, 1,5 km von der Steinfestung des Preslavsauls, gab es ein Stadviertel, gleihzeitig des frühersten Baus der Stadt. Es zeigt die Chronologie und die Dimension der Besiedlung auf der linken Ufer von Titscha und erklärt die Gründe für den Zusatz des geräumigen Territoriums in den gefestigten Stadtteilen der Hauptstadt.

ПРОУЧВАНИЯ НА ИЗТОЧНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ (1982–1989)

Стоян Витлянов

Археологическите проучвания на Източната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав, предмет на настоящото съобщение, обхващат сектора южно от т.нар. „Чупка“ (кула № 2) по посока на Източната порта на крепостта.

Този участък (обр. 1) от стената поради необичайното пречупване почти в средата му привлича отрано вниманието на проучвателите на Преслав. С надеждата, че разкопките на това място биха хвърлили значителна светлина върху характера на укрепителните съоръжения на Преслав, В. Иванова-Мавродинова предприема сондажни проучвания, но не ги завършва поради липса на средства. От 1970 до 1976 г. на това място провежда разкопки и Д. Овчаров, който проучва участъци от крепостната стена в района на двете чупки.

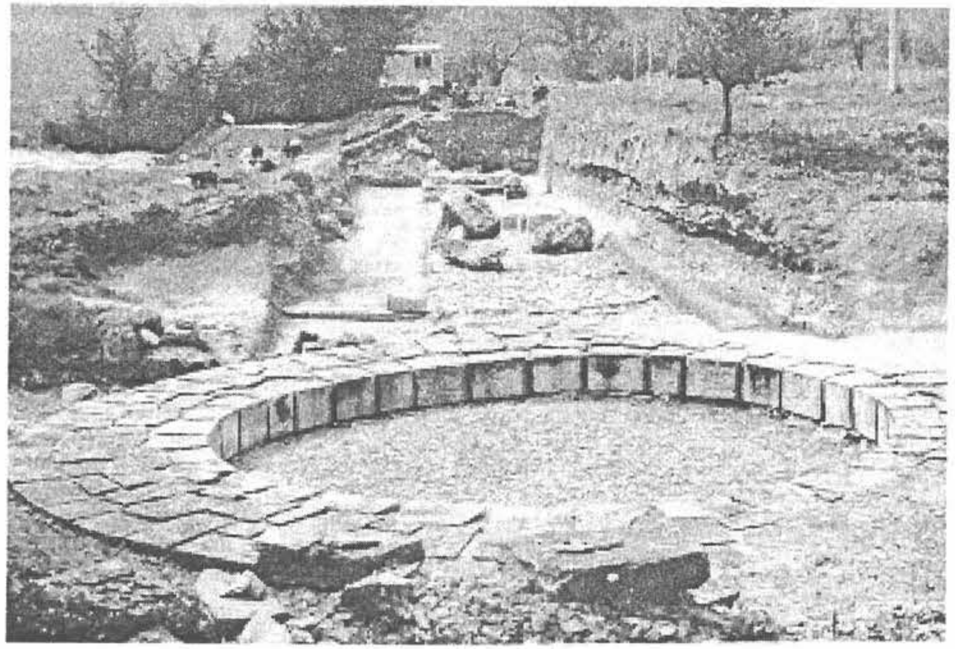

Обр. 1. Крепостната стена — поглед от север

Проучванията в този участък бяха подновени през 1982 г. с цел проследяване трасето на стената в южна посока към разкритата вече Източна порта[1]. Прекъснати за период от 5 години, през 1988 г. по искане на НИПК разкопките продължиха, за да бъдат окончателно преустановени през 1989 г. Оттогава до днес обектът тъне в забвение, останал встрани от вниманието както на проучвателите, така и на специалистите-консерватори.

Настоящото съобщение налага да отбележа, че по-голямата част от трасето на източната крепостна стена на Вътрешния град на преславското укрепление, обхващаща пространството от североизточната кула (№ 4) до т. нар. „Чупка“ (кула № 2)[2], е вече проучено, а резултатите — публикувани[3]. Една част от куртината с дължина 60 м, на север от източната крепостна порта, е разкопана и проучена в недалечното минало от Стефан Лисицов[4]. Изцяло са изследвани източната порта[5], както и част от трасето до южната крепостна стена.

След окончателното разкопаване на проучвания от нас сектор с дължина 70 м стана ясно, че стената е напълно разрушена. От суперструкцията до нас са достигнали in situ запазени единични каменни блокове от първия ред на градежа (обр. 2, 3). В отделни участъци от трасето на стената са запазени каменни блокове от втория ред на нейния градеж. Цокълният ред, както и редовете във височина са градени плътно с квадрова зидария от добре одялани продълговати квадри със средна дължина 0,80—1,00 м и ширина 0,40—0,60 м. Обработените каменни блокове са поставяни напречно на зида, добре прилепнали един към друг, споени с бял хоросан. Фугите по лицевата страна били старателно измазани с червен хоросан. Така оформената надцокълна зидария започва с 0,15—0,20 м отстъп от двете страни на цокъла. С този отстъп ширината на крепостния зид е около 3,00 м, което предполага дебелината на надстройката от квадри да е около 2,60—2,70 м. В останалите участъци от крепостната стена е открита частично само нейната субструкция, изградена изцяло в opus quadratum.

Същия характер имат и ъгловата кръгла кула, както и градежът на северната стена на ранното укрепление на Преслав. Този начин на градеж, както е отбелязано вече в научната литература, е отличителен белег на изграждане на преславската крепост през нейния най-ранен период[6]. От проучения досега сектор се вижда, че блоковете от най-долния, цокълен ред на суперструкцията са обхващали цялата дебелина на основата.

За изясняване характера на фундиране на стената заложихме сондаж (обр. 10) между северната крепостна стена и североизточната кръгла кула на ранното укрепление и разкопаваната от нас източна стена. От направения сондаж става ясно, че фундаментът както на стената, така и на кулата е вкопан на дълбочина 1,70 м в здравия терен. Основата, излята в предварително изкопаната трапецовидна траншея, се състои от плътно трамбован речен чакъл, примесен с речни волутъци и глина. Този начин на фундиране е особено добре засвидетелстван по протежение на южните части на стената и при южната порта[7]. Поради здравия терен, в който е вкопана стената, в проучвания участък не е било наложително използването на допълнително укрепваща система от пилоти. Наблюденията в сондажа показват, че между северната стена на ранното укрепление, кулата и източната стена не се забелязва фуга, което потвърждава изказаното вече от Д. Овчаров мнение за техния едновременен градеж[8].

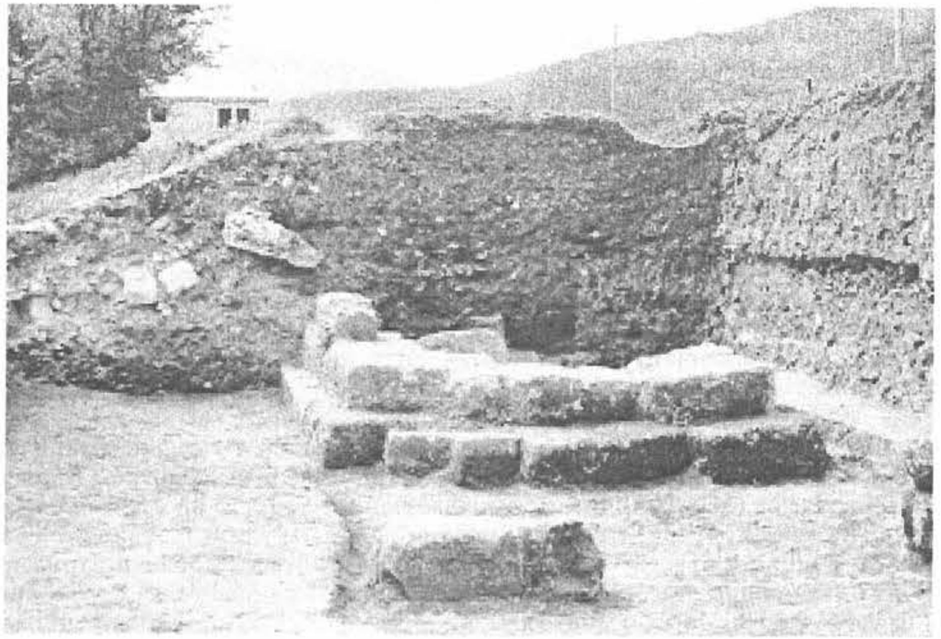

Обр. 2. Фрагмент от суперструкцията на стената — поглед от север

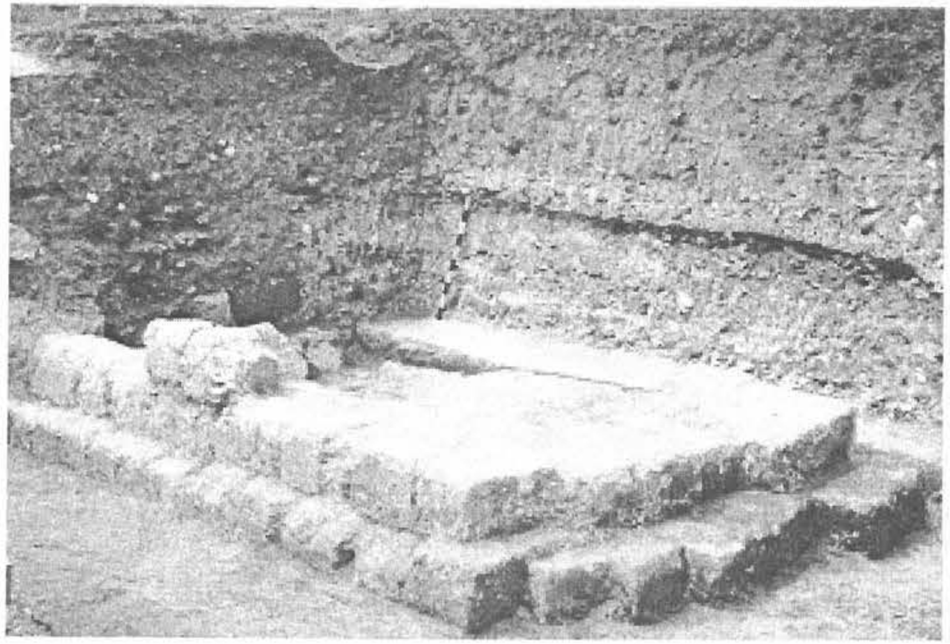

Обр. 3. Фрагмент от суперструкцията на стената — поглед от изток

По трасето от източната страна на крепостната стена беше доразчистен малък напречен зид, долепен до стената, без да е конструктивно свързан с нея. Зидът е плитко фундиран, изграден на кална спойка от обработени камъни. Плитките основи почти наравно с цокъла на куртината и вторично употребеният каменен блок от втория ред свидетелстват за късния характер на зида. Друг напречен зид, долепен също до крепостната стена, се намира на 1,00 м южно от кулата. Фундиран е на нивото на цокълния ред. Граден е от грубо обработени варовикови блокчета на кална спойка. И двата зида продължават на изток в неразкопания терен. По всяка вероятност те са принадлежали на леки постройки, строени значително по-късно от градежа на крепостната стена. Върху строителното ниво до източната лицева част на крепостната стена се попадна на следи от разрушено хоросаново бъркало, използвано най-вероятно при градежа на стената.

Стратиграфските напластявания от източната страна на крепостната стена са силно размесени вследствие на по-късното съзнателно разрушаване на стената и нейното използване като кариера за готов строителен материал. При изчерпването на насипа се откриха: върхове на стрели, връх от копие, бойна брадва, розета от шпора, подкова, кукички за въдица, сгъваеми ножчета, костени апликации, коланни накрайници, коланни токи, глинени прешлени за вретено и други предмети на бита.

Коренно различен е стратиграфският профил западно от крепостната стена (обр. 4, 5). Първият пласт над цокъла на крепостния зид с дебелина около 0,20 м представлява добре трамбована жълта глина, съответстваща на строителното ниво на стената. Над него следва пласт с дебелина около 0,50 м, примесен с хоросанов трошляк и камъни. Над тази прослойка следва горял пласт, който се наблюдава по цялото протежение на западния профил. Неговата дебелина варира на места от 0,40 до 0,70 м. Пластът изобилства със старобългарска керамика от IX—X в., животински кости, керемиди с врязани преди изпичането знаци, тухли и много гвоздеи. В този пласт се попадна на две крици (с тегло 4 и 6 кг), ножчета, подкови, ножици, стрели, бронзови коланни токи, обкови, инструменти, тежест за теглилка, блюдо от везна и други силно деструктирали железни изделия, чието предназначение е трудно да се определи. От този пласт произхождат и други предмети, свързани с бита на местното население, живяло близо до крепостните стени. Това са преди всичко глинени прешлени за вретено, стъклени гривни, костени игли и др.

Над горелия пласт следва слой с дебелина 0,80 м, в който преобладава хумусен пласт, на места примесен с хоросанов трошляк; в него се срещат материали от византийската епоха (XI—XII в.).

Най-горният културен пласт (с дебелина 0,40—0,60 м) се състои от кафява пръст, примесена с камъни, хоросанов трошляк и голямо количество тънкостенна керамика от XII—XIV в.

На много места от запад на крепостната стена бяха открити следи от силно деструктирали железни изделия. Възможно е от вътрешната страна на стената да е съществувала постройка или навес, под която са били настанени производствени съоръжения, свързани с обработката на желязо. Не е изключено те да са от железарската работилница от XIII в., засвидетелствана в близост до двете църкви при Чупката[9]. Прави впечатление, че в горелия пласт се открива в голямо количество животински костен материал,

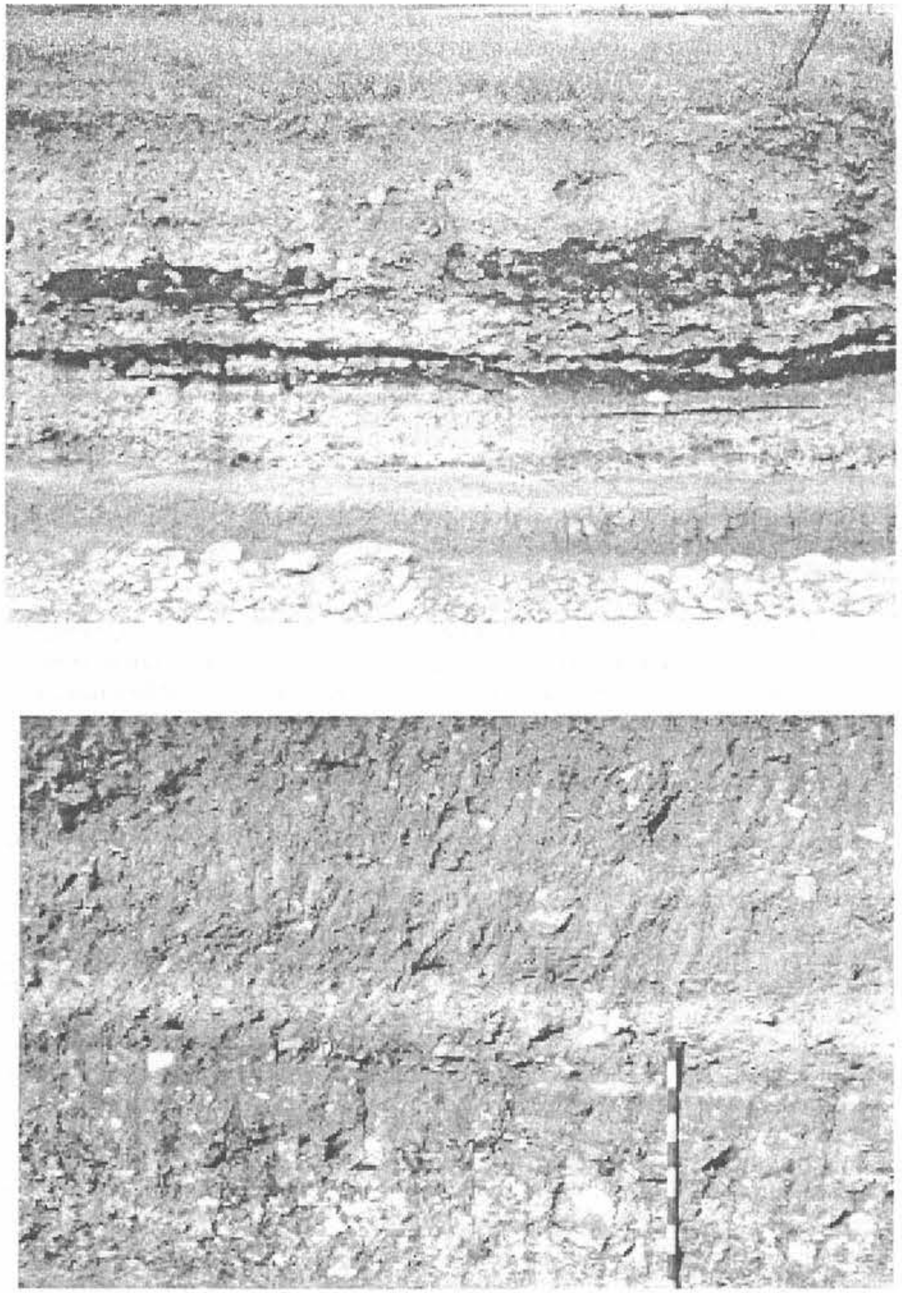

Обр. 4. Изглед от стратиграфските напластявания — поглед от изток

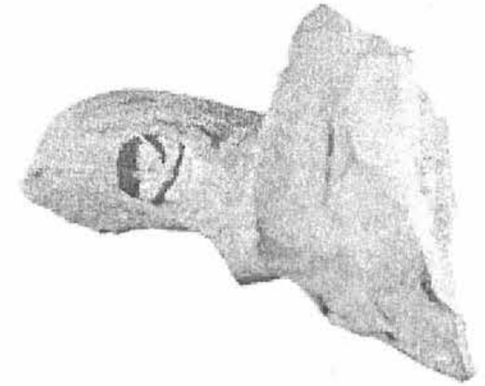

Обр. 5. Печат върху дръжка от амфора

върху който се забелязват следи от обработка (изглаждане, рязане и други операции). Възможно е на това място наред с ковашката работилница да е функционирала и работилница за обработка на кост. За характера на част от нейната продукция свидетелства откритият (табло I_{20}) наблизо художествено изработен костен прешлен за вретено. Не е изключено част от костния материал, и то най-вероятно отпадъчната продукция, да е бил използван при процеса циментация, при който ставало насищането на мекото феритно желязо с въглерод.

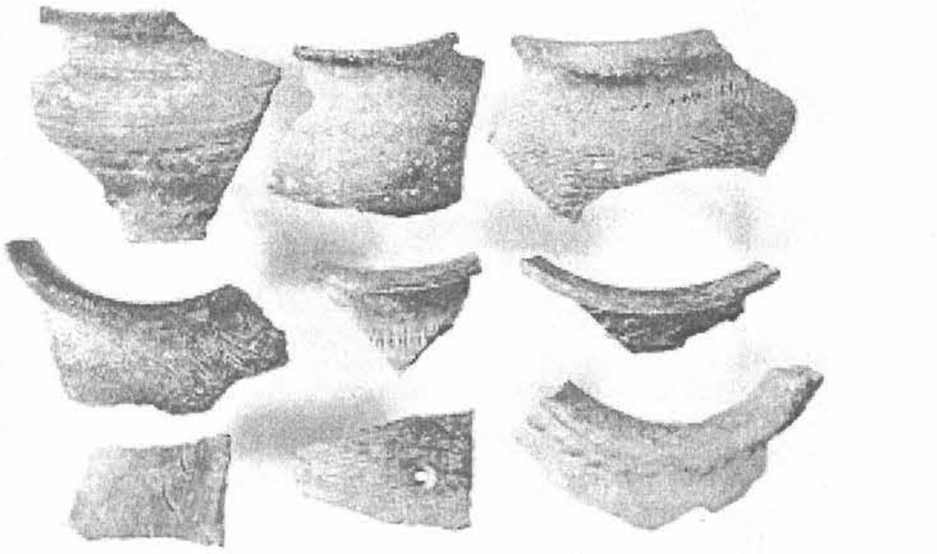

Обр. 6. Фрагменти от гърнета от IX—X в.

При разкопките, както отбелязахме вече, са открити много гвоздеи, вероятно останали от дървената конструкция на сградата или съставляващи част от продукцията на ковашката работилница. При сегашния етап на проучване въпросът за хронологията на тези производствени съоръжения остава открит, тъй като те изцяло попадат в неразкопания терен на Вътрешния град.

В културния пласт западно от стената от различни места произхождат разнообразни по предназначение археологически находки: глинени прешлени за вретено, огърлица от 23 седефени плочки, изработени от мидени черупки, фрагмент от бронзово звънче, сърп, конска подкова, железни халки, кръстове, коланни апликации и др. От стъклените материали преобладават фрагменти от гривни, както и част от стена на стъклен съд. От каменните находки по-значителен интерес представляват фрагмент от плоча, върху която е изобразена „дама“, и част от каменен блок с изсечен върху обратната му страна кръст с разширяващи се краища, от който е запазено само едното рамо.

При изчерпването на културния насип от запад на крепостната стена, на 1,20 м от съвременното ниво се попадна на каменен плочник, фланкиран от южната страна със стъпаловиден цокъл, който вероятно е бил част от съществуващите на това място късни постройки. В кв. 14 и 15 попаднахме на разрушена от пожар ковашка работилница, разположена под лек навес, долепен до западното лице на крепостната стена. Сред нейните руини бяха открити крици, много шлака, пота, свредел, ковани гвоздеи, железни секачи, византийски корубести монети, боздуган, връх на копие и полуготова ковашка продукция.

Над горелия пласт се откриха медни монети от X—XIII в., които в количествено отношение се разпределят така: анонимни монети клас А (970—976); латински имитации (1204—1261); монети на Тодор I Ласкарис (1208—1222), Андроник I Комнин (1183—1185) и Алексий III Ангел (1195—1203), български имитации тип А (Търново) (1203—1208), българска имитация тип С (1208—1218); латински имитации тип А (Контантинопол) (1208—1261); латински имитации тип Р (1220—1261); монети на Мануил I Ангел (Солун) (1230—1237); латински имитации тип N (1220—1261); латински имитации тип А (1208—1261); латински имитации тип D (1050—1060); латински имитации тип Т (Константинопол) (1220—1261), византийски фолиси от VI в., бронзови монети на Василий II (976—1025); никейски монети от първата половина на XIII в.[10]; византийски оловен печат на Андроник, стратег на Вероя, от края на XI в. и печат на Евфимий, протоспатарий и артиклиний (първата половина на XI в.), печат на Аркадий—протоспатарий при Хрисотриклинума (X—XI в.).

При изчерпването на културния насип на дълбочина 1,20 м от съвременното ниво и на 0,80 м от вътрешния цокъл на стената се попадна на каменен плочник, състоящ се от 3 големи каменни плочи с размери: 0,60×0,90×0,20 м, фланкиран от южната страна с цокъл. С повече данни за неговия характер не разполагаме, тъй като той продължава на запад във все още неразкопания терен.

Във всички участъци на разкопаната и проучена крепостна стена бяха открити различни по предназначение предмети.

Керамика. Най-масовата находка е битовият керамичен материал (обр. 5, 6, 8). Състои се от различни по форма и начин на украса съдове. В хронологично отношение керамиката принадлежи към трите исторически периода от живота на столицата: Ранно българско средновековие (IX—X в.), византийска епоха (XI—XII в.) и Късно българско средновековие (XIII—XIV в.).

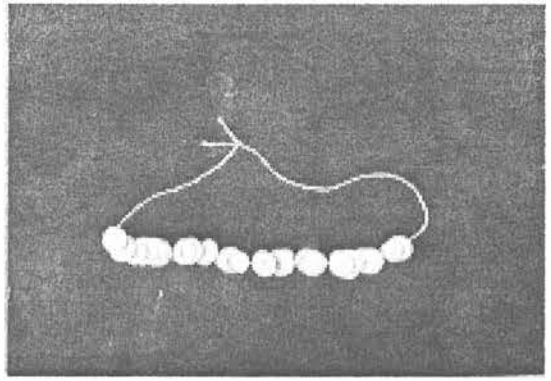

Обр. 7. Мъниста от гердан

Керамиката от първия период е представена предимно от гърнета без дръжки с яйцевидна форма, с подчертано уширение под шийката. Ръбът на венчето е профилиран, заоблен и издаден навън. Изработени са от добре пречистена глина с примеси от песъчинки. Чирепът е керемиденочервен с различни оттенъци. Стените на гърнетата са украсени с врязана линейна украса, ямички, насечки и друг вид орнамент. Върху повечето от дъната на съдовете се срещат релефни знаци, познати от Плиска, Мадара, Преслав и други ранносредновековни селища[11]. Най-често се среща знакът ипсилон, представен врязан или релефен в различни варианти.

Срещат се отделни фрагменти от съдове, изработени от сива глина, украсени с излъскани ивици. Незначителен е броят на амфорите от светло-

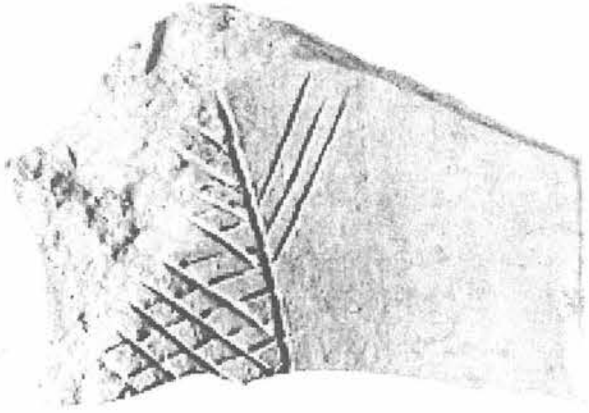

Обр. 8. Фрагмент от тухла с врязан растителен орнамент

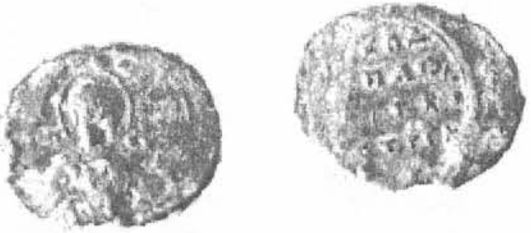

Обр. 9. Печат на Аркадий—протоспатарий на Хрисотриклинума

жълта глина, които имат широко заоблено дъно и тяло, покрито с дълбоки хоризонтални канелюри. Често срещани са фрагментите от съдове, покрити със зелена глазура. Върху някои фрагменти се наблюдава украса от концентрични жълти ивици. Най-често срещаните форми от тази керамика са паниците и амфоровидните кани. Единични са находките от фрагменти на свещници и похлупаци. Откритата битова керамика от IX—X в. намира пълно покритие с проучената до този момент керамика от цялата територия на Велики Преслав[12].

Строителната керамика е представена от тухли и керемиди. Работени са от добре омесена глина с жълто-червен цвят. Върху по-голямата част от тази керамика се срещат както врязани преди изпичането разнообразни знаци, така и надраскани с острие отделни графити, вертикални резки, фигура на играта „дама“ и други изображения.

Най-добре са представени врязаните знаци, които представляват ипсилони в различни варианти (самостоятелни или фланкирани от една или две вертикални хасти). В много отношения тези знаци намират подчертана близост със знаците по стените и дъната на съдовете, сред които преобладават окръжност с вписан кръст, свастика, квадрат и др.

От различни участъци на проучвания терен се откриха разнообразни археологически материали, които според своето предназначение най-общо могат да се обединят в следните групи:

Занаятчийски инструменти. Тази група предмети е представена от брадва[13], свредел, кукички за въдица (табло II$_{1,7,8-11}$), секачи, игли, напрстник и ножици (табло I / 1$_{1-3,4-6,7,12}$), материали, които са често срещани на различни места на територията на Велики Преслав.

Ножове. Тези находки са представени от два типа: ножове с право острие и дръжка-шип (табло II$_{21-24;27-33}$) и сгъваеми ножчета (табло II$_{25-26}$). В количествено отношение те се явяват масов материал, който се среща във всички средновековни селища у нас.

Предмети на въоръжението. От тази група се срещат предимно върхове на стрели и един връх на копие. Върховете на стрелите са представени от 3 типа: а) с плоско листовидно тяло, завършващо с дръжка-шип (табло II$_{3,14,34}$); б) с плоско тяло с несиметрична ромбовидна форма (табло II$_{2,4,5,12,13,15-19,37}$); в) с читириръбо тяло с ромбовидно сечение с дръжка-шип (табло II$_{20,35,36}$).[14] Върхът на копието е с листовидно тяло, завършващо с дълга конусовидна втулка (табло II$_6$)[15].

Коланни токи, апликации и накрайници. Според конструктивните си особености намерените токи се разделят на две групи: токи с арковидна

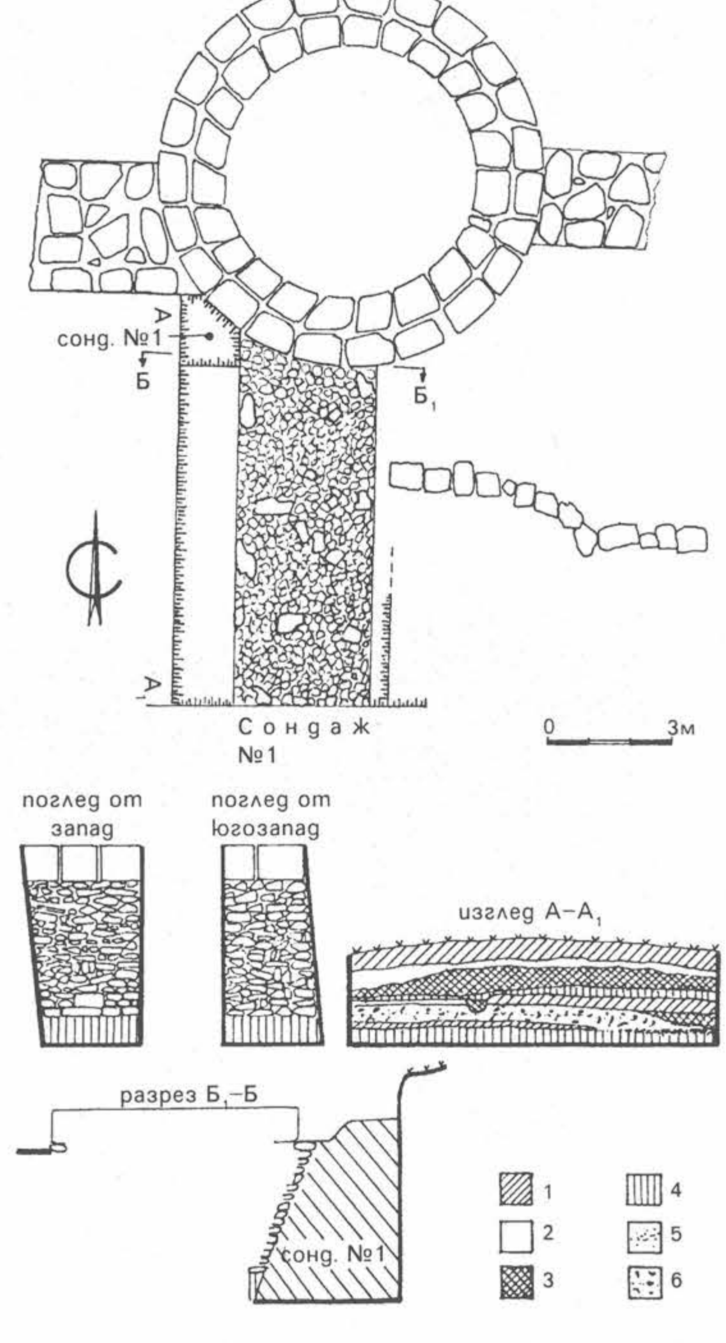

Обр. 10. Кула № 2 при „Чупката“: 1 — хумус; 2 — сива пръст; 3 — горял пласт; 4 — глина; 5 — глина с керамика, кости и керемиди; 6 — строителен трошляк

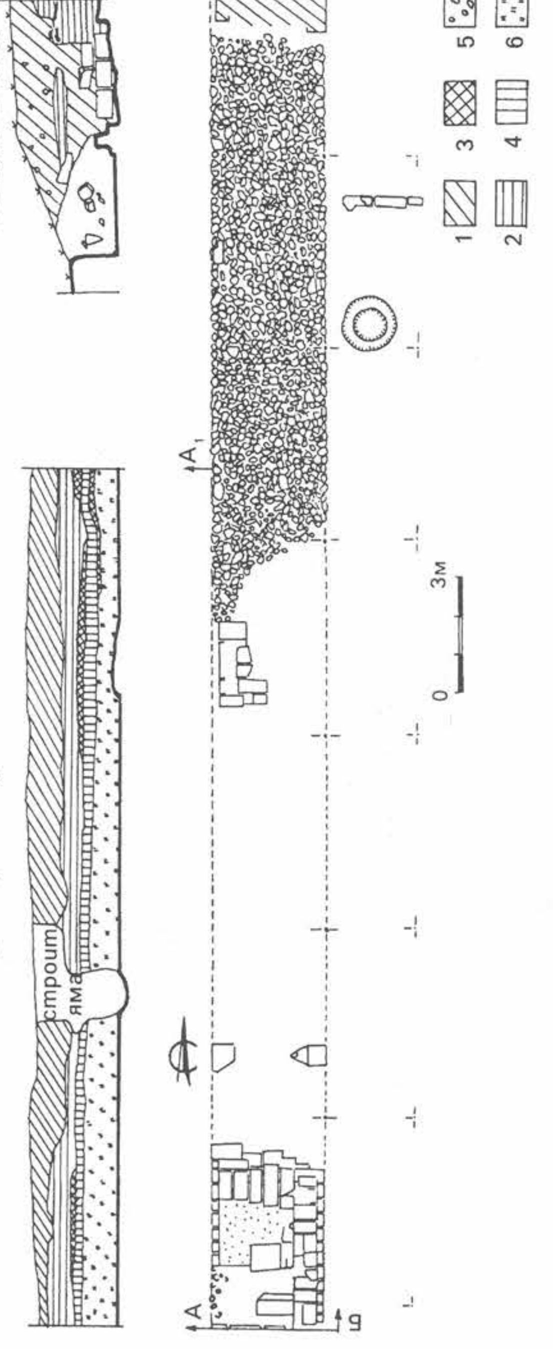

Обр. 11. Детайли от източната крепостна стена — план и изглед: 1 — сива пръст; 2 — жълта пръст с хоросан; 3 — горял пласт; 4 — горял пласт с керемиди и кости; 5 — строителен трошляк; 6 — жълта пръст с керамика, тухли и кости

форма с 2 рами (табло $\text{I}_{8, 9, 15, 19}$), и токи с правоъгълна форма с една и 2 рами (табло $\text{I}_{10, 11}$).

Коланните апликации са с листовидна форма (табло $\text{I}_{13,14}$), съответно с една и две пъпки. Изработени са от бронз чрез отливане и допълнително гравиране. Върху леко изпъкналите им лицеви повърхности са врязани растителни орнаменти. Апликирането се е осъществявало посредством нитове, разположени на обратната страна. Накрайникът има езиковидна форма, изработен е от бронз чрез отливане. Лицевата му страна е украсена с геометричен орнамент (табло I_{21})[16].

Украси. Тази група е представена от медна позлатена конусовидна обеца, украсена от гранули (табло I_{17}), и фрагмент от плоска бронзова гривна с част от надпис COVCANTOI (табло I_{23}). Към тази група трябва да отнесем и една костена апликация, чието предназначение трудно би могло да се определи (табло I_{22}), както и една бронзова апликация с релефна украса (табло I_{16}).

Амулети. Откритият амулет представлява костен жетон с отвор по средата. Върху една от лицевите му страни в пространството между периферията и центъра са нанесени два концентрични пояса, запълнени със зигзаговидна линия. Вътрешният отвор е фланкиран от елементи на мотива „птиче око“. Смисловото значение на изображението напомня за соларния култ, което ни позволи да го отнесем към групата предмети с апотропеично значение. Предназначението на този предмет като езически амулет не буди съмнение. Находки с подобно предназначение са откривани и друг път в Преслав. Точни аналогии на нашата находка обаче засега не са ни известни.

Кръстове. Специално внимание заслужава откритият равнораменен бронзов кръст с позлата (табло I_{18}). Интересът ни към тази находка е продиктуван не само от особената форма на кръста, но също и от неговото място в култовия обред, което засега не можем да определим с точност.

Кръстът е изкован от тънък бронзов лист чрез изчукване върху матрица. Рамената на кръста към краищата се уширяват във вид на трилистни палмети. В четирите междурамия са разположени пъпковидни удебеления, чиито центрове са маркирани с по един отвор. Средикръстието е подчертано с голям отвор за апликиране.

Кръстът е равнораменен с дължина на рамото 5,5 см. Краищата на раменете, едното от които е отчупено, са оформени като трилистни палмети. Гравираната украса върху плоските рамена на кръста, изтеглена от врязана единична линия, представлява съчетание от геометричен и растителен орнамент, който е добре познат от преславския изобразителен материал.

Възможностите да се определи предназначението на кръста и неговото място като предмет на култа не са много. Дебелината, формата и гравираната украса насочват, че той най-вероятно е бил апликиран към дърво, кожа или плат.

От проучвания обект произхождат и други, отчасти запазени находки, като: метални обкови от дървени сандъчета, фрагменти от стъклени гривни, глинени прешлени за вретено, фрагменти от бронзово звънче, сърп, конска подкова, железни халки, лъчисти розети от шпори, деструктирали железни предмети, гвоздеи, предмети от камък и мрамор, неясни по форма предмети от кост и рог, 23 плочки от мидени черупки с отвор за нанизване — част от женски накит, фрагмент от дръжка на амфора с печат, прозоречно стъкло, блюдо от везна, желязна теглилка, железни крици, фрагмент от

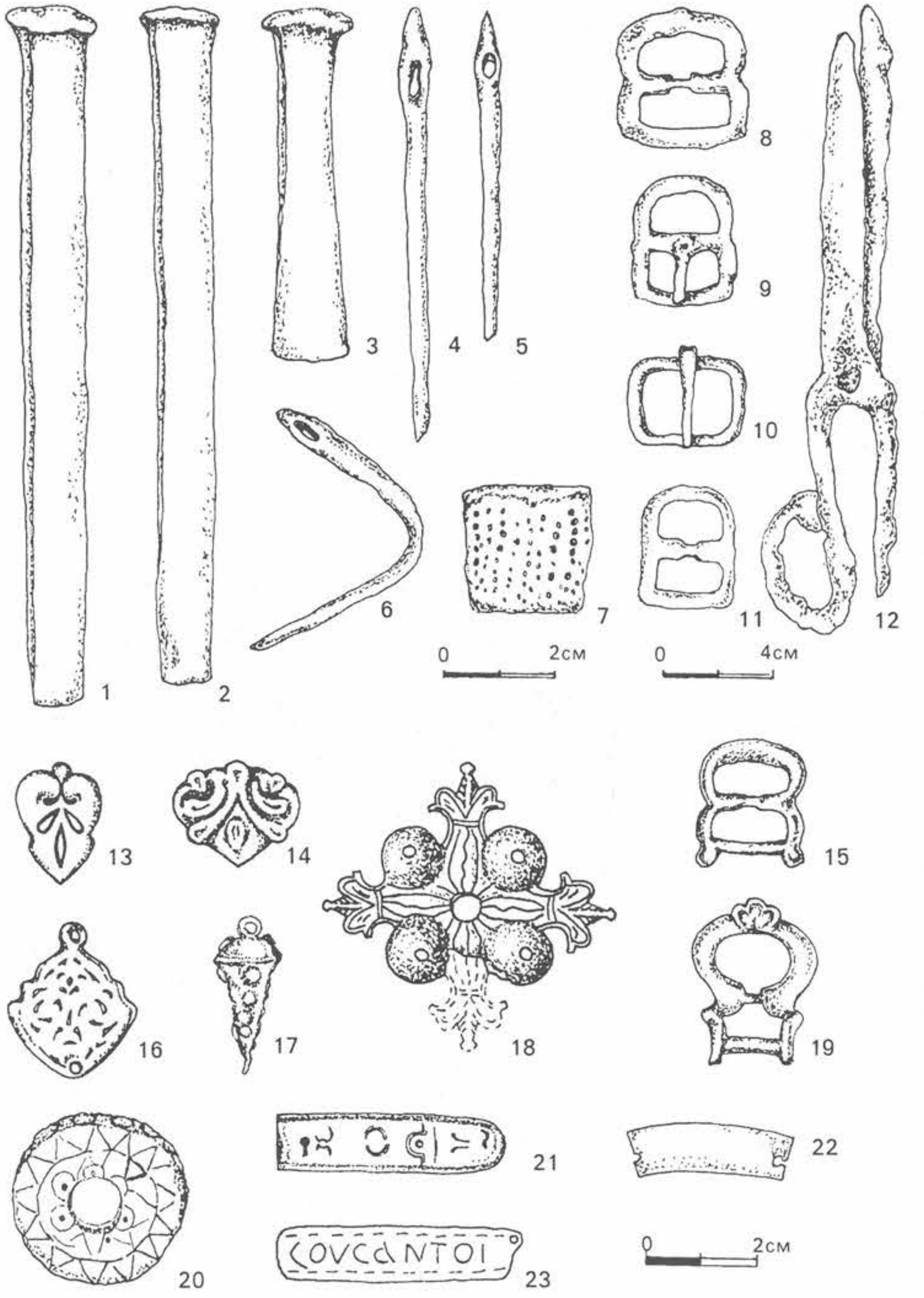
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
0 2см
0 4см
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
COVCANTOI
0 2см

Табло I. Материали от разкопките: 1—3 секачи; 4—6 — игли; 7 — напръстник; 12 — ножица; 8, 9, 15, 19 — токи с арковидна форма с 2 рами; 10, 11 — токи с правоъгълна форма с 1 и 2 рами; 13, 14 — коланни апликации с листовидна форма; 16 — бронзова апликация с релефна украса; 17 — обеца; 18 — равнораменен бронзов кръст с позлата; 20 — костен прешлен за вретено; 21 — накрайник за колан; 22 — костена апликация; 23 — фрагмент от гривна

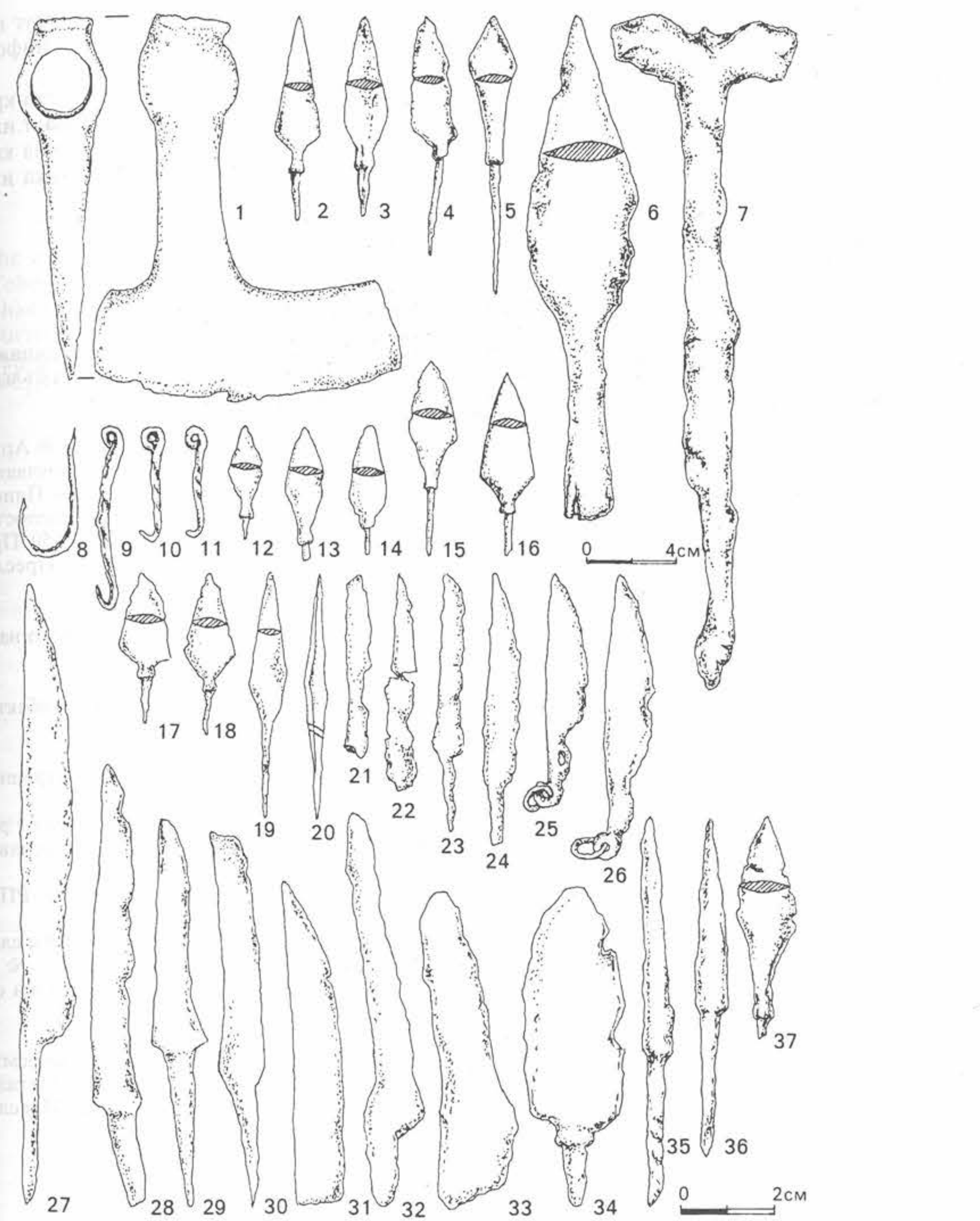
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
0 4см
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
0 2см

Табло II. Материали от разкопките: 1 — брадва; 7 — свредел; 8—11 — кукички за въдица; върхове за стрели: 3, 14, 34 — с плоско листовидно тяло; 2, 4, 5, 12, 13, 15—19, 37 — с плоско тяло с несиметрична ромбовидна форма; 20, 35, 36 — с четириръбо тяло с ромбовидно сечение; 25—26 — сгъваеми ножчета; 21—24, 27—33 — ножове с право острие и дръжка-шип усукана сребърна гривна и други, които отчасти са публикувани по друг повод или пък са в такова състояние, че не предлагат никаква научна информация.

В заключение трябва да отбележим, че проучванията на източната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав в сектора на т.нар. „Чупка“ (кула № 2) допълват известната вече до този момент картина както за характера и периодизацията на крепостното строителство, така и за цялостното развитие на столичния град.

БЕЛЕЖКИ

[1] За по-ранните проучвания на тази стена срв.: Овчаров, Д. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 102 и сл.

[2] По въведената от Д. Овчаров номерация на кулите.

[3] Овчаров, Д. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975; Разкопки и проучвания на Източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав (1970—1976). — Плиска — Преслав, 4. С., 1985, 132—160; Лисицов, Ст. Разкопки на Източната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав (1977 г.). — ГНПМ, 7, 1977, 31—50; Проучване на фортификационните съоръжения на Вътрешния град на Велики Преслав (1975—1976 г.). — ГНПМ, 6, 1976, 44—73.

[4] Резултатите от разкопките не са публикувани.

[5] Източната крепостна порта е проучена от колектив под ръководството на Д. Овчаров.

[6] Овчаров, Д. Нови данни..., 102—110.

[7] Игнатов, Б. Южната порта на вътрешната крепост в Преслав като обект за консервация и реставрация. — ИАИ, 22, 1959, с. 177.

[8] Овчаров, Д. Разкопки и проучвания..., с. 134.

[9] Иванова, В. Двете църкви при Чупката на Източната стена на Вътрешния град на Преслав. — ИАИ, 20, 1955, с. 463.

[10] За открития нумизматичен материал срв. Йорданов, Ив. Монети от разкопките на вътрешните крепостни стени на Велики Преслав. — Плиска—Преслав, 4. С., 1985, 207—214.

[11] Станчев, Ст. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. — РП, 3, 1948, 235—245.

[12] Станчев, Ст. Домашната керамика от Преслав. — РП, 3, 1948, с. 129 и сл.

[13] Витлянов, Ст. Старобългарското въоръжение. С., 1996, с. 105, кат. № 2.

[14] Подробна информация за класификацията на стрелите вж. у: Витлянов, Ст. Старобългарското въоръжение..., 82—98.

[15] Пак там, с. 102, кат. № 26.

[16] Подробно за този вид украси срв.: Станилов, Ст. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. — РП, 22, 1991, 5—70; Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав. — Плиска—Преслав, 7. Шумен, 1995, 110—135.

EXCAVATIONS OF THE EASTERN FORTRESS WALL OF THE INTERIOR CITY OF VELIKI PRESLAV (1982-1989)

Stoyan Vitlianov

(Summary)

The present study focuses on the results of the archaeological excavations of the eastern fortress wall of the Interior city of Veliki Preslav in the so called Tchoupka area. On the basis of the architecture preserved and the numerous archaeological materials found there the author reaches conclusions which enrich current assumptions about the character and dating of the fortress building in the capital city, as well as about the general development of Veliki Preslav during the 9th-10th century.

„АДМИНИСТРАТИВНАТА“ СГРАДА В ПРЕСЛАВ ПРЕЗ IX в.

Тонка Михайлова

Разкопките на обект „Административна сграда“ са започнати през 1977—1978 г.[1] С прекъсвания те продължават и досега[2]. Сградата е разкопана през 1978—1980 г. Тогава е установен планът и са запазени подовите нива. През 1981 г. тя е консервирана и частично реставрирана, като вътрешността ѝ е запълнена с филц до нивото на пода. Допълнителни проучвания са правени през 1995 и 2003 г.[3] Покрай „Административната“ сграда е проучена голяма площ, разделена на сектори според посоката на зидовете ѝ (север, юг, изток, запад). Всеки от тях е със средна ширина 17—20 м. Археологическите данни сочат, че сградата съществува около 3 века с различно предназначение, свързана или не с други сгради и съоръжения.

„Административната“ сграда е разположена в южната половина на Царския дворец, близо до столичната източна крепостна стена (обр. 1). Районът е обитаван през цялото време на съществуване на средновековен Преслав — от IX до XIV в. Стратиграфските наблюдения, съчетани с монетите, моливдовулите, керамичните фрагменти от съдове и други характерни находки, дават възможност да се направи кратка характеристика на културните пластове от различните епохи, да се установи относителната хронология на разновременните останки от градежи.

По време на османското владичество средновековен Преслав не е обитаван, а само разрушаван. В обекта са открити единични находки и един гроб с християнска ориентация, в който е поставена стомна с листовидна украса от зелена глазура по плещите.

Горният пласт е от XII—XIV в. Той се отличава с голяма дебелина (до 1,00—1,40 м). Състои се предимно от сиво-черна пръст с различни примеси, с огромно количество керамични фрагменти от съдове[5], медни монети (в преобладаващата си част от XIII в.)[6] и голям брой разнообразни находки. Поради лекия си градеж от ломени камъни на калня спойка следите от жилища се долавят трудно — запазени са петна отухлена глина (подови нива, огнища), струпване на керамика, ивици ломени камъни от разрушени зидове. Вкопаните се долавят в долните пластове. Ямите са разположени близо една до друга, с различна дълбочина и диаметър. Повечето от тях прорязват пластовете или разрушават предходни градежи и съоръжения. От това време главно са разчистените в северния сектор християнски гробове. В югоизточния и южния сектор те са гъсто един до друг, в две нива и вероятно са част от голям некропол.

Останките от периода на византийското владичество (края на X—XI в.) са в тънка прослойка с характерни керамични фрагменти и находки — моливдовули, оловни ядра за изготвянето им, изделия от цветен метал и пр. Разчистени са няколко сгради и съоръжения от това време. Основите им са вкопани в хоросановите насипи, но не достигат до материка.

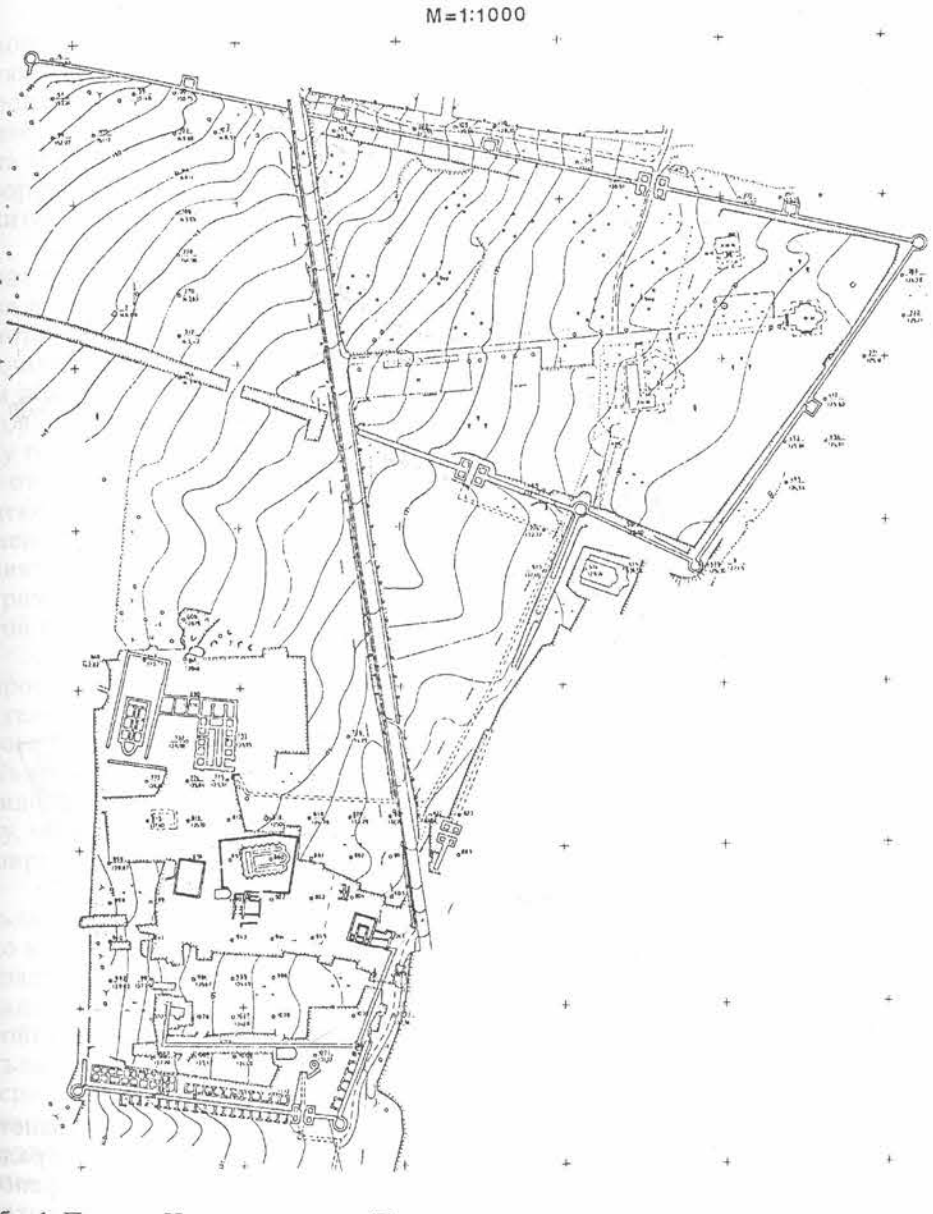

Обр. 1. План на Царския дворец в Преслав

Столичният период на Преслав почти не е изявен с керамични фрагменти, битови находки, монети. Най-забележителните останки от това вре-

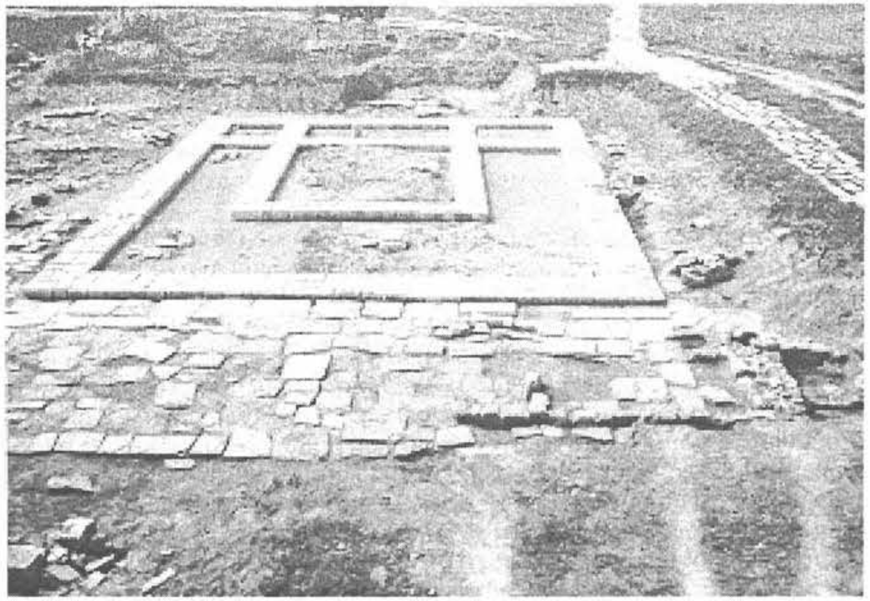

Обр. 3. „Административната“ сграда след консервацията — 1982 г. Северен плочник. Поглед от север

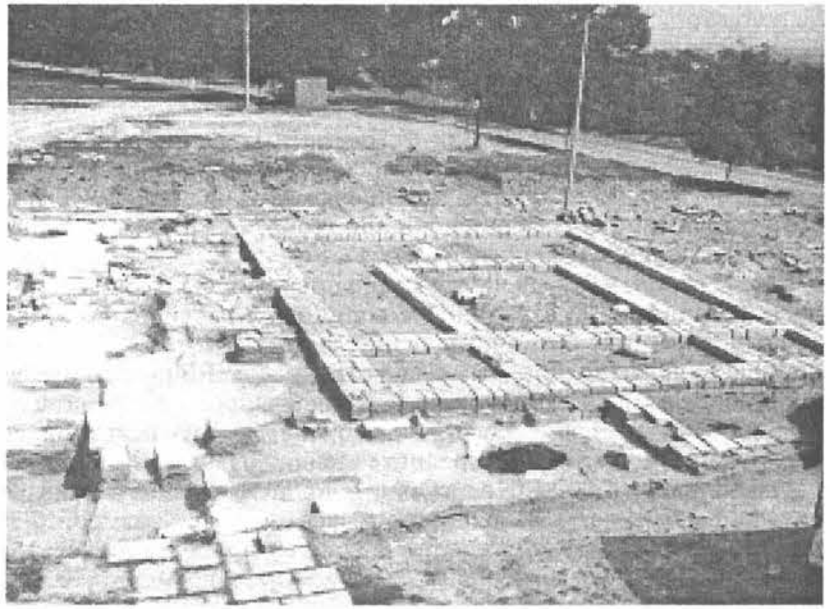

Обр. 4. „Административната“ сграда — 1984 г. Южен плочник. Хоросанови бъркала. Плочи от настилка на запад. Поглед от юг

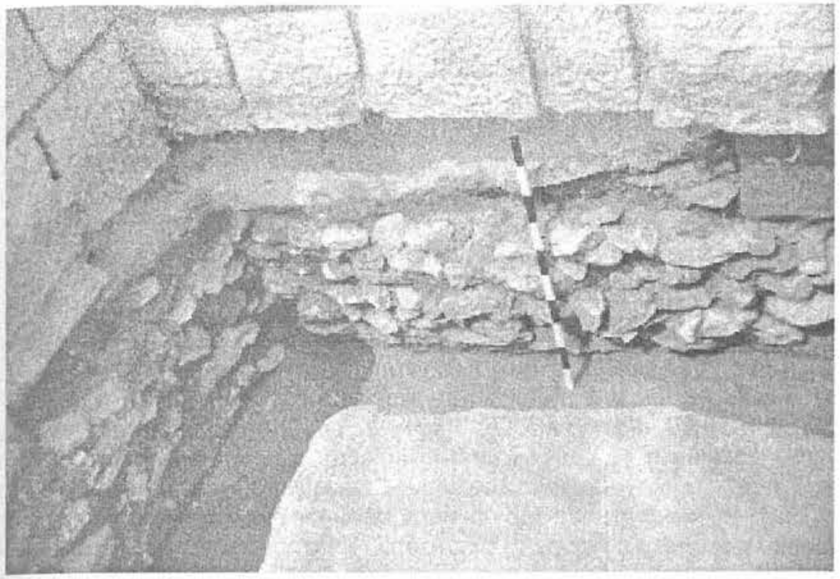

Обр. 5. Сондаж в югоизточното помещение. Основи на южния (външен) и западния (вътрешен) зид. Поглед от североизток — 1995 г.

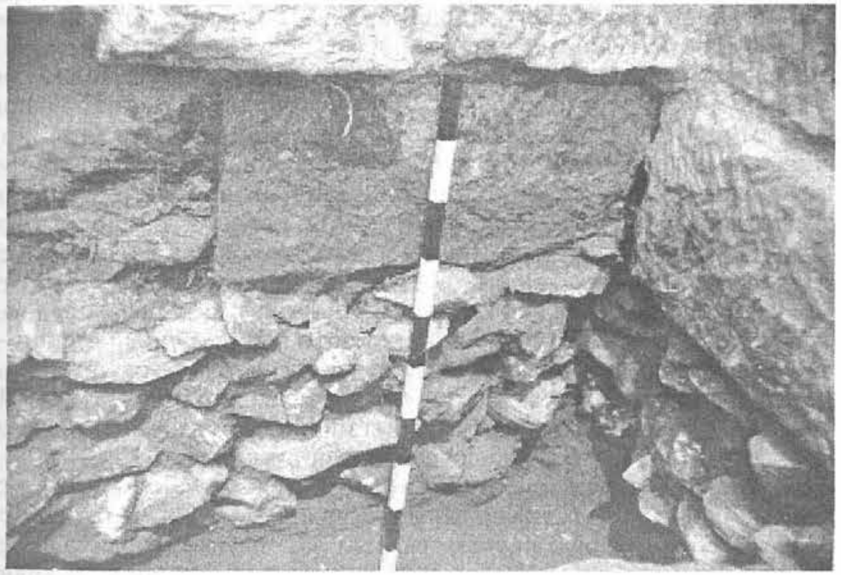

Обр. 6. Сондаж в югоизточното помещение. Основи на вътрешните зидове (западен и северен). Оригинални блокове от първия ред на градежа. Поглед от югоизток — 1995 г.

— 5,14 кв. м (югоизточно). Южното средно помещение е по-голямо от двете крайни, взети заедно: 5,38×2,48 м, с площ 13,34 кв. м. За улеснение и прегледност П-образния коридор разделяме условно на 3 части: западна, източна и северна. Западният коридор е с ширина 2,94—2,86 м, източният — 2,20—2,36 м. Северният коридор заема най-голяма площ в сградата — 57,74 кв. м, като дължината му е 12,08 м (по вътрешния ръб на северния външен зид), а ширината — 4,78 м. Данни за входове не са запазени, но триделната южна част подсказва наличието на вход. Ако се вземат предвид подчертано големият северен коридор и запазеният обширен плочник пред сградата, с основание може да се предположи и съществуването на втори вход от север.

Основите на „Административната“ сграда са вкопани в здравата материкова глина и са конструктивно свързани (обр. 5, 6). При външните зидове те достигат материковия чакъл, а при вътрешните са малко по-плитки. Дълбочината им е 0,70—0,80 м и 0,45—0,55 м. Те са изградени от средни, дребни и по-едри ломени и речни камъни, положени в неправилни хоризонтални редове. Спойката е от чиста, плътна, тъмнокафява глина, изкопана от траншеята. Отгоре са залети с подравняващ слой от бял хоросан. Върху него са поставени блоковете от първия ред (обр. 7). От височината на хоросановите бъркала и плочниците край сградата, както и от запазените части от първичния ѝ под може да се приеме, че първите един-два реда блоков градеж (в зависимост от наклона на терена) остават вкопани под тогавашното ходово ниво (обр. 7, 8, 12, 13)[19]. Те следват ширината на основата, като при подравняването на лицата излизат малко встрани. Това увеличава дебелината на зида с 5—10 см.

Градежът на стените може да се установи по запазените на места „in situ“ части от първия ред, а по западния зид — и до третия ред (височина до 1,25 м) (обр. 7—10). Използвани са предимно преупотребени каменни блокове с гнезда за железни скоби (т.нар. „лястовичи опашки“)[20]. Подбирани са внимателно, според необходимия размер[21], а гнездата за скоби обикновено остават към вътрешността. Блоковете са наредени плътно един до друг, а оставащите на места по-широки фуги са запълнени с плочести или дребни ломени камъни — „opus quadratum“, в неправилен „Binder-Laufer“. Спойката е от бял хоросан. Лицевите фуги са червени, гладко измазани с хоросан, примесен с фино счукана тухла. Такива фуги са открити в насипа над сградата. Непосредствено до южния ѝ зид и срещу югозападния ъгъл са открити общо 9 бъркала за двата вида хоросан. От тях две са за розов и едно двуделно — за двата цвята. Те са с различни размери, но едновременни — на едно ниво, някои дори използват стената на съседното бъркало (обр. 2, 7, 11)[22]. Изградени са от вертикално поставени каменни плочи и тухли. Повечето са с дъна от същия материал. Горната повърхност на бъркалата остава под нивото на плочите от настилката край южния зид (обр. 4, 11), но е над първия ред от оригиналния градеж (обр. 4). На юг от сградата са разкрити големи плочи от бъркала за бял хоросан (обр. 11). Едно от тях застъпва по-ранния водопровод с посока северозапад—югоизток. Трудно е да се каже дали всички те са свързани със строежа на „Административната“ сграда или с минаващия наблизо голям канал от X в.

Стените на сградата са гладки, без лизени и пиластри, без банкет над основата. Отвън са оживени само от широките червени фуги, обрамчващи лицата на блоковете. Това подсилва монументалността и строгостта ѝ. Архитектурна украса би могла да се предположи при входовете. Върху основата на зида между югоизточното и средното помещение е разчистена част от варовикова колона (обр. 8, 12)[23]. Мраморната база за колона е открита над основата на северния зид, прихлупена към плочника (обр. 2, 3, 8). В насипа над сградата са намерени фрагменти от архитектурни детайли, между които и един голям мраморен капител. Трудно е да се каже кои от тях са свързани с първия период от съществуването ѝ.

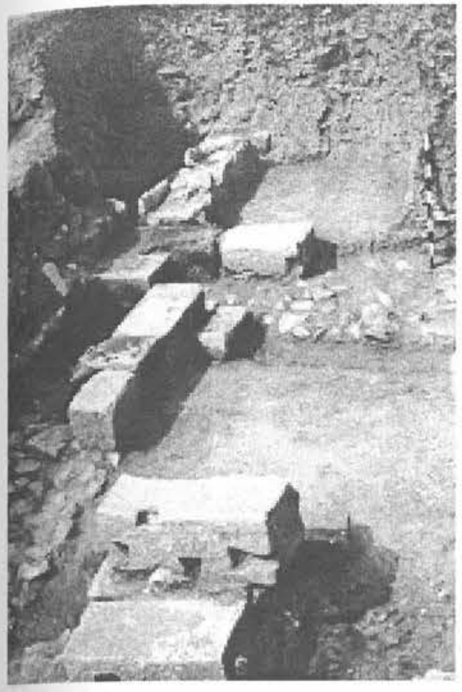
Обр. 7. Югозападно помещение — външни и вътрешни зидове, основи. Хоросанови бъркала до югозападния ъгъл на сградата. Поглед от североизток — 1979 г.

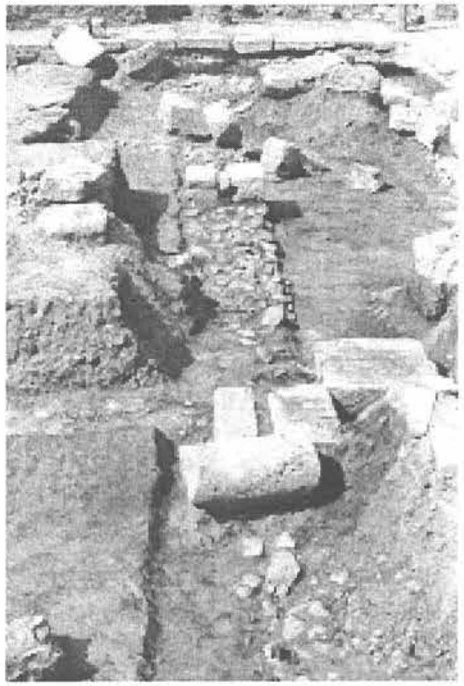
Обр. 8. Източен зид на вътрешния правоъгълник. Подови нива в централното и югоизточното помещение в източния коридор. Северен плочник и база за колона. Поглед от юг — 1980 г.

Подовото ниво в повечето помещения е добре запазено, на места са оцелели части от настилката (обр. 2, 3). Тук, както в целия район, е налице подравняващ трамбован насип от чиста тъмнокафява глина над материковата. Над него бяла хоросанова прослойка маркира строителното ниво. Върху нея е първичният под, оформен по различен начин във външния и вътрешния правоъгълник на сградата. Данни за него липсват в югозападното и средното помещение. В южната част на източния и в двата края на северния коридор са запазени малки пасажи от каменна настилка — плочи и по-тънки блокове, положени върху тънка подложка от смесен насип над хоросановото строително ниво (обр. 8, 13). В югоизточното помещение нас-

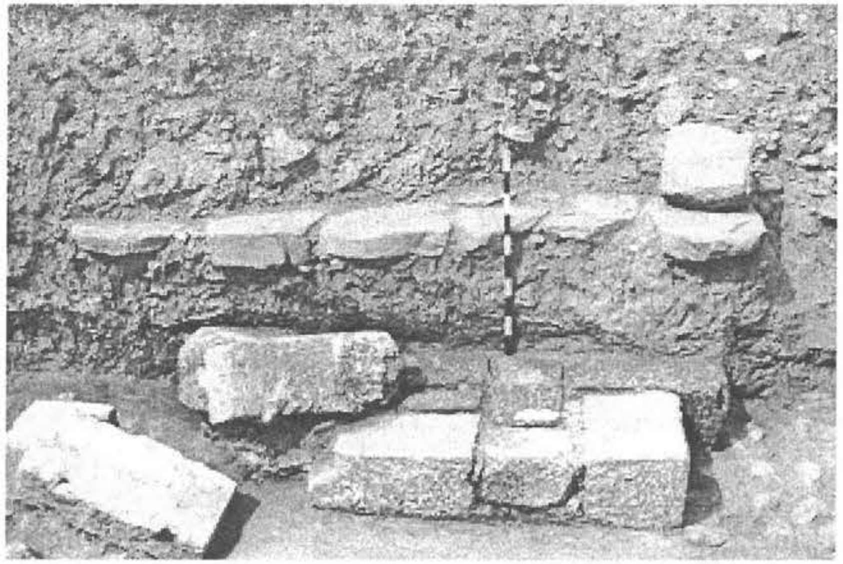

Обр. 9. Западен зид с блоков градеж — първи ред. Поглед от изток — 1979 г.

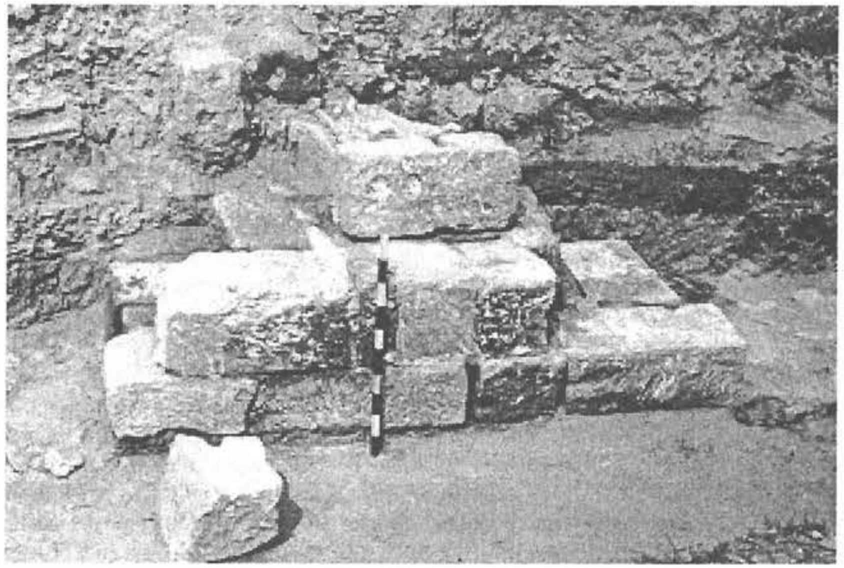

Обр. 10. Фрагмент блоков градеж, запазен до трети ред, западен зид. Поглед от изток — 1979 г.

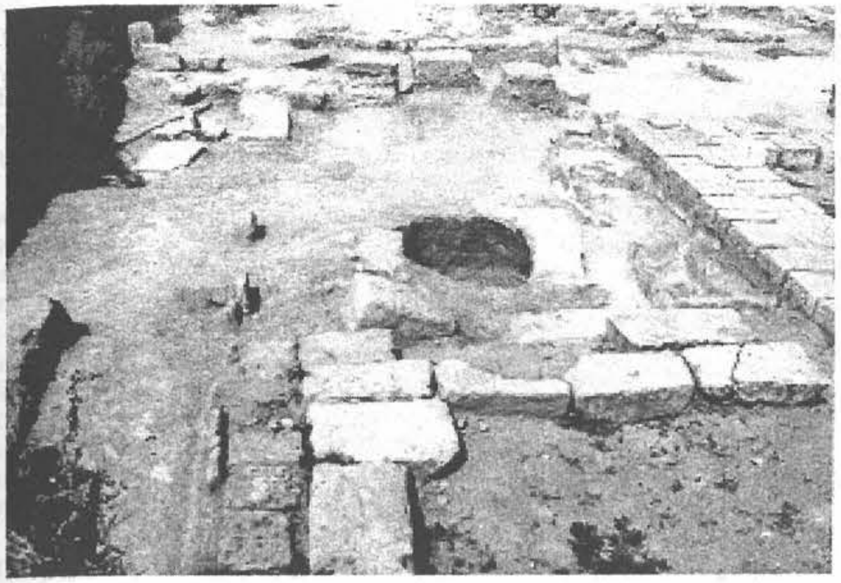

Обр. 11. Южен плочник край сградата. Хоросанови бъркала край нея и на юг. Водопровод северозапад—югоизток, застъпен от бъркало. Плочи от настилка на запад. Поглед от изток — 1984 г.

тилката също е каменна, но от плочи (обр. 12). Резултатите от проучването на пода във вътрешния правоъгълник (централното помещение) през 2003 г. са особено интересни. След свалянето на подложката на мозаечния под от X в. се установи, че първичният под е от дебела замазка жълто-зелена глина. Тя е положена направо върху хоросановата прослойка от строителното ниво. Възможно е върху глинената замазка да е имало тухлена настилка, но поради запазената една тухла in situ това не може да се твърди с положителност. Край зидовете още при разкриването им са разкопани по-тесни или широки ивици. В северозападния и югозападния ъгъл подът е разрушен от по-късни вкопавания, но в останалата част е добре съхранен (обр. 14). Запазената тухла е в северния край. Южно от нея, в западната половина, бе разчистено петно горяла червена прослойка с дебелина 7—10 см и средни размери 2,60×2,20 м. Не е изключено това да са горели, разложени тухли. На юг и на изток глинената замазка не е горяла. След техническо и фотозаснемане бе предприето внимателно отстраняване на горялата прослойка. Непосредствено южно от тухлата се достигна до ивица от 2—3 плочи и ломени камъни в 2—3 пласта, смесени с жълта глина, почервеняла отгоре от обгарянето. Ивицата е с посока изток—запад и с размери: 1,50×0,90 м. На юг от тази ивица е оформена вдлъбнатина с неправилна Г-образна форма, разположена почти в средата на помещението, в западната му половина. Тя е обмазана с глина, горяла до отухляване. Замазката е дебела до 0,20 м. Общата ширина на вдлъбнатината е 1,20 м, дължината ѝ — 0,75 и 1,40 м (се-

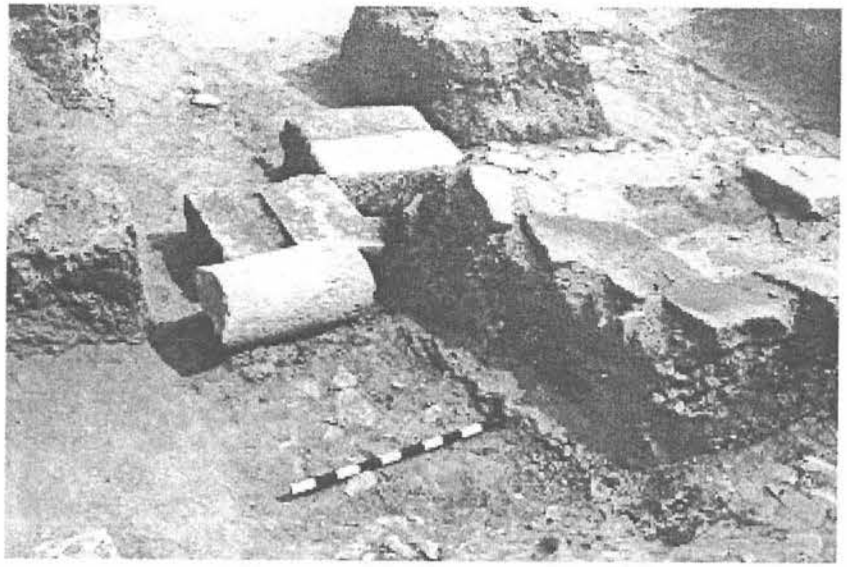

Обр. 12. Югоизточно помещение — подово ниво с каменни плочи. Фрагмент от колона върху основата на вътрешния зид. Поглед от югозапад — 1979 г.

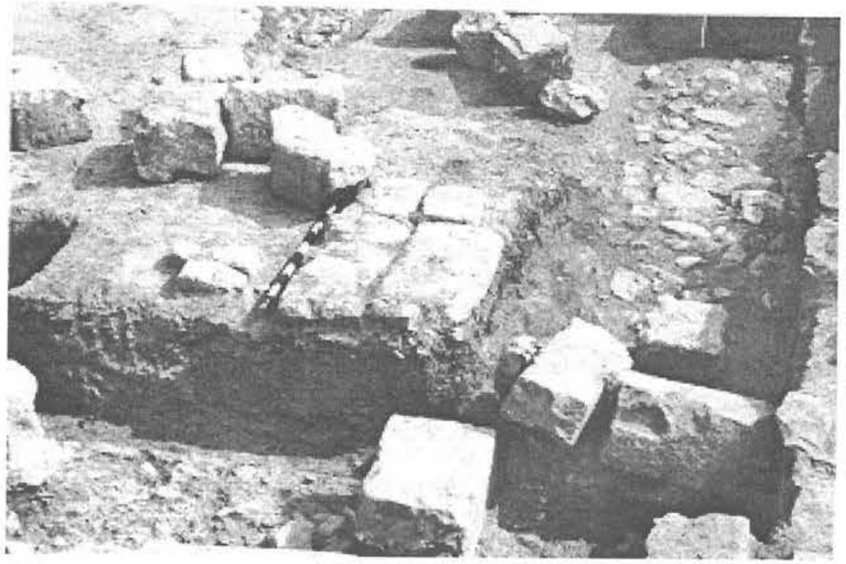

Обр. 13. Подово ниво с плоски каменни блокове в северозападния ъгъл на сградата (северен коридор). Поглед от северозапад — 1980 г.

вер—юг). В нея са оформени 2 плитки ямички със същата замазка и обгаряне. Едната е стъпаловидна, елипсовидна, разположена в западната част. Размерите ѝ са: 0,45—0,75—1,10 м ширина, 0,75 дължина и 0,18 м дълбочина. Втората ямичка е в югоизточната част. Диаметърът ѝ е 0,55×0,45, а дълбочината — 0,15 м. Тези археологически данни показват, че почти в средата на централното помещение е горял силен огън на ограничена площ.

Подходът отвън към сградата е осъществен от пасажи с каменна настилка. Край южния зид е разчистен фрагмент, добил Г-образна форма поради късни вкопавания (обр. 2, 4, 11). Запазената дължина е 2,54 м, а ширината — до 4 м. Плочникът е от големи и по-малки дялани каменни блокове с правоъгълна форма[24], положени върху подложка от пръст, смесена с хоросан. Южната му линия е оформена с един ред малки, почти квадратни блокчета и бо̀рдюр от вертикално забити плочи[25]. Те се отличават рязко от останалите и вероятно са наредени по-късно. Върху един голям блок е врязан знак ӿ. На изток са запазени няколко къси реда от големи блокове, но не е сигурно дали са част от настилка. На запад от южната част на сградата има единични каменни блокове и плочи, или в редица по 3—4, може би също от настилка-пътека, или по-голям пасаж (обр. 2, 11).

Пред северния зид на сградата е запазен обширен плочник. Дължината му е 14,30 м, а ширината — 6,10 м (обр. 2, 3, 8). Състои се от правоъгълни или квадратни плочи с различна големина в 7 реда[26]. Особено внимателно са подбрани и наредени плочите в първите 3 реда край зида — големи, добре оформени. Възможно е след време плочникът да е пренареждан на отделни места с по-малки плочи с неправилна форма. Източният ръб е свързан с пътека в посока изток — югоизток, разрушена и прекъсната на 2 места. Използвани са същите големи, плоски блокове и плочи, наредени по дължина и ширина. Общата ѝ запазена дължина е 11,40 м, а ширината — 0,96 м[27]. Ако е продължавала на изток, то тя е разрушена от построената по-късно сграда № 3. Засега не е известно къде отвежда пътеката. Към западния ръб на описания обширен плочник по-късно е долепен друг с посока северозапад. Той се различава коренно от тези край сградата — употребени са големи, цепени плочи. Трудно е да се определи кога е настлан. Според досегашните резултати по-вероятно е да е синхронен със столичния период от живота на сградата[28].

Особеностите в плана на „Административната“ сграда предизвикват спорове за първоначалното ѝ предназначение. Оформят се две противоположни мнения — за светска сграда и за езически храм. Д. Василева я тълкува като светска сграда тип „зална“ и търси сходства в плановете на други ранни монументални постройки в Плиска и Преслав[29]. Общото между тях е наличието на триделно преддверие и трикорабно вътрешно пространство. При реконструкциите обикновено се предполага, че малките крайни помещения се издигат по-високо от покрива, което е характерно за т. нар. „сирийска фасада с две кули“[30]. Проблемът за произхода на този план отдавна е поставен в българската археология, но и досега не е решен. Най-общо може да се каже, че надделява мнението за усвояване на източни първообрази. „Административната“ сграда се различава от монументалните жилищни постройки по разпределението на вътрешното пространство — 2 несиметрично вписани един в друг правоъгълника. Това я свързва с плановете на вече разкритите прабългарски езически храмове и дава основание на някои

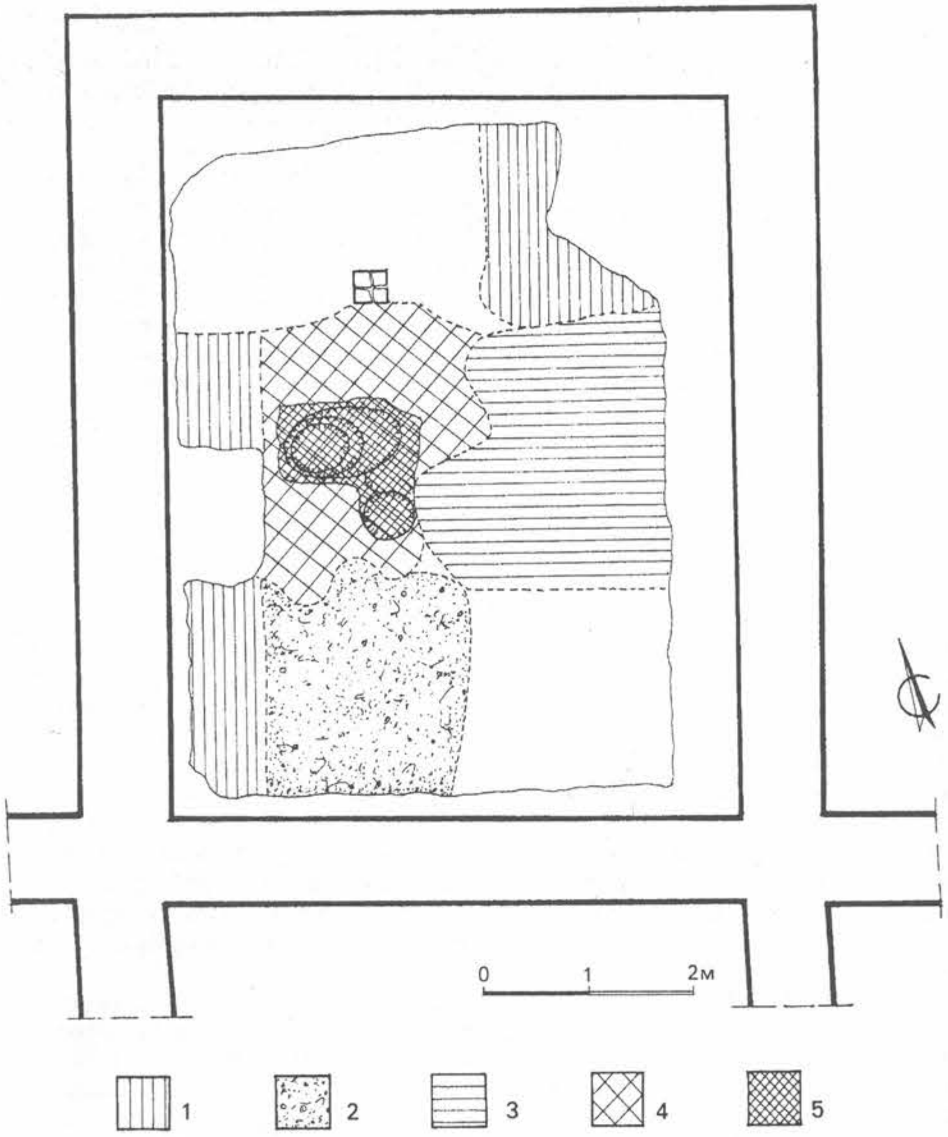

Обр. 14. Централно помещение — разкопки през 2003 г.: 1 — тъмнокафява, чиста пръст; 2 — хоросанова прослойка от строителното ниво на сградата; 3 — жълто-зелена глина от подовата замазка; 4 — петно отухлена прослойка; 5 — отухлена глинена замазка и две ямички

учени да я разглеждат като храм[31]. Резултатите от проучванията в централното помещение (вътрешния правоъгълник) през 2003 г. водят до същия извод[32]. При направените досега опити за класификация на тези храмове са обособени 2 групи според ориентацията им. Разглежданата тук сграда спада към групата с ориентация север — юг. Това се подкрепя и от нейните строителни белези — външните основи са малко по-дълбоки и по-широки, и също могат да носят голяма тежест. Най-голяма близост в размерите има с храма във Външния град край Румска река[33]. Може би не е случайно, че две от общо трите постройки от втората група са в Преслав. Трябва да се отбележи, че в нашия случай има два нови момента. За първи път в български езически храм се откриват следи от силен, локален огън. Досега предположенията за връзката между държавния прабългарски култ към върховното божество Тенгри и култа към огъня са изказани въз основа на оскъдните сведения за езическата религия на прабългарите и аналогии с други храмове извън територията на България[34]. Преустройването на храма в светска сграда след покръстването през 864 г. е интересен факт. Може би горната прослойка, горяла до отухляване, е от опалване за „пречистване" на помещението преди полагането на новата мозаечна настилка. Други данни за извършваните тук ритуали липсват. Не е установено използването на вода. Минаващият южно от храма ранен водопровод е разрушен и не може да се каже дали към него има съоръжение за събиране на вода. Наличието на широка, добре оформена каменна пътека, идваща от югоизток към северния плочник, може да се свърже с тържествена ритуална процесия в определени празнични дни.

БЕЛЕЖКИ

[1] До 1980 г. обектът е със сигнатура ЮП. Разкопките се провеждат от колектив с ръководител ст.н.с. Ив. Акрабова-Жандова, от 1976 г. с участието на автора. В периода 1976—1980 г. са включени още: арх. Д. Василева, А. Шопова, Ив. Йорданов, на когото е предоставен нумизматичният и сфрагистичният материал. За историята и хронологията между т. нар. „Стени № 1 и 2" вж. Бонев, Ст. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX—XIV век). В. Търново, 1998, 20—23, бел. 1—8. През 1978 г. е достигнат югоизточният ъгъл на „ранна сграда", наречена покъсно „Административна" поради голямото количество византийски моливдовули от края на X—XI в. Разкопаването ѝ започва с проследяване на зидовете, а след това — с изчерпване на пластовете във вътрешността. В колектива задачите и материалите са разпределени. Публикуването на сградата трябваше да бъде направено от ръководителя Ив. Жандова и арх. Д. Василева, което не бе осъществено. За резултатите от разкопките ползваме наши кратки полеви бележки, скици, както и снимки от фотоархива на Филиала на АИМ към БАН — гр. Шумен. Срв: Акрабова-Жандова, Ив., Д. Василева, Т. Михайлова, Ив. Йорданов. Разкопки във Вътрешния град на Преслав — АОР през 1979 г. С., 1980, 144—148.

[2] От 1981 г. разкопките на обект „Административна сграда" са продължени от Т. Михайлова и Ив. Йорданов, а от 1991 г. — от Т. Михайлова. Те са съсредоточени около сградата, като пластовете се изчерпват до материкова глина. Това дава възможност за прецизни стратиграфски наблюдения.

[3] През 1995 г. е направен сондаж в югоизточното помещение за проучване основите на външните и вътрешните зидове в сградата. През 2003 г. работата е съсре-

доточена в централното помещение. Фактът, че през 1980 г. са запазени всички петна с останки от подови настилки, даде основание да се очакват нови данни. Направена е и проверка край северните външни ъгли на същото помещение.

[4] Михайлова, Т. За стратиграфията във Вътрешния град на Преслав — югоизточна част. Доклад, изнесен на научна конференция в памет на проф. д-р Ст. Ваклинов по случай 70-годишнината му през април 1991 г. във Велико Търново.

[5] Михайлова, Т. Кухненска керамика от Велики Преслав, края на X—XIV в. Обща характеристика. — В: Приноси към българската археология, 3 (под печат); Глинени осветителни тела от Преслав, края на X—XIV в. — В: Приноси към българската археология, 4 (под печат).

[6] Монетите са определени от проф. д-р Ив. Йорданов.

[7] Има се предвид не само столичният период (893—971), но и предходните едно-две десетилетия, в които е извършено ново мащабно планиране, застрояване и благоустрояване на Преслав вероятно след вземане на решение за преместване на столицата там.

[8] Акрабова-Жандова, Ив., Д. Василева, А. Шопова, Т. Михайлова. Новооткрита крепостна стена във Вътрешния град. — АОР през 1976 г. С., 1977, 100—101; Михайлова, Т., Ив. Йорданов. Разкопки на обект „Административна сграда“ — Велики Преслав. — АОР през 1988 г. Кърджали, 1989, 114—116. Проучванията досега показват, че може би южното разширение на аула не е довършено на север в източната си част. В източния сектор е разкопано южното крило за източна порта. Разкопките и проверките до ниво материкова глина, често и до чакъл в източния и югоизточния сектор, там, където няма други съоръжения и нива, остават без резултат. Най-вероятно крепостта не е завършена поради взетото решение столицата да бъде преместена в Преслав и започналото строителство на нова, по-голяма крепост. Публикуването на данните за тази стена е предмет на отделна статия.

[9] Михайлова, Т., Ив. Йорданов. Обект „Административна сграда“. — АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, 142—143. През 1986 г. е разкрит дълъг зид с приблизителна посока север — юг и ширина на основата 1,65 м (т. нар. тогава „зид 1“). Скоро след изграждането му е използван като гръб на дълга верижна сграда с фасада на запад. По-късно, вероятно в края на X—XI в., и от изток са долепени сгради и помещения.

[10] Южната част от източния зид на централното ранно укрепление (от Големия канал до сграда № 2) е разкопана от нас до 1991 г. Проучването на югоизточния му ъгъл и стената на север е продължено от колектив с ръководител проф. д-р Д. Овчаров. Михайлова, Т. Разкопки на обект „Административна сграда“ в Преслав. — АОР през 1992—1994 г. В. Търново, 1994, с. 102; Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. Преславската Патриаршия през X век. С., 1991, 9—11, обр. 1.

[11] Вж. тук, бел. 8; Бонев, Ст. Цит. съч., с. 21.

[12] Михайлова, Т. Нови данни за благоустройството на Велики Преслав (обект „Административна сграда“). Доклад, изнесен на юбилейна научна сесия в чест на проф. д-р Й. Андреев през май 1999 г., В. Търново.

[13] Ориентацията на сградата е продиктувана от предназначението ѝ, а не от крепостната стена на аула. Интересно предположение за значението на отклоненията в ориентацията на прабългарските езически култови сгради е изказано от арх. Теофилов, Т. От капище към църква. — ГМСБ, 19. В. Търново, 1993, 79—81.

[14] Основите на сградата са еднакви с тези на южното разширение на аула. Това, че тя е функционирала, а разширението може би не е довършено, поставя построяването ѝ преди него. Някои доводи за ранното ѝ датиране са изложени от Василева, Д. Дворцовият комплекс на Велики Преслав (Архитектурно-строителни проучвания и реконструкция). — ИБИД, 37, 1985. С., с. 8, 10. Акрабова-Жандова, Ив., Д. Василева, Т. Михайлова, Ив. Йорданов. Цит. съч., 144—148.

[15] Размерите са взети след консервацията и частичната реставрация на зидовете. При сондажите през 1995 и 2003 г. се установи, че надзиждането следва точно ширината и посоката на основите. Дори и на места да е допуснато известно изместване, то не би довело до такива различия. Нашите измервания са съпоставени със заснетия от НИПК план.

[16] Точните размери на външните зидове са: дължина — 14,26 м (северен), 14,33 м (южен), 18,12 м (западен) и 18,44 м (източен); ширината им е 1,09 м, само южният е по-тесен — 1,00 м.

[17] Зидовете на централното помещение имат следната ширина: 0,82 м (северен), 0,85 м (източен) и 0,90 м (западен и южен).

[18] Дебелината на зидовете между южните помещения е равна на съответните зидове на вътрешния правоъгълник, чието продължение са — 0,90 и 0,85 м. Югозападното помещение е с различна дължина на западната и източната стена — 2,56 и 2,46 м.

[19] Средната височина на един ред е 0,35—0,40 м. Така дълбочината на основата достига до 1,20—1,50 м (при външните зидове) и 0,95—1,35 м (при вътрешните).

[20] Досега градеж от каменни блокове, свързани с железни скоби, е установен само в две монументални постройки — Малкия дворец в Плиска и Източния дворец в Преслав. При тях, както и в Тронната палата в Плиска, се срещат и преупотребени блокове с „лястовичи опашки“, свързани с хоросан. Миятев, Кр. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска — ИБАИ, 14, 1940—1942, 1943, 115—116; Разкопките в Преслав през 1930 г. — ГНМ, 5, 1926—1931, 218 —219; Василева, Д. Цит. съч., 9—10.

[21] Каменните блокове от запазения фрагмент до третия ред по западния зид са със следните размери: 0,35×0,21×0,35 м, 0,52×0,41×0,35 м, 0,50×0,31×0,37 м, 0,58×0,39×0,35 м, 0,72×0,32×0,36 м, 0,75×0,28×0,40 м.

[22] Размерите на хоросановите бъркала (от изток на запад) са: 0,55×0,35 м, двуделно — 0,54×0,35 м и 0,58×0,53 м (за розов и бял хоросан), двуделно — 0,52×0,37 м и 0,43—0,37 м (за розов), 1,00×0,60—0,80 м, 1,04×0,80 м, 0,74×0,50 м (за розов, срещу югозападния ъгъл). Височината им варира от 0,08 до 0,34 м.

[23] Размерите на колоната са: запазена височина — 0,70—0,55 м, диаметър — 0,38—0,40 м (долу) и 0,35—0,37 м (горе). В права линия, по височина, са оформени 2 трапецовидни вдлъбнатини на разстояние 0,128 м една от друга. Едната е до отчупения ръб долу. Размерите ѝ са: основи — 6 и 7 см, страна — 9 см, вътрешни — 3 и 4 см, дълбочина — 4 см. Втората е по-малка: основи — 5 и 6 см, страна — 6,5 см, дълбочина — 4 см.

[24] Размери: 0,85×0,45 м, 0,84×0,40 м, 0,75×0,52 м, 0,70×0,35—0,30 м, 0,66×0,30 м. Дебелината им е от 0,10 до 0,30 м.

[25] Каменните блокчета са със следните размери: 0,24×0,32 м, 0,36×0,30 м, 0,30×0,30 м, 0,37×0,29 м. Дебелината им е от 0,10 до 0,30 м. Вертикалните плочи от бордюра са дълги 0,20—0,40 м, дебели 8—9 см, а височината е 0,08—0,28 м.

[26] Размери на плочите по източния и западния ръб: 1,20×0,50 м, 1,18×0,62 м, 1,02×0,80 м, 0,88×0,80 м, 0,95×0,92 м, 0,62×0,46 м, 0,50×0,38 м.

[27] Първият фрагмент, започващ от плочника, е с дължина 2,76 м и ширина — 0,95 м. Разстоянието до втория е 3,36 м. Размерите на другите два са: дължина — 1,03 м и 2,60 м, ширина — 0,95 м, а разстоянието между тях е 1,65 м. Размери на плочите: 0,56×0,95 м, 0,81×0,50 м, 0,56×0,32 м, 0,22×0,30 м.

[28] Диагоналният плочник е застъпен от сграда № 2 , която се обляга на подпорния зид на терасата на запад. От запазените под нея плочи се вижда, че пасажът се разширява и достига до зида — може би така се е осъществявала връзка със съседния комплекс „Патриаршия“. Не е известно дали продължава на север—северозапад, към портата на ранното централно укрепление.

[29] Василева, Д. Цит. съч., 6—8.

[30] Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Цит. съч., с. 43 и цит. лит.

[31] Бояджиев, Ст. Архитектурата на прабългарските храмове. — В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 315—320; Аладжов, Ж. Предстоличен Преслав. — В: Приноси към българската археология, 1, 1992, с. 53; Теофилов, Т. Цит. съч., 79—81; Рашев, Р. Преслав в периода до покръстването. — В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, с. 60.

[32] Особеностите на плана и подтаките за ритуала ще бъдат разгледани по-обстойно в друга работа.

[33] Тотев, Т., Ст. Бонев. Новооткрит прабългарски храм в Преслав. — В: Плиска—Преслав, 5. Шумен, 1992, 222—224; Бонев, Ст. За архитектурния облик на прабългарските храмове. — В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, с. 329, 333.

[34] Овчаров, Д. Прабългарските капища — произход и предназначение. — Векове, 1983, № 2, с. 59 — за езическия храм в Хумаринското градище със следи от горене върху глинен под.

THE „ADMINISTRATIVE“ BUILDING IN PRESLAV DURING THE 9th CENTURY

Tonka Michaylova

(Summary)

The "administrative" building is positioned in the southern half of the Royal Palace, near the eastern fortress wall. Its orientation is north-east to south-west. It consists of two inscribed rectangles. In the southern part there are three rooms looking like anterooms. The outer size of the building is 18.20×14.30 m. The walls are built with used stone blocks with sockets for iron clamps, linked with pink mortar — "opus quadratum". The walls are up to 0,90-1.10 m wide (inner-outer). The inner foundations are dug in hard clay up to 0.55 m and the outer — up to 0.70-0.80 m. They are constructed from layers of broken stones, spoldered with clean, dark clay. The outer rooms have stone flooring. The central room has a thick clay putty over the mortar building level, in the center baked to red from burning. There is formed an irregular oval depression. The archaeological data lets us assume that the building was meant as a pagan shrine, in the period before Preslav became capitol, probably during the first half of the 9th century.

БАЗИЛИКА В СТАМБОЛ ЙОЛУ НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Тотю Тотев

Местността Стамбол йолу, върху която са стъпили основите на разглежданата тук църква с базиликален план и на някои още недопроучени и изцяло разкрити постройки, е обширна тераса в близката източна околност на Симеоновата престолнина Велики Преслав (обр. 1)[1]. Тя отстои на около 400—500 м от североизточния ъгъл на външната крепостна стена и се разгъва на изток покрай ниския десен бряг на Тича (р. Камчия). На запад я ограничава шосето на днешния Велики Преслав за с. Драгоево, а на изток се простира до известната на К. Шкорпил Сакалова могила[2] и проучената поради мелиоративни причини през 60-те години на миналия век в северното ѝ подножие базилика[3]. На юг терасата опира до м. Аргато, влязла в археологическата литература със значителна находка оръдия на труда от късноантичната епоха[4]. В тези очертания Стамбол йолу обхваща няколкостотин декара площ (обр. 2).

С близостта си до изследователската база на проучвателите на стария град и Археологическия музей „Велики Преслав“ терасата отдавна е сред наблюдаваните от археолозите терени. Това обяснява и значителния брой

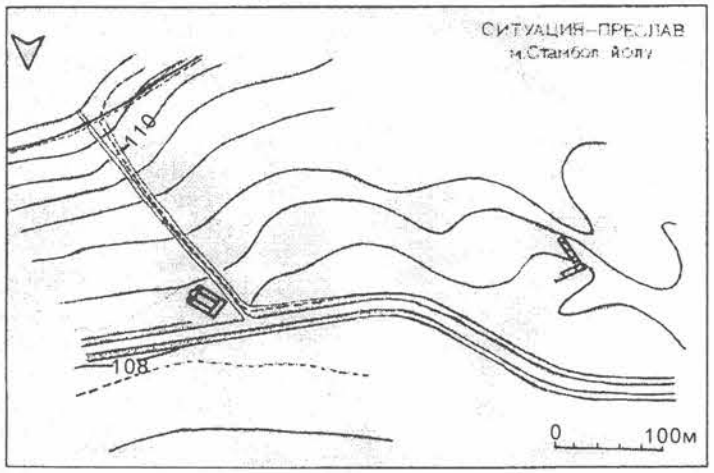

Обр. 1. Ситуация на разкритата базилика и недопроучената и разкрита постройка в м. Стамбол йолу на Велики Преслав (IX—X в.)

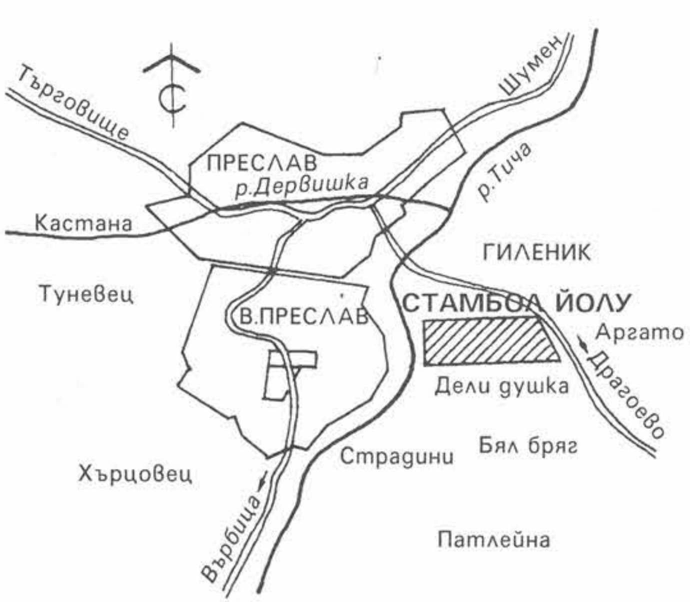

Обр. 2. Окомерна скица на местоположението на терасата в м. Стамбол йолу на Велики Преслав

на материали оттам във фондохранилището на музея. Постъпили през различно време, някои от тях фигурират в инвентарните описи като „случайни находки“ [5]. Независимо от това налице са и материали, намерени при стопански и мелиоративни дейности, които с определеност насочват, че в Стамбол йолу се е живеело активно както в предстоличния, така и през столичния период на Велики Преслав.

Първите ми по-сериозни наблюдения за живота на терасата датират от 1967 г. насам и са свързани с провеждане на няколко сондажни изкопа след завършване на археологическото разкриване на вече споменатата базилика в Сакалова могила[6]. При два от тях тогава се попадна на градежи с каменни квадри на бял хоросан и на фрагментирани старобългарски съдове (сиви и с врязана линейна украса) от IX—X в. Не ми се ще да пропусна и това, че в един трети сондаж се откри тухлен под от квадратни и правоъгълни тухли, по някои от които беше вдълбан с пръсти във влажната глина най-често срещаният старобългарски знак — фланкиран с вертикални хасти ипсилон[7]. Въпреки че сондажните резултати надхвърлиха очакванията на тогавашния проучвателен екип, системните археологически разкопки се забавиха до 1982 г. с цели 15 години.

Повод за започване на редовни археологически проучвания стана дълбокото механизирано изораване на терасата след изкореняването на праскковената градина върху нея през есента на 1981 г. Плуговете на механизаторите от Аграрния промишлен комплекс в града при изораването на няколко места върху терасата опрели на основи от солидно градени постройки, някои от които разкъртили и до голяма степен обезличили, а други изцяло изгребали. При нашето идване върху равнинния терен на няколко места се долавяха разлати възвишения (купчини) от разкъртени и разнесени по тях от плуговете камъни, големи късове хоросан, битова и главно строителна керамика (покривни керемиди от двата типа — тесни и широки). Вън от всякакво съмнение беше наличието на солидна постройка, разположена в непосредствена близост до един от напоителните канали, ориентирана по дължина с посока изток—запад[8].

Преди дълбокото изораване голяма част от вдигнатите и разнесени от плуговете на механизаторите каменни блокове са стояли все още на мястото си върху дълбоко вкопаните основи на постройката. Не са били разнесени и пръснати и някои от събраните мраморни архитектурни детайли (късове от плочи със скулптирани по тях палметни фризове, дентикули и един много интересен капител)[9], а също и купчините натрошени тухли и покривни керемиди, някои със знаци. Независимо от това предприетото обхождане на терасата над изораните и обезличените строежи не само разшири и обогати наблюденията ни преди провеждане на археологическите разкопки, но ни позволи да съберем сред развалините изключително интересни и важни материали. Тяхното разглеждане ще ни улесни да осветлим картината за живота и културата в тази близка до столицата околност в няколко посоки и на първо място относно възникналата тук базилика и строежи с хронологическите им параметри. Особено важни за това се оказаха намерените византийски монети и печати, а също и късове от старобългарски керамични съдове.

Всичко преди разкопките насочваше към предположението за солидни градежи, свързани с най-активния (столичния) период от живота на Велики Преслав. Приблизително такава беше обстановката на терасата преди разкопките. За да се ориентираме за евентуалното място на попадащите тук паметници, преди поставянето на план-квадратна мрежа проведохме на няколко места в нарушения пласт върху терасата 7 проверочни сондажни изкопа. В два от тях на дълбочина 0,40 м под разрушения пласт опряхме на здрави каменни основи с варовикови блокове, свързани с бял хоросан, а в други два — на тухлена подова настилка. Единият от сондажите попадна на споменатия сондаж с настилка, правен през 1967 г. (обр. 5). Изчерпването на квадратите на поставената план-квадратна мрежа започнахме от източния край, тъй като една от основите в попадащия тук сондаж — с извивка, приличаше на олтарна апсида. По-късно при разкопките се изясни, че очертанието е свързано с апсидата на северния кораб на базиликата (обр. 3).

В продължение на две археологически кампании от по 30—40 дни през есента на 1982 и 1983 г. беше доведено докрай цялостното разкриване и проучване на голяма трикорабна базилика. Тогава стана възможно с определеност да съдим както за размерите и планово-пространствената ѝ композиция, така и за нейното място и значение между паметниците на ранобългарската църковна архитектура (обр. 4, 6).

Градена с профилиран варовиков камък още в основата, базиликата има външни размери: дължина 31,50 и ширина 20,50 м (обр. 4, 5). Средният кораб е широк 7 м, т.е. два пъти по-широк от ширината на страничните. В дълбоко вкопаните основи, дебели 1,75 м, над ломения камък и речни валуътъци, залети с бял хоросан, най-долу следват два реда блокове. Върху горния ред личат следите на цокълен отстъп отвън и отвътре, откъдето е за-

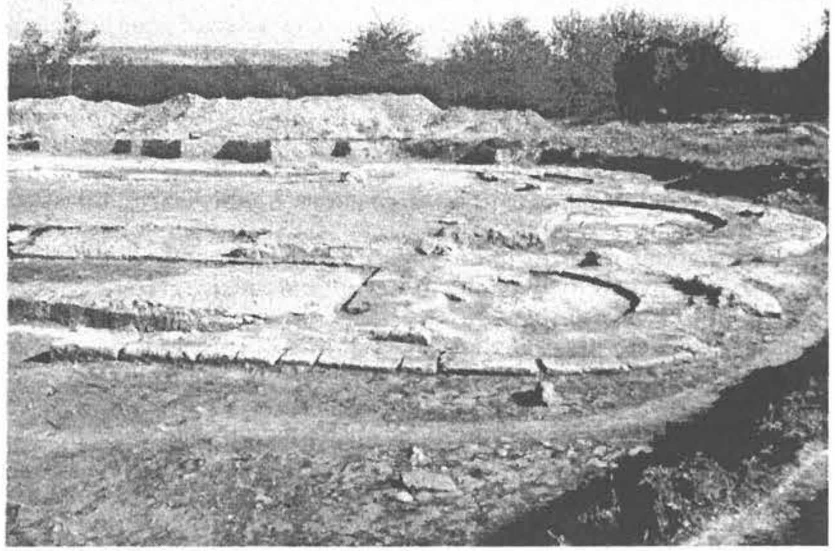

Обр. 3. Базилика в м. Стамбол йолу на Велики Преслав — поглед от запад (IX—X в.)

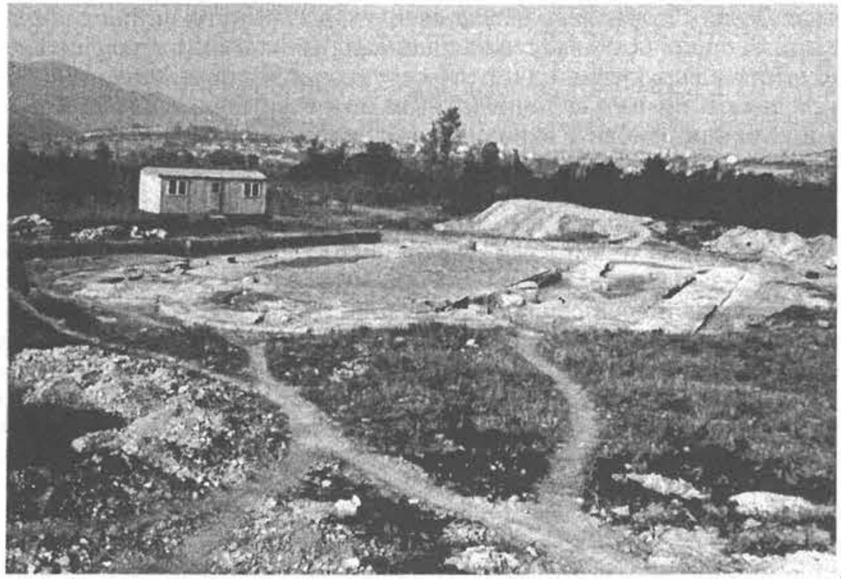

Обр. 4. Базилика в м. Стамбол йолу на Велики Преслав — поглед откъм олтарните апсиди (IX—X в.)

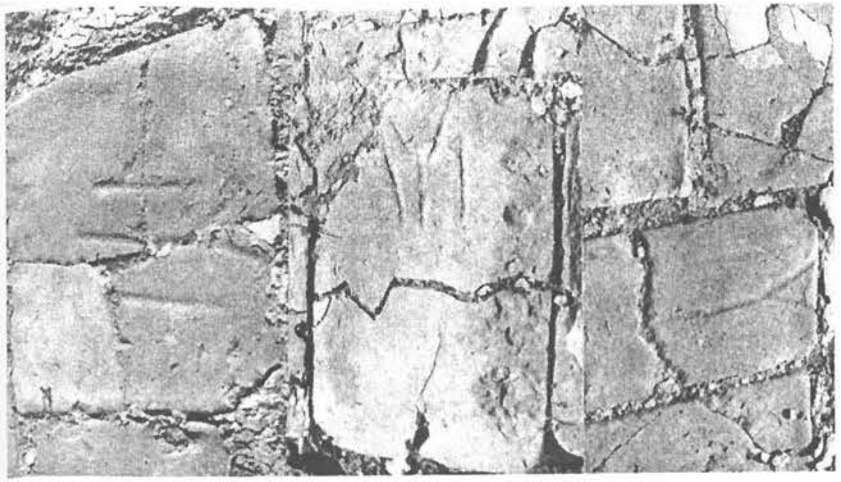

Обр. 5. Правоъгълни и квадратни тухли с вдълбани ипсилони с хасти (IYI) от подовата настилка в средния кораб на базиликата в м. Стамбол йолу

почвала блоковата каменна зидария на църковните стени. За оформянето на фасадите е трудно да се съди със сигурност, тъй като греблата на машините са вдигнали навсякъде блоковата зидария. Известни изводи в това отношение могат да се направят по хоросанените отпечатъци. Съвсем сигурно е, че апсидните олтарни извивки отвън са били оформени полигонално. Пред трите олтарни апсиди отвътре по ширината на базиликата минава непрекъсната основа, дебела 2,40 м, върху която е стъпвала тежка каменна олтарна преграда. С декорацията на последната, изглежда, са били свързани намерените късове от мраморни плочи със скулптирани по тях релефни палметни мотиви и един капител (обр. 11)[10].

Настилката от големи правоъгълни и квадратни тухли в средния кораб (обр. 5) е стъпила върху строителен трошляк и отразява едно второ подово ниво в базиликата. За причините, които са го продиктували, е трудно да се каже нещо по-определено. Някои наблюдения и главно знаците по голяма част от тухлите, по които е представен най-често срещаният в старобългарските столици знак — фланкиран с вертикални хасти ипсилон, позволяват второто подово ниво да бъде отнесено към първата половина на X в. Въпреки направените проверки за първоначалното подово ниво на базиликата не бяха открити каквито и да било данни за него. Смятам, че няма да е лишено от основание предположението, че това ниво е следвало линията на вътрешните цокли на стените и тези на непрекъснатите стилобати, върху които те са стъпвали между корабите.

Намерените при разкопките няколко десетки детайли от сив мрамор с тъмни жилки отчасти подсказват, че върху първоначалното подово ниво е била положена на хоросан (има няколко къса от хоросан с отпечатъци) рязана подова мозайка от типа опус сектиле (opus sectilae).

Отделянето на страничните кораби от средния е ставало чрез зидани от камък стълбове, стъпващи върху непрекъсната основа. До нас са достиг-

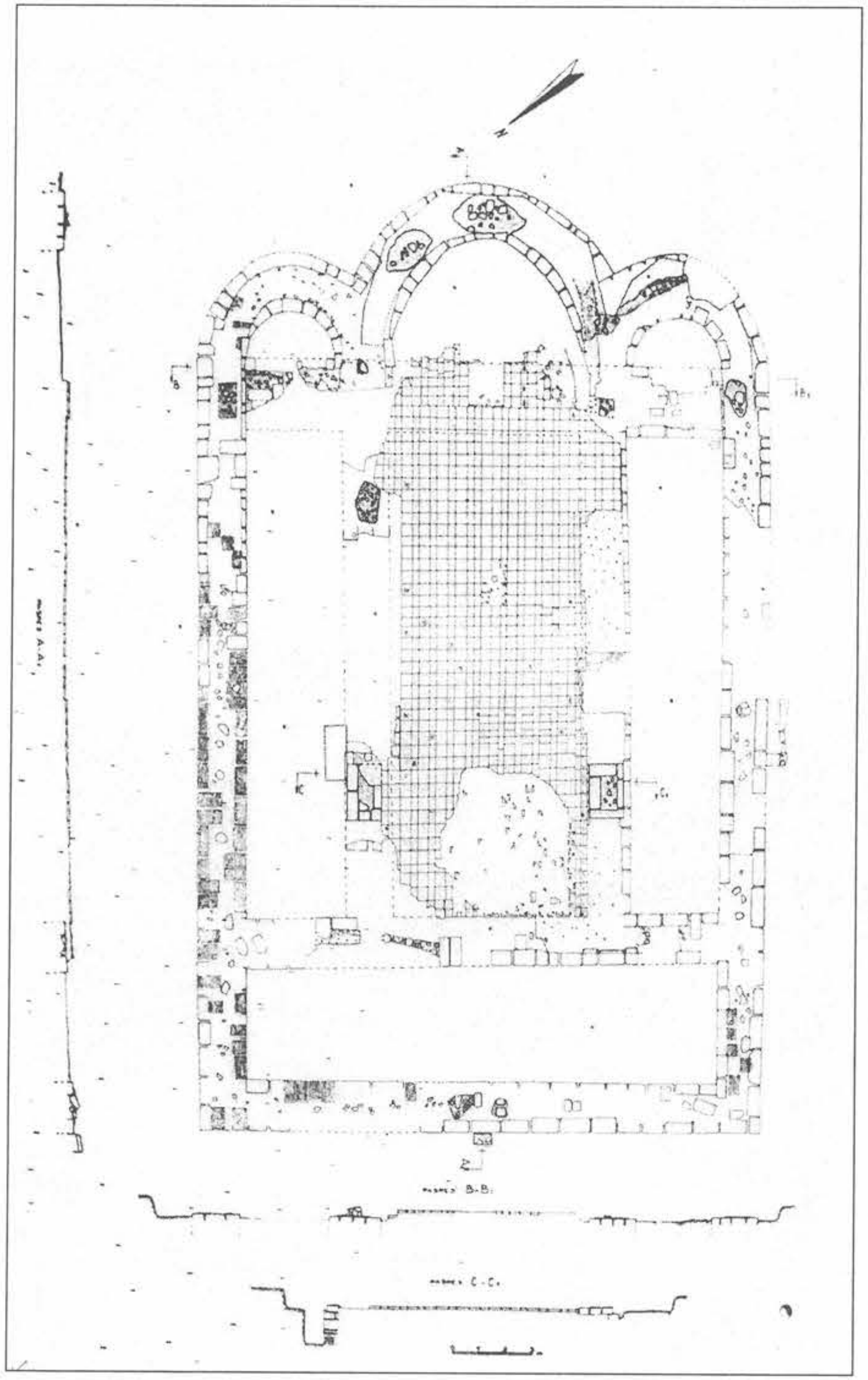

Обр. 6. План и разрези на базиликата в м. Стамбол йолу (IX—X в.)

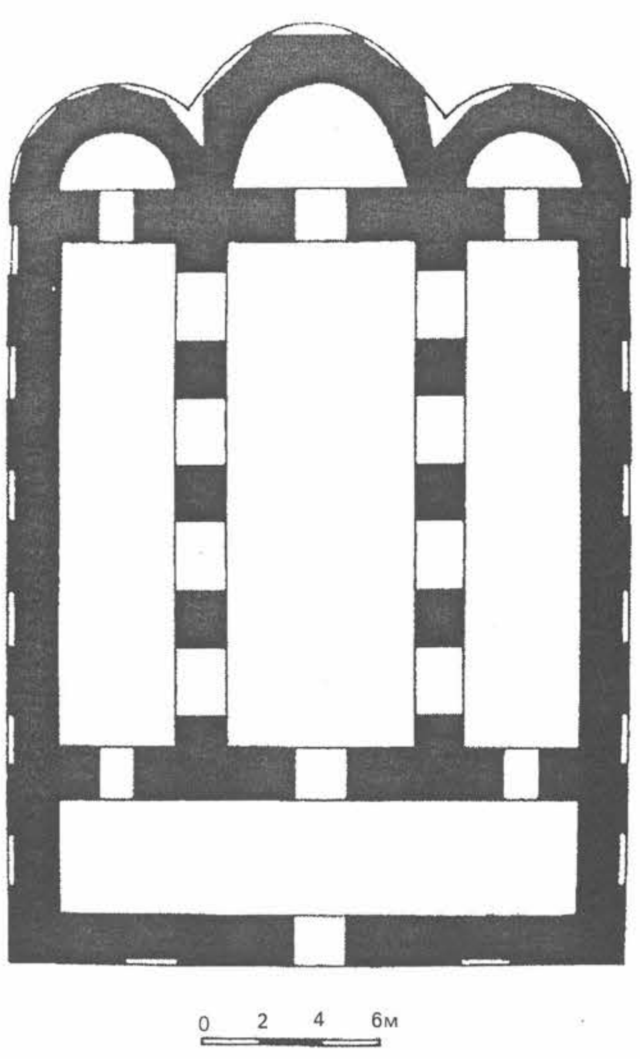

Обр. 7. Базиликата в м. Стамбол йолу — реконструиран план (IX—X в.)

нали оцелели с размерите си два от тях. Хоросановите отпечатъци върху основата между централния и южния кораб позволиха отчасти да се определи с доста голяма сигурност броят на останалите стълбове с отворите помежду им. Това са били: три стълба с по 2 м ширина на основата; два пиластъра, вградени в стилобата пред олтарната апсида, и два във вътрешната основа на базиликалния притвор, както и 4 отвора по 2,20 м. При това положение е интересно, че се повтаря познатата картина за отделянето на корабите при проучената преди години базилика в подножието на Сакалова могила[11], която, както вече посочихме, се намира съвсем наблизо и помежду им се наблюдава подчертана близост в редица отношения. И при

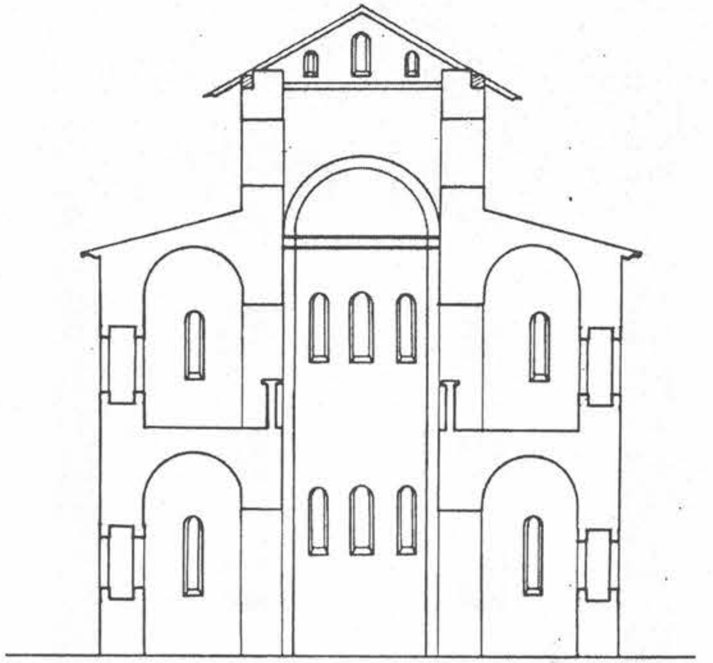

Обр. 8. Графична реконструкция на базиликата в м. Стамбол йолу — напречен разрез (по Стела Дончева)

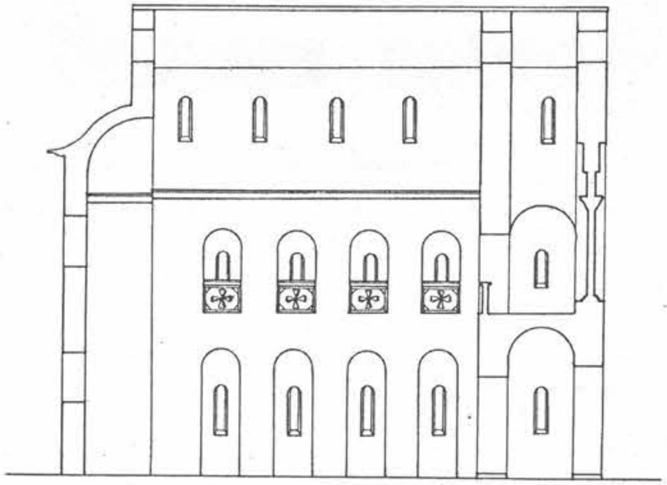

Обр. 9. Графична реконструкция на базиликата в м. Стамбол йолу — надлъжен разрез (по Стела Дончева)

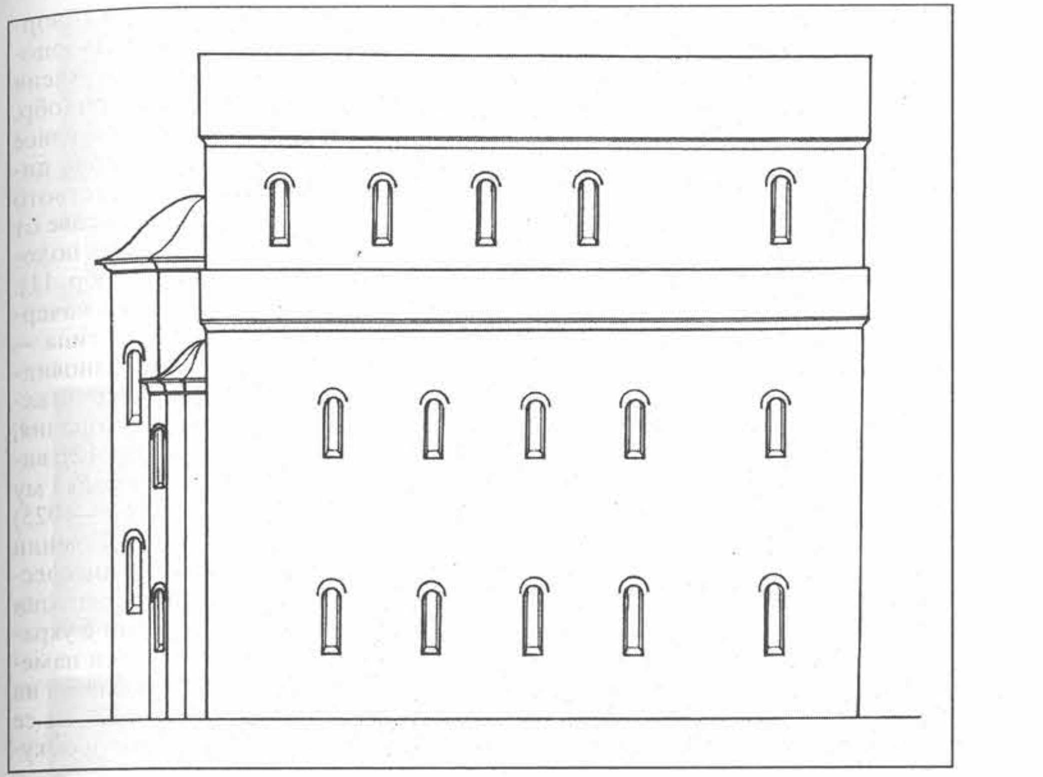

Обр. 10. Реконструкция на базиликата в м. Стамбол йолу — надлъжна фасада (по Стела Дончева)

двете по еднакъв начин е било осъществено покриването на корабите — с полуцилиндрични сводове. Трудно може да се каже обаче дали те са били поставени под общ покрив, или покривът на централния кораб е бил по-висок от страничните. Отделя я също отсъствието на напречна основа за галерия по ширината на средния кораб.

Азимутът на оста на базиликата, отчетен от северната посока, е около 129°, т. е. той е с доста голямо отклонение на югоизток, с 39° (по данни на инж. Петър Вълев от АИМ при БАН, взети на 13 август 1982 г.).

От запад базиликата има едностaвен притвор, дълбок 3,75 см. И тук, както при църковния наос, са оцелели само основи. Не попаднахме и на следи от двете подови нива. В средата на външната западна основа по леглата на извадените от машините каменни блокове се установи главният вход, широк 2 м. Входове за притвора е възможно да са били оставени и на другите външни стени — от север и от юг, както при базиликата Гебе клисе[12]. От входовете, осигуряващи влизането от притвора в наоса, единствено има следи за входа към южния кораб, широк 1,30 м (обр. 6, 7).

Наред с архаичността на плана и значителните си размери базиликата в Стамбол йолу на Велики Преслав се е отличавала с монументалния си градеж, познат от дворците и представителните базилики в Плиска (Дворцовата и Голямата)[13] и Преслав (Гебе клисе[14], Сакалова могила[15] и Дворцовата[16]). Дебелите ѝ стени са можели да носят тежки каменни или тухлени сводове. Твърде възможно е отвън да са имали членение от пиластри (обр. 7). Строгият ѝ монументален вид отвън, подобно на базиликите Гебе клисе и Сакалова могила, е бил оживен с подпокривен корниз с профилиран цилиндричен торус и един ред плоски квадратни дентикули. За богатството на вътрешната пластична украса подсказват споменатите по-горе късове от мраморни плочи с релефна растителна украса и детайлите от рязана подова мозайка, намерени в олтарните апсиди по време на разкопките (обр. 11).

От разкопките произхождат: няколко каменни блока с кръстни начертания, варовикови корнизни дялове, покривни керемиди от двата типа — тесни и широки, върху голяма част от които е представен в три разновидности най-често срещаният старобългарски знак — фланкиран с вертикални хасти ипсилон, мраморни късове, свързани с архитектурната декорация, старобългарска керамика — сива, с врязана украса и глазирана (обр. 12), византийски монети на Лъв VI Мъдри (886—912); Константин VII и майка му Зоя (913—919); Йоан Цимисхий (969—976); анонимни от клас А (976—1025) и клас В (1030—1040); Алексий Комнин (1092—1118); Мануил I Комнин (1143—1180)[17] и два византийски печата от XI в. (обр. 14)[18]. Особено интересни са със сирийския си тип изображения два от кръстовете-енколпиони (обр. 13) и плочките (едната с позлата, втората сребърна), свързани с украсата на подвързия на книги (обр. 14). Не е без значение да посочим и намерените оловни ядра за печати, които носят информация, че в тази близка на столицата базилика с още неразкритите около нея постройки не само са се получавали, но и от нея били изпращани скрепени с печати писма и документи (обр. 14_{3-4}).

При обхождането на терасата след изорaването ѝ от механизаторите и по време на разкриването и проучването на базиликата с останалите постройки бяха намерени и редица интересни материали:

1. Мраморен капител, мраморни рамки и детайли от подова настилка, късове от мраморни плочи за стенна декорация, варовикови корнизни дялове и др. Повечето от тях произхождат от нарушения от машините пласт и носят белези от техните гребла и плугове. Най-голям е броят на обезличените и натрошени варовикови корнизи. За техния облик позволява да съдим един оцелял екземпляр (обр. 11_6). С полуцилиндричния си торус и изрязаните квадратни дентикули в единия си край тези дялове са изграждали подпокривен корниз, който освен с утилитарната си функция е допринасял и за оживяване на църковните фасади. Не по-малък е и интересът, който предизвикват мраморните рамки с шахматно третирани тесни страници, някои и с вдълбани кръгли легла за инкрустация (обр. 11_{2-3}). Няколкото мраморни детайла от подови настилки, намерени с полепнал хоросан в една от апсидите, насочват, че е възможно първоначално те да са били използвани в подови пана от рязана настилка от типа opus sectilae. За някогашното богатство на църковния интериор свидетелстват късовете мраморни плочи със скулптирана по тях релефна украса от палметни фризове и кръстове, познати от владетелските дворци, Кръглата (Златната) църква, базиликите Гебе клисе и останалите преславски монументални базилики.

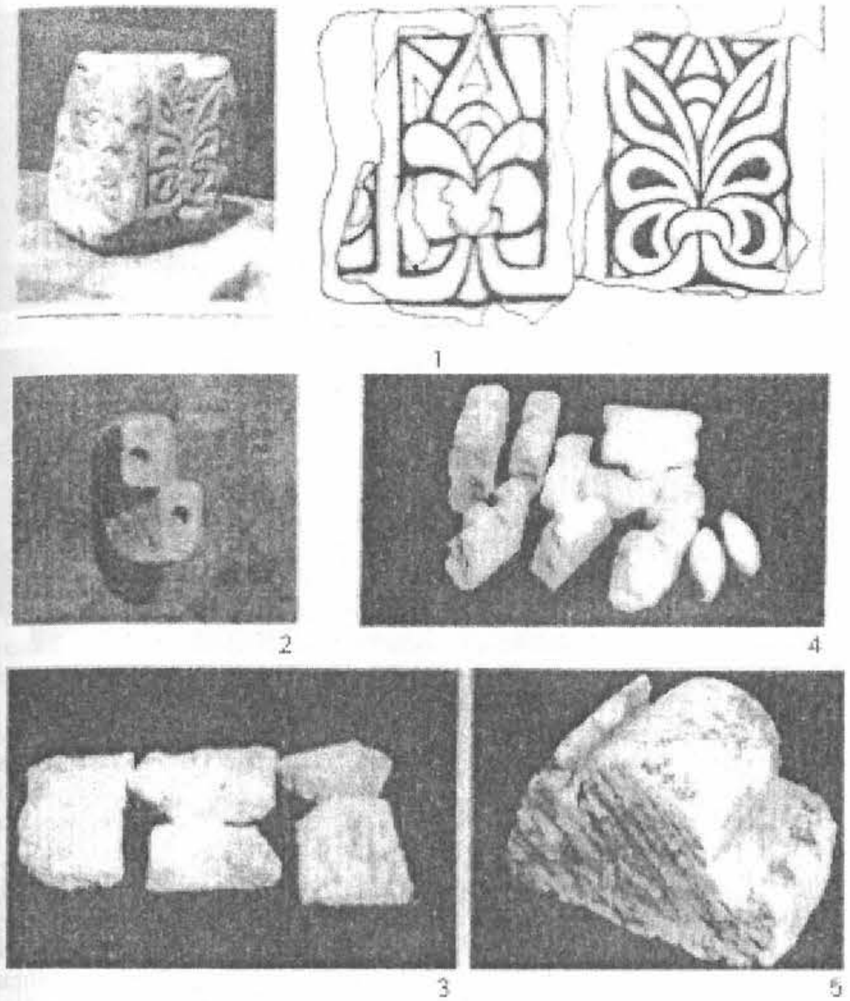

Обр. 11. Мраморни и варовикови архитектурни детайли: 1 — капител; 2—3 — рамки; 4 — късове от мраморни облицовъчни плочи, мраморни детайли за подова настилка; 5 — варовиков корнизен дял (IX—X в.)

Специално внимание с изисканата си релефна украса заслужава и капителът, намерен недалеч от олтарните части на базиликата. Орнаменталната украса запълва две от четирите му страни (обр. 11_1). Скулптираният мотив се състои от седемлистна палмета, обхваната в правоъгълна рамка, в две разновидности. С този му облик не е трудно да се определи мястото на капитела в един от краищата на олтарната преграда на базиликата и безспорната му връзка и принадлежност към преславската архитектурна декорация на IX—X в.[19]

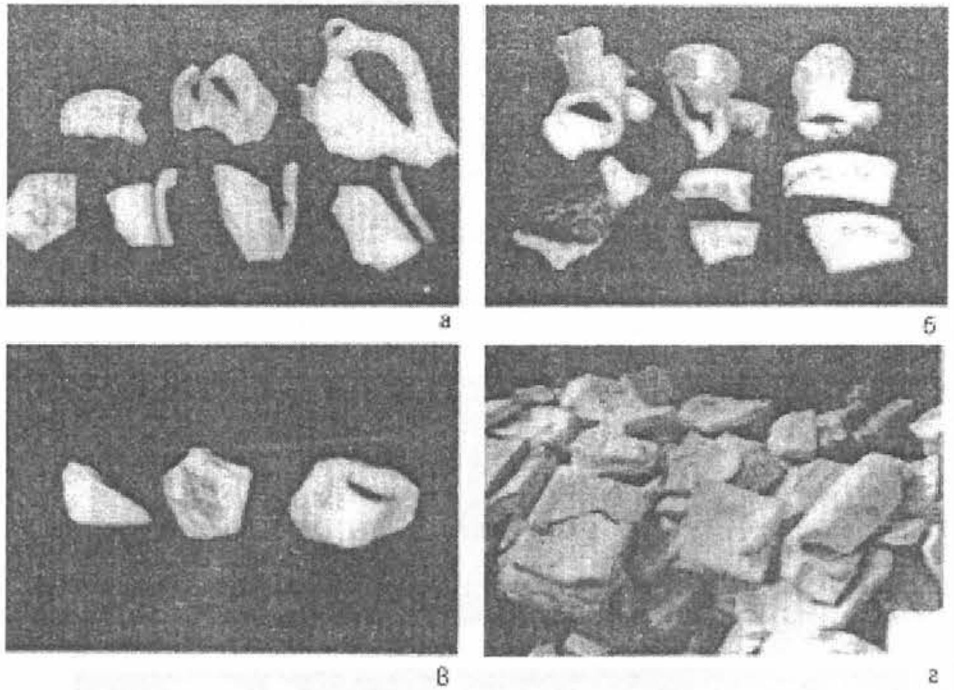

Обр. 12 а—в — фрагменти от глазирани и неглазирани старобългарски съдове; г — покривни керемиди и тухли с вдълбани в глината знаци преди опалването (IX—X в.)

2. Покривни керемиди и тухли (обр. 5, 12). Извънредно голям е броят на целите и натрошените тухли и керемиди. Докато първите са над 200 и са засвидетелствани in situ в разчистената подова настилка на средния кораб, то почти всички керемиди бяха силно натрошени и пръснати главно отвън, покрай основите на базиликата. По състав на употребената глина, степен на опалване и размери те по нищо не се отличават от материалите от строежите в чертите на Външния и Вътрешния град на Велики Преслав. Точни съответствия намират в строителната керамика от Дворцовия манастир[20]. Всяка втора тухла носи върху една от страниците си вдълбан с пръсти или острие ипсилон. В начертанието му е трудно да се долови някаква закономерност. В нанасянето се наблюдава известна небрежност. Засвидетелстван е в две разновидности: самостоятелно — Y, и фланкиран от двете страни с вертикални хасти — IYI (обр. 5).

Керемидените фрагменти са от два типа керемиди: широки, слабо извити (tegulae) и силно извити, тесни (imbrices). Дебелината им е 2,5 см. За разлика от лошо изпечените двойно по-дебели правоъгълни и квадратни тухли керемидите са със значително по-добра опаленост. И при тях се наблюдава представен по същия начин (врязан с острие или вдълбан с пръсти) ипсилон (обр. $12_{г}$). При самостоятелното му начертание се наблюдават сравнително малко екземпляри. Особеност при него е хоризонталната черта в долния му свободен край $\underline{\text{Y}}$. Примерите с вдълбани с пръсти във влажната глина знаци са много повече и при тях ипсилонът се придружава от вертикални хасти — IYI. Не е без значение, че при широките керемиди той е отбелязан в единия край от вътрешната страна, а при тесните — от външната. На тесните керемиди представянето му чрез вдълбаване с пръсти е с второто начертание — IYI, а върху широките се среща в двете си разновидности: врязан с острие без хастите $\underline{\text{Y}}$, и вдълбан с пръсти с вертикални хасти от двете страни — IYI.

Знаците по покривните керемиди и тухлите от подовата настилка на базиликата в Стамбул йолу се срещат както по каменни блокове, строителни керемиди и глинени съдове от Преслав, Плиска, Мадара, Калугерица, средновековна Виница и др., така и по метални пандантиви, амулети и всякакъв вид апотропеи от епохата на Първото българско царство[21].

3. Старобългарска битова керамика. Фрагментите от глинени съдове се намираха в нарушения от машините пласт на базиликата и в непосредствена близост до нея на дълбочина 0,40—0,60 м. Малко са късовете с по-големи размери и не беше възстановен цял съд.

Керамиката е от познатите два типа: сива от пречистена глина с гладки стени и с врязана линейна украса (обр. 12 а, б). Първата е представена от късове на малко на брой дебелостенни съдове, правени на грънчарско колело. Само върху два фрагмента има украса с излъскани ивици. Фрагментите от съдове с врязана украса са от т.нар. „славянски тип“, някои от сравнително пречистена, добре опечена глина, други от глина с примеси на пясък; изработени са на грънчарско колело.

Намерени бяха и над 10 къса от амфоровидни стомни с една и две дръжки и покрити с тъмнокафява глеч стени, както и части от 2 дълбоки, глазирани в зелено купи (обр. 12 в). На плещите, под ръба на устието на една от купите се е запазил с малка част от очертанието си (само с вилката и началото на символа си) ипсилон — Y. Не личат следи от хасти около него.

От пласта над базиликата преди и след разкопките произхождат един плосък нагръден кръст и 3 кръста-енколпиони (обр. 13). Всичките са отлети от бронз и са намерени във вътрешното пространство на църковния притвор. Кръстовете-енколпиони са достигнали до нас с едната си половина.

На плоския нагръден кръст е отлято плитко релефно Разпятие Христово. Личи напречната греда на кръста, върху която са били приковани ръцете на Христос. Изправеното му тяло върху вертикалното кръстно рамо е с нимб, следващ издължения овал на схематизираното, без каквито и да било подробности лице. Над главата има кръст с разширени краища. Облечен е с къса дреха (перизома). „Ухото“ на кръста за нанизване е едро и грубо. По краищата на разширяващите се рамене минава плоскорелефен кант. По размери и иконография намира подчертана близост с плосък нагръден кръст, също от мед, открит при базиликата в Сакалова могила[22].

Единият от кръстовете-енколпиони се отделя от другите два по релефното си изображение (обр. 13_{3}), с отлята изправена в цял ръст фигура в орантна поза, вероятно на Св. Богородица. Едрото, издължено и малко грубо лице с подробностите по него (очи, нос, уста) и традиционното облекло (хитон и мафорий) насочват към изображение от източен тип на сирийско-палестински образци от IX—X в.[23] Следи от надписи или буквени съчетания няма. Интересно е да посочим, че след като е била изгубена нестигналата

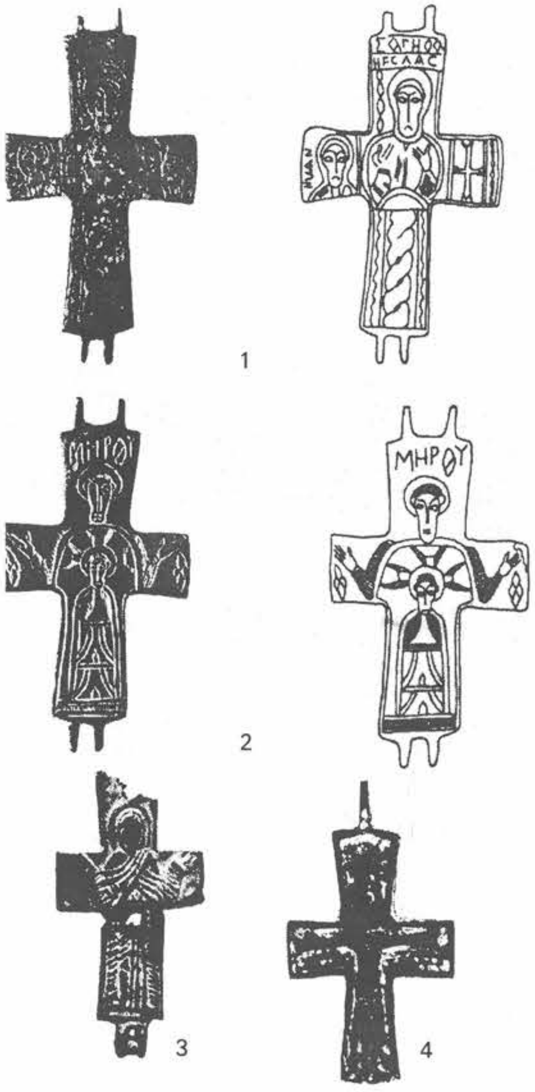

Обр. 13. 1—4 — нагръдни бронзови кръстове и кръстове-енколпиони (IX—X в.)

до днес втора половина на кръста, тази е била пригодена за повторна употреба с пробит в горния ѝ край кръгъл отвор (обр. 13_3).

Другите два кръста (обр. 13_{1-2}) предизвикват интерес не само с това, че изображенията върху тях са врязани, но също и поради рядко срещаната си иконография. Те се свързват с подобни кръстове с врязани изображения от манастири и мартирии в Сирия, Палестина и Мала Азия[24].

С врязаните изображения на двама светци (единият на вертикалното рамо, другият — върху хоризонталното) и придружаващите ги надписи първият кръст е извънредно интересен и затова преди близо 10 години заедно с втория кръст на Божията Майка в поза Оранта (Orans) с детето Иисус (обр. 13_2) ги използвах на два пъти за илюстрации[25]. Върху едното хоризонтално рамо е представен бюст на светец, придружен от надпис с име HUAN (обр. 13_1).

Като съответствие на бюстовия образ в срещуположния край на хоризонталното рамо е начертан кръст с вилообразно раздвоени краища на раменете, обхванат от врязана с двойни успоредни линии рамка. Специален интерес заслужават и свързаните подобно на вериги кръгли звена, провесени по полите на дрехата на един светец, изобразен върху бронзов енколпион от Преслав[26].

Изобразеният светец на вертикалното рамо на кръста е в орантна поза (Orans). От шията между малко „тромаво“ вдигнатите ръце с разперени пръсти виси нагръден кръст с вилообразно раздвоени краища (обр. 13_1). Лицето е едро, от източен тип. Нимбът, който го обхваща, следва издължения му овал. В стила, използван от гравьора, се сблъскваме с познатия начин на представяне от споменатия по-горе кръст[27]. Общност с него се наблюдава и в орнаменталната декорация на облеклото. Изградена линеарно, без точковидни низове и други елементи, тя е балансирана и спокойна. Известна динамика се внася от едрите S-овидни звена на въжестия орнамент по полите на връхната дреха, наподобяващи преплетени вериги (обр. 13_1).

Разчертаното с две линии неголямо поле в горния край на вертикалното рамо на кръста, над главата на изображения, е запълнено от гръцки надпис, в който няма изписано име, а се чете ο αγιος σαλος. От съвсем краткия текст става ясно, че става дума за аскеза (светителски подвиг на изобразените върху енколпиона, означен като σαλος, който повечето от изследователите определят като юродство[28].

Оттук нататък, с привличане на агиографски свидетелства, не е трудно да се разбере, че бюстовото изображение на Йоан от хоризонталното рамо на кръста с увереност може да се идентифицира с един от 38-те източни светци на Православния изток[29]. Както и че той е сириец, който се е подвизавал в пустинята около р. Йордан с известния от VI в. представител на източното юродство — преподобни ради Христа Симеон от Емеса[30]. За него съобщава интересни неща в своята история Евагрий (+594 г.). От житието му, чийто автор е Леонтий Неаполски от Кипър, научаваме още, че Йоан е бил архидякон в Емеса, както и че той се чества заедно със Симеон — на 21 юли[31].

Изводът, който произтича от тези мои наблюдения, е, че за подвижничество на юродиви и на стълпници, както научаваме от един преславски надпис[32], в прославената българска столица Велики Преслав се е знаело.

Въз основа на плана, начина на градеж, материалите от разкопките и посочената ѝ близост с базилики в Плиска и Преслав новоразкритата преславска базилика в м. Стамбол йолу отнасяме към църковното и манастирското строителство в Преслав на княз Борис през последните години на IX в. По-сложен е въпросът с определянето на времето и причините за преправките, които базиликата е претърпяла. Съвсем сигурно е обаче, че с нивото на тухления си под тя е продължила съществуването си и през годините на византийското владичество. За това свидетелстват и намерените оловни печати и някои монети (обр. 14).

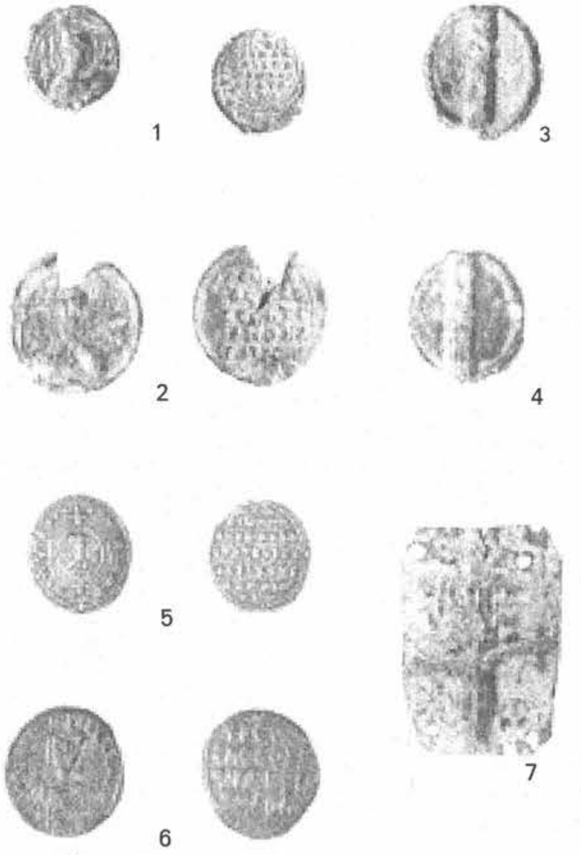

Обр. 14. 1—7 — византийски оловни печати, монети и медна пластина с позлата от нарушения пласт върху терасата преди разкопките

Наблюденията за първия ѝ период с някои луксозни находки (сребърни и позлатени закопчалки на подвързии към скъпи кодекси, кръстове, бронзово писало, апликации и др.) насочват, че може би тук става дума за някакъв ансамбъл в близката извънградска околност на столицата. За неговия облик — граждански или манастирски, с увереност ще може да се съди след приключване на разкопките върху терасата около базиликата.

Завършвайки тези предварителни бележки, искам да изтъкна, че разкритата базилика с намиращата се близо до нея църква при Сакалова могила и с още един трети паметник на църковната ни архитектура, разкрит преди години срещу Аула при с. Хан Крум, образуват една обособена група, която се е появила в резултат на активното църковно строителство на княз Борис I, за да съживи старохристиянската традиция по долината на р. Тича (Камчия) след покръстването.

БЕЛЕЖКИ

[1] Базиликата е разкрита и проучена преди повече от 20 години. Цялостното ѝ публикуване се забави заради останалите още недопроучени постройки около нея. Независимо от това нейното разкриване е обсъждано и докладвано на три Национални археологически конференции: Тотев, Т. Базилика в „Стамбол йолу" — Преслав. — АОР през 1982. Плевен, с. 188; Разкопки в м. Стамбол йолу на Преслав. — АОР през 1984. Сливен, 1985, 191—192; Разкопки в местността Стамбол йолу в Преслав. — АОР през 1985. Велико Търново, 1986, с. 134. Поради важността ѝ включих в научно обръщение плана на базиликата с кратки бележки на два пъти: Тотев, Т. Велики Преслав. Варна, 1993, 79—80, обр. 67; Great Preslav. Sofia, 2001, 75—76, 79. В две статии публикувах и няколко интересни находки, постъпили от разкриването и проучването на базиликата: Тотев, Т., Ст. Станилов. Мраморен капител от базиликата в Стамбол йолу край Преслав. — Плиска—Преслав, 6. Шумен, 1993, 116—119, обр. 1, 2; Тотев, Т. За една група метални печатчета-амулети от Преслав. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 365—378, обр. 2.

[2] Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав. — В: България 1000 години. С., 1930, с. 212 и сл.

[3] Тотев, Т. Базилика при Сакалова могила в Преслав. — Преслав, 2. С., 1976, 38—61.

[4] Дремисизова-Нелчинова, Цв. Проучване в местността „Аргато", Преславско. — Археология, 1959, № 1—2, с. 76 и сл.

[5] Вж. Инвентарна книга на Археологическо дружество „Тича" в Преслав за периода 1930—1945 г.; Джингов, Г. Принос към материалната култура на Преслав и неговата околност. — Археология, 1966, № 2, 42—56.

[6] Сондажите се проведоха под мое ръководство след приключване на разкриването на базиликата в м. Сакалова могила през есента на 1967 г.

[7] При разкриване на базиликата в Стамбол йолу е важно да отбележа, че някои от сондажните изкопи попаднаха в очертанията на нейния план. За откритото в тях ще стане дума по-нататък.

[8] Повече подробности за заварената картина върху терасата в Стамбол йолу след изкореняването на овощната градина и изораването ѝ от механизаторите се съдържат в един от отчетните доклади: Тотев, Т. Базилика в Стамбол йолу на Преслав. — АОР през 1982. Плевен, 1983, с. 188 и сл.

[9] Тотев, Т., Ст. Станилов. Цит. съч., обр. 1, 2.

[10] Пак там, обр. 2.

[11] Тотев, Т. Базилика в Сакалова могила..., 38—58.

[12] Иванова, В. Проучване на църквата Гебе клисе. — ГНМ, 5, 1933, 229—233; Миятев, Кр. Архитектурата в Средновековна България. С., 1961, с. 91 и сл.

[13] Михайлов, Ст. Дворцовата базилика в Плиска. — ИАИ, 20, 1955, с. 255, обр. 174; Георгиев, П. Архитектурата на манастира. — Георгиев, П. Ст. Витлянов. Архиепископията — манастир в Плиска. С., 2001, с. 21 и сл.

[14] Иванова, В. Цит. съч., 229—233, с план; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 165.

[15] Тотев, Т. Базилика в Сакалова могила..., 38—58, обр. 3, 4.

[16] Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. С., 1991, 21—24, обр. 14—17; Childs Дончева, Ст. Базиликите от Първото българско царство. Архитектурен облик. Шумен, 2003, 44—47, фиг. $5_{а, б}$.

[17] За определяне на монетите благодарност дължа на проф. д.и.н. Иван Йорданов от Филиала на Археологическия институт при БАН—Шумен. Вж. приложение I в края на статията.

[18] За двата печата и техни успоредици вж.: Йорданов, Ив. Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, № 330, 374—376. Съхраняват се в АИМ на БАН, Шумен под инв. № 54, 55.

[19] Повече подробности у Тотев, Т., Ст. Станилов. Цит. съч., 116—119.

[20] Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, с. 76 и сл.; Виница — старобългарски производствен център за строителна керамика на Преслав през IX—X в. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1978, с. 13 и сл.; Средновековна Виница. Шумен, 1996, 39—75 с цит. лит.

[21] За материалите с този знак вж. Тотев, Т. Един бронзов медальон със знаци от Преслав. — Археология, 9, 1962, № 2, 36—37. Там е посочена и литературата за материали с този знак.

[22] Тотев, Т. Базилика в Сакалова могила..., с. 52, обр. 16_1.

[23] Залесская, В. Н. Связи средневекового Херсона с Сирией и Малой Азией в X—XII веках. — В: Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. Ленинград, 1981, 93—98.

[24] Тотев, Т. Велики Преслав..., обр. 67; Great Preslav..., 75—76, fig. 79.

[25] Тотев, Т. За един рядък кръст-енколпион от Велики Преслав. — Трудове на катедрите по история и богословие. Т. 6. Посветен на 75-годишнината на проф. д-р Тодор Събев (под печат).

[26] Пак там.

[27] По въпроса за юродството има огромна литература: Иванов, С. А. Византийское юродство. М., 1994; Ковалевский, И. Юродство в Христе и Христа ради юродивые Восточной и Русской церкви: Исторический очерк и жития сих подвижников благочестия. Изд. 3-е. М., А. Д. Ступина, 1902, с. 287. Репринтное изд. М. Святлячок, 1996, Переизд. М., Лепта, 2000 и цит. лит.

[28] Полный православный богословский энциклопедический словарь. Т. 1, 2. Издательство Сойкина. Типография. Репринтное изд. Т. А — 1. М., 1992, с. 1087 (за ином. Йоан; Т. II K—Y (ижица)) с. 2060 (Симеон Юродивый); за родния град на Симеон — Емеса вж. Немесий, епископ на Емеса. За природата на човека. С., 2003, 10—11.

[29] За Симеон Юродиви и Йоан има написано между 642—648 житие от Леонтий Неаполски. Любопитни неща за двамата се съдържат у историка Евагрий (+594 г.); Архиепископ Сергий (Спаски). Польный месецяслов Востока. Т. 1. Восточная агиология. Репринтное воспроизведение издания. Владимир, 1901; М., 1997, с. 439 и Т. 3, 278—279.

[30] Пак там.

[31] Иванова, В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 96.

[32] Антонова, В., Д. Аладжова, П. Петрова. Нови разкопки при с. Хан Крум, Шуменско. — ИМСБ, 7, 1986, 65—77.

Приложение I

МОНЕТИ ОТ ТЕРАСАТА В М. СТАМБОЛ ЙОЛУ, НАМЕРЕНИ ПРЕДИМНО
В ПЛАСТА, НАРУШЕН ОТ МЕХАНИЗАТОРИТЕ И ПО ВРЕМЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА
ПРЕЗ 1982 И 1983 г.

№	Император	Дата	Намиране
1. .	Лъв VI Мъдри (мед)	886–912	Преди разкопките – на север от притвора
2.	Константин I Багренородни и Зоя (мед)	913–919	Преди разкопките – в южния кораб
3.	Йоан Цимисхий (сребро)	969–976	Преди разкопките – в средния кораб
4.	Византийска анонимна клас A_1 (мед)	969–976	Преди разкопките – в средния кораб
5.	Византийска анонимна клас A_2 (мед)	976–1025	Преди разкопките – в средния кораб
6.	Византийска анонимна преди реформата (мед)	1030–1040	Преди разкопките, източно от северната апсида
7.	Алексий I Комнин (мед)	1081–1091	По време на разкопките, върху стилобата пред апсидата
8.	Алексий I Комнин (мед)	1081–1091	По време на разкопките, върху стилобата пред апсидата
9.	Алексий I Комнин (мед)	1092–1118	Преди разкопките, в притвора – северна половина
10.	Алексий I Комнин (мед)	1092–1118	Преди разкопките, в притвора – северна половина
11.	Мануил I Комнин (мед)	1143–1180	Преди разкопките, в близост до централната апсида

THE BASILICA IN STAMBOUL YOLU NEAR VELIKI PRESLAV

Totyu Totev

(Summary)

Unearthed and investigated by the author more than 20 years ago, the basilica is situated in the nearby southeastern vicinity of Veliki Preslav on the right-hand bank of the Ticha (Kamchia) river. The church is a three-nave one with three apses and a narthex (ill. 6 and 7).

Along with its archaic plan and formidable size (31,50×20,50 m), the basilica is distinguished by its monumental construction known from the palaces and the representative basilicas in Pliska and Veliki Preslav. It is quite similar to the basilica situated nearby at the foot of the famous Sakar tumulus and the basilica type church north of the camp of Khan Θmourtag near the village of Khan Kroum which has been unearthed years ago.

The author dates the basilica in question to the beginning of church and monastery building during the rule of the first Bulgarian Christian Prince Boris I (late 9th century).

РАЗКОПКИ ПРИ БАЗИЛИКАТА „ГЕБЕ КЛИСЕ“ ПРЕЗ 1995 г.

Павел Георгиев, Янко Димитров

През 1995 г. за обект на краткотрайните теренни проучвания, проведени в рамките на учебната практика за студентите от специалност „история“ в ШУ „Епископ Константин Преславски“, бе избран един от най-забележителните паметници на преславската църковна архитектура — базиликата „Гебе клисе“.

Разкрита през 1905 г., тази църква се откроява сред всички останали постройки на територията на Външния град както с внушителните си размери и монументален градеж, така и с особеното си местоположение. Още нейният пръв изследовател Карел Шкорпил отбелязва, че разположението на църквата върху самия край на високия нос „Гебе бурун“ ѝ осигурява естествена връзка с Двореца, от една страна, и от друга — доминираща позиция спрямо жилищните райони на столичния град, предимно в рамките на външния укрепителен пояс и извън него[1]. През 1930 г. Вера Иванова отново разкрива засипаните основи на базиликата[2]. В резултат на това тя уточнява възлови пунктове от плана на К. Шкорпил, предлага ново решение на въпроса за архитектурния тип на храма, определяйки го като засводена безкуполна базилика, и прецизира датата на неговото изграждане в границите на IX в. През 60-те години на частично проучване е подложен теренът източно от черквата — под ръба на терасата, върху която тя е разположена. Там Живка Въжарова проучва 8 гроба от християнски некропол, датиран според инвентара в границите на X в.[3] Поради особеното си място във Външния град на Преслав, внушителните си размери, архитектура и архитектурна украса, както и заради намерения сред нейните руини латински надпис църквата е била многократно обект на изследователски интерес и интерпретация в тематични и обобщаващи разработки[4].

Имайки предвид обхвата и резултатите от извършените преди нас теренни проучвания и дискусионно поставените в литературата въпроси относно точната дата на издигане на базиликата, нейната функция и продължителност на съществуване, конкретните задачи, които си поставихме, започвайки разкопките на обекта, бяха следните: 1. Да се провери дали встрани от базиликата съществуват останки от други сгради, които са хронологично и функционално свързани с нея; 2. Да се установи наличието на пристройка към южната фасада на църквата, каквато е обичайната практика в Преслав през X в.; 3. Да се изследва сондажно и с детектор за метал теренът край базиликата с оглед събиране на данни и материали за живота в нея.

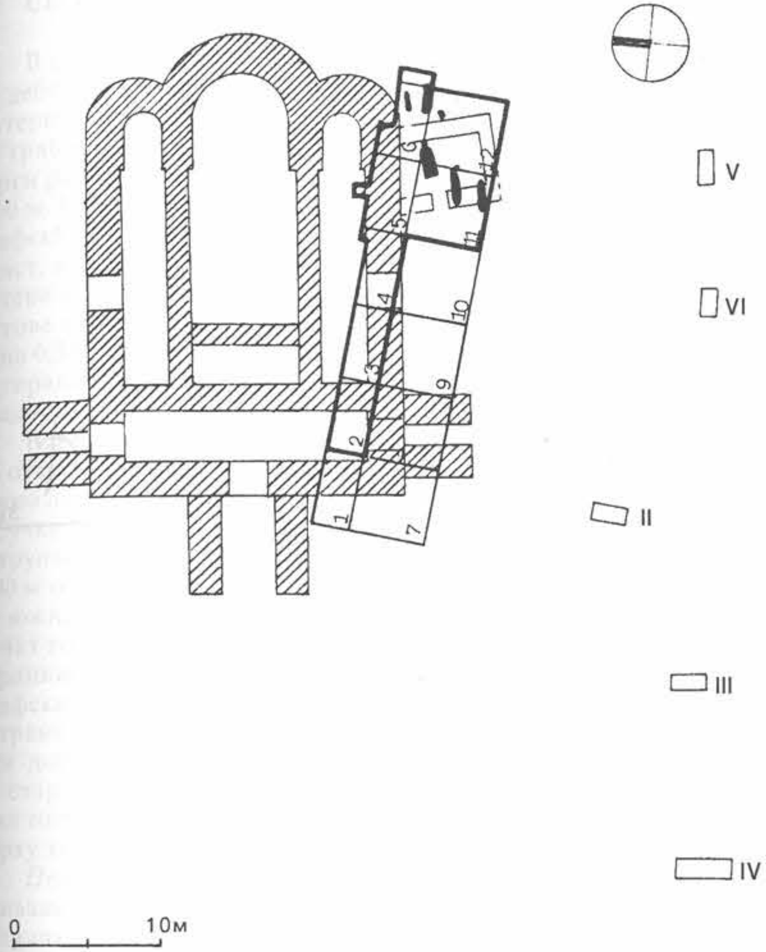

Обр. 1. Общ план на базиликата „Гебе клисе“ (по В. Иванова), основния изкоп (кв. 1—12) и сондажите (I—VI) от разкопките през 1995 г.

За изпълнението на тези задачи основният изкоп бе планиран в 2 редици от по 6 квадрата, обхващащи изцяло южната основа на базиликата (обр. 1_{1-12}). Поставени бяха и 6 сондажа на разстояние до 30 м южно и югозападно (обр. 1_{I-VI}), в периферията на регистрираната тук праисторическа селищна могила[5].

Краткото време на разкопките и полученият още в началото положителен резултат на едната от поставените задачи наложиха работата да се съсредоточи главно в източната част на основния изкоп (обр. 1, 2 А), където бе достигната дълбочина 0,60 м от нивото на заварения терен и бяха изчерпани напластяванията в два цели (№ 11, 12) и два полуквадрата (№ 5, 6). В полуквадратите № 2—4 работата бе прекратена на дълбочина 0,40 м от съвременния терен. В останалите квадрати не се работи изобщо.

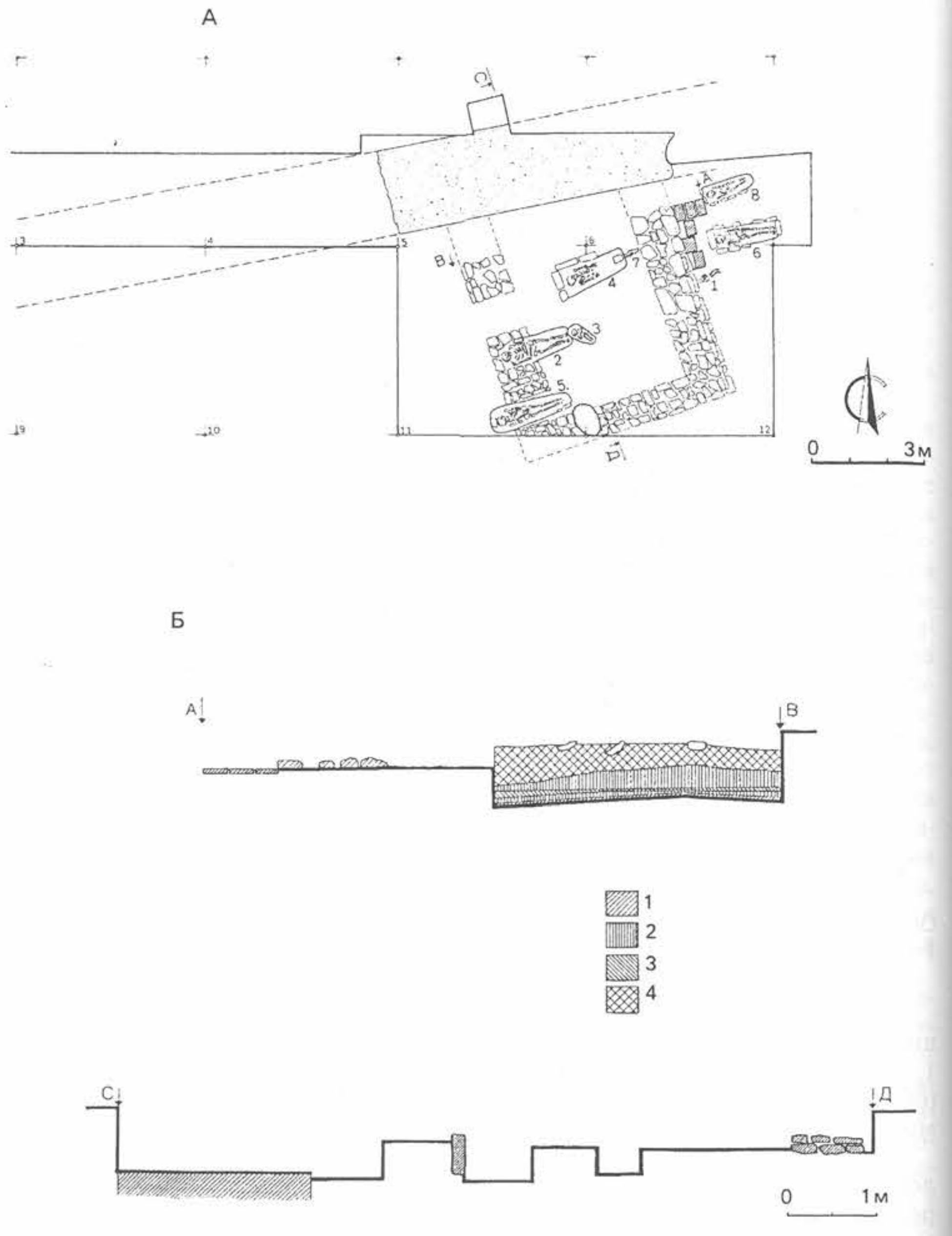

Обр. 2. План (А), стратиграфски профил и разрез (Б) в основния изкоп от 1995 г.: 1 — хумусен пласт; 2 — хоросанов трошляк; 3 — хумусен пласт между хоросановия трошляк; 4 — жълтоглинен почвен слой

СИТУАЦИЯ НА РАЗКРИТИТЕ СЪОРЪЖЕНИЯ

В сондажите не се попадна на строежи. В два от тях (№ V, VI) се установи дебел 0,20—0,30 м слой от варовиков трошляк. Това, както и намерените материали, подсказва, че съществуването на строежи южно от базиликата не трябва да се изключва. За съжаление поради недостатъчно време и ресурси работата в тези два сондажа бе прекратена на достигната дълбочина 0,50 м. В останалите сондажи (№ I—IV) бе установена еднообразна стратиграфска картина — средновековни материали се откриваха в повърхностния пласт, а непосредствено под него, на дълбочина 0,30—0,35 м, пръстта бе наситена с парчета от горяла глинена замазка, отделни животински кости и битова керамика от неолита. Работата бе прекратена на достигната дълбочина 0,35—0,40 м, като в 3 от сондажите бяха разчистени подови (?) замазки, датиращи според керамиката и няколко кремъчни артефакта от ранната — средната фаза на неолита[6].

Южната основа на базиликата беше напълно невидима и това доведе до отклонение в посоката на основния изкоп от нейната ос. В установеното южно легло се изчерпи насип от кафява, примесена с дребни ломени камъни и бучки бял хоросанов трошляк пръст, с която градежът на основата е бил затрупан след последното ѝ разкриване от Вера Иванова. На дълбочина 0,90 м от завареното ниво на терена бе достигната горната част от градежа на южната основа — плътна замазка от розов хоросан, под която на места личат големи варовикови квадри. В един пункт на кв. 5 бяха разкрити двете страници на основата и бе измерена нейната ширина от 2,30 м. Стратиграфските наблюдения на профила по линията, минаваща на 0,80—1,10 м встрани от южната основа (обр. 2 $А_{А-В}$, 2 $Б_{А-В}$), показаха, че край нея е отложен дебел 0,15—0,27 м слой от хоросанов трошляк, който лежи върху нивото на стария хумус и който се е образувал при строителството на базиликата. Над този слой има дебел 0,25—0,45 м пласт от жълто-кафява глинеста пръст, върху която се намират съоръженията, открити южно от църквата.

Помещение-пристройка. Най-значимият резултат от разкопките е разкриването на помещение, което се намира в близост до югоизточния ъгъл на базиликата (обр. 1, 2 А, 3—5). Неговите зидове бяха разкрити на дълбочина 0,25—0,30 м от сегашния терен сред дебел до 0,25 м слой от деструкции — кафяво-сива пръст, изобилстваща с фрагментирана строителна керамика (повечето фрагменти са от керемиди, но има и от тухли) и отделни късове от варова мазилка. Градежът на зидовете е от плочести варовици, поставени в хоризонтални редове и споени с кал. Най-добре е съхранен източният зид (обр. 5), от който са запазени 3 реда камъни с обща височина 0,25—0,30 м. Външната страна на този зид има двустъпален цокъл, предназначен да увеличи устойчивостта на строежа откъм стръмния склон на терасата. Дебелината на зида в първия цоклен ред е 1,10—1,15 м, във втория — 1,0 м, а в горната част — 0,85 м. От западния зид са запазени два реда камъни, първият от които е цоклен и има ширина 1,10—1,15 м, а вторият — 1,00 м. Без цокъл откъм външната страна е единствено южният зид, който е с дебелина 0,85 м. В западният зид се откри вход с ширина 1,00 м.

При изваждането на блоковия градеж от южната стена на базиликата и разрушаването на изкопа с нейната основа при двукратните разкопки източният и западният зид са били унищожени в началото си съответно на 0,85 и 1,10 м. Допълнено в тази си част, новооткритито помещение стои малко косо спрямо южната основа на базиликата, като има правоъгълна форма с външни размери 6,00—6,50/ 5,20 м и вътрешни: 5,20—5,60/ 3,50 м (площ 19 кв. м). Стените му са били измазани отвътре с фина варова мазилка. Покривът вероятно е бил с дървена конструкция и керемиди. Част от тях са със знаци, вдълбани преди изпичането. Подовото ниво на помещението се откри под слой от рухнали керемиди, наравно с първия цокълен ред от градежа на зидовете, на дълбочина 0,42—0,48 м от сегашния терен и на 0,38 м по-високо от запазения квадров градеж от основата на базиликата (обр. 2 $Б_{С–Д}$). То представлява подравнена и трамбована жълто-кафява глинеста пръст без трайна настилка. Ако се съди по липсата на пепел и въглени сред слоя руини, помещението не е било опожарявано.

Тухлена настилка. Тя е застъпена отчасти от камъните на източния зид на помещението (обр. 2 А, 2 $Б_{А–В}$, 5). Тухлите лежат на дълбочина 0,50—0,55 м от сегашния терен и на 0,35—0,40 м по-високо от запазения градеж от фундамента на базиликата. Образуват каре с дължина 1,75 м и ширина 0,85 м и са ориентирани малко косо спрямо оста на базиликата и успоредно на пристроеното към нея помещение. Тухлите са с формат 0,45×0,25 м и 0,45×0,45 м. Изработени са от керемиденочервена глина и имат дебелина 0,06 м. Настилката е положена изцяло върху слоя от жълто-кафява глинеста пръст, в който стъпват и зидовете на помещението-пристройка. Малкият проучен отрязък не дава ясна представа за нейния характер и предназначение. Сигурно е само, че е съобразена с базиликата и предхожда пристроеното към нея помещение. Възможно е настилката да е от навес-галерия към храма, който впоследствие е бил заменен със затворено помещение.

Ями върху помещението. Една от тях пресича южния му зид (обр. 2 А, 4). Запълнена е с кафяво-сива пръст, примесена с бял хоросанов трошляк, отделни фрагменти от керемиди и животински кости. Насипът бе изчерпан до дълбочина 0,40 м под пода на помещението, но дъното ѝ не бе достигнато. Друга, сходна по характер на запълването си яма бе установена и отчасти изчерпана в рамките на входа на помещението.

Гробове. В проучения сектор бяха разкрити 8 християнски гроба (обр. 1, 2 А, 3, 4), два от които (№ 2, 5) прорязват западния зид на помещението, три попадат в неговата вътрешност, като ямите им са били вкопани в слоя с руини от покрива. Останалите са разположени непосредствено на изток от помещението и също са врязани в слоя с керемиди. Три от гробовете са на деца, 5 — на възрастни индивиди. Гробовете на възрастните са ориентирани успоредно на южната стена на базиликата и се намират малко косо спрямо стените на помещението, което показва, че когато са били извършвани погребенията, за ориентир е служела все още неразрушената базилика. Значително отклонение от каноничната за християнския обряд ориентация има детски гроб № 3, който е ориентиран СЗ — ЮИ. С изключение на гроб № 2 всички гробове на възрастни са с частично подграждане на стените с варовикови плочи. При гроб № 4 горният им край е с 0,15 м по-високо от пода на помещението (обр. 2 $Б_{С–Д}$). Дълбочината на гробовете е сравнително малка — 0,70—0,95 м при възрастните, 0,50—0,83 м при детските. В регистрираните два случая на суперпозиции гробове на възрастни (№ 2 и 4) са отчасти застъпени от вкопаните след тях, непосредствено от изток гробове на деца (№ 3, 7). Във всички гробове скелетите бяха открити в нормален анатомичен

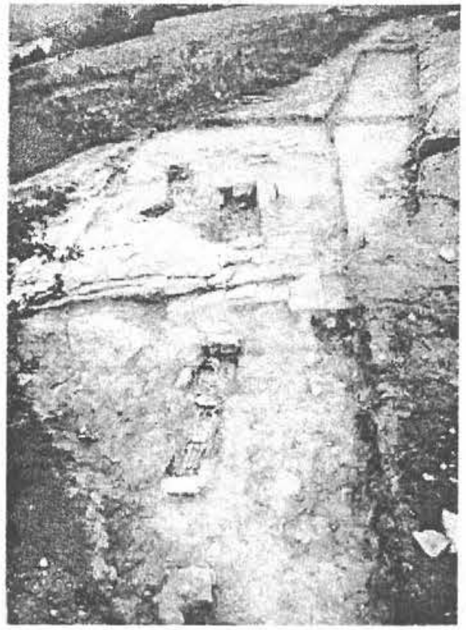

Обр. 3. Помещението-пристройка, гробовете и тухлената настилка до южната основа на базиликата (основният изкоп от 1995 г. — поглед от изток)

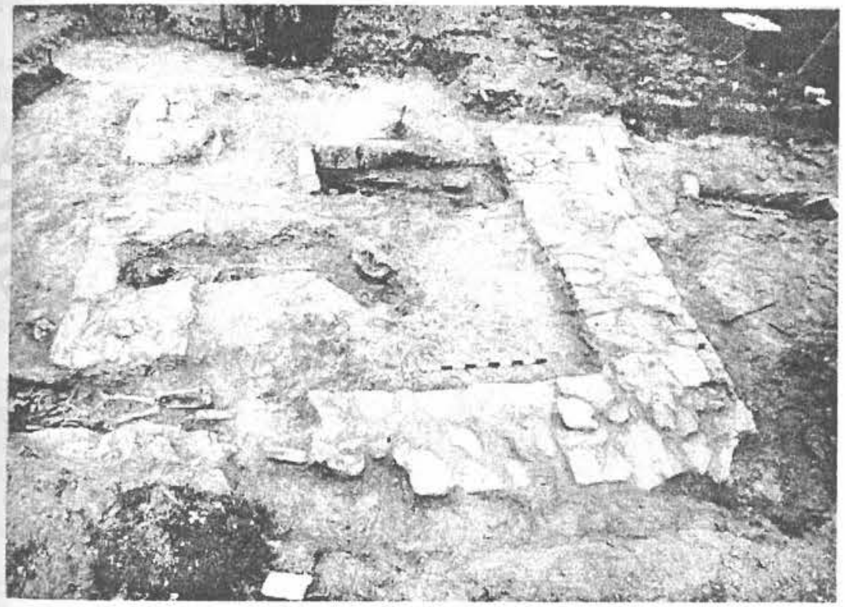

Обр. 4. Помещението-пристройка и гробовете (основният изкоп от 1995 г. — поглед от юг)

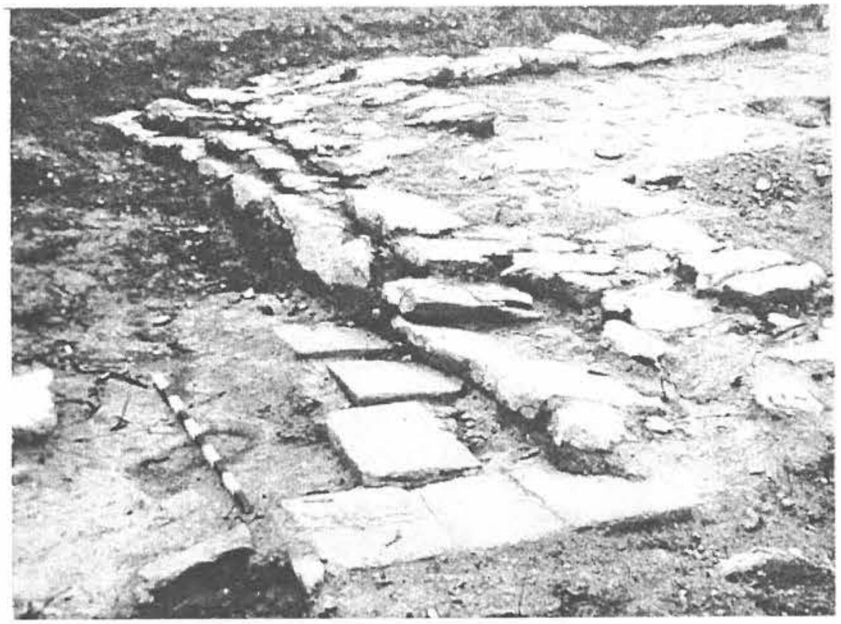

Обр. 5. Източният зид на помещението-пристройка и тухлената настилка под него (поглед от североизток)

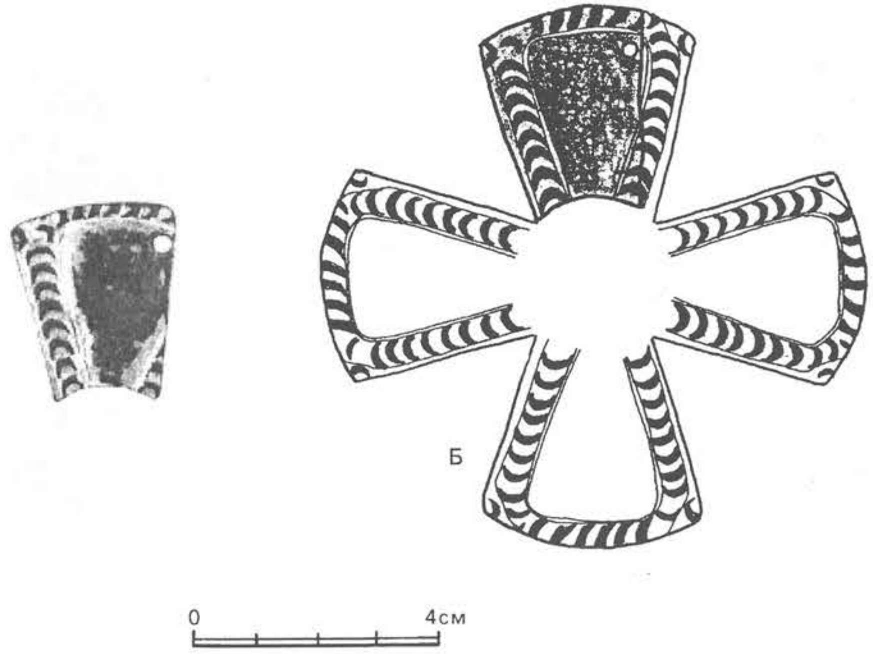

Обр. 6. Меден кръст с позлата от сондаж V: А — снимка; Б — примерна реконструкция

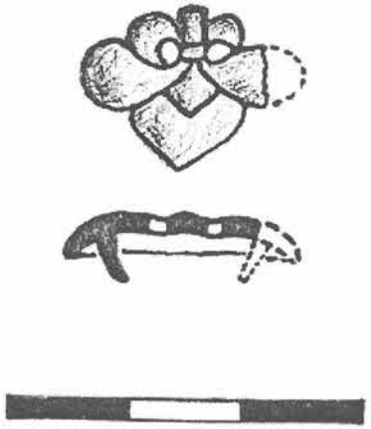

Обр. 7. Ремъчна апликация от медна сплав от повърхностния пласт около базиликата

ред, като единствено изключение прави гроб № 4, където над долния скелет се откриха припогребани в безпорядък кости на възрастен от заварен поранен гроб. Позицията на крайниците не показва някакви значими отклонения от обичайната християнска практика — изпънато положение на краката и ръце, свити върху тялото. Може да се отбележи само изпъването на едната ръка при гробове № 1 и 6, както и това, че костите на двете предмишници при гроб № 5 се откриха отделени от ставите и изместени — едната върху таза, другата — върху гърдите. Инвентар не бе намерен в нито един от гробовете.

Относителната хронология на откритите в сектора съоръжения въз основа на описаните по-горе стратиграфски съотношения може да се представи по следния начин: базилика — тухлена настилка — помещение-пристройка — гробове и ями (за определяне на тяхното съотношение липсва пряка суперпозиция).

МАТЕРИАЛИ

Над подовото ниво и под слоя керемиди в очертанията на помещението и непосредствено отвън се откриха следните материали:

I. *Битова керамика.* По-специално внимание заслужават двата почти изцяло запазени глазирани съда — гърне-чаша с една дръжка (табло I_1) и паница с високо конично столче (табло I_3), части от три амфори с врязани след изпичането букви или надписи (табло I_5), както и по-характерните фрагменти от гърнета от песъчлива глина с врязана украса, на ръчно колело (табло I_2). Сред глазирана керамика от X в. се откриха отделни фрагменти от паница със „сграфито“ украса (табл. I_4);

II. *Железни предмети.* Тиган (табло II_1) и железен прибор — ръжен (?) (табло II_3), гвоздеи и клинове (табло II_2), панта от сандък (табло II_5), част от ножче;

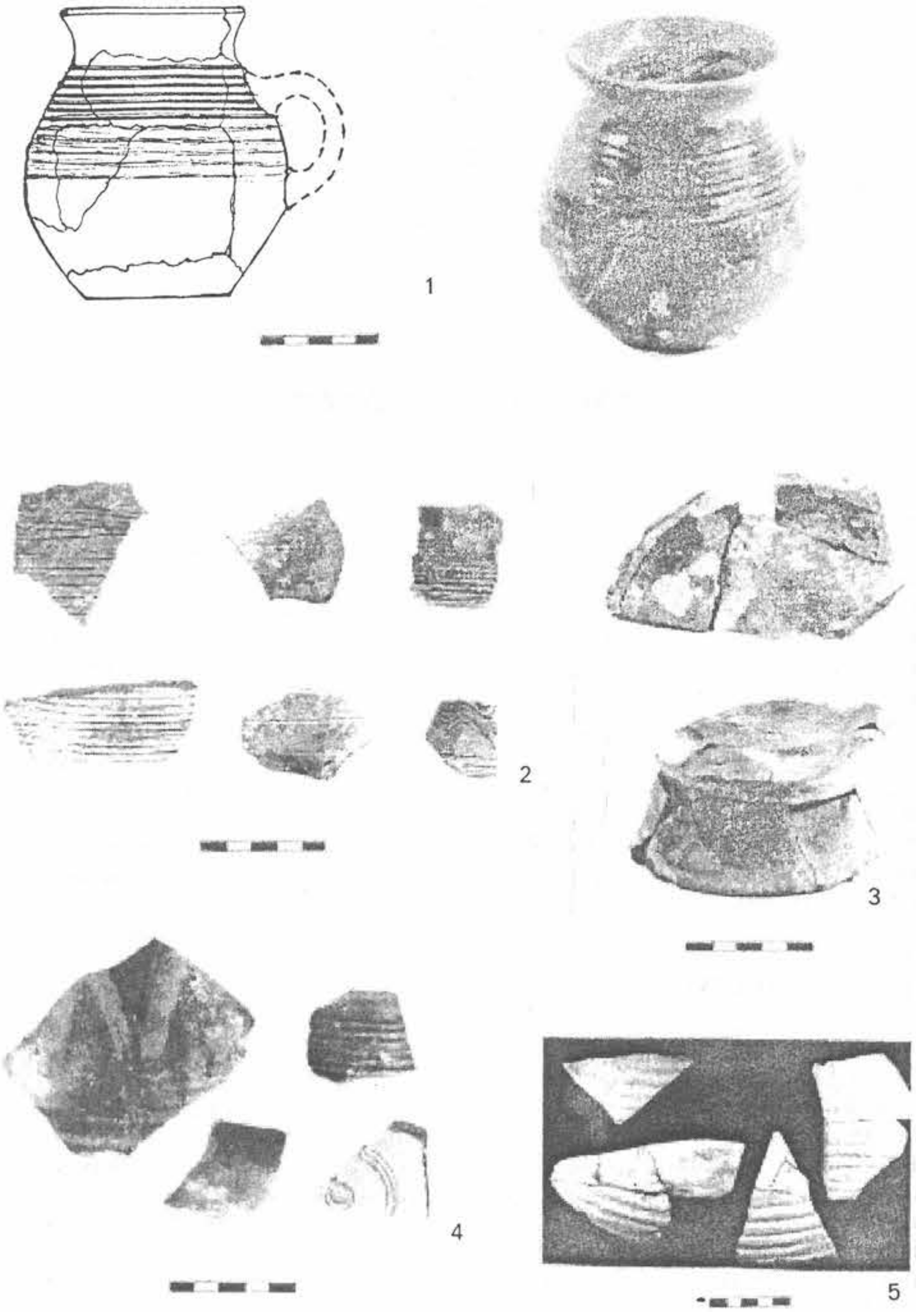

Табло I. Битова керамика от помещението-пристройка: 1 — гърне-чаша; 2 — фрагменти от гърнета с врязана украса; 3 — паница с високо конично столче; 4 — фрагменти от паница със „сграфито“ украса; 5 — части от 3 амфори

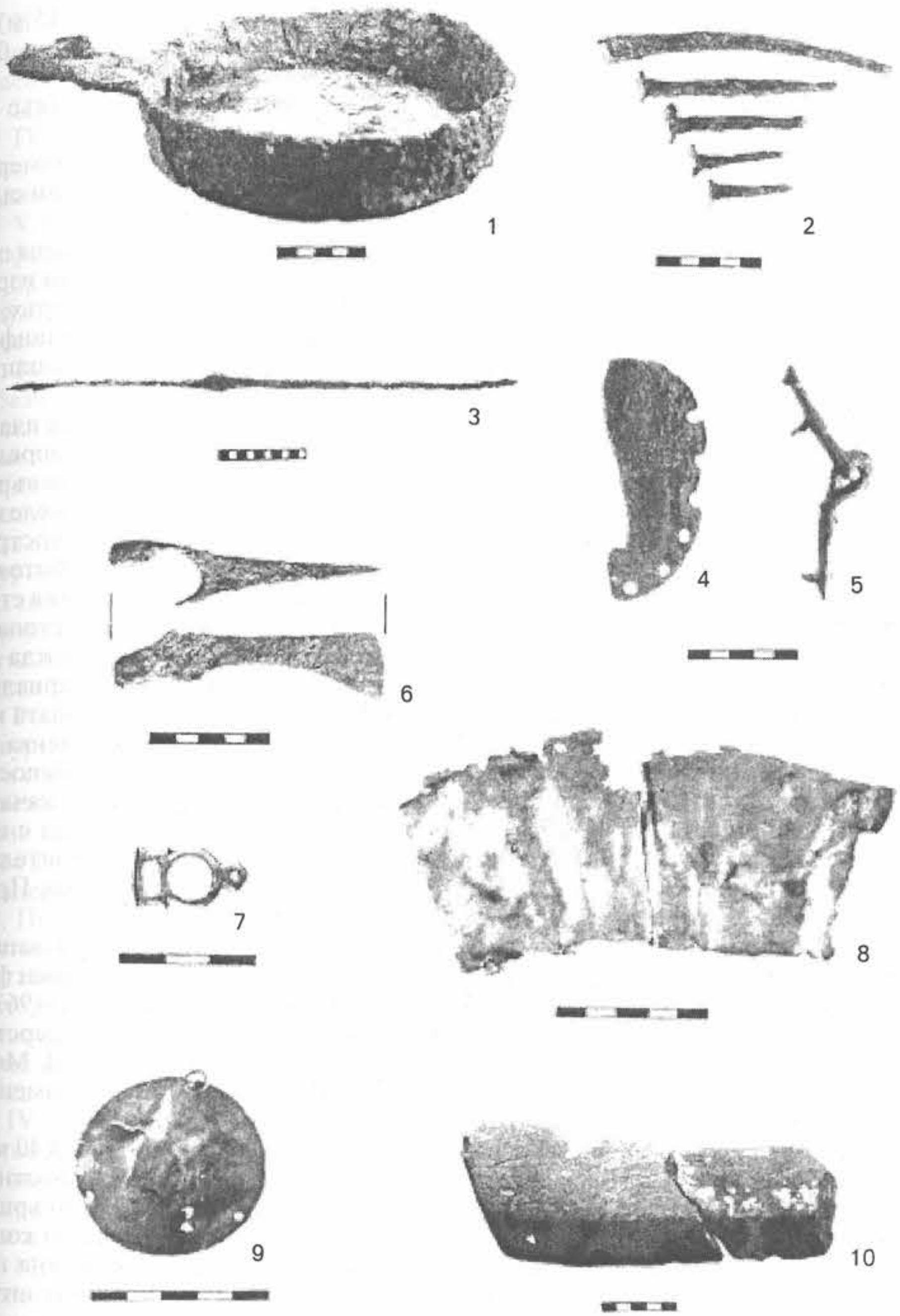

Табло II. Находки от разкопките през 1995 г.: 1 — 6 — желязо; 7 — 9 — мед и бронз; 10 — камък

III. *Оловен лист* с правоъгълна форма (размери 0,45×0,35×0,0015 м) и отвори за приковаване, сгънат трикратно — от покривната обшивка на базиликата (?);

IV. *Медни предмети.* Лист ламарина с дупчици за приковаване (къс от обков?) (табло II$_8$) и блюдо от кобилична везна (табло II$_9$);

V. *Стъклени предмети.* Четири къса от прозоречни дискове (измерени по периферията диаметри по 0,14 и 0,19 м), два фрагмента от малки съдчета;

VI. *Костени предмети.* Съвсем малка част от плочка със загладена повърхност и релефно очертана периферна рамка, фрагмент от някакъв изработен от рог инструмент (?) с формата на шило с напречно срязан връх;

VII. *Предмети от камък.* Извънредно голямо точило от зелен шифер (табло II$_{10}$), три кремъчни резеца (разнесени от праисторическата селищна могила?).

Находките от помещението и свързаният с неговото разрушаване пласт от деструкции трудно могат да се приемат за сигурен ориентир при определяне на предназначението му. Все пак може да се каже, че намерените върху пода предмети — глазирана чаша, тиган, определеният като ръжен железен предмет, пантата от дървен сандък, каменното точило, костеният инструмент и дори блюдото от кобилична везна и други, имат битов или битово-производствен характер и позволяват да се допусне, че през последния етап на съществуването си помещението е било използвано за жилищно-стопански нужди. Отсъствието на следи от отоплително съоръжение навежда на мисълта по-скоро за складиране в него на някои от описаните материали.

Хронологията на тези находки е най-ясно определима при битовата керамика, тъй като останалите нямат датиращи признаци. Общата оценка на керамичния материал според морфолого-технологичните му особености позволява датировка в границите на X или най-късно до самото начало на XI в. Най-показателни в това отношение са двата глазирани съда с цялостно възстановими профили, които имат многобройни и сравнително тясно датирани аналогии в Преслав, Плиска, манастира при с. Равна, Провадийско, и други ранносредновековни обекти[7].

Въз основа на нумизматико-сфрагистичния материал[8] от прорязващите помещението ями — 2 византийски медни монети, едната анонимен фолис клас А—1 (970—976), препечатан върху фолис на Никифор II Фока (963—969), другата — анонимен фолис клас А—2 (976—1030/1035 г. по Ф. Гриерсън, 976—1028 г. по М. Томпсън и В. Иванишевич, 989—1016/1020 г. по Д. Меткалф), оловно ядро за печат, горната хронологическа граница на помещението-пристройка може да се ограничи докъм края на X в.

Останалите материали произлизат от пласта на дълбочина до 0,40 м в квадрати 1, 3, 5 и 7, сондажни изкопи II, IV и V, както и от повърхностния пласт под склона източно и югоизточно от базиликата. Поради незавършеността на теренното проучване те не могат да се свържат с някакво конкретно съоръжение, но при все това са важни, тъй като носят известна информация за живота около базиликата, а някои от тях представляват интересни образци на металопластиката.

I. *Железни предмети.* Подкова (табло II$_4$), панта, 2 пластини от обкови, две плочки от люспеста броня (?), бойна брадва (табло II$_6$)[9];

II. *Предмети от бронз и мед.* Апликация за ремък (обр. 7), халка, тока от закопчалка на книга (табло II$_7$), медна пластина с едностранна релефна украса и позлата (обр. 6 А);

III. *Стъклени предмети.* Фрагменти от дискове прозоречно стъкло;

IV. *Предмети от камък.* Четири кремъчни резеца, къс от варовикова плоча с релефна рамка, шестстранна варовикова плоча от подова настилка, дръжка (?) от мраморен съд;

V. *Монети,* 4 броя. Меден фолис на Роман I Лакапин (931—944), анонимен фолис клас В (1028—1034 г. по Меткалф, 1030/1035—1042 г. по Гриерсън), два орязани медни скифата — единият латинска имитация, тип А (малък модул), сечен в Константинопол в първата половина на XIII в., другият — съвсем малък къс, сечен при Теодор I Ласкарис (?) (имитация?).

За част от тези материали може да се твърди, че произлизат от руините на базиликата, откъдето са били разнесени встрани при някогашната земеделска обработка на равната тераса в края на носа „Гебе бурун“, или вследствие на оттичането на дъждовните води са попаднали под неговия стръмен източен склон. Такива са късчетата прозоречно стъкло, фрагментът от мраморен съд, плочата от подова настилка, както и плочата с релефна рамка. За металните предмети, включително и монетите, такова твърдение е несигурно поради обстоятелството, че почти без изключения те са открити чрез детектор на дълбочина до 0,20—0,30 м и не е изключено да се окажат свързани с някакви засега неизвестни градежи в близост до църквата. Между тях нарочно внимание заслужават две находки — ремъчната апликация и пластината с релефна украса и позлата.

Ремъчната апликация (обр. 7) е лята от медна сплав, има тънък профил и ажурен контур, който очертава широко разтворена встрани петлистна палмета с пъпковидно оформен ствол в основата. Последният завършва с представена посредством 2 хоризонтални гънки лента, „превързваща“ петте релефни листа на палметата. Долната двойка листа са малки и с извити навътре заострени краища; листата от средната двойка са широко заоблени и издадени встрани, а върхът е оформен от широко листо със сърцевиден контур. По задната страна на апликацията личи в негатив релефът на орнамента. Скрепването ѝ към кожения ремък е ставало посредством два поставени по хоризонталната ос шипа, от които сега е запазен само единият. Другият е отчупен заедно с едното от издаващите се встрани листа на палметообразния контур. С тези характеристики апликацията няма точни аналогии в известния ни от български публикации материал. Подобни на нея са класифицираните от Станислав Станилов в типове Г III и Г IV украси от фонда на НАМ с датировка в IX—X в.[10] Близки по отношение на стилистиката си са апликациите тип D II 2 a, b, c от фонда на Варненския археологически музей, за които се сочат аналогии сред староунгарските материали и въз основа на това се датират в границите от края на IX до средата на X в.[11]

Медната пластина с едностранна релефна украса по периферията и останки от тънък слой злато (обр. 6 А) е от яма в сондаж № V. Според нас тя представлява отрязък от „малтийски“ тип кръст с дъговидно извити навън рамене, предназначен за апликиране върху дървена основа (мебел?) или за пришиване към тъкан. Кръстът е запазен с част от едното си рамо. Неговите контури позволяват графична реконструкция (обр. 6 Б), според която размерите му възлизат на 8,5×8,5 см. Детайл, който липсва, но наличието му може да се предположи заради вторично направения дъговиден срез в самата основа на запазеното рамо, е кръгъл кабошон на мястото на средикръстието, вероятно с вставена в него украса. С тези особености кръстът няма точна аналогия сред известните ни от публикации ранносредновековни паметници от България. По отношение на неговото предназначение като паралели могат да се привлекат кръстът от гражданската постройка в гробищата на съвременния град Преслав[12], който обаче е от т.нар. „латински" тип. Равнораменен, или „гръцки" тип, е кръстът за апликиране, открит при разкопките на Двореца в Преслав[13]. Близък като форма, размери, начин на направа, а донякъде и по цялостен облик на украсата е един кръст от Ветрен, за който се допуска, че е бил апликиран върху култов предмет[14].

Ако предлаганата от нас реконструкция на кръста е приемлива, би следвало да се обърне внимание на конкавните му рамене. Според този белег кръстът произлиза от типа „кръст в кръг"[15]. Интерес представлява и релефната „шнурова" рамка, следваща контура на рамената. С всичко това нашата находка се доближава до добре познатата група оловни медальони с ажурно представени в кръг кръстове[16].

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПОМЕЩЕНИЕТО

Мястото, което то заема спрямо храма, е характерно за някои постройки с гробнично предназначение от X в. в Преслав, както и в манастира при Черноглавци[17]. От тях най-близка е пристройката към църквата от „Под Вълкашина" край Преслав, но нейният гробничен характер остава неизяснен[18]. Това и особено отсъствието на каквито и да било данни за устройване на първични гробни камери във вътрешността на помещението правят неговата интерпретация като гробнично несигурна. При определяне на предназначението на помещението от важно значение е обстоятелството, че то е пристроено не към малка, домашна (Делидушка) или манастирска (Черноглавци) църква, а до голям, катедрален по своя характер храм. В такъв случай по-удачно би било неговото сравнение с аналогични пристройки към базилики, като Голямата и Дворцовата в Плиска. В първия от тези случаи става въпрос за анекс-баптистерий[19], а при втория — за параклис с полуапсида и ниша, вероятно засводена, за сакрализиран гроб[20]. Като „кръщелня", но без ясни податки за това, се тълкува и аналогичното по позиция помещение при църква № 31 в Плиска[21]. Трябва да се признае, че от посочените примери последният е относително най-приложим за нашия случай. Неизразителността му обаче не дава ясни податки за решаване на нашия проблем. При това състояние на нещата сме затруднени да дадем категоричен отговор на въпроса. При всички случаи обаче разположението на помещението от южната, смятана за „почетна" страна на храма и в съседство с олтарното му пространство предопределя неговото първично предназначение като свързано, пряко или косвено, с култа. От всички възможности най-реалистична остава хипотезата за изграждането му като гробнична пристройка, която обаче е останала по една или друга причина неизползвана по предназначение. Вместо това към края на X в. тя се профанизира и служи най-вероятно като склад за битово-производствен инвентар. Използването на мястото за

погребване се реализира едва след разрушаването на постройката. Засега остава неизяснена връзката на погребенията, извършвани там, с откритите на изток върху склона.

БЕЛЕЖКИ

[1] За разкриването на църквата и нейното първо описание вж. Шкорпил, К. Преслав. — ИВАД, 3, 1910, 122—133; Паметници от столица Преслав. — В: България 1000 години 927 — 1927. С., 1930, 195—196.

[2] Иванова, В. Проучване на църквата Гебе-клисе. — ГНМ, 5, 1926—1931, 229—232.

[3] Въжарова, Ж. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). С., 1976, с. 339.

[4] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 165; Миятев, Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 91—92; Чанева-Дечевска, Н. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, 29—31; Dujcev, I. Testimonianza epigraphia della missione di Formoso, vescovo di Porto, in Bulgaria (a. 866/867). Roma, 1965; Георгиев, П. Богоспасеният град Велики Преслав. — В: 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, с. 89; Базиликата „Гебе-клисе" и въпросът за връзките между България и Рим в края на IX в. — Преславска книжовна школа, 6. С., 2002, 44—57; Иванова, Ел. П. Георгиев. Латинският надпис от Велики Преслав — В: Преславска книжовна школа, 7. С., 2004, 385—397.

[5] За селищната могила вж. Радунчева, А. Праисторически селищни могили в Преславско. — МПК, 1967, № 4, с. 6.

[6] Изказваме още веднъж благодарност на проф. Васил Николов, който бе любезен да ни консултира за точната датировка на неолитната керамика.

[7] Паницата с конично столче има точни паралели в Плиска (комплекс „Голяма базилика" и в архитектурни комплекси № 31 и 41 във Външния град. Витлянов, Ст., Я. Димитров. За класификацията и хронологията на битовата керамика от манастира при Голямата базилика в Плиска. — В: Епископ-Константинови четения, 2. Шумен, 1996, с. 253, обр. $3/_7$; Първопрестолна Плиска. 100 години археологически проучвания. Франкфурт на Майн, 1999, кат. № 132; Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, 3, 1948, 214—216, обр. $42/_{3,4}$; $44/_2$) и в Преслав (т.нар. „Дворцов манастир": Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, с. 87, обр. 21, табл. $XXVIII/_2$). За аналогични съдове от манастира при с. Равна вж. статията на Р. Василев в сборника в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев, Варна (под печат). За паралели на гърнето-чаша със сфероконично тяло и една дръжка вж. Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика през Ранното средновековие (втората половина на VI — края на X в.). С., 1977, 92—93, 106, обр. 33 б; Тотев, Т. Цит. съч., 90—93, 96, обр. XXIX; Димитров, Я. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. — Плиска—Преслав, 9. Шумен, 2003, с. 202.

[8] Всички постъпили от разкопките монети са определени от ст.н.с. д.и.н. Иван Йорданов, за което му благодарим.

[9] Според класификацията на Валери Йотов брадвата се отнася към тип 1, вариант В, който се датира в границите IX—XI в. Йотов, В. Въоръжение и снаряжение от Българското средновековие (VII—XI в.). Варна, 2004, с. 88—90, табл 16, обр. 43.

[10] Станилов, Ст. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. — РП, 22, 1991, с. 19, 20, 35, 36, кат. № 75, обр. $17/_4$.

[11] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. — ИНМВ, 30—31 (45—46). Варна, 1994—1995, с. 90, 237, кат. № 806, 808, 809, табл. XLVI/806, 808, 809.

[12] Тотев, Т. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. — ИНМШ, 5, 1972, 52—53, обр. 7 а.

[13] Миятев, К. Разкопките в Преслав през 1930 г. — ГНМ, 5 (1926—1931), с. 218, обр. 124.

[14] Атанасов, Г., И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, 29—30, табл. VII, XXVII/$_{76}$.

[15] За семантиката и разпространението му в ранносредновековна България вж. Георгиев, П. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 34—35, 103—104 и цит. лит.

[16] Атанасов, Г. Ранносредновековни оловни медальони от североизточните български земи. — Нумизматика, 1988, № 2, 22—24, табл. I; Георгиев, П. Мартириумът..., 34—35, обр. 31а, б; Витлянов, Ст. Медальони пандантиви от Велики Преслав. — Трудове на катедрите по история и богословие в ШУ, 4. Шумен, 2001, 45—48.

[17] Георгиев, П. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. — Преслав, 4. С., 1993, с. 93, обр. 5. а, б.

[18] Огненова, Л., С. Георгиева. Разкопките на манастира „Под Вълкашина“ в Преслав през 1948—1949 г. — ИАИ, 20, 1955, 379—383, обр. 4, 5.

[19] Михайлов, Ст. Нови данни за Голямата базилика в Плиска. — Плиска—Преслав, 6. Шумен, 1993, 27—28, обр. 1; Георгиев, П. Разкопки в Голямата базилика през 1978 и 1979 г. — Плиска—Преслав, 6. Шумен, 1993, 66—67, обр. 32.

[20] Георгиев, П. Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864—870). — Векове, 1985, № 3, с. 54, 60, обр. 3 и лит.

[21] Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, 26, 1963, с. 25, обр. 19.

EXCAVATION OF THE GEBE KLISE BASILICA IN 1995

Pavel Georgiev and Yanko Dimitrov

(Summary)

The authors consider the results of short archaeological excavations south of the well known Gebe klise basilica in Preslav. A dwelling near the southern church wall and materials connected with the life in the church have been unearthed dating to the 9th—11th century.

МОНУМЕНТАЛНИТЕ ПРЕСЛАВСКИ БАЗИЛИКИ – ГЕНЕЗИС, АРХИТЕКТУРЕН ТИП, РАЗВИТИЕ

Димитър Овчаров, Стела Дончева

Приемането на християнската религия за официална през 865 г. довежда до значителни промени в цялостната българска култура. Това се отразява и върху паметниците на архитектурата. Изчезват езическите капища — разрушени или приспособени към изискванията на новата вяра. Разгръща се масово строителство на християнски храмове най-вече в столицата Плиска, както и в Преслав още преди да бъде обявен за столица. Едновременно с това се налагат промени в архитектурно-строителната практика и, естествено, в тази насока оказват влияние традициите на утвърдените архитектурни школи на Запада (папската курия) и Изтока (православна Византия).

Дипломатическите ходове на българския владетел княз Борис-Михаил довеждат до балансирана политика между двата християнски центъра. Неговото желание да получи изгодни за България условия го насочва в една или друга посока. Действията му оказват въздействие върху културното развитие като цяло и по-специално в областта на църковното строителство, където намират отражение архитектурни решения на култури, на които той — временно или постоянно — е отдавал предимство.

Краткотрайното първоначално сближаване с Византийската църква оказва известно въздействие върху облика на първите български култово-религиозни строежи. Известно е обаче, че в тази епоха във Византия се налага центричното — кръстовидно и кръстокуполно, архитектурно решение на църковните сгради.

Изоставен е базиликалният план, господстващ в ранно християнската епоха, който по това време е бил прилаган много рядко предимно във византийските провинции. Затова е съвсем неочаквана появата му в първите монументални християнски градежи по българските земи, наложена не толкова от наследената местна традиция, колкото от влиянието на областите, където тя все още съществува.

Следователно византийските архитектурни концепции в култовото строителство се материализират не в подражание на съвременни образци, а в прилагането на архаични архитектурни решения.

Прието е да се смята, че една от първите монументални сгради, издигната веднага след покръстването е Голямата базилика в Плиска. Но по-близо до истината е, че нейното изграждане е предшествано от появата на друга внушителна сграда и това е Дворцовата църква в Плиска. Този факт не е случаен, като се има предвид неговото значение през езическия период (обр. 1).

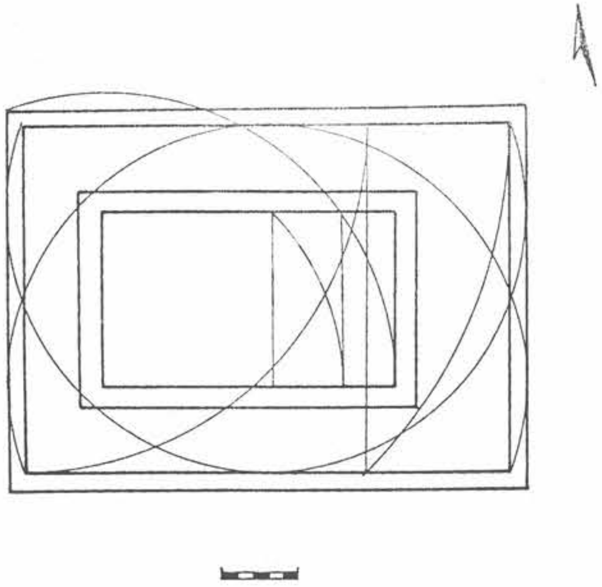

Обр. 1. Големият храм в Плиска. План на основите

Подобно и на храма в Сурк-Котал (Бактрия)[1] , свързван с обожествения владетелски род и неговите богове покровители, Големият храм в Плиска вероятно е бил преди всичко храмът на династията, на божествената царска власт, на почитането на предците на рода и прослава на владетеля, основал храма[2].

Преустройството му е свидетелство за решителното скъсване със старата религия и това става, след като голямото капище в ханския център е превърнато в християнски храм (обр. 2).

При покръстването, извършено от първото пристигнало в България византийско духовно пратеничество, капището е превърнато в църква[3] (обр. 2 а). За по-бързото изграждане е запазен почти целият обем на капището, като по-съществени промени претърпява само източната част с изграждането на триделен олтар. С това преустройство се получава един нетипичен образ на базилика — с еднопространствен наос (без колонади) и триделен олтар[4].

По-късно преустроената православна базилика е коренно променена от папските легати. Тя е съборена и единствено основите на езическата правоъгълна зала, използвани за стилобати, са включени в новата постройка без промяна. Новият олтар е изграден в духа на северноиталианското църковно строителство с три разширени апсиди и просторни предапсидни пространства без междинна връзка, заемащи част от наоса[5] (обр. 2 б).

След 870 г. Дворцовата базилика претърпява своето последно преустройство[6] съгласно с православния ритуал. Промените са главно в олтарната част и се изразяват в отделянето ѝ от кораба с мраморна стена и пробиването на отвори между трите части на олтара. Нейните размери (40 м дължина и 29 м ширина) я нареждат сред първите монументални църковни строежи (обр. 2 в).

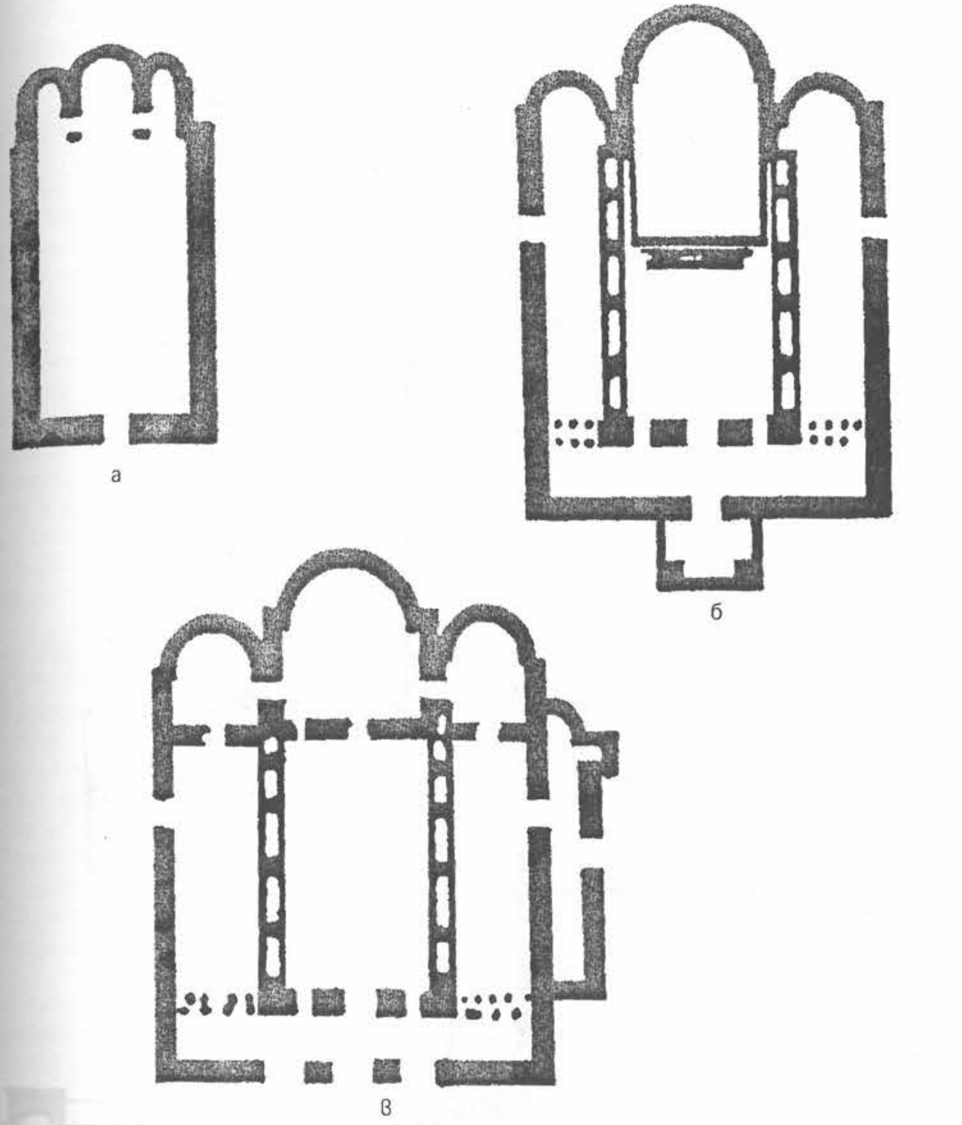

Обр. 2. Дворцовата църква. Периодизация: а — I период; б — II период; в — III период (по С. Бояджиев)

Новият план е повлиян от източни образци, съхранени в провинциалните паметници на Византия, и не се забелязва, че „базиликалният архитектурен тип е продължил дълго време след VI в. да бъде обичайна и жива архитектурна форма..."[7] В островна Гърция например най-устойчив през цялото Средновековие се оказва типът на опростената базилика — с плосък

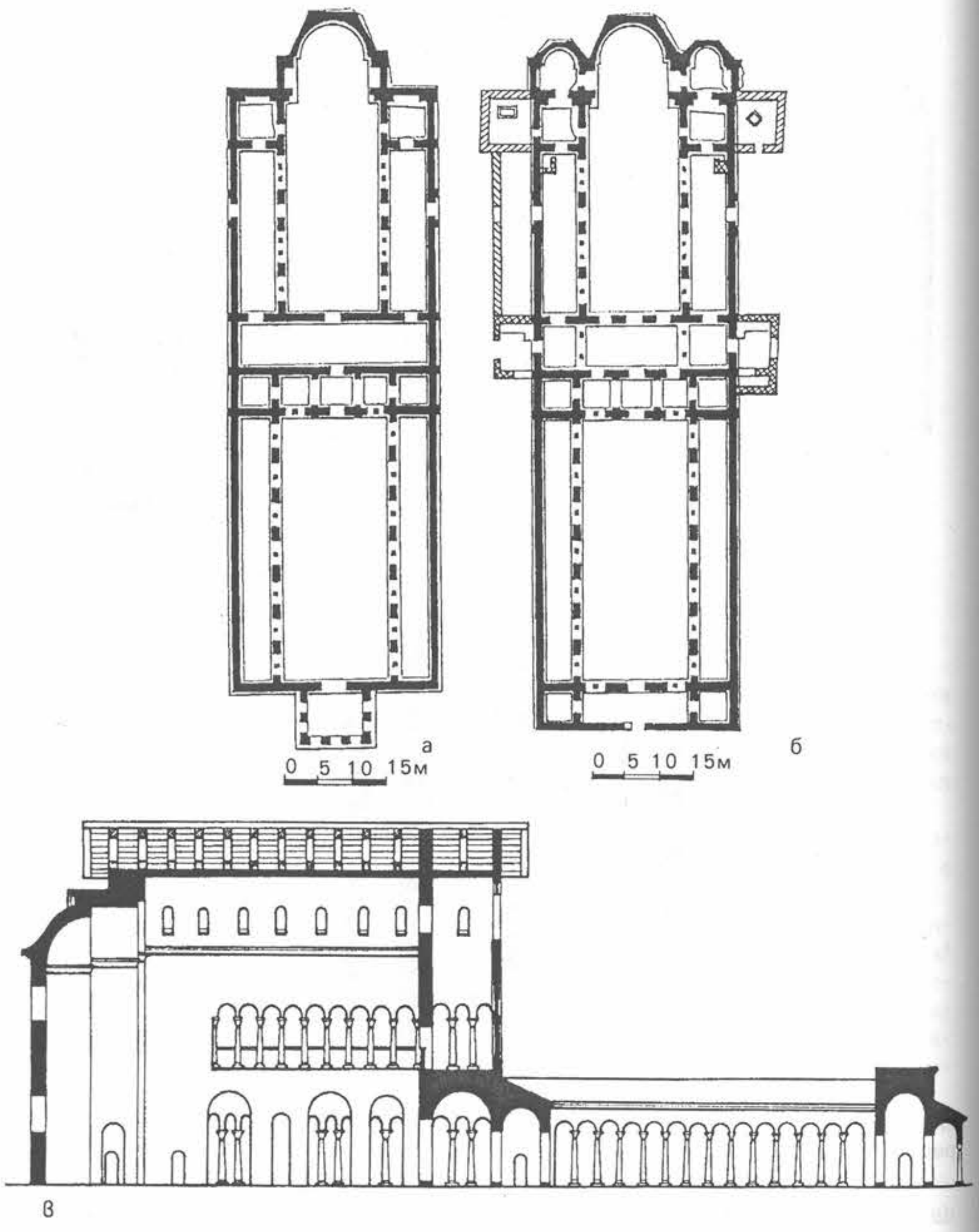
а
0 5 10 15м
б
0 5 10 15м
в

Обр. 3. Голямата базилика в Плиска: а — I период; б — II период (по П. Георгиев); в — надлъжен разрез

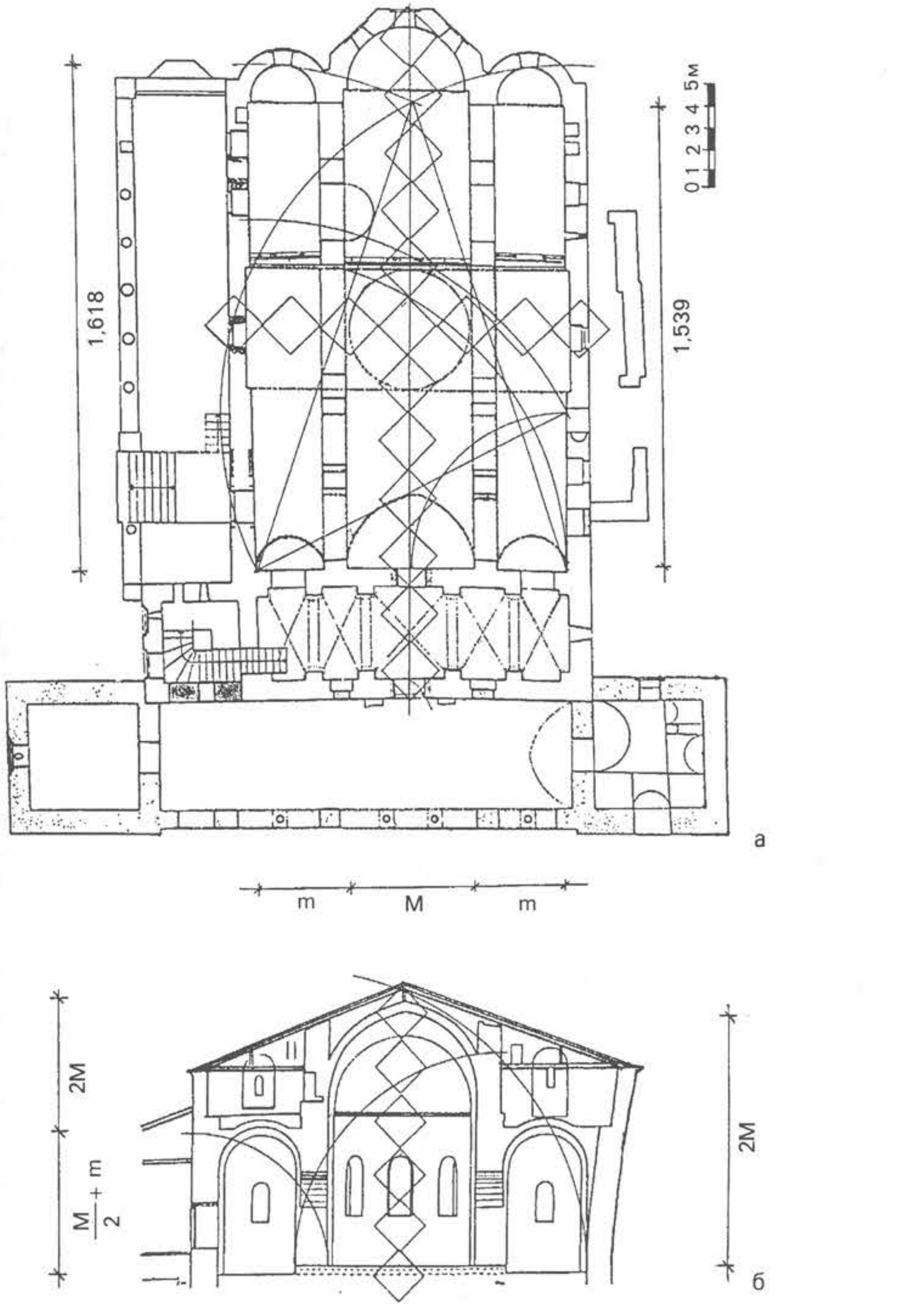
0 1 2 3 4 5м
1,618
1,539
а
m
M
m
2M
M/2 + m
2M
б

Обр. 4. Базиликата „Св. София“ в Охрид: а — план на основите; б — надлъжен разрез (по Бошкович — Томовски) покрив или засводено покритие, но не куполно. Според В. Полевой причините за това трябва да се търсят в относителната несложност на конструкцията. Ето защо и всички изменения в архитектурата на типа имат преди всичко художествено-стилистичен характер[8].

Появилите се монументални базиликални църковни сгради в Плиска и Преслав през IX в. следват в основни линии две насоки на архитектурно-конструктивно решение. Едната от тях е изразена най-добре при Голямата базилика в Плиска, за която е прието да се определя като непосредствено западно влияние[9] (обр. 3). Този извод е правомерен, защото времето на нейното изграждане съвпада с литургичните изисквания, наложени от представителите на папаската мисия, действала в България по желание на княз Борис-Михаил (866—870).

По това време е в употреба римският сакраментарий, за което е необходима подходяща архитектурна среда, каквато предоставят монументалните базилики. Разпространеното мнение, че у нас се е прилагала „сирийската“ литургия на Св. Яков[10], не е убедително, защото към VII в. ортодоксалната Антиохийска патриаршия заменя собствената си литургия на св. Яков с обогатената цариградска обредност[11]. Не е без значение и фактът, че в литургията на св. Яков няма развит проскомидиен чин[12], а за отслужването ѝ е бил необходим амвон (за да се извърши „Входът“). При проучването на базиликалните постройки у нас амвони не са откривани, тъй като те не са задължителни за римската литургична практика.

Във Византия през този период е завършена византийската литургична реформа, която започва с победата над иконоборчеството през 843 г.[13], и като следствие от това църковната постройка става компактна и съсредоточена към централното пространство. Линейният план на ранновизантийската базилика, фокусиращ вниманието към апсидата — мястото на епископа и олтара зад него, е вече изоставен и е заменен от централния план на кръстокуполната постройка, фокусираща вниманието към вратата на светилището и пространството пред него — мястото на литургичното действие[14].

Развитието на монументалната базиликална постройка у нас може да се забележи в църквата „Св. София“ в Охрид (обр. 4) и най-вече при „Св. Ахил“ в Преспа (обр. 5). Но тази архитектурна тенденция не намира широко приложение в средновековна България.

Втората насока на планово-композиционни решения обхваща значителна група монументални постройки, които намират най-ясен и категоричен образ в Преслав. Тяхното начало обаче трябва да се търси без съмнение в споменатата по-горе Дворцова църква в Плиска (обр. 2).

Представители на този тип църковни сгради са: Дворцовата базилика в очертанията на царския дворец в Преслав, базиликите в м. Гебе клисе, при Сакалова могила и Стамбол йолу (обр. 6).

Може определено да се каже, че тези паметници имат много общи черти, а различията между тях са незначителни. Към общите белези могат да се отнесат следните: а) това са трикорабни базилики; б) трите кораба, сравнително тесни, са засводени, което предопределя и издължения им план; в) еднодeлният притвор; г) галериите над западната част на средния кораб — конструкция, недопустима за класическата елинистическа базилика. Тези общи черти са определящи за обособяването на преславските базилики в самостоятелна група.

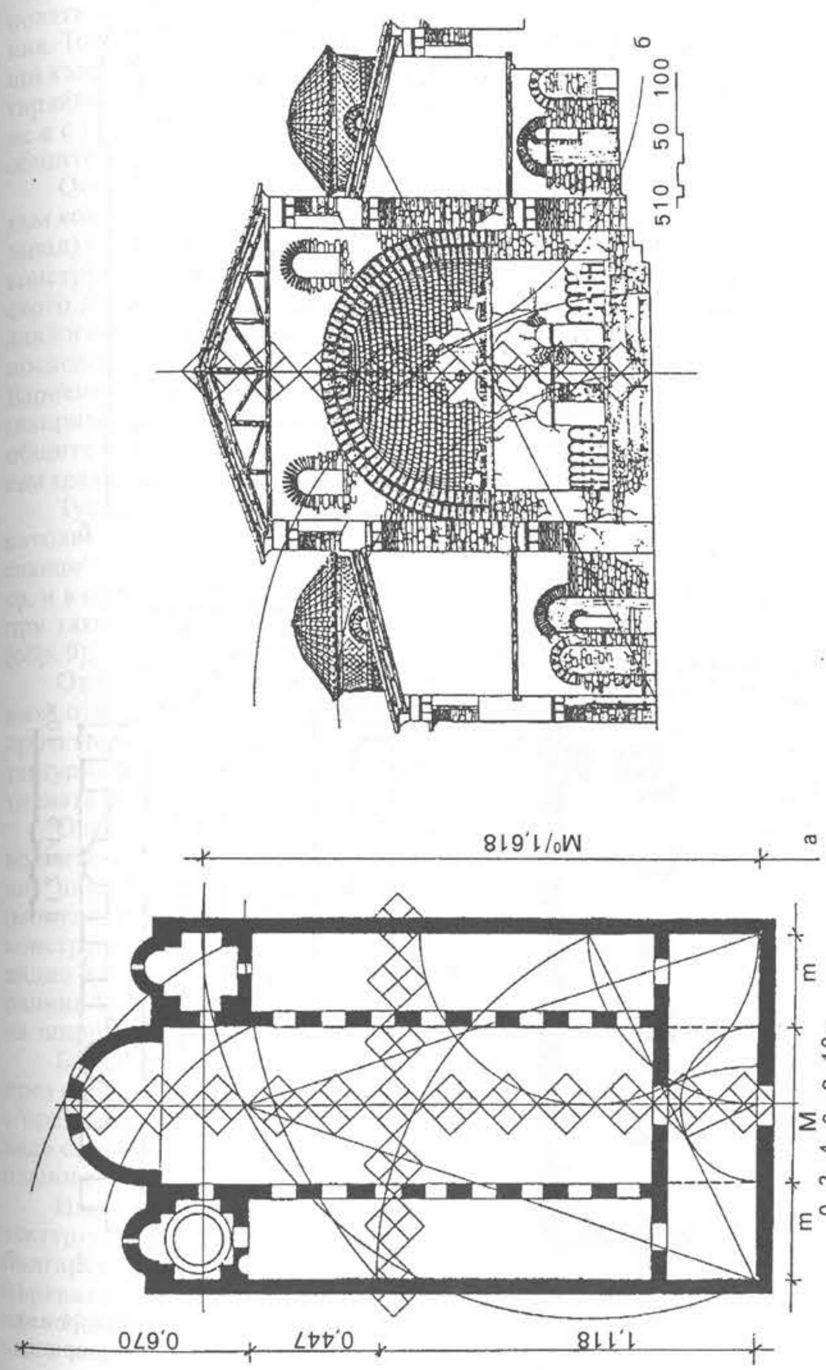

Обр. 5. Базиликата „Св. Ахил“ в Преспа: а — план на основите; б — напречен разрез (по Мутцопулос)

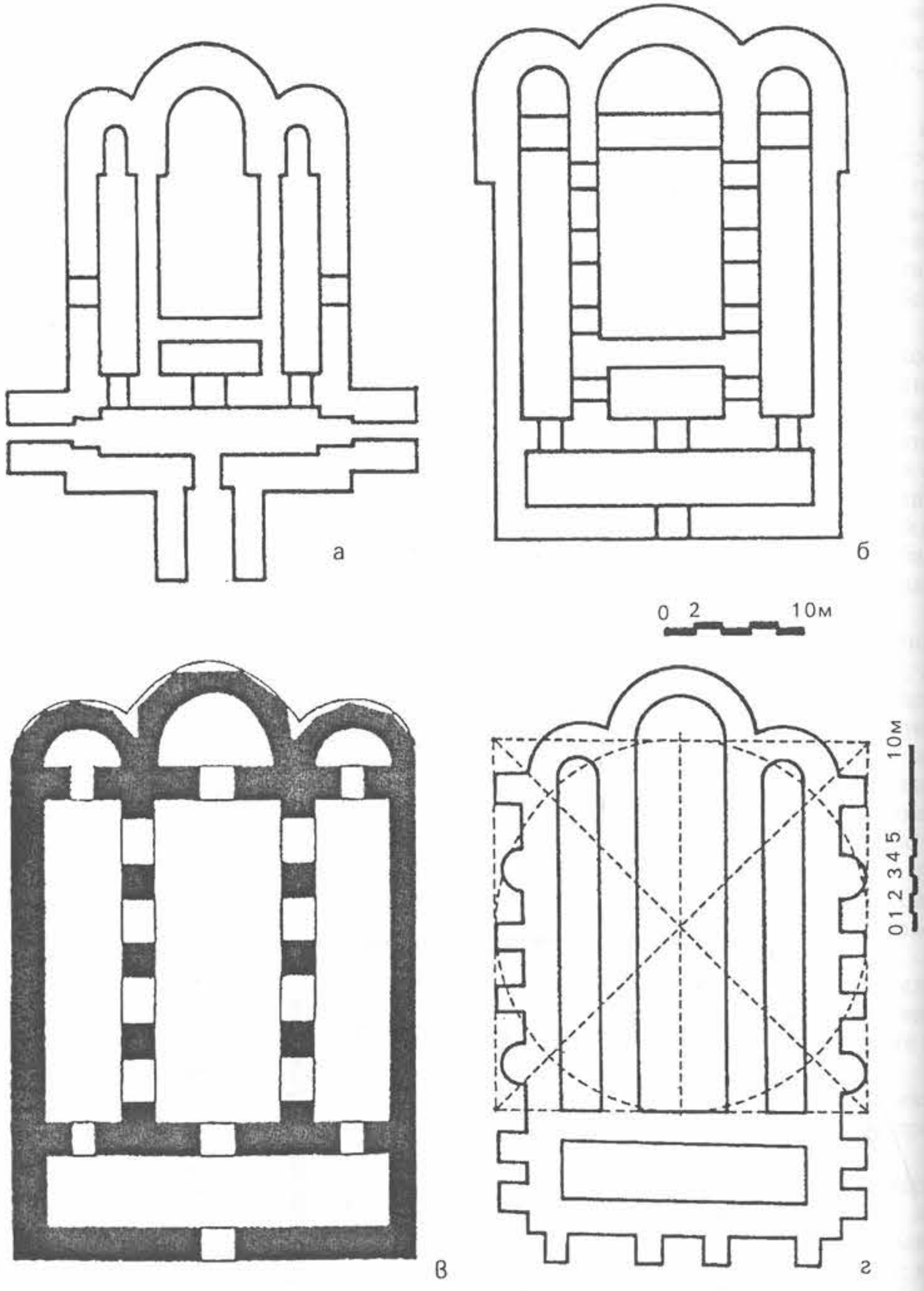

Обр. 6. Базилики в Преслав. Планове на основите: а — Гебе клисе (по К. Шкорпил); б — Сакалова могила (по Т. Тотев); в — Стамбол йолу (по Т. Тотев); г — Дворцова базилика (по Овчарови, Аладжов)

Съществуват и някои различия, които не засягат в основни линии плановата схема, но изразяват определени канонични и конструктивни решения. Това е например изграждането на трите портала пред входовете, водещи към притвора на базиликата „Гебе клисе“ откъм запад, север и юг. Повтаряйки почти изцяло плана на „Гебе клисе“, базиликата в „Стамбол йолу“ не е с полукръгли отвън апсиди, а с многостенни, което не е изключение в общите тенденции през този период.

Особено интересно е фасадното оформление на Дворцовата църква, към която са пристроени голям брой контрафорси (по 7 от юг и север и 4 от запад) (обр. 6 г). Това трябва да се приеме като пряко влияние на западни конструктивни изисквания, наложени безспорно от присъствието на латинското духовенство. Тази архитектурна особеност остава без ясно изразени аналогии в синхронните паметници по българските земи, ако се изключи непоследователното ѝ прилагане при манастирската църква при с. Равна, Варненско[15], или приблизителното решение в някои плисковски базилики (например Болярската църква — обр. 8 а). Сходствата им се изразяват и в общите оразмерителни принципи и съотношения, спрямо които са построени храмовете.

Тук трябва да отбележим все пак и близостта на разгледаните църкви с католиконите на разположените в близост манастири при Равна[16] и Черноглавци[17], които следват традиционният план — и в разпределението на наоса, и в оформянето на апсидната част. Въпреки че пропорциите са скъсени, при тяхното оразмеряване са приложени сходни принципи на построение[18] (обр. 9).

От направено проучване на метричните зависимости и пропорционалните отношения в плановете на преславските базилики[19] се оказа, че те са проектирани и построени и по двете системи на пропорциониране в архитектурната теория и практика — геометричната (ирационалната) и аритметичната (числовата).

Основна геометрична пропорция е тази на златното сечение и производните му, а не са малко и случаите, когато едновременно с нея приложение намира и динамичната система от правоъгълници. Аритметичната (модулната) система се проявява чрез простите числови отношения между конструктивните елементи. От обобщаващата резултатите таблица 2 е очевидно например, че най-често срещаното отношение на ширината на централния към страничните кораби е 2:1, на ширината към дължината е 2:3, а на ширината към реконструираната височина — 3:4.

Базиликалният план на монументалните култови сгради не се използва през следващите векове на архитектурна активност. Той е напълно заменен с предимно центрични по план решения. Тази архитектурна форма е изживяла своето време и е отстъпила място на по-съдържателни и рационални планове.

Именно затова изненадващо е спорадичното появяване на това архитектурно решение в късносредновековната българска култура на Второто българско царство. Видим отглас на тази архаична архитектурна форма е църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново (обр. 8 б)[20]. Тя е построена през 1230 г., ако се съди по надписа на цар Иван Асен II върху колона в самата нея. Представлява трикорабна и триапсидна базилика (без притвор през първия си строителен период)[21], а трите кораба са отделени от три

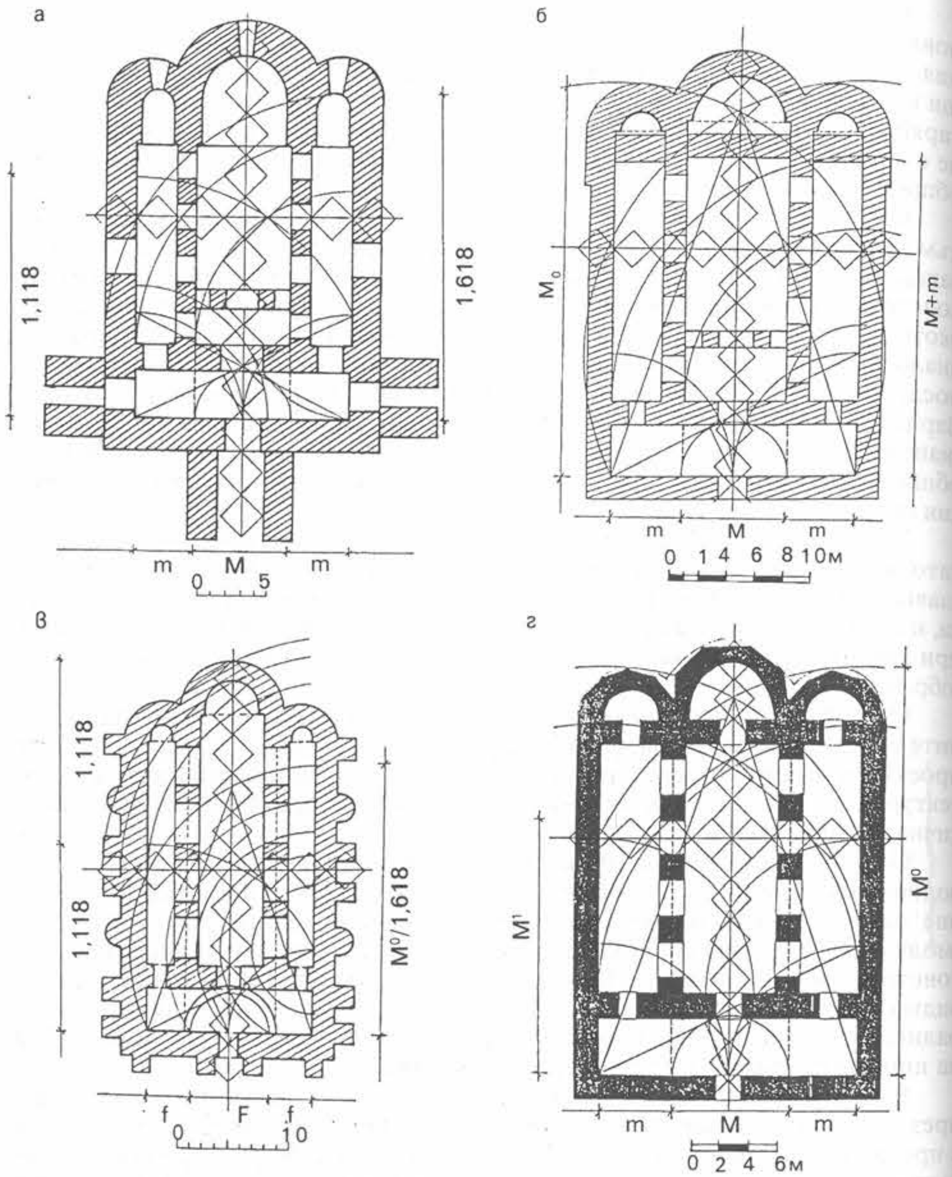
а
б
1,118
1,618
m
M
m
0
5
M0
M+m
m
M
m
0 1 4 6 8 10м
в
г
1,118
1,118
M0/1,618
f
F
f
0
10
M1
M0
m
M
m
0 2 4 6м

Обр. 7. Метрични зависимости: а — Гебе клисе; б — Сакалова могила; в — Стамбол йолу; г — Дворцова базилика

двойки колони, което я доближава твърде много до ранносредновековните паметници.

Композиционните принципи, по които е изградена, са сходни с тези при разгледаните храмове от ранния период. Основна оразмерителна единица M^1 е ширината на наоса. Анализът на метричните зависимости показва, че църквата е оразмерена по златното сечение.

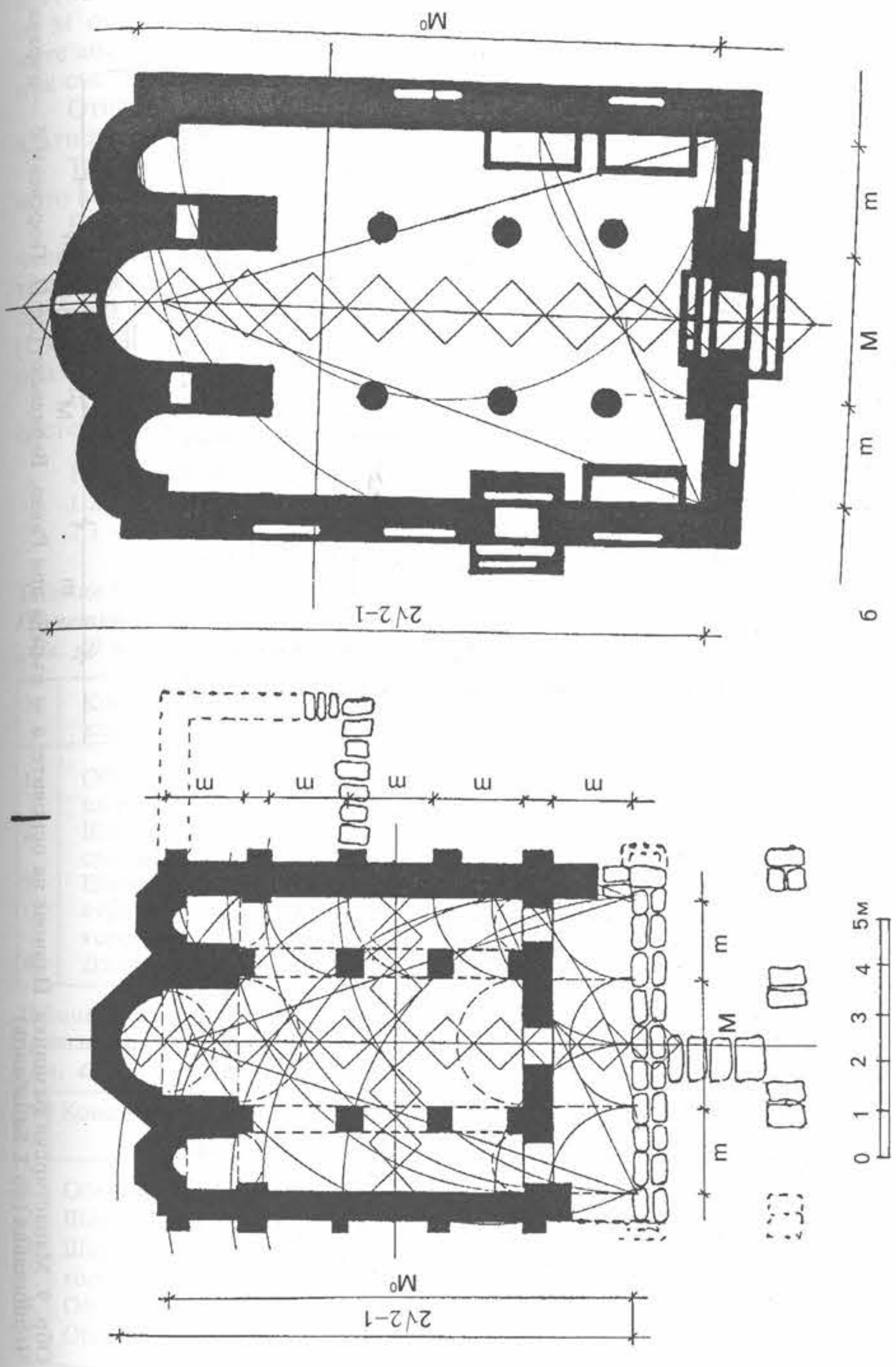
M0
m
M
m
2√2−1
б
m
m
m
m
m
m
M
m
M0
2√2−1
0 1 2 3 4 5м

Обр. 8. Метрични зависимости: а — Болярска църква; б — „Св. 40 мъченици“ (по К. Тотев)

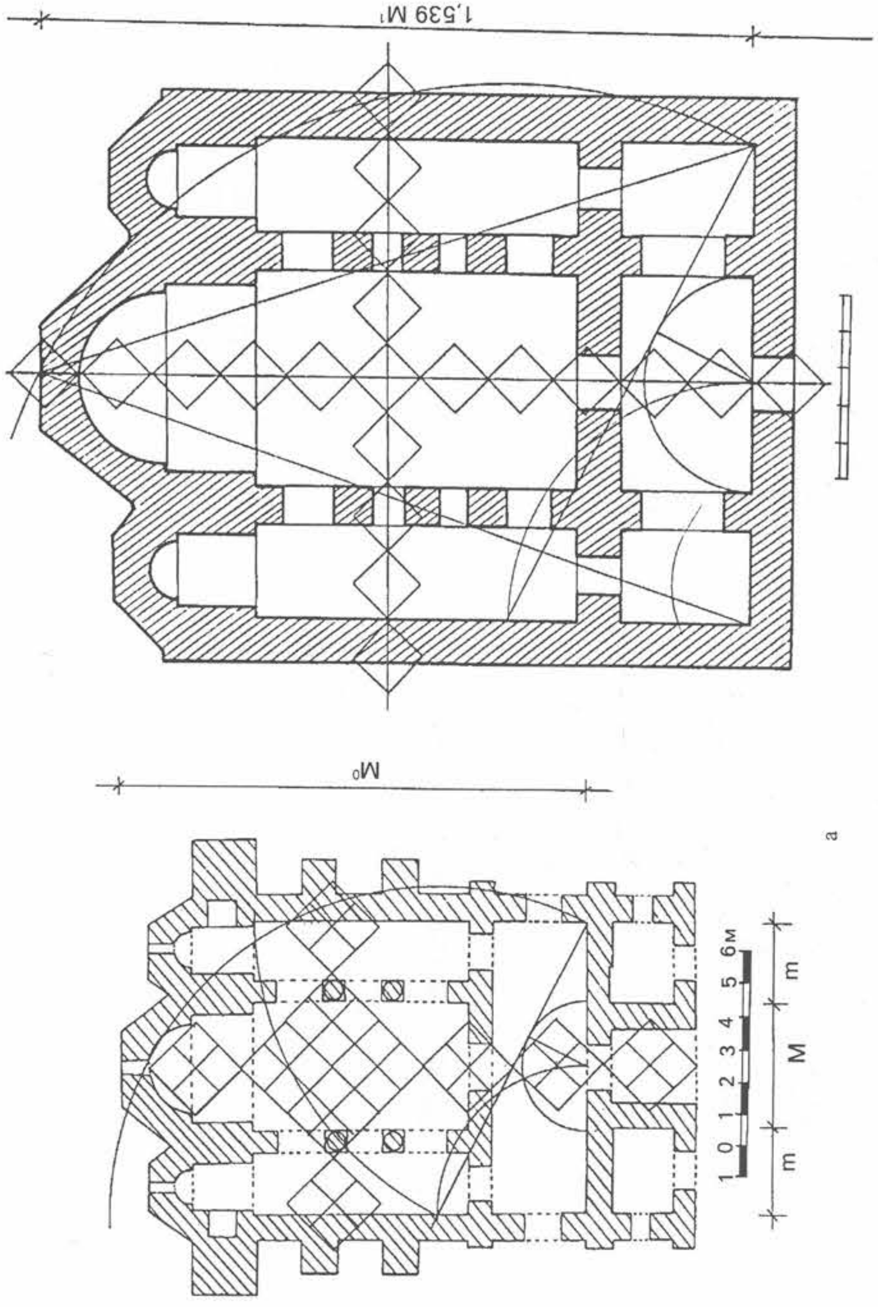

Обр. 9. Манастирски базилики. Планове на основите: а — църква при Равна, Варненско (по П. Георгиев); б — църква при Черноглавци (по Т. Балабанов)

Ширината на средния кораб се отнася към ширината на страничния както M:m = 1,000:0,618. Построението е показано на (обр. 8 б). Половината от M^1 определя мястото на западните пиластри, дълбочината на страничните апсиди е $(\sqrt{5}+1)/2$, или 1,618, а височината на равнобедрения триъгълник със страни, равни на $1{,}618M^1$, съвпада с източната фасадна ниша.

Отношението между ширината и дължината съвпада с „функцията“ на златното сечение f:F = 0,236:0,528 или $\sqrt{5}$b2:5—2$\sqrt{5}$.

Така например местата на източните опори са определени след графичното построяване (обр. 8 б).

Външните очертания са производни на големия отрязък от златното сечение 0,618 или $(\sqrt{5}—1)/2$. С него са определени пиластрите от изток и двете опори в централния и вътрешното очертание на средната апсида. Отношението спрямо основната оразмерителна единица е M^1:$(\sqrt{5}—1)/2$ или (1:$\sqrt{5}$—1)/2. Така, с помощта на няколко построения, по тези пропорции се оразмерява целият план на базиликата (табл. 1).

Едновременно с геометричната приложение намира и аритметичната система на пропорциониране (табл. 2). Например отношенията:

1:1 — „квадрат“ (наосното пространство);
1:2 — отношението на ширината към дължината;
2:1 — отношението на централния кораб към страничните.

Таблица 1
Геометрични зависимости при църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново

№	Конструктивни елементи	Реални размери	Отношение	Изчислено	Разлика
1	Обща вътрешна ширина	9,50	M^1	9,50	—
2	Ширина на средния кораб	4,00	M	4,24	0,24
3	Ширина на страничните кораби	2,75	m	2,62	0,13
4	Дължина	15,60	M^0	15,37	0,23

Таблица 2
Аритметични зависимости при църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново

№	Конструктивни елементи	Реални размери	Отношение	Изчислено	Разлика
1	Обща вътрешна ширина	9,50	$5M^0$	9,50	—
2	Ширина на средния кораб	4,00	$2M^0$	3,80	0,20
3	Ширина на страничните кораби	2,75	$2{,}85M^0$	0,10	—
4	Обща ширина	12,00	$6{,}5M^0$	12,35	0,35
5	Обща дължина	21,50	$11{,}5M^0$	21,85	0,35

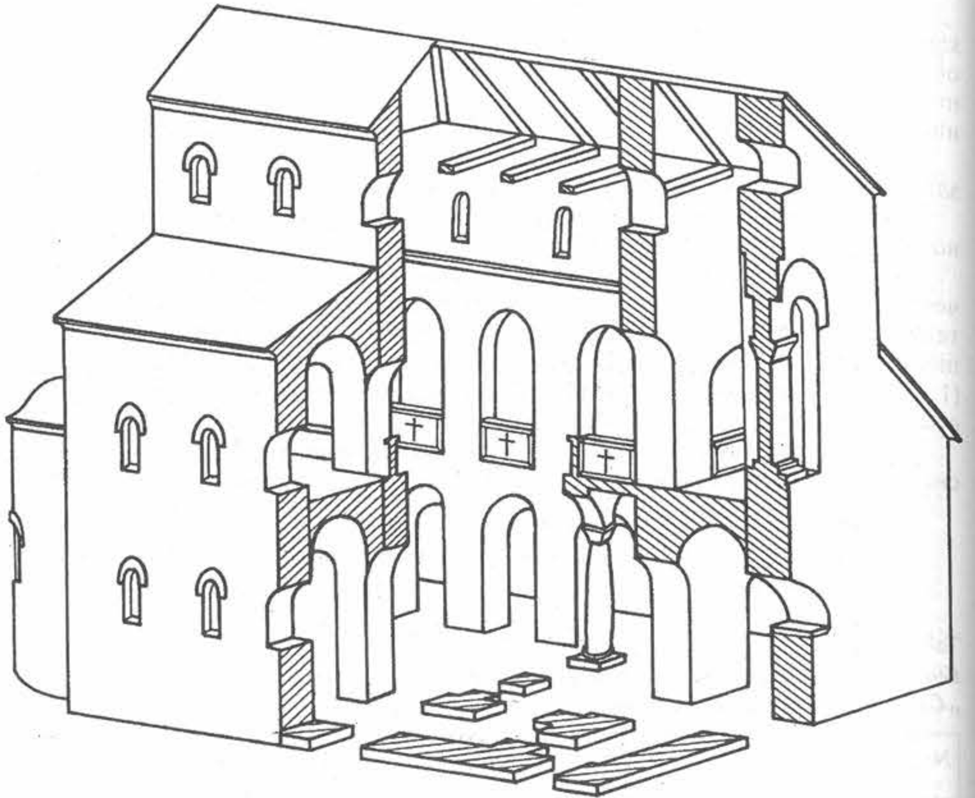

Обр. 10. Базилика при Гебе клисе. Аксонометрия

Незначителните разлики се дължат на отклонения при трасирането на плана върху терена, което е видимо и от графичното му представяне (обр. 8 б) и доказват приложението на двете системи на пропорциониране. Останалите размери могат да се изчислят по пропорционалния мащаб:

$M^0 = 1{,}000$
$M^1 = 9{,}50$
$M^2 = 0{,}618\ M^1 = 5{,}87$
$M^3 = 0{,}382\ M^1 = 3{,}62$
$M^4 = 0{,}236\ M^1 = 2{,}24$
$M^5 = 0{,}146\ M^1 = 1{,}38$
$M^6 = 0{,}090\ M^1 = 1{,}35$ и т.н.

Обемно-пространствените решения на представените храмове се основават на зависимостите и пропорционалните отношения между конструктивните елементи в техните планове (обр. 10).

Не може еднозначно да се определи произходът на тази нетипична за епохата архитектурна форма, но едно от обясненията е, че към нея българският владетел се е насочил съвсем съзнателно, за да подчертае и утвърди приемствеността на държавността и присъщата ѝ култура с тези на предшестващите епохи от времето на Първото българско царство. Пряко потвърждение на такова съждение е включването в интериора на колоната с надпис на хан Омуртаг, донесена несъмнено съвсем преднамерено от Плиска.

Що се отнася до планировката, тя следва съзнателно традициите на втората българска столица Преслав, която в исторически план е трябвало да бъде посочена като пряка предшественица на търновската култура.

Появата на базиликалния план по време на Второто българско царство е спорадично явление. Той не намира приложение тогава, а по време на турското владичество е забравен. През епохата на Възраждането (XIX в.) обаче появата му е наложена от новите културно-исторически обстоятелства. В един период около 1000 години идеята за монументалната култово-религиозна постройка се възражда и в тази насока трябва са се търси определена историческа, културна и архитектурна приемственост.

БЕЛЕЖКИ

[1] Пугаченкова, Г. Искусство Бактрии эпохи Кушан. М., 1979, 58—62, обр. 69—71.

[2] Дончева, Ст. Езическите капища — опит за архитектурно-семантичен анализ (под печат).

[3] Бояджиев, Ст. Религиозните изповедания на българите през втората половина на IX в., отразени в култовата архитектура в Плиска и Преслав. — В: Средновековните Балкани — политика, религия, култура. С., 1999, 33—48.

[4] Пак там, с. 44, обр. 12 а.

[5] Пак там, с. 45, обр. 12 б.

[6] Пак там, с. 46, обр. 12 в.

[7] Миятев, К. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, с. 79.

[8] Полевой, В. Искусство Греции. М., 1984, с. 250, 290.

[9] Георгиев, П., Ст. Витлянов. Архиепископията — манастир в Плиска. С., 2001, 25 сл. и приведените там становища.

[10] Смядовски, Т. За произхода на преславските ниши. — Археология, 1976, № 4, 33—47.

[11] Dix, Ch. The Shape of the Liturgy. London, 1968, p. 139, 286.

[12] Руководство к служению общественной литургии Святаго Славнаго Апостола Якова, брата Божия и перваго йерарха Йерусалимскаго. Владимиров, 1939, 11—13.

[13] Taft, R. The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrisostom. — OCA, 200, 3nd ed. Rome, 1978; Mathews, T. „Private“ Liturgy in Buzantine Architecture: Toward a Reappraisal. — CA, 1982, № 30, p. 125.

[14] Krautheimer, R. Early Christian and Byzantine Architecture. Baltimore, 1965, p. 362.

[15] Георгиев, П. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. — ИНМВ, 21 (36). Варна, 1985, 71—96; Историята на Равненския манастир. — Епохи, 1993, № 2, 57—68.

[16] Пак там.

[17] Балабанов, Т. Старобългарски манастир при с. Черноглавци. — ИНМШ, 8, 1993, 263—272.

[18] Дончева, С. Към манастирското устройство в околностите на столичните центрове в Първото българско царство — Преславска книжовна школа, 7. С., 2004, 424—436.

[19] Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. 1. С., 1991, 20—24; Дончева, С. Роля на базиликалния тип храмове във Втората българска столица. — Преславска книжовна школа, 6. С., 2002, 271—284.

[20] Миятев, К. Архитектурата..., 146—151.

[21] Тотев, К. Царската църква „Св. св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград. — Археология, 2001, № 1—2, с. 38 и сл.

THE MONUMENTAL BASILICAS IN PRESLAV – GENESIS, ARCHITECYURAL DESIGN AND INVESTIGATION

Dimitar Ovcharov, Stela Doncheva

(Summary)

The adoption of the Christian religion as an official one in 865 resulted in considerable changes in the whole Bulgarian culture. This had reflected also her architectural monuments.

The basilica plan was dominated in the Early Christian era, was abandoned at that time was applied very rarely most of all in the Byzantine provinces. That is way its imposing on the first monumental Christian buildings in the Bulgarian lands was quite unexpected.

The monumental basilica buildings that appeared in Pliska and Preslav in the IXth century was following two directions of architectural development. One of them is marked on the ground plan of the Big basilica in Pliska, that is determined as an unaffected West influence.

The second tendency includes a considerable group of monumental buildings in Preslav. Having in mind, that the Roman liturgy was performed at this time and all of these basilicas provided appropriate environment for it, we should suppose that design was aimed intentionally.

Later this architectural design was replaced by the centric plans and therefore its appearance was surprising in the Late Mediaeval Bulgarian Kingdom. It can not simply determine the origin of this architectural form, untypical for the era. But one of the explanations is connected with Bulgarian ruler, who had consciously chosen similar plan in order to confirm the succession of the state system and its inherent culture with those of the First Bulgarian Kingdom.

As result of the metrical dependences and proportional relationships on the ground plans of all these buildings, it has been proved that theirs plan schemes had been proportioned according to both system of the architectural theory and practice — the geometric (irrational) one and arithmetical (numeral) one.

All these results confirm the cultural succession in the Mediaeval Bulgarian state.

ЦЪРКВИТЕ В ТУЗЛАЛЪКА – АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ

Павел Георгиев

Сред делата на Йордан Господинов като археолог се открояват няколко значими открития: манастирът в Патлейна, Кръглата (Златната) църква и др. Разкриването на „гробнични църкви“ в Тузлалъка към края на неговия житейски път е едно от тях.

В настоящия доклад ще се спра на някои данни, добити при проучванията на Й. Господинов[1], Ив. Акрабова[2] и Т. Тотев[3] на църквите в Тузлалъка, като ще се опитам да ги актуализирам. Изборът ми не е само юбилеен. Напоследък за характера на строежите там се води оживена дискусия[4]. Обхватът и дълбочината на разискваните проблеми изискват анализ на постъпилите от разкопките разнообразни данни за археолого-архитектурния ансамбъл. И тъй като имах възможност да изразя вижданията си върху кръстовидната сграда и нейното място в комплекса, е закономерно да обърна поглед към изградените една над друга там църкви.

През 1945 г. Й. Господинов разкрива изцяло само горната църква, като от север установява наличието на „гробничен параклис“ с „неясно очертана апсида, разделен на 4 отделения чрез ниски преградни стени“, а отвън — „засводена гробница“ (обр. 1). Трите постройки той определя като „комплекс, съставен от разнородни сгради“. Разкопките на Т. Тотев през 1967 и 1968 г. изясниха тяхното съотношение. Става въпрос за два последователно съществували храма и гробница, пристроена срещу северното рамо на кръстовидния наос на по-ранната от тях (обр. 2). „Гробничният параклис“ е всъщност северен кораб на църквата. При разкопките си Тотев констатира, че два от напречните зидове имат основи, които разпределят наоса на ранния храм. Третият напречен зид в „параклиса“, който според Господинов е с дебелина около 0,40 м, със спойка от кал и „почти без основи“, при разкопките на Тотев не е запазен. Става дума за стена с лек градеж, която няма конструктивен характер, и Тотев я включва в реконструирания план на църквата като преграда между североизточното междурамие и олтара. Към това заключение го води констатираната от първите разкопвачи in situ подова и стенна декорация от рисувана керамика. Според Й. Господинов и Ив. Акрабова по източното лице на леката преграда, т.е. откъм олтара, „бяха залепени керамични плочки във вид на цокъл, и то от същите, които образуваха бордюрите в самия под“[5]. По мнението на Господинов подът е бил постлан „с варовикови плочи, скулптирани така, че високи ивици от камъка образуваха мрежа, във вдлъбнатините на която стояха на място залепени плочки от рисувана керамика“. Върху фотографиите и плана in situ личат каменна плоча до източната преграда в „параклиса“ и малък къс от южната ѝ

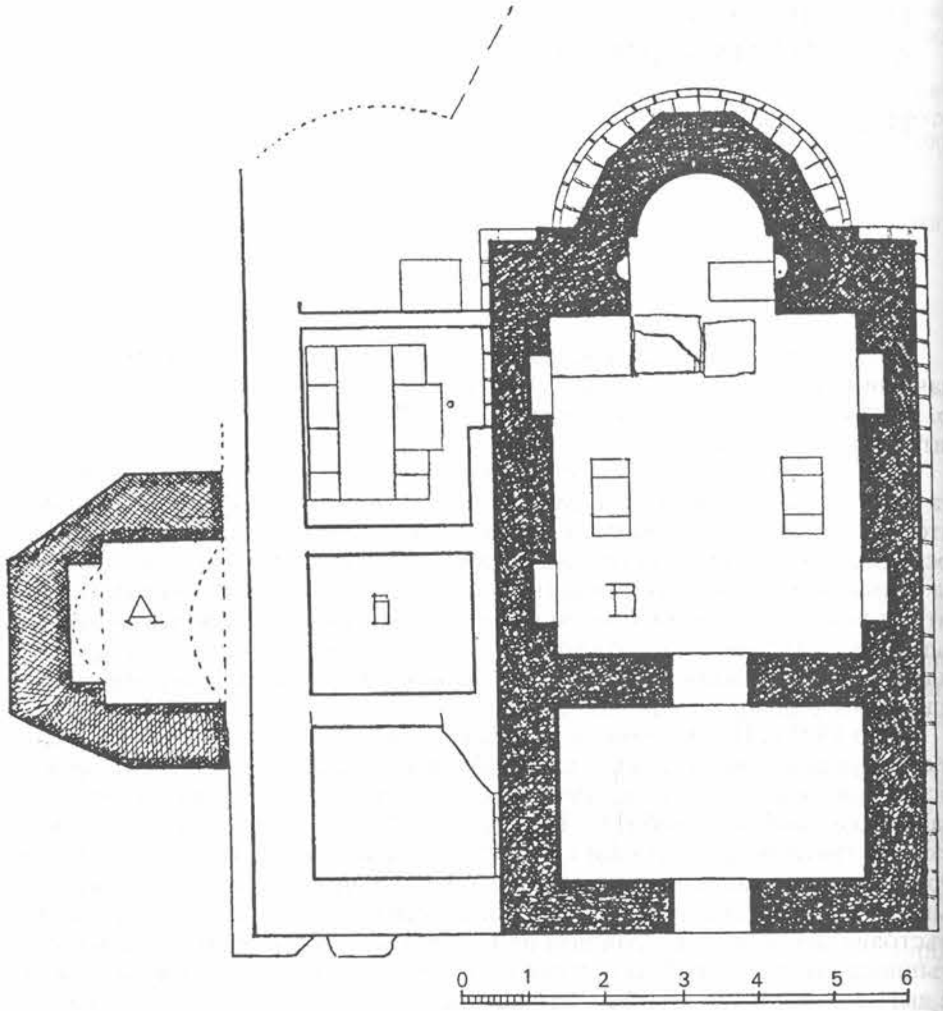

Обр. 1. План на горната църква с параклис в Тузлалъка (по Й. Господинов)

страна. Тя е с квадратни, подредени в 3 реда гнезда, в които са вложени плочки с рисувани осемлистни розети. Заедно с тях в насипа са открити и фрагменти от други каменни плочи.

Намерените „на място“ останки от стенна и подова украса в крайното източно помещение от „параклиса“ не будят съмнения. Неприемлива е тезата за тяхното първично място в олтара на кръстовидната църква. Плочата с гнезда за плочки с рисувани осемлистни розети е част от по-голямо пано; тя е била обърната със счупения си край към преградния зид. Съмнения предизвиква и „първичното“ залепяне на плочки „от цокъл“ към лицето на стена със спойка от кал. За съжаление то остава недокументирано в публикациите. Мястото на плочките подсказва за тяхното вторично монтиране там.

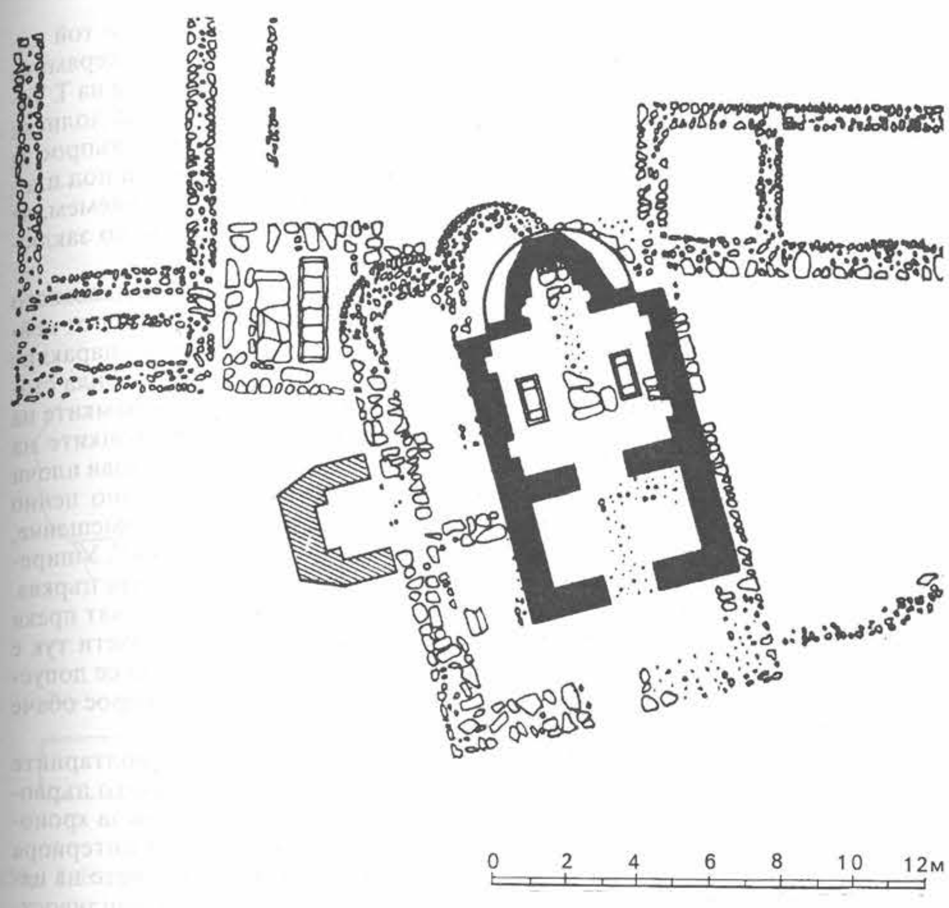

Обр. 2. План на двете църкви в Тузлалъка (по Т. Тотев)

Данните, които могат да се извлекат, сочат, че става дума за „декорация“, открита in situ, но в параклиса към горната, а не в рамките на долната църква, както предлага Тотев. Опитът на Ив. Акрабова да реконструира настилката върху целия под на източно помещение от параклиса остава незащитен. Четирите реда квадратни гнезда са по надлъжната ос на големия къс от каменна плоча, както личи от съпоставката на данните от фотографията с експонираното днес в музея[6]. Очевидно малкият къс с мотив от бордюра на украсата е друга част от първоначално голяма правоъгълна плоча. Позицията и на двата къса от нея е сходна с тази на плочите, които Господинов намира върху солеята и отчасти в олтара на горната църква[7]. Там те са вторично монтирани, без особен ред. В някои от гнездата им според Ив. Акрабова също е имало отделни рисувани плочки, като някои от тях поради натрошаване са били замазани отгоре с пласт от хоросан[8].

Важни данни за вторично подово ниво произтичат и от позицията на настилката с гладки мраморни плочи в „третото“ помещение от параклиса.

Според Господинов под тях е имало „четвъртита гробница“, която той намерил без кости от погребения, запълнена с фрагменти от съдова керамика „от XI в.“ и животински кости[9]. Върху фотографиите в публикацията на Т. Тотев, правени преди неговите тотални сондажи в северния кораб на долната църква, не личат следи от вкопани съоръжения[10]. Изглежда, става въпрос за културен пласт, какъвто може да се забележи при фотографиите и под плочите отвътре на северния зид на долната църква. Но дори и да приемем, че под мраморните плочи е имало „гробница“, трябва да стигнем до заключението, че тя е вторично оформена.

С други думи, наложително е да се възприеме, че след разрушаването на първата църква и изграждането върху централната и южната част от нейния наос на нов храм от север на него наистина е функционирал параклис (обр. 2). При строежа на горната църква нейната северна основа е била съзнателно изместена, така че оставя основата на по-стария храм в рамките на параклиса[11]. Това наблюдение е от особена важност. При разкопките на Т. Тотев в насипа над тази основа са били открити късове от варовикови плочи с гнезда за инкрустация, както и рисувани плочки. Изключително ценно е наблюдението за уширение на ранната основа в западното помещение, както и съобщението за открити тук 5 натрошени човешки черепа[12]. Уширения обаче има и в очертанията на източното помещение от долната църква. Изглежда, че там е имало оформени гробни камери, за които липсват преки данни. Намерената in situ плоча с инкрустирани осемлистни розети тук е непосредствено пред тяхното предполагаемо място и би могло да се допуска, че е свързана по някакъв начин с оформлението им. Става въпрос обаче за инсталация в параклиса.

Вторичността на плочите за керамична инкрустация в приолтарните части на параклиса и на горната църква поставя въпроса за тяхното първоначално място и предназначение. Със своите особености и данни за хронология този тип декорация не оставя съмнение, че произхожда от интериора на по-ранния храм с отделна засводена гробница. Реконструирането на цялостна подова настилка в тях е съмнително от гледна точка на трошливостта на крехките рисувани плочки, поставяни в плитки легла, без видими следи от спойка[13]. Този факт е смущавал винаги специалистите. По този повод В. Иванова-Мавродинова пише: „Големите и много тънки керамични плочки са твърде непригодни за под и за наличието им там трябва да се търси някакво обяснение.“[14] Според Ив. Акрабова-Жандова движението по такъв под е ставало с „меки кожени обувки“[15], но това обяснение има палеативен характер.

Приложението на тази техника има своето обяснение в предназначението на каменните плочи. Колкото и учудващо да е, въпреки своята уникалност и сравнително добра запазеност детайлите им не са заснемани в мащаб и остават без обоснована реконструкция. Намерените от тях „на място“ са очертани в плана на църквата и параклиса схематично, а съобщените размери са приблизителни. Реконструирането на цялостни „подови килими“ както в църковния интериор, така и в рамките на кръстовидна сграда има условен характер и не води към сигурни заключения. Това състояние на проучването на уникалните за преславската култура детайли ми даде основание да се опитам да дам една по-отговорна реконструкция и интерпретация. Със съдействието на Ст. Георгиева бяха измерени и документирани основните от запазените в музея детайли[16]. Констатира се, че те произхождат от 4 плочи, 3 от които имат доказано правоъгълна форма и различни мотиви на скулптирана орнаментика за intaglio от белоглинени рисувани плочки.

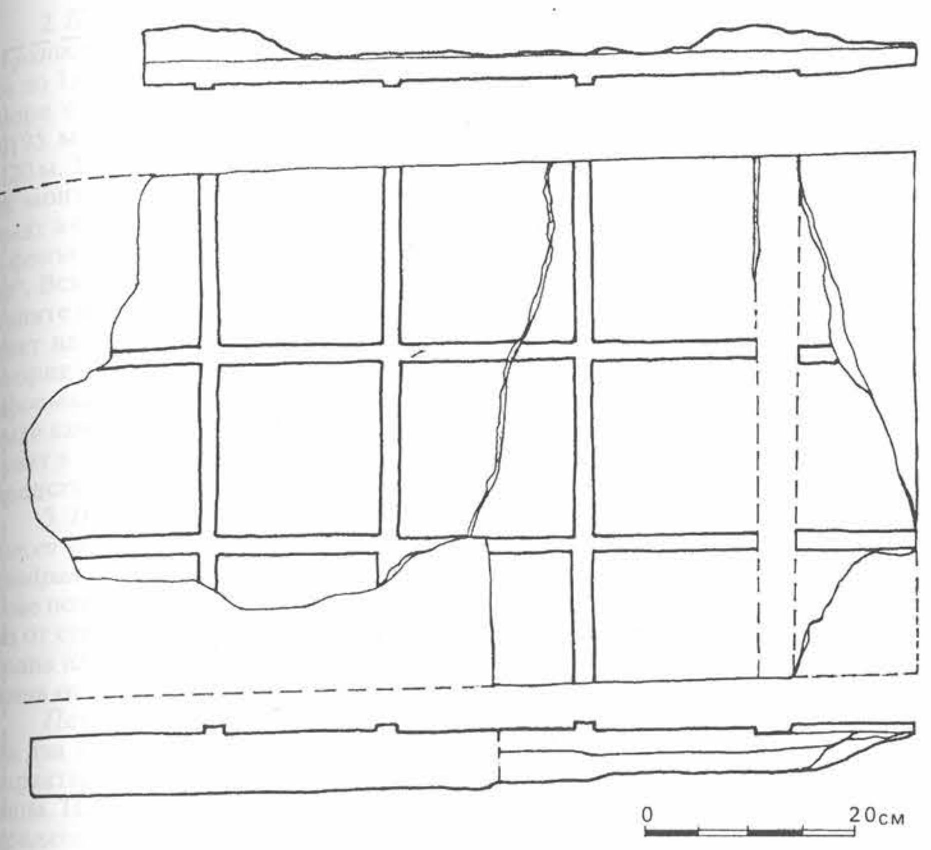

Обр. 3. Белокаменна плоча с гнезда за инкрустация № 1

1. *Плоча от варовик с квадратни гнезда и керамични плочки с рисувани осемлистни розети (обр. 3).* Запазени са два големи къса, открити съответно в параклиса и в олтара на горната църква, както и още няколко по-малки. Големият къс е със запазена дължина 0,865 м, ширина 0,495 м и дебелина 0,065—0,08 м. Той заедно с останалите е оформял издължена правоъгълна плоскост (успоредник) с два цели и един непълен ред гнезда за квадратни плочки със страна 0,163—0,17 м. В долния край допълнително е изсечен жлеб за бордюр, запълнен с правоъгълни плочки с орнамент от скачени с върховете си квадрати и точка в средата. Долната повърхност е грубо оформена и без следи от спойка. При ъглите отдолу личат следи от изсичане, изглежда, за монтаж, възможно над кухо пространство. Върху една от надлъжните страници личи вдлъбнатина, може би за долепяне към неизвестна издатина, както и надлъжна хоризонтална линия, очертана за нивелация спрямо хоризонтална повърхност, вероятно подова настилка, над която инкрустираната плоскост се е издигала едва с 2—3 см.

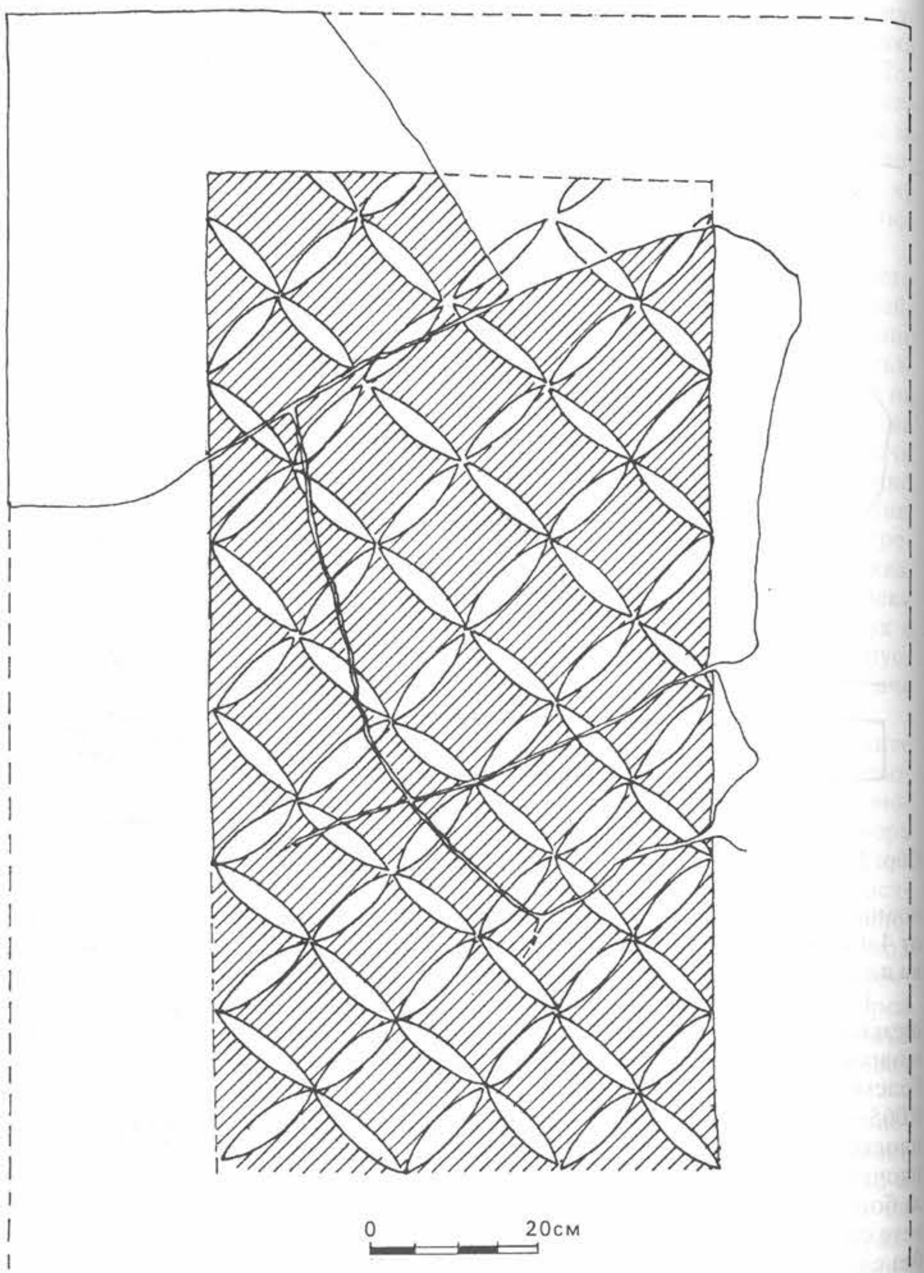

Обр. 4. Белокаменна плоча с гнезда за инкрустация № 2

2. *Плоча от варовик с конкавни гнезда, между които белокаменната повърхност очертава четирилистни розети* (обр. 4). Размери: запазена дължина до 1,40 м и ширина 1,09 м. По дължина от двете страни са оставени бордюри с ширина по 0,24—0,25 м. Откъм запазената напречна страна той е 0,195 м. Паното между бордюрите е с ширина 0,60 и запазена дължина 1,20 м. То е скулптирано и украсено с инкрустация. Липсват видими белези от монтаж, като самата плоча има различна дебелина. Рисуваните плочки имат в средата квадрати с бледорозов цвят и тъмнокафяви точки в центъра, а фонът около тях е зелен. Мотивът се характеризира като „засечени кръгове“. Всъщност са вплетени два мотива: от каменната плоча и от инкрустираните плочки. Първият е от четирилистни розети, които изпъкват с белия цвят на камъка на фона на инкрустираните конкавни плочки. Те съставят втория мотив от равнораменни зелени кръстове с разширяващи се рамена, оформящи редове между бледорозови квадрати с кафява точка в средата. Белите каменни розети остават в междурамията на зелените кръстове и образуват в техните междурамия светли лъчи. Следователно украсата като цяло представя „лъчист кръст“.

3. *Плоча от варовик с 2 орнаментирани пана, отделени посредством тесен кант (0,08 м) за инкрустация с правоъгълни плочки с рисувани скачени квадрати с точка в средата и фестонирани очертания* (обр. 5). Запазените късове позволяват цялостно реконструиране на размерите: 1,765 × 0,75 м. На една от страниците личи, както и при плоча № 1, линия за нивелация спрямо съседна плоскост. Двете пана са с различна ширина, но вероятно с еднаква дължина от 0,84 м, при еднакви бордюри от 0,185 м и на двете тесни страни.

Пано А. Скулптираната повърхност е с ширина 0,655 м, при наличието на два надлъжни канта с ширина по 0,045 м. Гнездата за инкрустация имат характера на тези от плоча № 2, но с по-малки размери и по-голяма дълбочина. Плочките са конкавни, с розов цвят и жълт квадрат с кафява точка в средата. По всичко личи, че и тук е била оформена мрежа също от лъчисти, но розови на цвят кръстове.

Пано Б. То е заемало вероятно цялата ширина на плочата. Повърхността е украсена също от четирилистни розети и рисувани плочки, но изпълнението е по-различно. Четирилистниците са врязани в плочата и запълвани с керамични детайли със синьо-зелена глазура. Между тях остават белокаменни плоскости с конкавни страни и издълбани в средата им квадратни гнезда за инкрустация на малки розови плочки с кафяви точки в центъра. По такъв начин между инкрустираните детайли, в шахматен ред изпъкват белокаменни кръстове с разширяващи се рамена, отделени от розови квадрати. Мотивът е сходен с този от плоча № 2. Лъчите в междурамията на кръстовете тук са в синьо-зелен цвят.

4. *Фрагменти от плоча с шахматно врязани квадратни гнезда,* запълвани с розови или жълтеникави плочки с кафява точка в средата, понякога с диагонално подредени насечки във вид на „лъчи“. Те оформят мотив от взаимнопроникващи равнораменни кръстове: белокаменни и цветни. На една от страните личи кант с ширина 0,065 м.

А. *Запазен е ъгъл от пано с рамка* (обр. 6).

Б. *Пано с шахматен мотив,* което в единия край изглежда променя подреждането, за да оформи върху плоскостта някакъв център, но за това не може да се каже нищо определено, тъй като запазеното е твърде малко.

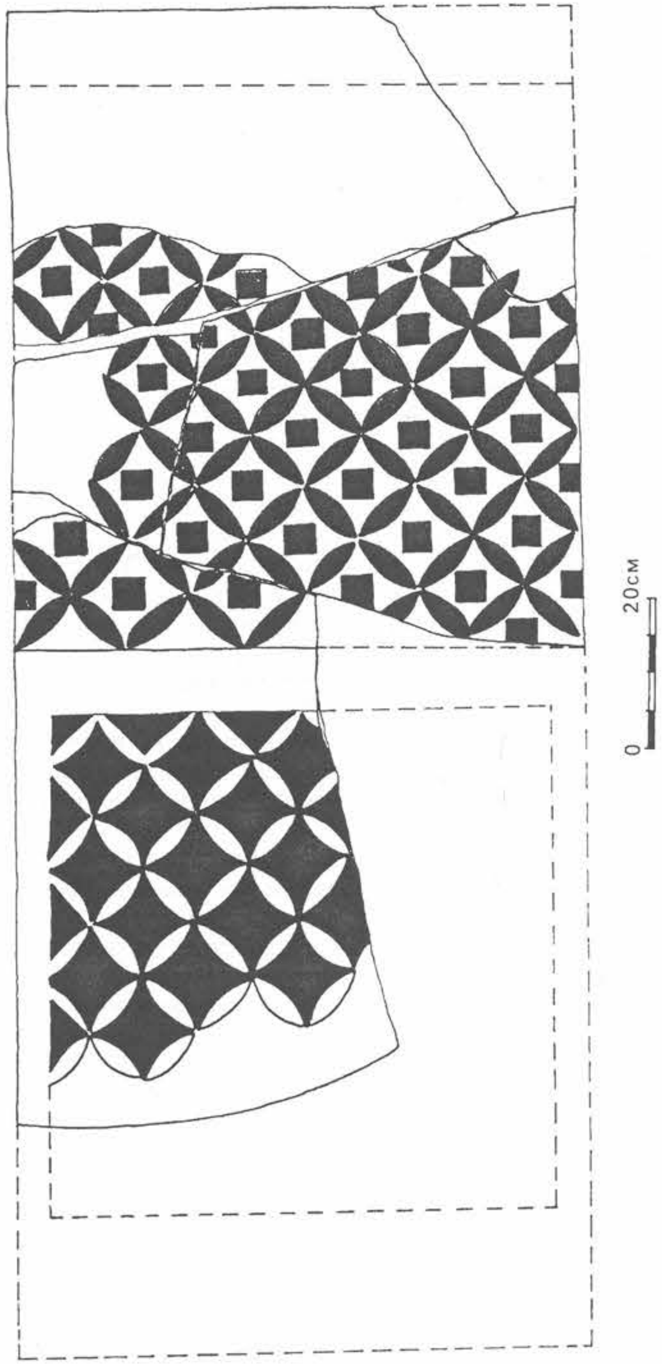

Обр. 5. Белокаменна плоча с гнезда за инкрустация № 3

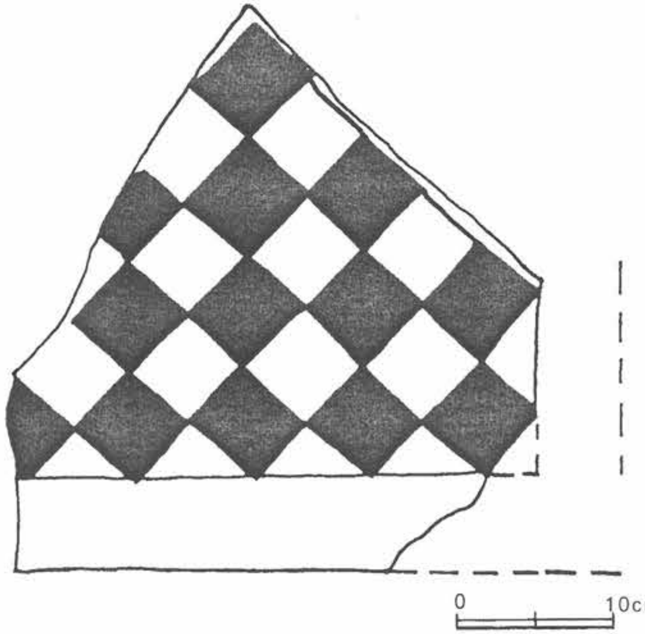

Обр. 6. Фрагмент от белокаменна плоча с гнезда за инкрустация № 4

Според Т. Тотев мястото на плоча № 1 е върху пода на олтара, плочи №2 и 3 са покривали крипти в междурамията, а № 4 е от пода в кръстовидния наос на храма[17]. Тези заключения са съобразени единствено с различната степен на достъпност в споменатите части от храма.

Формата, размерите, както и аналогиите за подобен тип плочи дават нова насока в тяхната интерпретация. За съжаление не разполагаме с данни за първичното им място. Грубото оформление на долната част и нееднаквата дебелина подсказват, че видима е била само горната повърхност, която, ако съдим по плочи № 1 и 3, се е подавала на няколко сантиметра над околната повърхност. Формата и размерите и особено наличието на бордюри при плочи № 2 и 3 насочват към заключението, че плочите са били обособени и поради ефектната си украса, в която изпъкват основните християнски символи — кръстът и розетата са подчертавали особената значимост и сакралност на покриваните с тях площи.

Украсата върху плочите, както неведнъж е изтъквано, имитира скъпи тъкани. Преобладаващото място на кръста дава основание да уточним характера на този текстилен прототип като богослужебни мантии — stauraces, изработвани най-често от коприна с втъкани златни и сребърни нишки и притежаващи пурпурни кантове[18]. С оформлението си те са имитирали везано покривало, т. нар. „προκάλυμμα“, copertorium[19]. След X—XI в. този тип покривала често носят везан образ на светеца, полагат се върху гробна плоча и се носят като хоругва[20]. Украсата на самата надгробна плоча (т.нар. „надгробие“, ἐπιτάφος) има за прототип античния и старохристиянски σκιμπόδιον (κράββατος), представляващ ниско ложе (софа) с крака, над което е гравиран или издигнат върху поставка бюстов образ (προσώπον)[21]. В храмовете така се оформят обикновено надгробията на светци, като на близката стена се представя и техен образ в цял ръст. На тази основа се заражда и практиката за оформяне на гравирани или скулптирани образи върху каменни, метални или дървени надгробия на видни църковници и светски лица, обикновено владетели, разпространена преди всичко на Запад, но проникнала у нас още през XIII—XIV в. През Зрялото средновековие от древния skimpodion се заражда и специален вид декоративна тъкан, украсена с религиозни сцени и мотиви — podea, която се използва при рисувани икони и стенописи, обикновено като покривало в тяхното подножие[22].

В нашия случай украсата на каменни плочи с размера на „надгробия“ като декорирани „покривала“ произтича от желанието да бъдат обединени в едно два функционално свързани елемента: покривната плоча и везаният текстил, с който те се покриват, имитирайки тържественото одеяние на погребания. Използването на украсените с рисувана керамика плочи като каменна podea пред икони или стенописи в храма от Тузлалъка е малко вероятно, предвид на тежестта на самите каменни детайли, които в случая биха останали без практическо предназначение, или поради отсъствието на данни за стенописване на долния храм. Следователно би трябвало да възприемем тълкуването им като надгробия върху камери под пода, най-вероятно в междурамията на кръстовидния наос на долния храм и засводената гробница до него[23].

Използването на масивни каменни плочи със скулптирана повърхност за оформяне на надгробия у нас е познато засега само от Кръглата църква[24] и от манастирския храм при Черноглавци. В насипа на последния бяха открити части от големи плочи, чиято горна повърхност е украсена кръстообразно със скулптирани ленти, които при пресичането си в средата образуват малък кръст[25]. Скулптирани са и страничните ръбове, така че надгробието се доближава до т.нар. „skimpodia“. Плочите от Тузлалъка са по-грубо оформени, но затова пък техниката на инкрустация с рисувани детайли компенсира и поставя акцента върху полихромията като върху разноцветен везан текстил. Общ елемент при тях е орнаменталната ивица от скачени квадрати или триъгълници, която се наблюдава върху периферията на плащаниците „Полагане в гроба“. Те са характерни за множество митрополитски и други надгробия от Зрялото и Късното средновековие в Московския Кремъл[26]. Според изследователите им орнаменталните ивици са „трансформация на мотиви от тъканни погребални одеяния“. При някои от митрополитските надгробия орнаменталните ивици се кръстосват и наподобяват пояс и омофор. В горната им част е оформено „огърлие“, запълнено, както и „поясът“, с кръстообразно подредени равнораменни триъгълници. Става дума за имитация на сакрални детайли от погребални одежди на висши духовници. Сред тях, освен задължителния пояс, може да се разпознае и омофорът, смятан за символ на Христовите усилия за спасение на човешкия род[27]. В църковнославянски текстове той се споменава като атрибут при погребение на архиереи. Напоследък у нас това беше доказано по забележителен начин в гроба на архиерей от манастира „Св. Йоан Продром“ край Кърджали[28]. Виждаме го и при техни реалистични образи върху надгробия[29]. В литургичното облекло омофорът се спуска през плещите отпред и отзад върху т.нар. „полиставрион“ — „кръстата риза“. Наречен е така поради пришитите към него многобройни тъмни и светли кръстове и е задължителен елемент от литургичното и погребалното облекло на архиереи — архиепископи, екзарси и патриарси, тъй като е символ на Страстите на Спасителя[30].

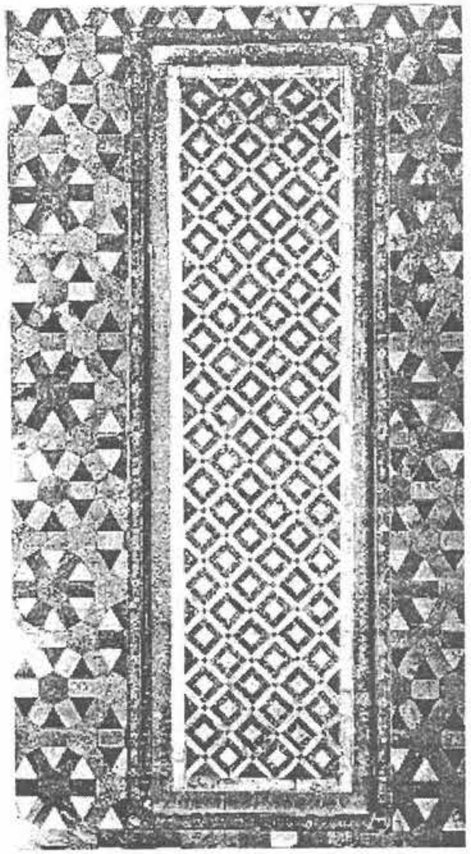

Обр. 7. Надгробие с мозаечна украса на архиепископ Геро (+973 г.)

В светлината на тези данни украсата от плочи № 2, 3 и 4 от Тузлалъка представлява имитация на литургичното облекло: полиставриони с пояс за висши архиереи. Подобно оформление виждаме върху гробната плоча (Grabplatte) на архиепископа на Кьолн Gero (+976 г.), погребан в олтара на тамошната катедрала (обр. 7)[31]. Надгробието (Deckplatte) представлява покривало, съставено от мраморни и порфирни плочки, оформящи мотиви, близки до тези от плоча № 3. Интересно е, че над гроба на кьолнския архиепископ е имало монументално Разпятие[32]. Този факт подсеща да се запитаме дали еднотипните иконни образи върху белоглинени плочки със същата сцена от Тузлалъка не са били предназначени за украса на гробове в тамошния храм? Представяне на цветни орнаментирани плоскости върху покривната плоча виждаме и върху различни паметници на изкуството, най-често при сцената с Възкресението на Лазар[33].

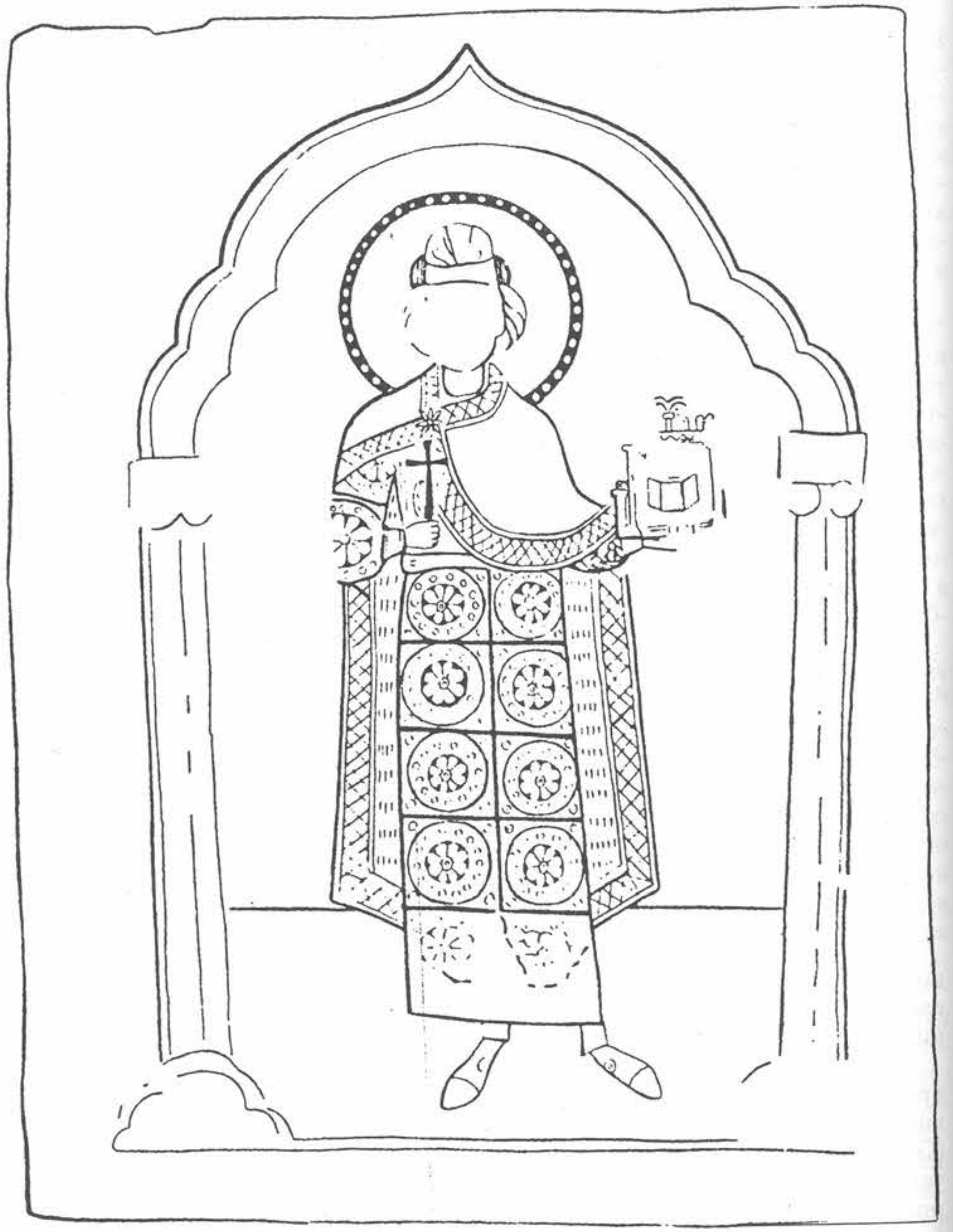

Обр. 8. Образ на български цар-светец от руска миниатюра от XII в. (по Лесючевски)

Плоча №1 се различава от останалите с по-малката си ширина и с различната си украса. Надгробия с ширина около 0,50 м се срещат и другаде, но тук прави впечатление, че липсват странични бордюри и има непълен ред гнезда за плочки. Освен това ивицата с „поясен“ орнамент при нея е в периферията на паното, а не в неговата среда, както е при плоча № 3; тя е допълнително оформена. Украсата от плочки с рисувани осемлистни розети в кръгли рамки с низ от едри перли не е чужда за християнската символика. Тази орнаментика е характерна за мъченическия култ[34]. Още по-тясна е връзката на осемлистната розета с кръста и поради това тя е обичайна за големите напрестолни или процесийни кръстове[35]. В този смисъл орнаментиката върху надгробие № 1 от Тузлалъка може да се приеме като характерна за погребално облекло на лице с по-висока степен на почитание: светец или мъченик.

Аналогична орнаментика е отдавна позната от сакоса на ктиторско, владетелско изображение в руски ръкопис от XII в., за който се приема, че е имал „преславски“ протограф (обр. 8)[36]. В. Иванова обърна внимание на този факт, възприемайки мнението на Г. Филимонов, че княжеският образ е на българския цар Симеон, представен като ктитор на Преславската ротонда. Ръкописът с въпросната миниатюра включва две произведения на Иполит Римски (+236 г.) — „Сказание за Христа и за Антихриста“ и „Тълкувание на две слова из книгата на пророк Данила“, които според И. Евсеев не са сред най-ранните старославянски преводни съчинения. В светлината на казаното по-горе можем да продължим мисълта на В. Иванова, че авторът на миниатюрата в българския протограф е визирал „някакъв текстил“ и „повтаря украсата на предмет от друг, по-траен материал“, и да отговорим по-точно на въпроса „за пътя, по който еднаквата украса е стигнала от плата до настилката“. Ролята на „посредник“ в случая според мен е не „някакво изображение на владетеля, в което е бил нарисуван в облекло от плат с такава украса“, а надгробието от Тузлалъка от своя страна е възпроизвеждало дрехата, с която е бил погребан въпросният владетел-светец. Характерът на украсата върху надгробието и миниатюрата, разполагането на гроба в самия храм, или по-скоро в засводената гробница от северната му страна[37], говорят за принадлежността им на лице от преславския царски двор, което е било канонизирано наскоро след неговата смърт.

Вероятността това да е цар Симеон отпада, тъй като той не е бил канонизиран. Ако иконографията на руската миниатюра от XII в. е създадена в българската столица през X в., се налага да приемем, че става дума за образ на цар Петър, за който единствено разполагаме с данни, че е бил почитан като светец немного след смъртта си през 969 г.[38] В подкрепа на това, че изображението от миниатюрата е на цар Петър, говори недооценяваният досега факт, че за негов празник е бил избран денят за памет на Иполит, папа Римски, автор на съчиненията, в които се намира миниатюрата с българския цар-светец[39]. Обвързването на деня за почитане на римския и българския светец едва ли е случайно и се дължи, от една страна, на „апостолското“ име на българския владетел, за което се говори и в неговите служби като светец, както може би и на това, че самият български цар в качеството си на книжовник лично е превел, или поне взел участие в преводите на догматическите и други съчинения на учения римски духовник от III в.[40] На духовната и литературната връзка между Иполит Римски и Петър, цар български, вероятно се дължи и записаната в Българския апокрифен летопис легенда, че „оставяйки царството си, [той] избягал на запад в Рим и там свършил своя живот“[41].

От запазените служби на св. цар Петър знаем, че той прекарал последните си дни в манастир във или край своята столица Преслав, където бил погребан и над чийто „честен дом“ и „гроб“ след неговата канонизация учениците и последователите му изпълнявали написаните за тази цел стихири. В службата от Драгановия миней светецът-цар е наречен ѕвѣꙁда ѕвѣтлаа иꙁ бокоу ꙁемноу всиꙗвъ въ лѣта послѣдньꙗ. Не е ли това алюзия на автора, породена от украсата с осемлистни розети върху надгробието? В кратката служба, публикувана от П. Лавров по ръкопис от Белград, се пее: Придѣте в'си вѣрни. Петра мниха да въсхвалимь. бъıв'ша ѿ ба҃ цр҃ѣ бльгарьска. раⷣоу сѧ твьрьдъı каменю вѣрѣ хв҃ѣ. раⷣоу сѧ Петре оутвръжениѥ цр҃вамь. и градоу твоѥмоу Прѣславоу.

Що се отнася до модела на храм от миниатюрата, който като Кръглата църква има белези на ротонда, следва да напомня археологическите и епиграфски данни за нейно основно преизграждане през X в.[42] Напълно възможно е ктиторството на този символичен строеж да е било приписвано още в зрелия X в. и на Симеоновия син — Петър I.

Гробът на единствения български цар-светец е вълнувал средновековните хора отрано. Освен посочения по-горе ритуал на преклонение, извършван от неговите ученици — монаси и свещеници, които „пристъпват мислено към твоя гроб, пречестни царю Петре“, смътни сведения за това предлага „Тълкувание Данилово“, където е записана легендата за т.нар. „Михаил Каган“. Там се казва следното: „И като стане [Михаил Каган], ще отиде в Петровото царство, където лежат короната *и багреницата, скрити в гроба. И по божие повеление ще се отвори гробът*“ (к. а., П. Г.)[43].

В подкрепа на подобна интерпретация е и възможността за идентификация на незапазените погребения на висши прелати на Българската архиепископия-патриаршия в кръстовидния храм от Тузлалъка. Имитацията на полиставриони върху техните надгробия и главно датировката докъм средата на X в., както и оформянето им, навеждат на мисълта, че те са най-вероятно гробовете на познатите ни само с имената си от „Синодика на цар Борил“ „преславски патриарси“ Леонтий, Димитрий, Сергий и Григорий[44]. За съжаление за тях, както и за техните гробове не може да се добави нищо повече. Прави впечатление обаче, че в края на кратката служба на св. цар Петър Български се цитират следните думи от Апостола (?): и ѥреи твои ѡб'лѣкѫ ...

Анализираните дотук данни за гробни съоръжения на водещите български църковници и канонизиран владетел от първата половина и средата на X в. са напълно сходни с находките, свързани с уникалната архитектура на долната църква и целия ансамбъл в Тузлалъка.

Комплексът от църква с кръстовиден наос, кръстовидна сграда и други манастирски според мен строежи заема близкото и добре видимото от гледна точка на царския град място върху десния бряг на р. Тича. Особено ясно е изразена зрителната им връзка откъм строежите в т.нар. „Чупка“ на вътрешната крепостна стена[45]. Условната осова линия между намиращите се там два последователни куполни храма и църквите в Тузлалъка очертава сакралната за една християнска столица и протежиран от Бога град посока на изток, т.е. към библейския Йерусалим. Това е особено важно, тъй като изразява отново идеята за Велики Преслав като „Новия Йерусалим“ на цар Симеон[46].

Връзката между църквите в Чупката и в Тузлалъка не е само умозрителна и спекулативна. Между по-ранните храмове там съществува фактическа близост, изразена преди всичко в чертите на тяхната архитектура и в пропорциите им. Ако ги съпоставим, ще забележим, че първата църква в Тузлалъка е опростено копие, редуциран вариант на катедралата, тъй като възпроизвежда най-същностния ѝ белег — кръстовидно разчертания наос със сравнително затворени пространства в междурамията. И двата храма са от типа croix inscrit, с ясно обособени междурамия. В градския храм западните междурамия са разпределени на части, докато в Тузлалъка те са единни пространства, вероятно поради малките размери. Освен това храмът в Тузлалъка е без обиколна галерия, каквато в преславската църковна архитектура срещаме единствено при първия храм в Чупката, смятан от Ст. Бояджиев за петкорабен. Очевидно при планирането на първия храм в Тузлалъка е бил използван опростен и съкратен образ на първата църква в Чупката.

Този извод се налага още по-категорично при сравняването на техните пропорции. Те са близки в общите си елементи, независимо от съществената разлика в тяхната големина. Това е обусловено от еднаквото съотношение между дължина и ширина на строежите. Всъщност по своите размери църквата в Тузлалъка (15,50 × 10 м) е ½ от размерите на големия храм в Чупката (над 29,00 × 20 м). Очевидно при планирането на последния е използвана 100-футовата мярка[47], но при стъпка от 0,295 м, т.е. т.нар. „римски фут“, който е бил вероятно използван още от времето на папските църковни мисии в Плиска и Преслав и оформянето им като urbs sacra по западен образец[48]. В църквата от Тузлалъка, напротив, за единица мярка е използвана византийската стъпка от 0,31 (0,308) м и тя има за дължина точно 50 и ширина около 30 фута. Така тя се явява semissa на градската катедрала. Въпреки двойно по-малката си големина, храмът в Тузлалъка е най-големият сред кръстокуполните църкви във и извън столицата. Застроената му площ възлиза на повече от 150 кв. м, докато най-близките по размери храмове в Дългата поляна и Аврадака № 1 имат площ съответно 110 и 95 кв. м. Следователно напълно закономерно е храмът в Тузлалъка и архитектурният ансамбъл при него да се възприемат като естествено средоточие на предградието от десния бряг на Тича.

По-важно е обаче да изтъкнем функционалната зависимост между градската и извънградската куполна катедрала. За храма от Чупката се знае, че възпроизвежда типа на общоградските храмове във византийската столица след средата на IX в.[49] Най-късно към края на X в. този тип храмове се налагат като обичайни при средновизантийските архиерейски събори в източноправославния свят[50]. Специфичното на храма място извън княжеския (царския) град, но в непосредствена близост до неговата крепост, както е в случая с базиликата Гебе клисе и Кръглата църква, го представя като тясно свързан, от една страна, с общоградския религиозен живот, а от друга — с дворцово-църковния церемониал. На тази основа може да се приеме мнението на Ст. Бояджиев, че това е катедрала, която заедно и всъщност след базиликата Гебе клисе е най-тясно свързана с функционирането на българската архиепископия (патриаршия) в началото на X в.[51] И макар че напоследък се приема, че патриаршеската резиденция се е намирала близо до царския дворец[52], са налице сериозни основания тя да е била обособена от дворците и едно от вероятните места е неразкритият монументален ансамбъл в източния край на Вътрешния град, близо до църквата в Чупката[53]. Проследените взаимовръзки между нея и нейното редуцирано копие в Тузлалъка навеждат на мисълта, че става въпрос за храмове, свързани с функционирането то на Патриаршията в двете части на столицата: укрепения град и неговото най-представително предградие отвъд Тича.

От всичко това следва закономерният извод, че архитектурният ансамбъл в Тузлалъка може да се тълкува като извънградска патриаршеска резиденция-манастир. За окончателното доказване на това ще са необходими нови аналитични изследвания. Не мога обаче да не цитирам още един пасаж от службата в памет на свети цар Петър Български, където се говори за правовѣрнꙑ сьборе . сътѧкше сѧ днь . вь чєны домь . прѣстого оца. Архитектурният ансамбъл в Тузлалъка, освен характерната за източноправославната традиция архийерейска „кръстовидна църква“[54], притежава и „кръстовидна сграда“ с конкретни функции в рамките на самия манастир и цялата монашеска колония край столицата. В подобни по оформление и със символични архитектурни форми „палати“ в тържествени случаи се свикват архиерейски събори[55]. В този смисъл трябва да приемем комплекса в Тузлалъка като манастир на Българската патриаршия през първата половина на X в. В него (присно въ ѡбитѣлє) се служи и тамо и здє бѫди намъ оулочити, както заявява авторът на кратката служба, прекарва последните години от своя живот св. цар Петър Български.

БЕЛЕЖКИ

[1] Господинов, Й. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. — РП, 3, 1948, 97—100.

[2] Акрабова, Ив. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. — РП, 3, 1948, 101—128, табл. I—III.

[3] Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка“ — център за рисувана керамика в Преслав през IX—X в. С., 1982 (=РП, 8), passim.

[4] Георгиев, П. Богоспасеният град Преслав. — В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 1995, с. 91, бел. 28; Овчаров, Д. Произход и предназначение на един архитектурен план от Средновековието. — Археология, 2000, № 1—2, 16—27; Георгиев, П. Кръстовидната постройка и манастирът Тузлалъка край столицата в Преслав. — Археология, 2001, № 1—2, 117—125; Отново за кръстовидната сграда в м. Тузлалъка край Велики Преслав. — Археология, 2002, № 1, 69—70; Овчаров, Д. Още за кръстовидната сграда в манастира „Тузлалъка“ във Велики Преслав. — Археология, 2001, № 1—2, с. 125; Костова, Р. Манастирът в Тузлалъка: нов поглед. — Археология, 2002, № 2, 13—24.

[5] Господинов, Й. Цит. съч., с. 98, обр. 3; Акрабова, Ив. Цит. съч., с. 101, 106, обр. 10, 13.

[6] Акрабова, Ив. Цит. съч, с. 115.

[7] Господинов, Й. Цит. съч., с. 99; Акрабова, Ив. Цит. съч., с. 101 и сл., обр. 3—6.

[8] Акрабова, Ив. Цит. съч., с. 106, 107.

[9] Господинов, Й. Цит. съч., с. 98, обр. 1, 2.

[10] Тотев, Т. Цит. съч., с. 18, обр. 11, 14; срв. с обр. 7—10.

[11] Пак там, обр. 7—10.

[12] Пак там, с. 14, обр. 7.

[13] Единствените примери за инкрустиране на мозаечна украса в изрязани в каменни плочи гнезда са ми известни от руската църковна архитектура. За целта там се използвани плочи от червен шифер, а за инкрустация — „смалта“ от мраморни и керамични плочки, които са подредени при употребата на хоросанова спойка в техника opus sectile. Този начин за украса на подови настилки изгражда характерни мотиви, обикновено с окръглени очертания, и се прилага предимно при оформяне на подкуполното пространство с т.нар. „omphalos“. Срв. Маленковская, М. А., П. А. Раппопорт. Церковь Михаила в Переяславе. — Зограф, 10, 1979, 32—37; Новое в археологии Киева. Киев, 1981, 210—212. За подова настилка с керамични глазирани плочки, но върху хоросанов разтвор (върху глина само при гробове) вж. Холостенко, Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. — СА, 1967, № 2, с. 199, 195, рис. 8 — реконструкция на омфалос от мозайка, инкрустирана в шиферни плочи. Малевская, М. В. К вопросу о мозаичных полах в русском зодчестве. — В: Древнерусский город Киев, 1984, 78—80.

[14] Срв. История на българското изобразително изкуство. 1. С., 1976, 117—118, обр. 136.

[15] Пак там, с. 121.

[16] Изказвам благодарност на своята съпруга за ценното съдействие.

[17] Тотев, Т. Цит. съч., 56—57.

[18] Guillou, A. Rome, centre transit des produis de lux d'Orient au Moyen âge. — Зограф, 10. Београд, 1979, p. 18.

[19] Pallas, D. Le ciborium héxagonal de Sainte-Démétrios de Théssalonique. Essai d'interprétation. — Зограф, 10, 1979, 44—58, с. 52 с цит. лит.

[20] Срв. Георгиев, П. Дървеният орелеф на Св. Климент Охридски — предназначение и история. — ГНАМ, 10, 1997, 301—318, 303.

[21] Pallas, D. Op. cit., p. 47 sqq.

[22] Frolov, A. La „podea“. Un tissu décoratif de l'Église byzantine. — Byzantion, 13, 1938, 464—504, 463—478; Грабар, А. Византийската коприна на епископ Гюнтер в Бамбергската катедрала. — В: Избр. съч., 2. С., 1993, 195—211.

[23] Георгиев, П. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. — Преслав, 4. С., 1993, с. 100.

[24] Непублиувани данни за гроб във втората екседра на ротондата.

[25] Непубликувани разкопки на Т. Балабанов и автора. Срв. Георгиев, П. Манастирът от X в. при Черноглавци. — В: Манастирската култура на Балканите. Международна конференция на ЦСВП „Проф. Ив. Дуйчев“, 2002 (под печат).

[26] Шеляпина, Н. С. Надгробия XIII—XIV вв. из раскопок в Московском Кремле. — СА, 1971, № 3, 284—289; Надгробия митрополитов Киприяна и Фотия в Успенском соборе Московского Кремля. — СА, 1973, № 4, 227—235; Панова, Т. Д. Погребальные комплексы на территории Московского Кремля. — СА, 1989, № 3, 219—234.

[27] Полный православный богословский энциклопедический словарь. 2. М., 1992, кол. 1697.

[28] Овчаров, Н., Д. Коджаманова, Ив. Чокоев. Митрополитската гробница в църквата „Св. Йоан Продром“ в гр. Кърджали (предварително съобщение). — Минало, 1999, № 2, 5—16; Чокоев, Ив. Реконструкция на епитрихил от епископска гробница в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в град Кърджали (наблюдения при консервацията). —В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров, 2002, 169—178.

[29] Плешанова, И. Резные фигуры „старцев“ в собрании Государственного Русского музея. — В: Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1974 года. М., 1978, 271—284; Георгиев, П. Дървеният орелеф..., с. 305, обр. 2, 3.

[30] Полный..., кол. 1834; срв. Манова, Е. Видове средновековни облекла според стенописите от XIII—XIV в. в Югозападна България. — ИЕИМ, 5, 1962, с. 22 и сл.; Дрангов, Б., Л. Квинто. Отново за средновековно Търново в иконографията на св. Сава. — Археология, 1976, № 4, 48—57.

[31] Kosch, Cl. Zur ortsfesten Ansstattung der Kirchen in Ottonischer Zeit. — In: Otto der Grosse. Magdeburg und Europa. Essayes (Hrsg. M. Puhle). Mainz, 2001, 296—297, Abb. 11.

[32] Пак там, с. 234, обр. 10.

[33] Срв. Хускивадзе, Л. З. Группа грузинских эмалей рубежа XII—XIII вв. — ВВр., 38, 1977, с. 126, рис. 2.

[34] Joret, Ch. La rose dans l'Antiquité et le Moyen Âges. Paris, 1892, 237—240; Георгиев, П. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 105—106, обр. 73.

[35] Тотев, К. Константинополски процесийни кръстове от средновековна България. — Проблеми на изкуството, 2000, № 3, 25—33; Купър, Дж. К. Илюстрована енциклопедия на традиционните символи. С., 1993, 183—184.

[36] Иванова, В. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. — Преслав, 1. С., 1968, 110—113, обр. 26; вж. и тук, бел. 14.

[37] Срв. Георгиев, П. Класификация и характер на гробничните постройки..., с. 100 и сл. Специални доводи за това ще приведа в отделна работа за царските гробове в столица Преслав.

[38] Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, 383—394; Златарски, В. История на българската държава през Средните векове Т. 1, ч. 2. С., 1971, с. 562, бел. 41.

[39] Срв. излязлата наскоро публикация на Чешмеджиев, Д. Няколко бележки около датата за почитание на св. цар Петър. — В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 451—457.

[40] За цар Петър като книжовник свидетелства бележка от XVI в. Срв. Иванов, Й. Цит. съч., с. 106, 386. За неговата предполагаема идентичност с Петър Черноризец вж. Димитров, П. Петър Черноризец. Шумен, 1995, 25—55 и цит. лит. Ново доказателство, при това за преводаческа работа над известна пасхалия на Иполит Римски, произтича според мен от анализа на Д. Чешмеджиев (цит. съч., с. 453 и цит. лит.) върху съответен текст в т. нар. „Требник на Ботйо Петков" (от XVII в.).

[41] Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1970, 284—285.

[42] Георгиев, П. Златната църква в Преслав. — Преслав, 5. С., 1993, 19—20. По всяка вероятност към времето на цар Петър следва да отнасяме надписа-графит, отразяващ „ктиторската" роля на хартофилакс Павел. Конкретни аргументи за това у: Медынцева, А. А., К. Попконстантинов. Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984, с. 28 сл.

[43] Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. 1. С., 1978, с. 447.

[44] Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила (=Български старини, 8). С., 1928, 82—87; Събев, Т. Самостойна народностна църква в средновековна България. С., 1987, с. 262 и сл.

[45] Иванова, В. Двете църкви при Чупката на източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, 20, 1955, 463—486; Bojadjiev, St. Une église cruciforme à cinq nefs à Preslav. — Byzantinobulgarica, 4, 1973, 53—73.

[46] Георгиев, П. Златната църква..., с. 10 и сл.; Богоспасеният град..., с. 88 и сл.

[47] Срв. Афанасьев, К. Н. 100 футов. — Средневековая Русь. М., 1976, 141—146.

[48] Георгиев, П. Дворцовата базилика в Плиска и началото на църковното строителство в България (864—870). — Векове, 1985, № 3, 60—61; Базиликата „Гебе клисе" и въпросът за връзките между България и Рим в края на IX век. — Преславска книжовна школа, 6. С., 2002, 44—57; Иванова, Ел., П. Георгиев. Латинският надпис от Преслав. — Преславска книжовна школа, 7, 2004, 385—397.

[49] Брунов, Н. И. Архитектура Константинополя IX—XII вв. — ВВр., 2, 1949, с. 153 и сл.; срв. Культура Византии IV — первой половины VII вв. М., 1984, с. 496 и сл. (А. И. Комеч).

[50] Корач, Д. Два типа кафедральных соборов XI в. в областях, культурно связанных с Византией. — В: Средневековая Русь. М., 1976, с. 164 и сл.; Бояджиев, Ст. Култовата архитектура във Велики Преслав — историко-архитектурно и типологическо изследване. — 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 1995, 109—110; Георгиев, П. Богоспасеният град..., с. 90 и сл.

[51] Пръв до тази идея достигна Ст. Бояджиев, който прие катедралата в Чупката за храм на българския екзарх от X в. Срв. Bojadjiev, St. Op. cit., p. 53 sqq.

[52] Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец в Преслав. Българската архиепископия — патриаршия през X в. С., 1991, 127—128.

[53] Георгиев, П. Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров... — Археология, 1993, № 4, 62—64 (рец.).

[54] Полный православный..., 2, кол. 1487.

[55] Пак там, кол. 1486.

THE CHURCHES IN THE TOUZLALUKA: ANALYSIS OF THE EVIDENCE

Pavel Georgiev

(Summary)

The author considers the place and purpose of the slabs with mounts for painted ceramic inlay. The documentary evidence shows that the slabs found *in situ* had been reused in front of the altars of the upper church and the funerary chapel built upon the northern nave of the lower church. Their initial place however was in the earlier church where they covered specific areas slightly raised above the floor tiling. Among the motives are conspicuous the main Christian symbol — the cross (ill. 2-4) and the rosette (ill. 1). The size and ornamentation of the inlaid slabs enables one to interpret them as grave covers which imitated ritual and funerary attire — polystavrions of the bishops (ill. 2-4) or a sacos of a secular nobleman (ill 1). An analogical motive of eight-leaved rosettes is known from the vestment of a canonized ruler in a Russian 12th century manuscript who is thought to be Tsar Symeon I (893-927). It is more likely that this is his son Tsar Peter who is known to have been proclaimed a saint after his death in 969 as a monk in a Veliki Preslav monastery. The miniature probably reproduces a grave cover of the canonized Tsar. As regards the remaining grave covers, the author suggests that they should be connected with the graves of the "Preslav patriarchs" from the first half of the 10th century.

An important reason for interpreting the Touzlaluka complex as a monastery and suburban seat of the Bulgarian Archbishops-Patriarchs from the 10th century are the architectural features of the lower church. Its type and proportions remind one of the five-nave church in the capital city which is supposed to have served as patriarchal cathedral.

„МАНАСТИРСКАТА БОЛНИЦА“ В МЕСТНОСТТА АВРАДАКА, ПРЕСЛАВ*, В СВЕТЛИНАТА НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ТИПИЦИ

Росина Костова

Поставянето на проблема за средновековните болници от археологическа гледна точка изглежда странно и може би дори неоправдано поради липсата на значителни материални следи от такива сгради, особено във византийската културна територия, към която е насочен и моят специален интерес. Или, както много точно подчертава Т. Милър в своята монография „The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire“, не „шпаклата на археолога“, а „усърдната работа на палеографите“ разкрива удивителната картина на най-голямата и най-съвършено организирана болница във византийския свят, т. нар. *Хепоп* в императорския манастир „Христос Пантократор“ от XII в. в Константинопол[1].

Причината да се обърна все пак към проблема за средновековните болници се появи по време на работата ми върху моята докторска дисертация, посветена на интерпретацията на археологическите данни за монашеството и манастирите в България през IX—X в.[2] По-точно спорната идентификация на една сграда в околностите на Преслав като манастирска болница ме накара да си задам още веднъж въпроса: как всъщност е изглеждала една болница през Средновековието? Казвам „още веднъж“ , защото този въпрос не само е поставян, но и са дадени аргументирани отговори в редица ерудирани изследвания от 40-те и 80-те години на XX в.[3]

Ето защо аз по-скоро задавам въпроса по различен начин, а именно: какво може да открие археологът от и в една средновековна болница? В светлината на казаното по-горе няма да изглежда странно, че търсенето на отговора се опира не толкова на археологическите данни, колкото на писмените свидетелства за архитектурната среда, интериора, и обзавеждането на манастирските лечебници, предоставени от византийските манастирски типици[4].

---

* Научната етика изисква уточнението, че вариант на текста на настоящата статия бе представен на международна конференция, посветена на средновековната медицина и лечителски практики, която се проведе в Рилския манастир през 2001 г. Тъй като докладите от тази конференция не са публикувани, както и поради факта, че тогавашната ми аудитория бе изключително от чуждестранни учени, аз си позволявам да предложа разширени и напълно развити своите наблюдения върху проблема за средновековните болници с надеждата за интересна и плодотворна дискусия.

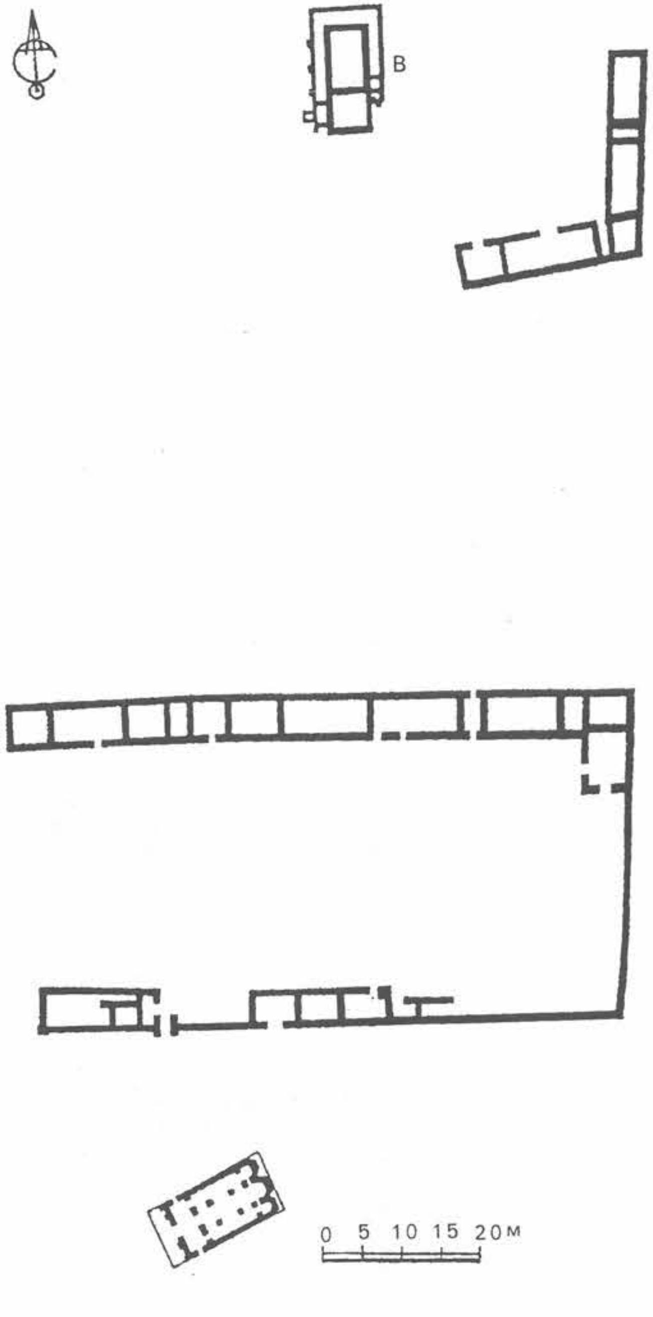

Обр. 1. План на комплекса в м. Аврадака, Преслав (по Н. Чанева-Дечевска)

МАНАСТИРСКА БОЛНИЦА В ПРЕСЛАВ?

През 1945—1947 г. на сравнително висока полупланинска тераса в м. Аварадка, на десния бряг на р. Камчия и на 1,5 км югоизточно от външната крепостна стена на средновековния Преслав е проучен комплекс, идентифициран като манастир. Той се състои от 3 обособени части, разположени на 10 до 50 м една от друга — църквата, двор, затворен от верижни помещения, и две свободно стоящи сгради (обр. 1)[5]. Тази пространствена „раздробеност“ и предимно изолираната позиция на църквата дават достатъчно основание за съмнение в иначе широко възприетата в нашата литература манастирска идентификация на комплекса в м. Аврадака[6].

Предмет на настоящата статия обаче е най-южната свободно стояща сграда В. Тя се състои от централна част с правоъгълен план, разделена на 2 помещения и заобиколена от 3 страни от тесен коридор, в чийто югозападен край е устроена тоалетна (обр. 2 В). В сградата не са открити никакви по-особени находки, освен фрагменти от кухненска керамика и животински кости, но въз основа на специфичния план Н. Мавродинов я идентифицира като болница[7]. Тази идентификация не предизвиква особено внимание и

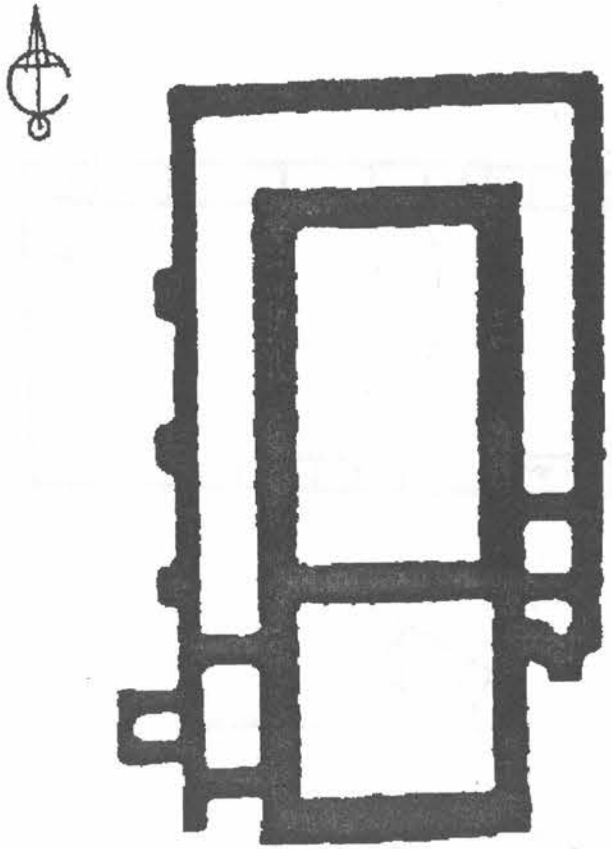

Обр. 2. Сграда В в комплекса в м. Аврадака, Преслав (по Н. Чанева-Дечевска)

Таблица 1.
Византийски манастири с филантропска дейност (X–XIV в.)

Дата на типика	Манастир	Основател/ автор на типика	Филантропска институция (ФИ)	Архитектура на ФИ	№ на леглата	Отопление	Баня	Тоалетни	Параклис	Спален инвентар за 1 човек	Съдове и прибори за готвене и хранене (за 1 човек)	Съдове за лична хигиена за 1 човек	Друг инвентар
975—1000 г.	„Св. Богородица“ на пл. Тмолос, Мала Азия	Никифор Еротикос	старопиталище	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—
1054—1070 г.	„Св. Богородица“ Evergetis, Константинопол	Тимотей	лечебница	килия	8	печка	✓	—	—	—	—	—	—
1110—1116 г.	Девич. ман. „Св. Богородица Kecharitemene“, Константинопол	имп. Ирина Дукаина Комнина	лечебница	килия	—	—	✓	—	—	—	—	—	—

1152 г.	„Св. Богородица *Kosmo-soteira*", Бера, Тракия	севастократор Исак Комнин	Старопиталище (gerokomeion)	—	—	дърв. въглища	2 бани	—	1 (свещник, иконостас)	двойна критска вълнена рогозка, тръстикова рогозка, 2 малки козяка, 1 тежко вълнено покривало, платнена възглавница	1 паница, 1 купа, 1 глинена чаша	—	свещници в лечебницата
1136 г.	„Христос Пантократор", Константинопол	имп. Йоан II Комнин	А. Triklinarion за болните монаси. Б. Xenon (болница) В. Старопиталище	А. 6 Б. 50	Б. 5 отделения; пекарна, 2 мелници, конюшня	3 мангала	✓	2	2	Б. Рогозки възглавници	Б. Готварски гърнета, медни съдове, малки съдове, чукалки и хавани, 1 голям и 1 малък меден котел	Б. 10 кърпи за ръце, 10 кърпи за глава, 3 легена за вода, 4, медни кофи, 4 кани	Б. свещници, нощни гърнета, дървени седалки, гъби, гребени
1158 г.	„Св. Мамас" Константинопол	Атанасиос Филантропенос	Ползват 2 болници (xenones в съседство с манастира	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1162 г. (възстановен)	„Св. Богородица ton Heliou Bomon", Мала Азия	Никифор Мистикос, придворен на Мануил I Комнин	лекуване на болните монаси в медиц. институти извън манастира	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1294—1301 г. (възстановен)	Девич. ман. Липс, Константинопол	Теодора Палеологина	лечебница?	—	—	—	✓	—	—	—	—	—	—
1315?—1328 г.	„Св. Димитър — Kellibara", Константинопол	Андроникос II Палеолог	грижа за болните монаси без спец. институция	—	—	—	✓	—	—	—	—	—	—
1327—1335 г.	Девич. Ман. „Св. Богородица Bebaia Elpis", Константинопол	Теодора Синадина, племенница на Михаил VIII Палеолог	грижа за болните монахини без спец. институция	—	—	—	✓	—	—	—	—	—	—

дискусия в следващите години, като изключим една кратка бележка на несъгласие[8]. Ето защо в анализа на комплекса в м. Аврадака като част от дисертацията ми, аз се изправих пред необходимостта да потвърдя или да отхвърля функцията на сграда В като болница. Според мен най-обективният начин за това бе да определя специфичните характеристики на архитектурата и материалния контекст на една средновековна манастирска болница и да ги приложа върху сградата в м. Аврадака. Безспорно определящото влияние на византийските монашество и манастири върху монашеските практики в България след покръстването логично определя като най-подходящ и точен модел за подобно изследване болниците във византийските манастири.

ВИЗАНТИЙСКАТА БОЛНИЦА: ПИСМЕНИ СВИДЕТЕЛСТВА

Социални аспекти. Сред запазените типици на византийски манастири могат да бъдат открити 10 типика, съставени между X и XIV в., в които се отделя внимание на грижата за болните — монаси и/или миряни, и се предоставят специални условия за медицински грижи (табл. 1)[9]. Възниква въпросът, защо точно тези манастири са имали такава специфична дейност? Тяхната социална топография и статусът им подсказват отговора: 7 от манастирите са в Константинопол и близките му околности и само 3 са в провинциите (един в Тракия и два в Мала Азия). Нещо повече, шест от манастирите са основани от членове на императорското семейство („Св. Богородица *Kecharitomene*", „Св. Богородица *Kosmosoteira*", „Христос Пантократор", девическият манастир Липс, „Св. Димитър-*Kellibara*", и „Св. Богородица *Bebaia Elpis*")[10], един е основан („Св. Богородица" на планината Тмолос)[11] и два са обновени („Св. Мамас" и „Св. Богородица *ton Heliou Bomon*") от висши държавни сановници[12] и един е основан от богат жител на Константинопол („Св. Богородица *Evergetis*")[13]. Очевидно медицинската грижа изисква преди всичко достатъчно финансови ресурси, които могат да бъдат предоставени от богат ктитор. На второ място, необходим е достъп до лекари, лекарства и други медицински материали, който по-лесно би могъл да се осъществи в градове като Константинопол и Бера, отколкото в планина или в други изолирани и труднодостъпни райони. Ето защо не е изненадващо, че само в един от изброените манастири, императорският манастир „Христос Пантократор", е устроена болница за миряни отделно от лечебницата (*triklinarion*) за болните монаси[14]. Останалите манастири в нашия списък предоставят медицинска грижа само за болните монаси и монахини, като дори в два случая („Св. Мамас" и „Св. Богородица *ton Heilou Bomon*"), разчитат за настаняване на тежко болните монаси на приюти извън манастирите[15].

Архитектурна среда. Само 5 манастирски типика предоставят някакви сведения за архитектурата на сградите, предназначени за болните. Общото между тях е, че мястото за болните винаги е било отделено от останалата част на манастира. Така например типиците на „Св. Богородица *Evergetis*" и „Св. Богородица *Kecharitomene*" посочват, че килиите за болни били разположени „встрани", докато типикът на „Св. Богородица *Kosmosoteira*" е по-прецизен и посочва, че старопиталището (*gerokomeion*) за възрастни и болни монаси е било разположено извън главния двор на манастира, но все пак в пространството, затворено от външната оградна стена[16].

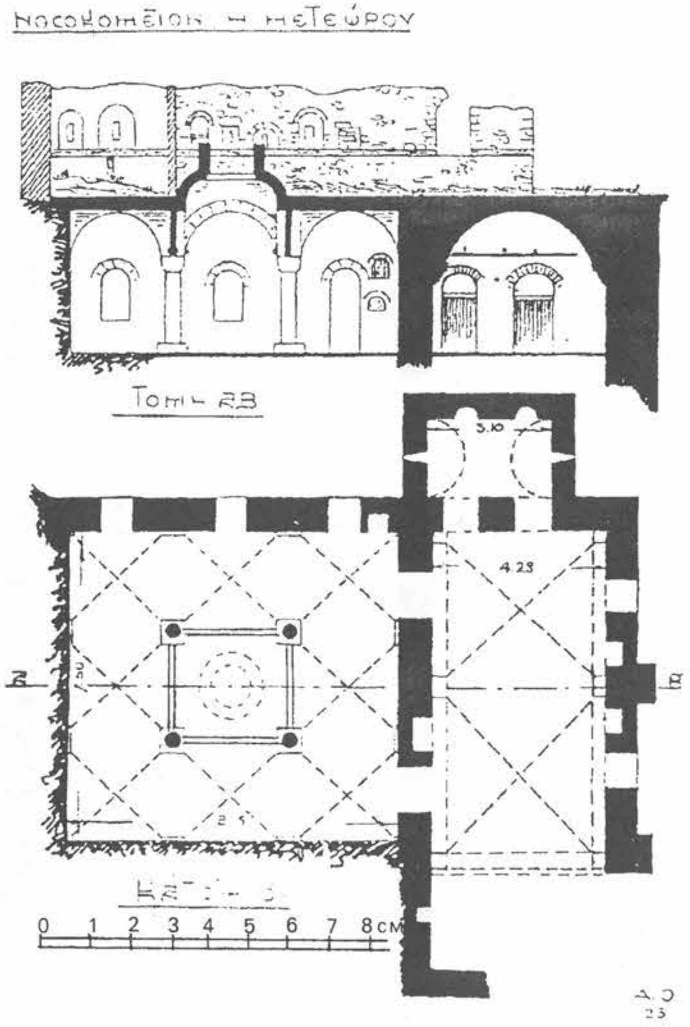

Обр. 3. Лечебница (*nosokomeion*) в манастира „Преображение", Метеора, Гърция (по А. Орландос)

Какво е било архитектурното оформление на пространството, предназначено да приюти болните? Според типиците на „Св. Богородица *Evergetis*" и „Св. Богородица *Kecharitomene*" болните братя са били настанявани в отделна килия. Възможно е тази килия да е била част от верижно разположените помещения, затварящи манастирския двор, но може да е била и самостоятелна структура. Твърде общите описания в типиците създават предста-

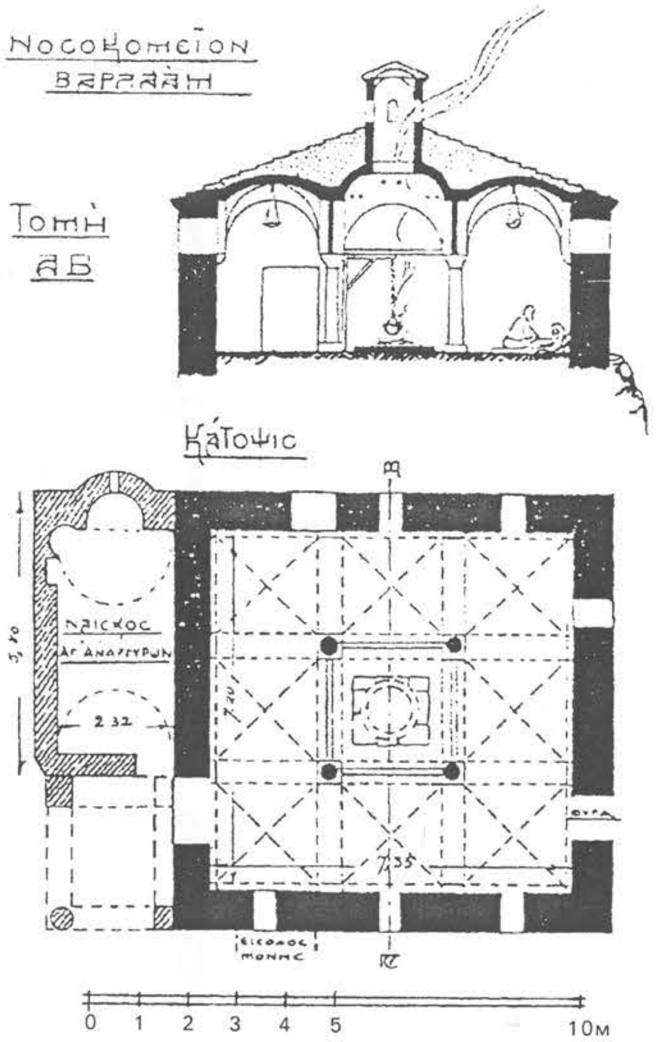
ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΝ
ΒΑΡΛΑΑΜ
ΤΟΜΗ
ΑΒ
ΚΑΤΟΨΙΣ
ΝΑΙΣΚΟΣ
ΑΓ. ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ
3,70
2.32
7.20
7.35
ΘΥΡΑ
ΕΙΣΟΔΟΣ
ΜΟΝΗΣ
Β
Γ
0 1 2 3 4 5 10м

Обр. 4. Лечебница (*nosokomeion*) в манастира „Св. Варлаам", Гърция (по А. Орландос)

ва за подобно устройване на старопиталищата и в манастирите „Св. Богородица" на планината Тмолос и „Св. Богородица *Kosmosoteira*"[17]. Липсата на споменаване на самостоятелни стаи за пациентите дава основание да се предположи, че както лечебниците, така и старопиталищата са били едностайни структури, в които най-вероятно леглата са се намирали покрай двете дълги стени, както например предписва типикът на „Св. Богородица *Kosmosoteira*"[18].

Действително архитектурният облик на запазените манастирски лечебници (*nosokomeia*) от XVI в. в манастирите „ Св. Преображение Христово" (обр. 3) и „Св. Варалаам" в Метеора (обр. 4) и старопиталището (*geroko-*

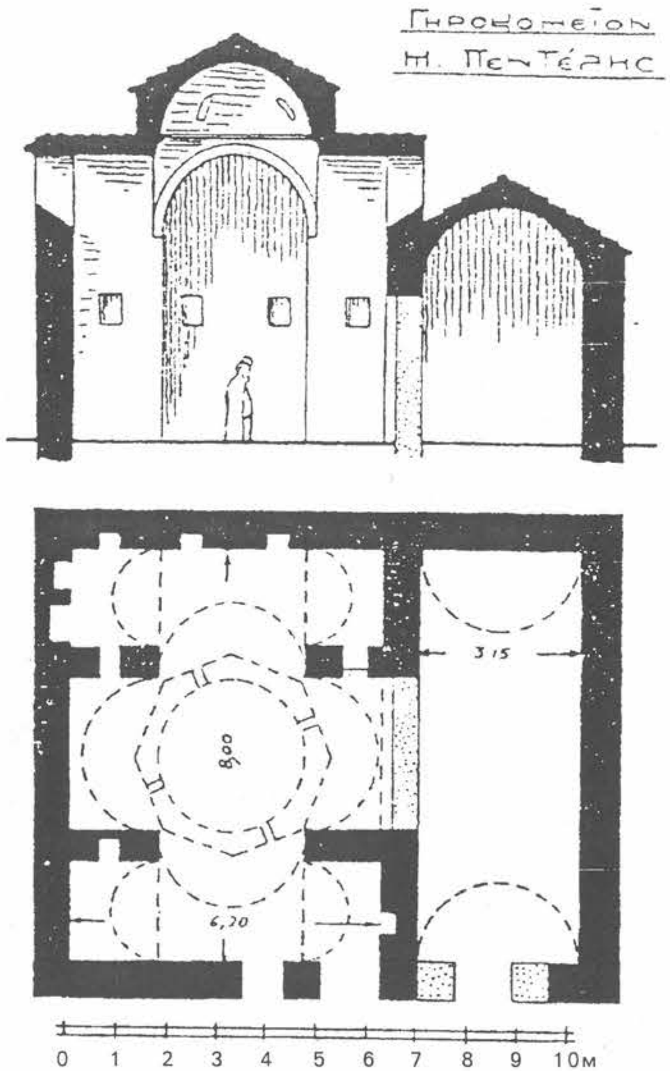
ΓΗΡΟΚΟΜΕΙΟΝ
Μ. ΠΕΝΤΕΛΗΣ
3.15
8,00
6,70
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10м

Обр. 5. Старопиталище (*gerokomeion*) в манастира Пентелис, Гърция

meion) в манастира „Пентелис", Гърция (обр. 5), е на центрични едностайни сгради с приблизителни размери на помещението 7,50 × 7,50 м[19]. Такъв тип сгради действително биха предоставили достатъчно място за разполагането на 6 легла, колкото е имало в *triklinarion* на манастира „Христос Пантократор", на 8 („килията" в манастира „Св. Богородица *Evergetis*"), или дори на 12 легла (старопиталището в „Св. Богородица" на планината Тмолос)[20].

Колкото до болницата (*Xenon*) в манастира „Христос Пантократор", тя със сигурност се е състояла от повече сгради. Типикът предвижда 50 легла,

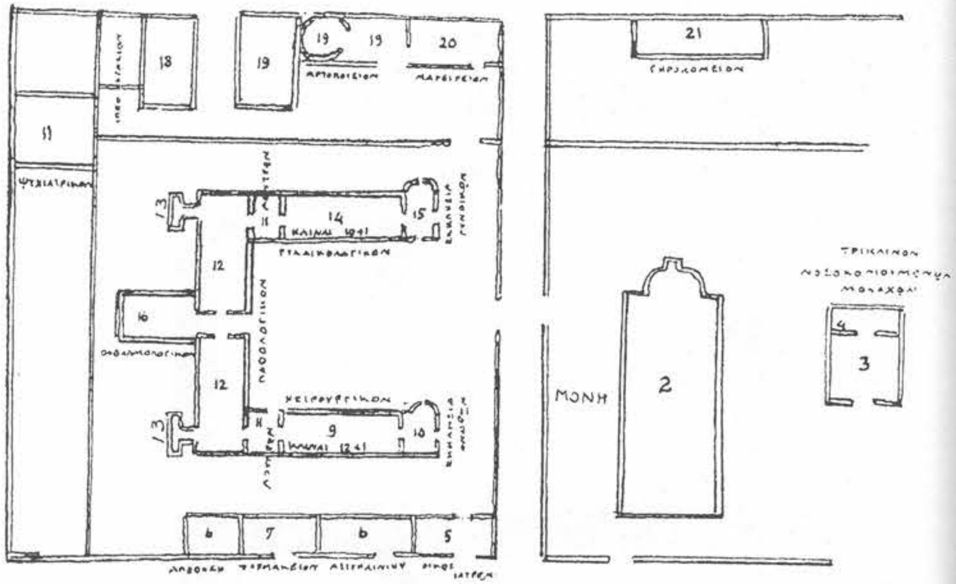

Обр. 6. Хипотетична реконструкция на плана на манастира „Христос Пантократор“, Константинопол, и болницата в него (по В. Тцагрис)

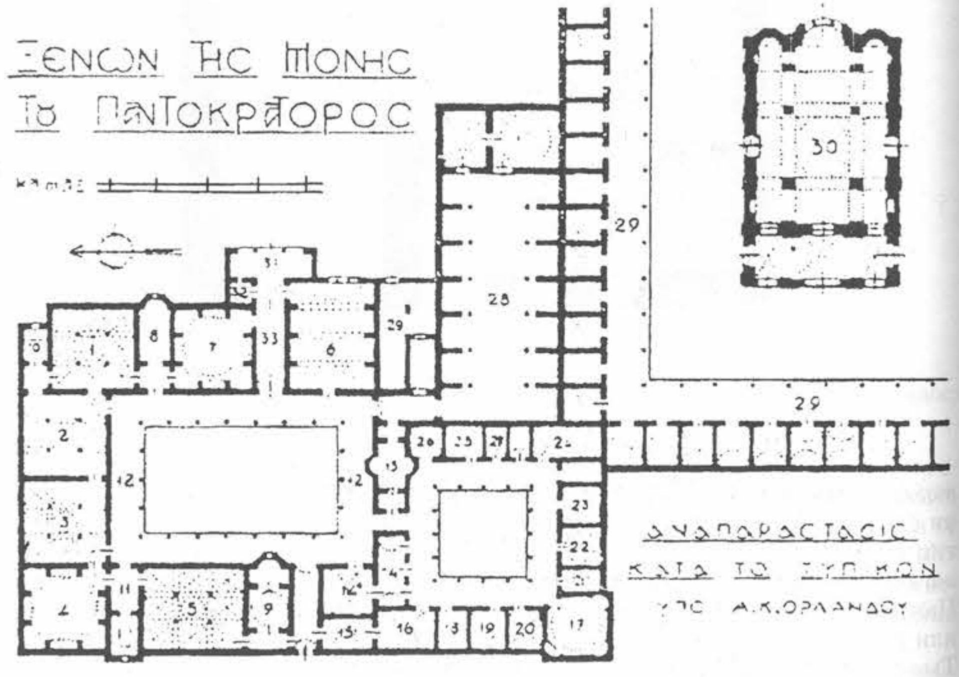

Обр. 7. Реконструкция на болницата (Nenon) в манастира „Христос Пантократор“, Константинопол (по А. Орландос)

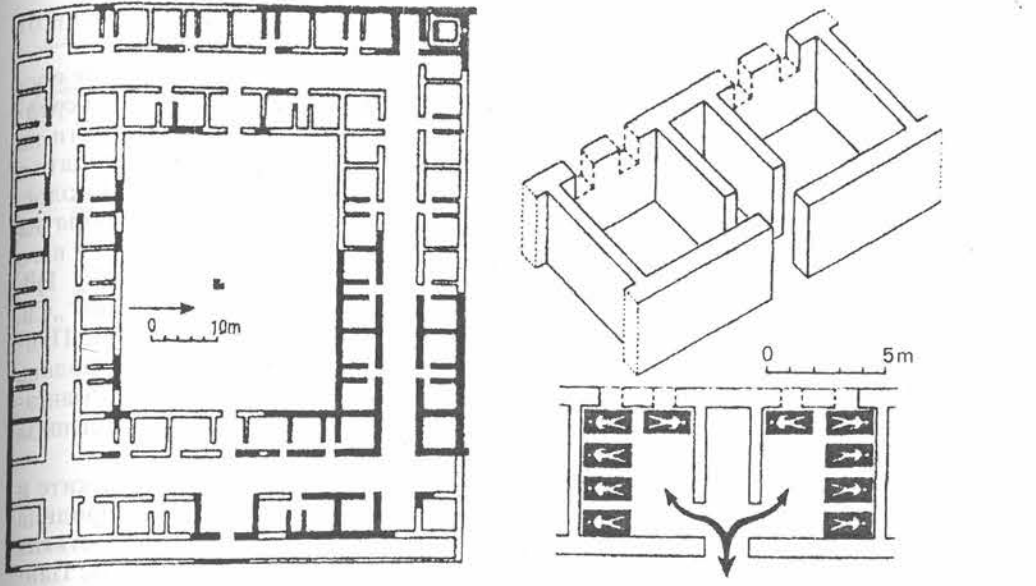

Обр. 8. План на римската военна болница (valetudinarium) в Нове (по L. Press)

разположени в 5 отделения, предназначени за различни групи пациенти: вътрешни болести, за пациенти с рани и фрактури, за очни болести и болести на вътрешностите, за приходящи болни и за жени[21]. Така въз основа на типика Б. Тцагрес (обр. 6) и А. Орландос (обр. 7) реконструират болницата в манастира „Христос Пантократор“ като обособен блок от сгради, разположени около вътрешен двор, като освен петте отделения там се намират и фурна, 2 мелници, конюшня за конете, които обслужват мелниците, и пералня[22]. Трябва да се отбележи, че и двете хипотетични реконструкции всъщност възпроизвеждат обичайния план на римските военни болници (*valetudinaria*) (обр. 8)[23]. Сходството в архитектурните решения би могло да се обясни с техния общ архитектурен първоизточник, а именно римските странноприемници (*xenodocheia*)[24].

Благоустройство. Специфичният архитектурен облик на болницата в манастира „Христос Пантократор“ поражда въпроса за специалните съоръжения, които е имало в една средновековна болница. Разбира се, трудно може да се очаква по-голямата част от тези съоръжения да бъдат открити във всяка манастирска лечебница. Но все пак има основни благоустройствени съоръжения, които могат да се намерят във всеки манастир, предлагащ специална грижа за болните. Сред най-обичайните са баните. Типиците на 7 от 10-те манастира в нашия списък изрично посочват, че болните са имали възможност да се къпят по-често, отколкото здравите монаси, според техните лични нужди и предписанията на лекарите[25]. Други хигиенни съоръжения, като например тоалетните (латрини), обаче се срещат по-рядко. С изключение на типика на манастира „Христос Пантократор“, в който се споменават една тоалетна за мъже и една за жени, нито един от останалите 9 типика не споменава тоалетни[26]. Същото наблюдение може да се направи и за параклисите в лечебниците, обслужвани от йеромонаси, посочени от игумените[27].

Обзавеждане и инвентар. Обзавеждането и инвентарът предлагат последния възможен аспект за реконструиране на материалната среда на средновековните манастирски болници. Разбира се, най-важните елементи на обзавеждането са леглата и съоръженията за отопление. Броят на леглата е посочен изрично само в 3 типика („Св. Богородица“ на планината Тмолос, „Св. Богородица *Evergetis*“ и „Христос Пантократор), докато типикът на „Св. Богородица *Kosmosoteira*“ предоставя по-подробни данни, като в него са изброени рогозки, козяци, вълнени завивки и възглавници (табл. 1)[28]. Отоплението е било осъществявано или с печки, както в лечебницата в „Св. Богородица *Evergetis*“, или с мангали, както в болницата в „Христос Пантократор“[29]. За тази болница, а също и за старопиталището в „Св. Богородица *Kosmosoteira*“ е сигурно, че в тях вечер осветлението не е идвало само от мангалите, но и от лампи (*candela*). Най-много лампи и свещи обаче са предвидени за параклисите, обслужвали лечебниците в тези два манастира (табл. 1)[30].

На следващо място в типиците е отделено внимание на кухненските и трапезните съдове. В някои лечебници, като например в „Св. Богородица *Evergetis*“ и „Христос Пантократор“, храната за болните е била приготвяна отделно от тази за останалите монаси[31]. Затова в типика на „Христос Пантократор“ сред инвентара на болницата са изброени кухненски съдове, като: гърнета, медни котли, хавани и др. (табл. 1)[32]. В другите манастири обаче храната за пациентите е била приготвяна заедно с храната за останалите в манастирската кухня, но била сервирана в лечебницата. В такъв случай болните трябвало да разполагат с отделни съдове за хранене, като например в „Св. Богородица *Kosmosoteira*“, където всеки от възрастните и болни монаси в старопиталището е имал своя паница, купа и глинена чаша (табл. 1)[33].

Много повече са предметите, свързани с личната хигиена, изброени подробно в типика на „Христос Пантократор“ както за лечебницата (*triklinarion*), така и за болницата (*Xenon*): медни кофи, легени, кани, кърпи за ръце и глава[34]. Този типик посочва също и нощни гърнета, дървени седалки, гъби за триене, гребени (табл. I)[35]. Специфични и в същото време типични елементи от инвентара на болницата в „Христос Пантократор“ са медицинските инструменти: хирургически ножове, железни инструменти за обгаряне, катетър, форцепси за вадене на зъби, които според типика трябвало да бъдат съхранявани в болницата[36]. Наред с това към инвентара на манастирските лечебници трябва да добавим и стъклените съдове, в които са се съхранявали лекарства и различни лечебни вещества, за чиято годишна доставка и съхраняване има изрично изискване в типиците на „Св. Богородица *Kecharitomene*“, „Св. Богородица *Kosmosoteira*“, „Христос Пантократор“ и Липс[37].

Така, обобщавайки основните характеристики на манастирските лечебници, представени в текстовете на типиците, би могло да се каже, че идентифицирането на тези структури по археологически път би било твърде затруднено, тъй като повечето от тези характеристики не са само и изключително присъщи на болниците. Например баните и латрините могат да бъдат открити в светски дворци и резиденции, докато елементи на обзавеждането като легла, печки, мангали, кухненска и трапезна керамика и прибори за миене са обичайни почти във всяко домакинство, било то светско или манастирско[38]. Все пак като се има предвид, че в православния свят грижата за болните и възрастните е била приоритет изключително на Църквата и в частност на манастирите[39], то най-естественото място за локализиране на лечебница би бил самият манастир. За нейната идентификация пък според мен достатъчно показателно би било съчетанието от най-важните елементи на манастирските лечебници като сравнително голямо неразчленено помещение, в което може да се помести повече от едно легло, с добро отопление, баня и/или значителна концентрация на съдове за миене и лична хигиена и трапезни съдове.

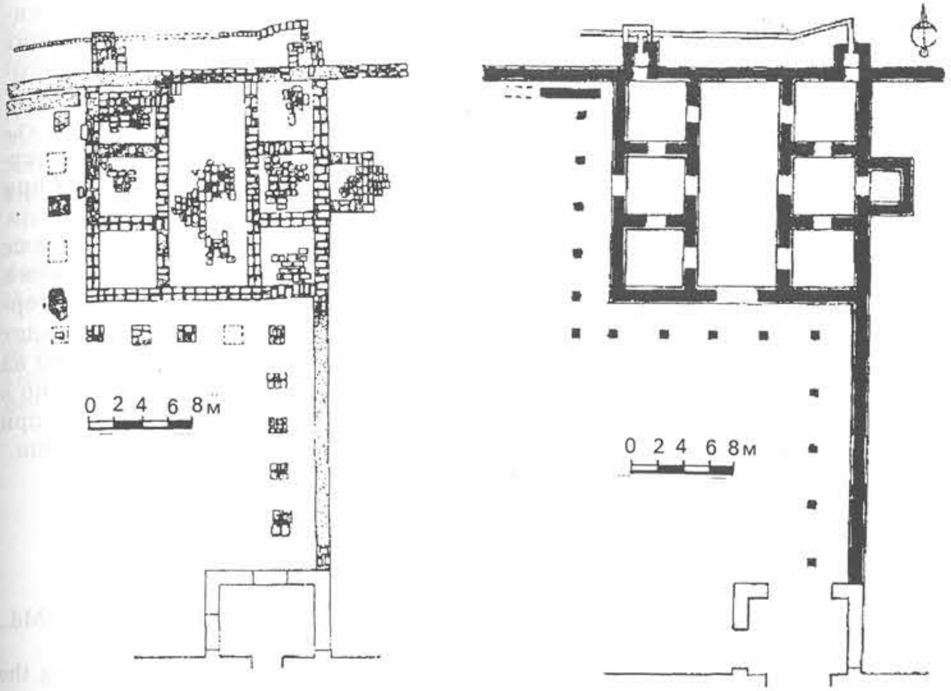

Обр. 9. План на основите и реконструиран план на архиепископската резиденция в комплекса около Голямата базилика, Плиска (по П. Георгиев)

В такъв случай в каква степен сграда В в комплекса в м. Аврадака се доближава до така очертания модел на средновековните манастирски болници? Наистина от топографска гледна точка разположението на комплекса в м. Аврадака в най-близката околност на столицата Преслав напомня на обичайното за Византия устройване на манастири с благотворителни функции в градове или в техния хинтерланд и най-вече във и около Константинопол. Но, както бе посочено по-горе, пространствената „раздробеност“ и изолираността на църквата поставят под въпрос идентификацията на комплекса в м. Аврадака като манастир.

Все пак пространственото разположение и планът на сграда В съответстват на манастирските лечебници, тъй като тя е самостоятелна, сравнително голяма сграда, отдалечена от останалите части на комплекса. Но това, което поражда сериозно съмнение в идентификацията ѝ като манастирска лечебница, е липсата на баня, а сред подемния материал не са идентифицирани и съдове за лична хигиена. Що се отнася до тоалетната в югозападния край на сградата, по устройството и разположението си тя по-скоро напомня латрините в частните резиденции, като тази в архиепископската резиденция в комплекса около Голямата базилика в Плиска (обр. 9) и една от къщите от XI в. в централната част на Коринт, Гърция[40], отколкото на тоалетни, предназначени за повече хора, каквито са откритите в манастира при Равна, Провадийско[41].

Така в светлината на направените наблюдения и сравнения може да се стигне до извода, че опитът за идентифициране на средновековна болница в комплекса в м. Аврадака в Преслав е неубедителен. Въпреки това характерните черти на средновековната манастирска болница, които могат да бъдат открити в манастирските типици, не само демонстрират предимството на писмените извори пред археологията в изследването на този проблем, но в същото време предоставят солидна база за прецизност и обективност при евентуални археологически проучвания на истински средновековни болници.

БЕЛЕЖКИ

[1] Miller, T. The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire. Baltimore, Md., 1985, p. 12.

[2] Kostova, R. Monasticism in Ninth-Tenth Century Bulgaria: Interpreting the Archaeological Evidence. Ph.D. Dissertation. Budapest, CEU, 2002.

[3] Schreiber, G. Byzantinisches und abendländisches Hospital. Zur Spitalordnung des Pantocrator und zur byzantinischen Medizin. — Byzantinische Zeitschrift, 42, 1943, 116—149, 373—376; Codellas, P. The Pantocrator, Imperial Byzantine Medical Center of the XIIIth Century in Constantinople. — Bulletin of the History of Medicine, 12, 1942, 392—410; Constantelos, D. Byzantine Philanthropy and Social Welfare.

[4] Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments. Ed. by J. P. Thomas and A. C. Hero with the assistance of Giles Constable. Dumbarton Oaks. Washington D. C., 2001. Всички цитати на византийски типици в настоящата статия са направени по това издание.

[5] Иванова, В. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, 3, 1948, 13—65.

[6] Kostova, R. Monasticism in Ninth-Tenth Century Bulgaria..., 218—233. Все пак не бива да се изключва и възможността настоящият вид на комплекса в м. Аврадака да се дължи на непълното му проучване.

[7] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство VII—XI век. С., 1959, 187—188.

[8] Тотев, Т. Нови наблюдения и данни за облика на гражданската архитектура през Първото българско царство. — В: Преславска книжовна школа, 1. С., 1995, с. 322.

[9] Typikon of Nikephoros Erotikos for the Monastery of the Mother of God and the Old Age Home called Ta Derma on Mount Tmolos (975—1000 AD). Transl. John Philip Thomas, p. 311; Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis (first edition, 1054—70 AD) Transl. Robert Jordan, p. 461, 497; Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople (1110—16 AD) Transl. Robert Jordan, p. 654, 690, 696; Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople (1136 AD). Transl. Robert Jordan, p. 729, 734—735, 759—762, 766—768; Typikon of the Sebastokrator Isaac Komnenos for the Monastery of the Mother of God Kosmosoteira near Bera (1152 AD). Transl. Nancy Patterson Sevčenko, p. 789, 826, 831—832. Typikon of Athanasios Philanthropenos for the Monastery of St. Mamas in Constantinople (1158 AD). Transl. Anastasius Bandy, p. 981, 1017; Typikon of Nikephoros Mystikos for the Monastery of the Mother of God ton Heliou Bomon or Elegmon (1162 AD). Transl. Anastasius Bandy, p. 1046, 1073; Typikon of Theodora Palaiologina for the Convent of Lips in Constantinople (1294—1301 AD). Transl. Alice-Mary Talbot, p. 1276; Typikon of Andronikos II Palaiologos for the Monastery of St. Demetrios-Kellibara in Constantinople (1315?—1328 AD). Transl. George Dennis, p. 1507, 1509; Typikon of Theodora Synadene for the Convent of the Mother of God Bebaia Elpis in Constantinople (1327—1335 AD). Transl. Alice-Mary Talbot, p. 1519, 1549—1550.

[10] Bebaia Elpis, 1512—1513; Typikon of Michael VIII Palaiologos for the Monastery of St. Demetrios of the Palaiologoi-Kellibara (I) in Constantinople (1282 AD) Transl. George Dennis, 1237—1238; Kellibara II (1315?—1328 AD), 1505—1506; Kecharitomene, 649—650; Kosmosoteira, 782—783; Lips, 1254—1255; Pantokrator, 725—726.

[11] Mount Tmolos, 310—311.

[12] St. Mamas, 973—975; Heliou Bomon, 1042—1043.

[13] Evergetis, 454—456.

[14] Pantokrator, p. 729, 734—735, 745, 755—765.

[15] St. Mamas, p. 981, 1017; Heliou Bomon, p. 1046, 1073.

[16] Evergetis, p. 497; Kecharitomene, p. 696; Kosmosoteira, p. 830.

[17] Mount Tmolos, p. 311; Kosmosoteira, p. 830.

[18] Kosmosoteira, p. 826.

[19] Ορλανδον, A. Μοναστηριακὴ αρχιτεκτονικὴ. Athens, 1958, 76—79, p. 94.

[20] Pantokrator, p. 745; Evergetis, p. 497; Mount Tmolos, p. 311.

[21] Pantokrator, p. 757.

[22] Пак там, с. 760.

[23] Подобна римска военна болница е проучена и на територията на България: Press, L. The Valetudinarium at Novae. — In: Acta Centri Historiae „Terra Antiqua Balcanica" I. Trinovi, Sofia, 1986, 69—77. Изказвам своята благодарност на н. с. Павлина Владкова, РИМ — В. Търново, която ми предостави тази статия.

[24] Miller, T. The Birth of the Hospital, p. 13 и цит. лит.

[25] За баните във Византия вж. Berger, A. Das Band in der byzantinischen Zeit. Münich, 1982; Hunger, H. Zum Badwesen in byzantinischen Klöstern. — In: Klösterliche Sachkultur der Spätmittelalters. Vienna, 1980, 353—364. Най-ранното сведение за баня в манастир е в типика на „Св. Богородица *Evergetis*" 1054—1070 г.: Evergetis, p. 491; Kecharitomene, p. 697; Kosmosoteira, p. 841; Pantokrator, p. 760; Lips, p. 1276; Kellibara, p. 1509; Bebaia Elpis, 1549—1559. Археологически данни за средновековна манастирска баня вж.: Bouras, Ch. The Daphni Monastic Complex Reconsidered. — In: ΑΕΤΟΣ: Studies in honor of Cyril Mango presented to him on April 14, 1998. Ed. by I. Ševčenko and I. Hutter. Stuttgart and Leipzig, 1998, p. 7. Примери за късни манастирски бани вж. у Orlandos, A. Μοναστηριακὴ αρχιτεκτονικὴ. Athens, 1958, 100—108. За средновековните бани в България вж. Георгиев, П. Ранносредновековни български бани VIII—X в. Автореферат на дисертация. С., 1982; Манастирска баня в Преслав. — Преслав, 3. С., 1983, 81—90. Единствената сигурна идентификация на манастирска баня обаче е в манастира при Равна, Провадийско: Кузев, А., К. Попконстантинов, П. Георгиев. Разкопки на старобългарския манастир при с. Равна. — АОР през 1982, с. 125.

[26] Pantokrator, p. 761. Типикът на „Св. Богородица Kosmosoteira също отбелязва латрини, но не е ясно дали те са били ползвани от монасите изобщо или са били предназначени само за тези в старопиталището (gerokomeion): Kosmosoteira, p. 847.

[27] Pantokrator, p. 759, 761; Kosmosoteira, p. 831.

[28] Mount Tmolos, p. 311; Evergetis, p. 497; Pantokrator, p. 757; Kosmosoteira, p. 826.

[29] Evergetis, p. 497; Pantokrator, p. 766.

[30] Pantokrator, p. 761; Kosmosoteira, p. 831.

[31] Evergetis, p. 497; Pantokrator, p. 761.

[32] Pantokrator, p. 760.

[33] Kosmosoteira, p. 826.

[34] Pantokrator, p. 760, 767.

[35] Пак там, с. 762.

[36] Пак там, с. 764.

[37] Kecharitomene, p. 697; Kosmosoteira, p. 826; Pantokrator, 760—761; Lips, p. 1276.

[38] Oikonomides, N. The Content of the Byzantine House From the Eleventh to the Fifteenth Centuries. — DOP, p. 44, 1990, 205—215.

[39] Magdalino, P. Church, Bath, and Diakonia in Medieval Constantinople. — In: Church and People in Byzantium. Birmingham, Ed. by R. Morris. 1993, 180—186.

[40] Георгиев, П., Ст. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. С., 2001, 39—48; Corinth. XVI. Medieval Architecture in the Central Area of Corinth. By R. L. Scranton. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1957, 16—19.

[41] Кузев, А., К. Попконстантинов, П. Георгиев. Разкопки на старобългарския манастир при с. Равна..., с. 125.

ONCE AGAIN ABOUT THE PRESUMED MONASTIC HOSPITAL AT AVRADAKA, PRESLAV

Rossina Kostova

(Summary)

The lack of archaelogical date for hospitals in Byzantim and medieval Bulgaria at first sight makes useless any attempt at architectural and functional recosntruction of this specific structure. However, the surving detailed descriptions of hospitals and hospices in Byzantine monastic typika as well as excavated Roman hospitals provide an opportunity for presenting an ideal architectural model of medieval hospital and its equipment in the Byzantine world. On this basis the present article reconsiders the identification of one of the buildings excavated in the suburbium (the locality of Avradaka) of medieval Preslav as a monastic hospital.

ОТНОВО ЗА ВТОРАТА КРЕПОСТНА СТЕНА В ОЧЕРТАНИЯТА НА ДВОРЦОВОТО УКРЕПЛЕНИЕ НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ*

Стефан Бояджиев

След като обявява, че не прави рецензия, а само обръща внимание върху „грешното" ми тълкуване на една от крепостните стени на Велики Преслав, Ст. Бонев възкликва: *„Странна и донякъде незавидна е съдбата на въпросния паметник на старобългарското строителство, изследван с прекъсвания цели 30 години."*[1] Към тази отчасти вярна оценка на нещастната стена естествено изниква въпросът: каква всъщност е била крепостта и кои са причините, довели до това жалко състояние на оцелелите ѝ до 1972 г. останки?

Тъй като при поредните „допълнителни проучвания" една от най-значимите ѝ части — югоизточната кула, е превърната в купчина безлични камъни, точният отговор на този въпрос остава обективната фотодокументация, която правех още при разкриването на паметника.

ЮГОИЗТОЧНАТА КУЛА НА КЪСНАТА КРЕПОСТ И ОСТАНКИТЕ ОТ КАЗАРМЕНОТО ПОМЕЩЕНИЕ ПОД НЕЯ

Снимка „А" (обр. 1): между точките 1 и 2 личи фугата, отделяща правата западна стена на ранното казармено помещение от прилепената до нея зидария на късната кръгла кула. Точка 3 бележи вътрешния югозападен ъгъл на късната крепостна стена. Точка 4 показва запазената част от северната стена на поредното казармено помещение, пристроено към източната стена на първичната дворцова крепост. Бонев твърди обратното: че стената на казарменото помещение е изградена върху останките на кръглата кула. Подобно решение е немислимо, защото за да се образува фугата, би следвало да се „изкопаят основи" в зидарията на „по-ранната" кула, тъй като двата реда от дялани блокове от стената на помещението потъват в основната зидария на кулата.

Снимка „Б" (обр. 1) отразява вътрешния югозападен ъгъл между южната и източната стена на късната крепост. Точка 1 показва външното лице на казармената стена. На точка 2 личи липсата на дълбоки основи на казарменото помещение. Обратно, точка 3 отразява дълбоките груби основи на южна стена на по-късната крепост. Точка 4 показва запазената част от северната стена на

---

* Застъпеното в статията мнение относно хронологията и облика на крепостната стена и другите паметници в южната част на Вътрешния град в Преслав е лично на автора. Без да го споделя, редколегията включва работата като дискусионна.

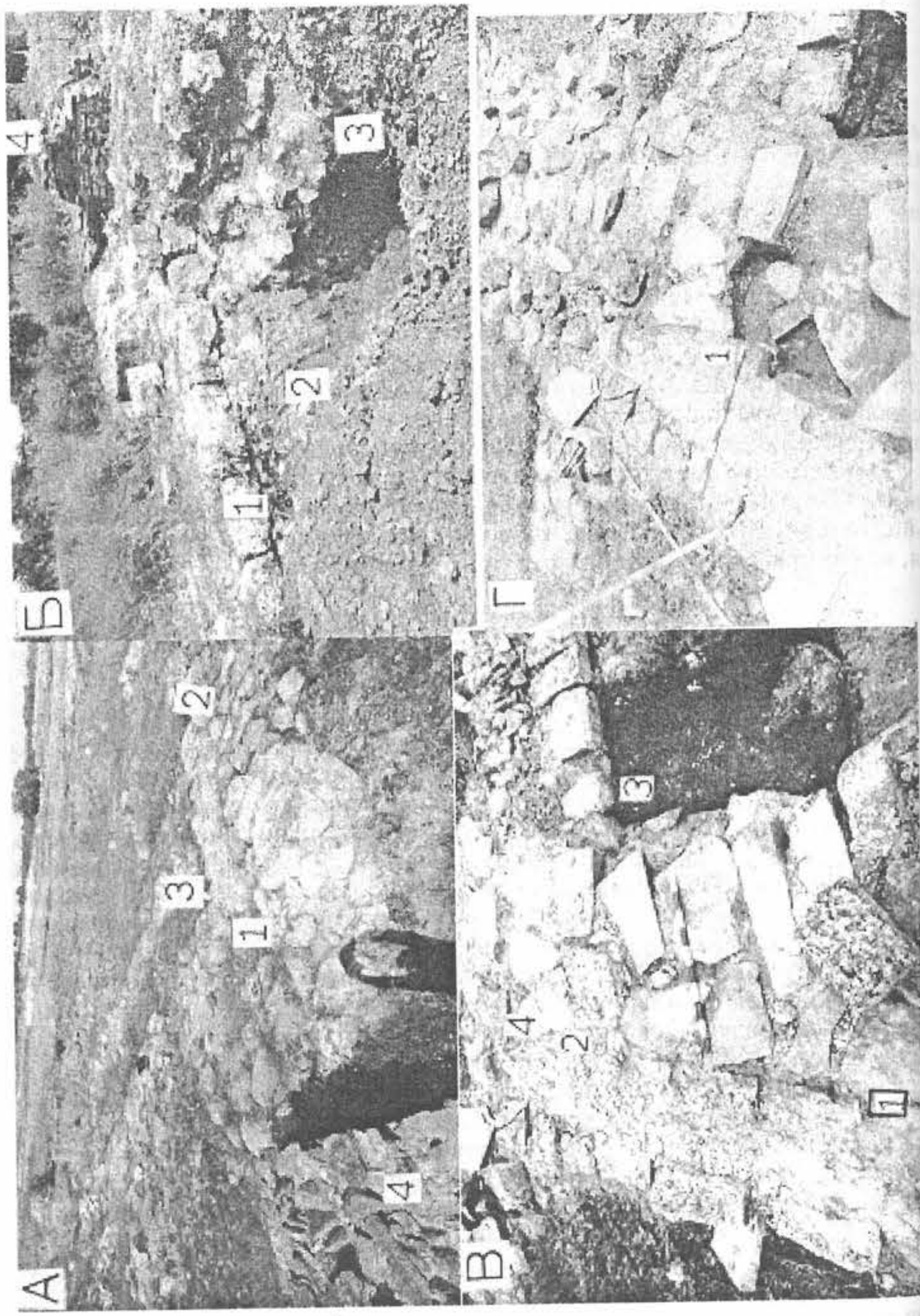

Обр. 1. Четири изгледа на югоизточната византийска кула

шестото помещение, прилепено към източната стена на първичната дворцова крепост. Точка 5 отразява по-едрите цокълни блокове на кулата.

Снимка „В“ (обр. 1): точки 1 и 2 показват фугата между западната стена на казарменото помещение и прилепената отдясно зидария на югоизточна кръгла кула. Точка 3 отразява източния ъгъл на страницата на северната врата на казарменото помещение. На точка 4 личат изравнителни плочи върху зидарията на кулата, запълващи вратата и по-точно мястото на западната страница на вратата.

Снимка „Г“ (обр. 1): точка 1 показва западната страница на северната врата на казарменото помещение. Личи разликата между правилните варовикови блокове на помещението и грубата зидария на основите с късове от сивия местен камък на по-късната стена, покрити с плочести камъни.

ЮГОИЗТОЧНАТА КУЛА И ВЕРИЖНАТА СГРАДА

Според Бонев верижната сграда застъпвала съборената вече стена на предстоличния аул. Обаче на снимка (№ 28 а) в монографията му личи, че по-късната стена всъщност само се допира до междинната стена на верижната сграда. Решаващо значение тук има отводнителният канал, пресичащ крайното помещение на верижната сграда. Като приема, че началото на канала в първото помещение е разрушено, Бонев смята, че на това място е била връзката на канала с *хигиенните съоръжения,* т. е. тоалетните[2]. Че тези съждения не отразяват действителността, показват данните на снимката (обр. 29) от монографията му, където личи, че не някакъв недоказан сондаж е разрушил началото на канала, а че това е сторила по-късната крепостна стена на „аула“. Началото на канала не е било в помещението, а вън от южната му стена, където той е поемал атмосферните води, стекли се пред дворцовата крепостна стена и долепената до нея верижна сграда.

СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ ВОДОПРОВОДА НА ФИАЛАТА, ВЕРИЖНАТА СГРАДА И КЪСНАТА ЮЖНА КРЕПОСТНА СТЕНА

Абсурдът при тълкуването на тези три елемента изпъква в становище, че тръбите на глинения водопровод са положени върху основите на междинната стена по време на изграждането по дължината на една от стените ѝ. Това обаче би могло да стане, само когато въпросната стена и верижната сграда биха били разрушени до основи. Тъкмо обратното е съотношението между водопровода на фиалата и южната стена на късната крепост, където водопроводът преминава под блок от цокъла на стената, което показва, че водопроводът е изграден заедно със стената (обр. 2).

КЪСНАТА ЮЖНА СТЕНА И ЦЪРКВАТА

Снимка (обр. 3) показва как правата линия на крепостната стена хлътва при непосредственото ѝ съседство с останките на по-ранната кръстоку-

Обр. 2. Единно изграждане на византийската стена и водопровода на фиалата

Обр. 3. Отстъп на византийската стена пред протезиса на църквата

полна църква. На снимка личат още плоските камъни, с които повсеместно е изравнявана горната повърхност на грубата ѝ основна зидария. Според Бонев подобни плочи в пространството на крайното източно помещение на верижната сграда и върху югоизточната кула служели за подова настилка. Това според него е можело да стане след събарянето на първичната стена на аула. Странно обаче, защо на снимките[3] само цокълното равнище на късната крепост е покрито с плочи, а по пода на помещението няма и следа от тях, при което „хигиенното“ помещение остава на гола земя.

БАНЯТА И НЕЙНОТО МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ

Като приема вида на банята в завареното при разкопките състояние за първичен, Бонев допуска следните грешки: 1. Бърка понятията *приземие* с *хипокауст*. В българската архитектурна лексика с израза „приземие“, превод от френското „parterre“, се означават най-долните жилищни помещения на няколкоетажна сграда, изравнени с околния терен; 2. „Приземието“ в баня № 1 е всъщност нейният хипокауст и той не е вкопан в околния терен, а тухлената му настилка лежи на подравнения хумус; 3. Хипокаустът не е от глинени тръби. Глинените тръби са елемент от хипокауста, поддържащи суспенсурата, а не суспенсората; 4. Топлият въздух, като излиза от пещта, не остава само да *циркулира*, т. е. да се върти в хипокауста, но излиза през съответните канали в стените; 5. Отворите между помещенията под суспенсурата са аркирани, а не *засводени*.

Бонев отбелязва, че по отношение на останките от строеж пред западното лице на банята бил подведен от тълкуванието на П. Георгиев[4], според когото западно от банята имало едноделна сграда. На основата на новите си проучвания Бонев пояснява, че: „*корпусът на дългата сграда се разгръща в тази посока, като преминава над заварената основа на по-ранна крепостна стена, както това е направено и в нейното начало*“[5]. С тези думи той си противоречи, тъй като в източния край късната стена застъпва първото верижно помещение[6], а при банята дългата сграда преминава над основата на по-стара стена, чертеж за което той не показва.

По-внимателното наблюдение на останките от банята показва, че крепостната стена се долепва плътно до западното лице на банята. Обстоятелството, че при проектирането входът на банята е поставен на запад, означава, че пространството пред западната ѝ фасада е било достатъчно за свободния достъп до нея. Самото долепване на двата строежа обаче не изяснява кой от тях е по-ранен. Това по безспорен начин показва затискането на първоначалната врата на банята от крепостната стена. За преустройството свидетелства не само затварянето на логичното място на вратата в крайното срещуположно на пещта помещение. Решителни са данните от пробиването на южната стена на средното помещение на банята, за да се пристрои пред нея преддверие за новия ѝ вход (обр. 4, т. а). Точка б на същия образ бележи долепването на новото помещение до южната стена. Преустройството се потвърждава още и от факта, че върху прорязаните основи са изградени квадратни стълбчета, поддържащи новата суспенсура (обр. 4, в).

Съотношението между баня № 1 и късната крепостна стена показва още една твърде важна особеност. Върху съборената до основи крепостна стена

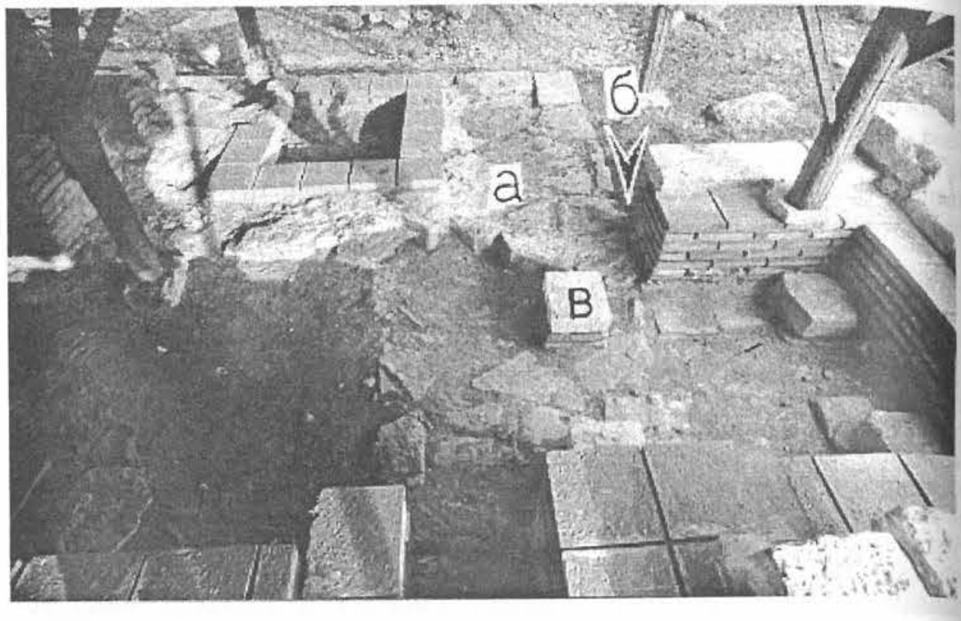

Обр. 4. Преустройство на баня № 1: а — южна стена; б — точка на долепване; в — стълбче на новата суспенсура върху снижената южна стена

са изградени напречно на нея два масивни стълба. Вероятно те са част от западните постройки. Тяхното предназначение би могло да се изясни след сондажното им проучване. В случая същественото е, че те са изградени след събарянето на стената и още по-важно е, че върху запазените едва 0,50 м останки, върху северния стълб преминава късен водопровод, следващ пътя на първичния, който е захранвал банята. Той е бил разрушен от късната крепостна стена. Наличието на горния водопровод категорично показва, че банята е била използвана и след разрушаването на стената, дори и през Второто царство.

КРИТИЧНИ БЕЛЕЖКИ ЗА СЪЩИНАТА НА „ПЛОЩАДА“

Тезата за „представителен“ площад в южния край на дворцовото укрепление Бонев онагледява с перспективна възстановка[7]. Изображението обхваща само източната част на „площада“, където са съсредоточени църквата, фиалата и двуетажната част на верижната сграда. За да подсили твърдението си, че сградите на площада не само са били двуетажни, но се отличавали с представителност, северната ѝ фасада е „разкрасена“ с тромави аркирани ниши, преминаващи през двата етажа. За такива ниши обаче данни няма нито в основите, нито в стените на надстройката. Търсеният декоративен ефект не е можел да се постигне и чрез мазилкови лизени, тъй като такава технология по това време не е била практикувана.

Стиловата композиция на фасадата като цяло е под всякаква критика, тъй като това архитектурно решение, напомнящо флорентинско палацо, е чуждо за преславската жилищна архитектура. Така например по цялото разкрито протежение на верижната сграда няма данни за стълби, извеждащи до горен етаж. Двете „стъпки“ от хоросанова подложка с размери 0,70×0,70 м, пригодени за зидани стълбове, предполагащи наличието на „галерия“ пред южното ѝ лице, не показват следи от каменни блокове, които според Бонев *безспорно* са били положени върху хоросана. Изградените по този начин постаменти за стълбовете достигали до 0,60—0,70 м височина. Авторът не пояснява как по-точно са изглеждали стълбовете над тази височина. От обяснението, което той дава, изхождайки от вида на два кемпферови капитела, които в основата си имат гнездо за железен щифт за връзка, проличава, че на постаментите са стъпвали каменни колони, а не квадратни стълбове. След това той допълва: „*Носещата повърхност на капителите е такава, че употребата им може да бъде само за поддържане на конструкция, легнала по тяхната дължина, каквато е една галерия пред фасадата на постройката, и мястото им не трябва да се търси в други съседни паметници, които са имали архитектурно-пластична украса.*“ Подобно решение е несъстоятелно, защото: 1) пиедесталите за колони в същинската представителна архитектура са *монолитни, а не зидани*; 2) капителите, на които стъпват арките, са с квадратна, а не издължена площ с каквато са кемпферовите капители; 3) малкият диаметър в основата на кемпферовите капители означава, че колоната, на която той е пригоден да се постави, е прекалено тънка. Колонада с такива стволове, отстоящи на по 6 м, означава, че те ще изглеждат като кибритени клечки! Колкото до кемпферовите капители, известно е, че този вид кемпфер е предназначен да поддържа по-тънките близнак-колони между прозорци, каквито са били тези на съседната кръстокуполна църква. Освен това, за да достигне до вратата на първото източно помещение, представителната галерия би трябвало да се ограничи в тясното пространство, затворено от юг от прилепените към източната стена помещения. „Конфликтен“ е и западният ѝ край, където тя спира нелогично пред стената на банята. За двуетажието също липсват данни. Това обстоятелство обаче не смущава Бонев и той пише[9]: „*Дълбоките и солидно изградени основи, както и широките надземни зидове не оставят съмнение, че постройката е имала и горен етаж.*“ Основите обаче в северната част на помещенията са едва вкопани в терена, така че и от тази гледна точка двуетажността не се потвърждава.

Безспорно бисерът в „площада“ е кръстокуполната църква. И тук стремежът на автора към представителност изопачава архитектурния образ, съответстващ на кръстокуполните църкви в Константинопол и у нас през периода IX—XIV в. Във Велики Преслав — средището на българските кръстокуполните църкви, където се появяват първите храмове от този вид, развитието на типа не достига богатите форми на константинополските църкви от XIII—XVI в. През този период характерното фасадно членение на византийските църкви се изявява в двуетажното разполагане на аркирани прозорци, а праволинейният куполен корниз добива вълнообразно огъване над прозоречните арки на барабана. По подобен начин са оформяни и страничните конхи. В дребния мащаб на перспективното изображение на „площада“ нагънатият корниз на купола едва се забелязва, но в гротескното изображение на по-ранната статия на автора те ясно се откроят[10].

Правилната възстановка на църквата представя арх. Г. Пировска, която показва степенуване в покривните плоскости и над западните междурамия[11].

С не по-малък блясък се отличава вторият бисер в „площада“ — фиалата, точната и хармонична възстановка на която е дело също на арх. Пировска. Фиалата обаче, както бе отбелязано, е изградена извън новата южна крепостна стена.

ГРАДОУСТРОЙСТВЕНО РЕШЕНИЕ НА ПРАВОЪГЪЛНОТО ПРОСТРАНСТВО В ЮЖНИЯ КРАЙ НА ДВОРЦОВОТО УКРЕПЛЕНИЕ

Разликата в строителната техника на верижната сграда и банята е фактор в тълкуванието на датировката им. Докато цокълът на стените на банята е от варовикови квадри, подплатени с тухлена вътрешна зидария с червен хоросан, то спойката на основите на верижната сграда е от кал, а само зидарията на надстройката е с бял хоросан. Естествено, долепването на двете сгради не е случайно. Обстоятелството, че на запад от банята личат останки от сгради, почти съвпадащи с оста на верижната сграда (всъщност само южната стена), дава основание да се приеме, че след известен период от изграждането на предстоличната дворцова крепостна стена в южния ѝ край е била заделена известна площ. Това е станало чрез изграждането на верижната сграда, съчетана с банята и неразкритата още постройка, част от която се вижда западно от банята. Така образуваната преграда от 3, а може би и повече постройки, следващи успоредно южната стена на предстоличната дворцова крепост, обособява едно затворено издължено правоъгълно пространство (30×145 м). Прекомерно голямата му дължина по оста изток — запад, както и нецентричното разполагане на църквата не позволяват тази площ да се определи като представителна. По естеството си същинският площад, дори и когато не е в централната градска част, е хармонично пропорционирана площ, към която водят поне две открити артерии, свързващи площада с града. Това е т. нар. „тангенциален площад“, през който свободно се преминава покрай една от страните му. Площта, оставаща встрани от проходната линия, се използва за различни обществени изяви.

Приключвайки с критичните бележки към тезата на Бонев, като се основавам на разкритите части от паметника, някои от които са установени от личните ми наблюдения, а други — от монографията на автора (имам предвид главно обнародваните фотографии), ще се опитам да изложа най-правдоподобната версия за предназначението на южния край на дворцовото укрепление на Велики Преслав и настъпилите промени вследствие на историческите събития през втората половина на IX в.

ОСОБЕНОСТИ НА ТЕРЕНА И УСЛОВИЯ ЗА РАЗПОЛАГАНЕ НА ДВОРЦОВОТО УКРЕПЛЕНИЕ

Преди всичко ще спра вниманието си на терасовидния характер на терена, на който са разположени дворците и опасващите ги крепостни стени.

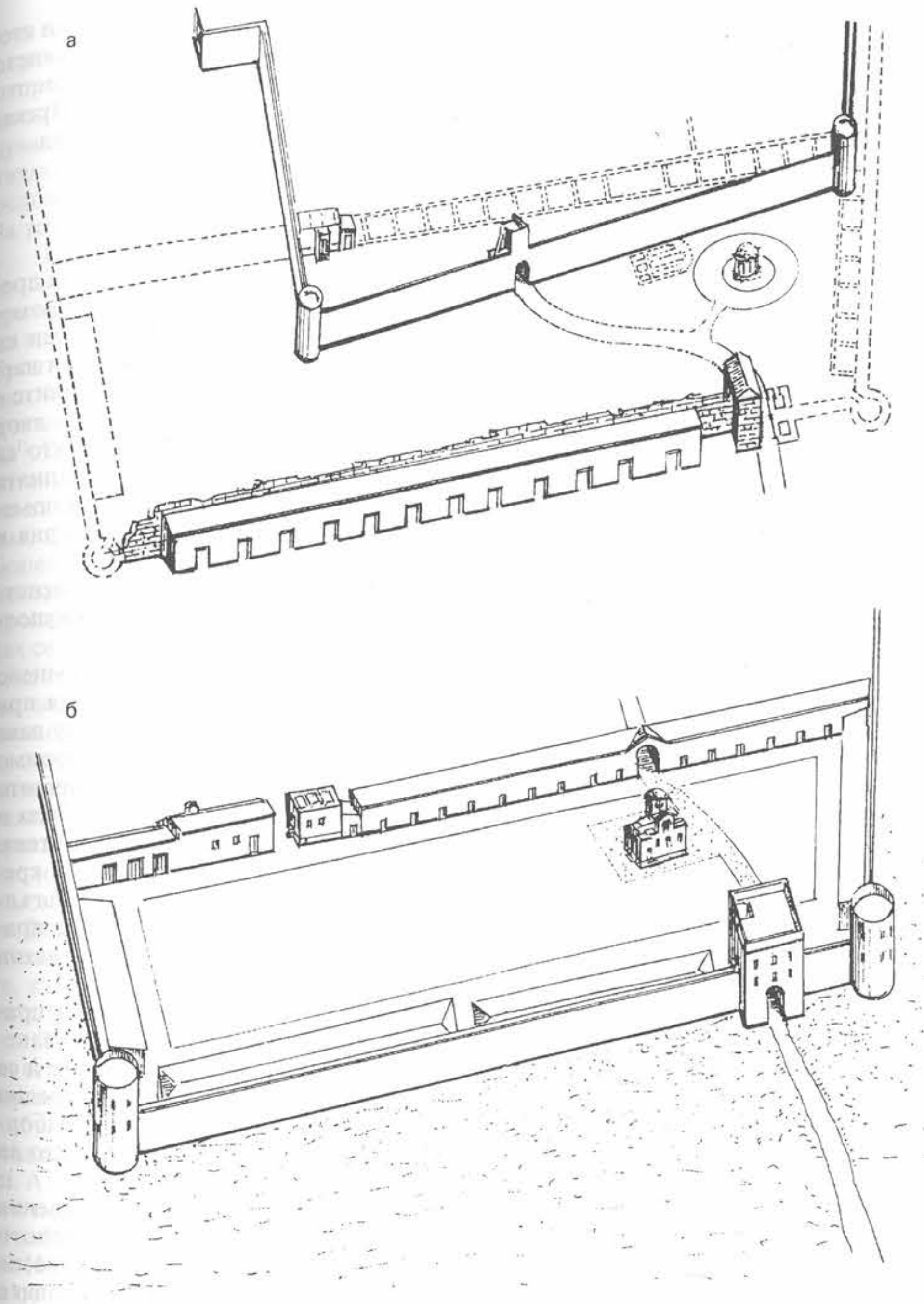

Обр. 5. Южният край на дворцовото укрепление: а — до 971 г.; б — след 973 г.

Отдавна съм отбелязал, че в Плиска и в Преслав вътрешните крепостни стени са защитавали дворцовите сгради, а не „вътрешен град“[12]. Изнасянето на южната порта в източния край на стена определя вида на затвореното пространство между верижната сграда и южната крепостна стена. Прекалено издължената му форма не е подходяща за представителен площад.

ГАРНИЗОННИЯТ ДВОР

Предназначението на това своеобразно пространство се определя преди всичко от долепването до крепостните стени на скромни верижни помещения, които нямат представителен характер и явно са били казарми на владетелската охрана; следователно, за разлика от останалите военни части, тя е била на владетелска издръжка[13]. И тъй като животът на военните е по-строг и по-суров, то те са обособени в самостоятелен просторен двор чрез изграждането на дългата северна верижна постройка, към която са включени баня № 1 и непроучените още сгради, достигащи до западната стена на дворцовото укрепление. Логично е да се приеме, че някои от помещенията на неразкопаната западна сграда са служили за хлебопекарна и готварница. Там са били оръжейните складове и конюшните.

След покръстването, при второто идване на византийското духовенство, за черкуването на гарнизона е била издигната православна кръстокуполна църква.

Така устроеният южен военен „квартал“ е просъществувал, несъмнено само с незначителни промени и поправки, до пагубните разрушения при превземането на града от Йоан Цимисхий. Фактът, че византиецът му дава името си и го прави важен град на новата тема „Паристрион“, неоспоримо показва, че преобладаващата част от първичните стени на предстоличното дворцово укрепление са били разрушени и изоставени. Разрушена била и гарнизонната църква. Тогава именно е изградена новата крепостна стена. За разлика обаче от същинските прабългарски аули, праволинейните крепостни стени на които очертават правилен или леко разкривен четириъгълник, западната стена на византийската крепост прави несвойствени за прабългарите чупки, вероятно съобразявайки се със строежи, които предстои да включи в очертанията си.

Освен с различия в трасето, византийската стена се отличава от прабългарските и по структурата на градежа на основите. Така при проучването на северната стена на северното разширение, в дъното на основите ѝ се установиха пилоти, над които в добър ред следва зидария на кал от средно големи плоски камъни[14]. Основите на византийската стена са от безразборно нахвърляни разнородни по величина и естество камъни, над които за подравняване са наслоени два пласта по-дребни плочи.

Различно е изградена и портата. Обективният поглед към представения възстановен образ на новата порта се затруднява от твърде обезличеното състояние на останките и неясното описание на Бонев. Преди всичко не става ясно дали невзрачната снимка (обр. 11) отразява дъното на основите или равнището на цокъла, откъдето започва надстройката. По този повод той отбелязва, че портата била проучена на дълбочина 1,70 м. Но на снимката останките изглеждат като изравнени с терена от епохата. Тези две описания на основите противоречат на обнародвания чертеж. На него планът на портата не се състои от 2 „крила“, макар и „свързани“ в северния си край с напречна стена. И в основата си, и в надстройката планът на портата има квадратна форма, което означава, че това е кула-порта. Неправилно са тълкувани и „крилата“, т. е. напречните стени на прохода, които са конструктивно свързани със стената. Този начин на изобразяване означава, че над основите надстройката на портата е конструктивно свързана със стената. За това решение обаче авторът не представя съответните данни.

Но ако тези грешки са следствие на недоглеждане, много по-съществени са грешките, показващи начина, по който са поставени двете двукрили врати, затварящи прохода. Тъй като в останките от надстройката на прохода зъбците, прикриващи отвесните оси на двукрилите врати, не са запазени, броят им не е установен. Бонев поставя 2 врати, и то по най-неправилен начин. Вероятно авторът се е повлиял от „беззъбието“ на грешното тълкуване и консервиране на подобната в план порта на Аула на хан Омуртаг на Тича[15]. Грешно са отразени и видът, разположението и функцията на вратите, затварящи прабългарските проходи. Независимо че посочва литературата по въпроса, където споменава и моята работа за портите в Плиска и Преслав, в която ясно са показани местата и устройството на този тип порти, Бонев използва някои подробности от тяхното устройство, но ги поставя на неподходящо място. Така например той показва 5 прореза през свода над прохода, като ги определя като предназначени за „обстрел“, а всъщност през тях се е изливала вряла смола върху нападателите. Тази не особено съществена грешка е допълнена от обстоятелството, че тези 5 процепа Бонев поставя зад северното лице на крепостната стена[16]. Така той предоставя възможност на неприятелите, прикрити под плътното предно двуметрово пространство на свода на прохода, свободно да разбият първата врата. И още една грешка в устройството на първата врата. Показаната греда, залостваща вратата, е от порядъка 30×30 см, докато размерите на запазените дупки за гредите в портите на Плиска са 17×17 см. При това те отстоят на около 1, 00 м от пода на прохода, а не на 1,50 м, както е показано на обр. 15 в монографията. Това завишаване би затруднило придвижването на гредата. Всъщност еднометровото отстояние на гредата от пода е съобразено да поема пряко ударите на нападателите, тъй като при средния ръст на бойците, тласкащи ръчния таран, тази височина съвпада с равнището на сгънатите им в лактите ръце.

Тектонични и функционални грешки са допуснати и при определянето на етажността на портата. Това личи на обр. 15_4 в монографията. Повлиян вероятно от по-опростеното отбранително строителство по време на Второто българско царство, наложено по икономически съображения, Бонев представя стените на етажа и стените на бойната площадка над него като по-тънки. А вместо масивен свод, носещ пода на бойната площадка, поставя дървен под. От цялата възстановка на портата единствено правилно решена е стълбата, водеща до бойната пътека на стената и до площадката над портата. И тук обаче не е взета под внимание минималната височина, необходима за отбраната. Наклонът на стълбата е занижен до 30°, при което височината на стъпалата е 0,233 м. При военните строежи наклонът на стълбите се завишава до 45°, а стъпалата стават 0,309 м и бойната пътека в случая се издига на 6,489 м. Като се прибавят и 2,00 м от зъберната преграда, общата височина на стената достига 8,50 м. По същия път на изчисления бойната площадка над портата, включително със зъберите, достига 13,50 м, а това е минималната височина за отбраната през епохата. При изображението на фасадата на портата също има неточности. Това са излишните обточвания на проходния отвор, за които няма данни. Втората грешка е закръгленият горен край на вратните крила на портата. Така, както неправилно са показани, че се отварят навътре, те засичат интрадоса на полуцилиндричния свод. В действителност крилата на вътрешните врати, когато ги има, винаги се отварят навън от прохода, при съответното разширение на стените му.

Поради твърде ниската височина на възстановената крепост и особено на портата цялата композиция изглежда стеснена. Професионална грешка тук е поставянето на еднолинеен мащаб, вместо по трите оси „x, y, z“.

Критичните си бележки приключвам с неправилно изобразените сенки, особено върху фасадите на възстановките, показани на обр. 13 от монографията.

Логичното заключение, което се налага, е, че новоразкритата крепостна стена е била издигната, след като предишната е разрушена при превземането на Велики Преслав от Йоан Цимисхий. Преименуван на Йоанополис, той станал един от главните градове на новата византийска тема „Паристрион“. За тази цел той бил пригоден според скромните възможности след разрушенията. Някои от масивните български сгради били преустроени за византийската администрация. При обсадата на дворцовото укрепление пострадал главно южният гарнизонен квартал. Заедно с крепостната стена били разрушени и прилепените до нея казарми заедно със северната верижна сграда. Значително пострадала от обсадните машини[17] и запалителните вещества и гарнизонната църква. При изграждането на новата стена трасето ѝ било съобразено с останките на църквата, които обаче тогава не били изравнени със земята. Това станало при извличането на блоковете от останките ѝ, преупотребени в надстройката на новата стена.

Намалената площ на разрушения гарнизон била благоустроена в духа на константинополската традиция с една фиала, вероятно сред малка градина. Животът в това пространство продължил и след въстанието на Асеневци[18] през 1185 г., когато след 1191 г. Велики Преслав станал столица на „Петровите земи“. Това показват магазинчетата, долепени до полуразрушената прабългарска южна стена[19]. Но дотогава опасаният със значително по-неустойчиви стени и с по-ограничен обхват и височина Йоанополис е трябвало с усилия да се брани срещу честите нападения на печенези и кумани.

БЕЛЕЖКИ

[1] Бонев, Ст. Византийска ли е една от крепостните стени на Велики Преслав? — Археология, 2002, № 2, 48—50.

[2] Бонев, Ст. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX—XIV в.). В. Търново, 1998, с. 114.

[3] Бонев, Ст. Царският дворец..., обр. 27, 28.

[4] Георгиев, П. Към въпроса за градоустройството на аулите от IX в. — В: Средновековният български град. С., 1980, обр. 3.

[5] Бонев, Ст. Царският дворец..., с. 78.

[6] Пак там, обр. 21.

[7] Пак там, обр. 64.

[8] Пак там, с. 66.

[9] Пак там, с. 66.

[10] Бонев, Ст. Църквата при Южната порта на Вътрешния град в Преслав. — Археология, 1992, № 3, с. 48, обр. 9.

[11] Пировска, Г. Църквата при водното съоръжение във Велики Преслав. — Археология, 1995, № 2, 37—40.

[12] Бояджиев, Ст. Велики Преслав. Постижения и проблеми в архитектурноисторическото му изследване. — Архитектура, 1981, № 5, с. 15.

[13] Венедиков, Ив. Преслав преди да стане столица на България. — Преслав, 1, 1968, 39—48.

[14] Гатев, П. Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките (1973—1977). — Плиска—Преслав, 4. С., 1985, с. 191, 192, обр. 4, 5.

[15] Антонова, В., Ц. Дремсизова. Аулът на Омуртаг край Цар Крум, Коларовградско. — Археология, 1960, № 2, с. 30, обр. 3, 4.

[16] Бонев, Ст. Царският дворец..., с. 37, обр. 14_2.

[17] Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 2. С., 1938, с. 612.

[18] Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци (1186—1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 41.

[19] Чангова, Й. Търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, 21, 1957, 233—290.

DE NOUVEAU A PROPOS DE LA SECONDE ENCEINTE DU FORT PALATIN DE PRESLAV LA GRANDE

Stéphane Boyadjiev

(Résumé)

La date d'un second mur, cernant les palais de Preslav soulève le problème: serait-il élevé bien avant ou après la conquète de la ville par Tzimizès en 972 ? L'auteur de l'article en se basant sur des faits incontestés soutient la seconde version. La figur № 5 illustre les deux états de l'aire sud du fort: б — avant et a —après cette date.

ГРАДЕЖ НА ПРЕСЛАВСКИТЕ БАЗИЛИКИ

Станислав Иванов

Християнските култови постройки от периода на Първата българска държава дълго време са в полезрението на редица изследователи. Централно място сред тях заемат църковните строежи от втората българска столица — Велики Преслав, голяма част от които се явяват нов тип храм за християнска България. В най-голяма степен те привличат вниманието върху себе си с плановите и обемно-пространствените си решения. В тази насока са и повечето изследвания върху църковното строителство на територията на средновековна България и в частност във Велики Преслав[1].

В досегашните проучвания проблемът за строителството на молитвените храмове и за материала, използван при тяхното изграждане, остава на втори план. Изключение правят първичните публикации на отделните паметници, където на този въпрос, поради характера на работите, е отделено повече място. В обобщаващите публикации този проблем се използва главно като доказателствен материал за разграничаването на преустройства и преизграждане на отделни части от сградите. Съществуват и проучвания, които разглеждат строителната история на отделни паметници[2], но засега липсва обобщаващо изследване по конкретната проблематика. Крачка напред в тази насока е посоченото съчинение на Н. Чанева-Дечевска, разглеждащо църковните строежи от периода на Първата българска държава.

Причините за това състояние на проучванията могат да се търсят в няколко насоки. От една страна, самите паметници са достигнали до нас в много лошо състояние, като някои са оцелели само в основи, които от своя страна дават предимно общи сведения за сградата. На второ място могат да се посочат липсващи наблюдения за изграждането на някои от сградите. Съществена причина са и недовършените проучвания на някои постройки. Това е наложило впоследствие, особено във връзка с консервационните работи по съхраняването на паметниците, да се извършат допълнителни теренни проучвания, които за съжаление не са обхванали всички постройки[3].

Това налага съществуващата типологизация на църковните строежи, направена на база на плановото им устройство, да се обвърже с данни за използваните строителни похвати и материали и да се направи опит за по-детайлна класификация и датировка. За целта най-голямо значение имат първичните публикации на отделните паметници, които за съжаление невинаги осигуряват достатъчно данни по тези въпроси.

Според планово-композиционното си устройство християнските храмове от Велики Преслав спадат към 3 основни типа: базилики, кръстокуполни църкви в няколко разновидности и един уникален планов тип за територията на България ротонда, представена от Кръглата църква. Разглеждането на начина на строеж на всеки отделен тип би спомогнало за по-ясното открояване на общите и различните черти между строежите. Тук ще се спрем на базиликалния тип храм, който е и най-ранен в църковното строителство на средновековната българска държава, като акцентът ще е върху паметници от Велики Преслав.

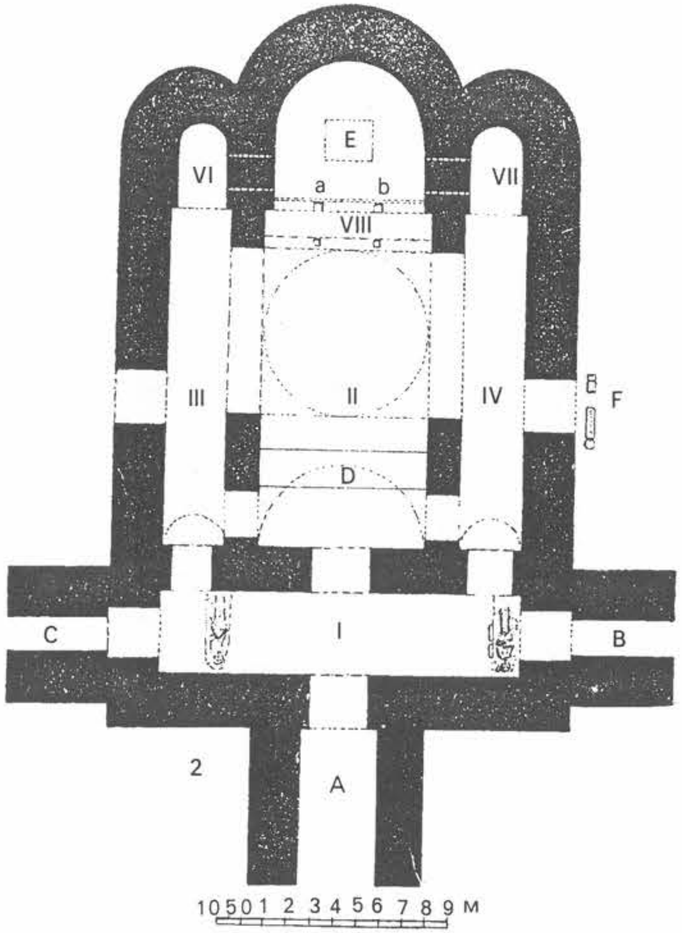

Обр. 1. Реконструиран план на Гебе клисе (по К. Шкорпил)

В досегашните проучвания са разкрити шест базилики: Гебе клисе (обр. 1), в м. Сакалова могила (обр. 2), в м. Стамбол йолу (обр. 3), в м. Черешето (обр. 4), т. нар. „Дворцова църква“ (обр. 5) и № 4 на Бял бряг (обр. 6). При повечето от тези сгради се наблюдават сходни черти както в плановете, така и в маниера на техния строеж и използваните материали. Изключение се явява църква № 4 на Бял бряг. Най-голямото сходство помежду си показват Гебе клисе, църквата в Стамбол йолу и при Сакалова могила. За базиликата в местността Стамбол йолу досега няма публикация на паметника, а са-

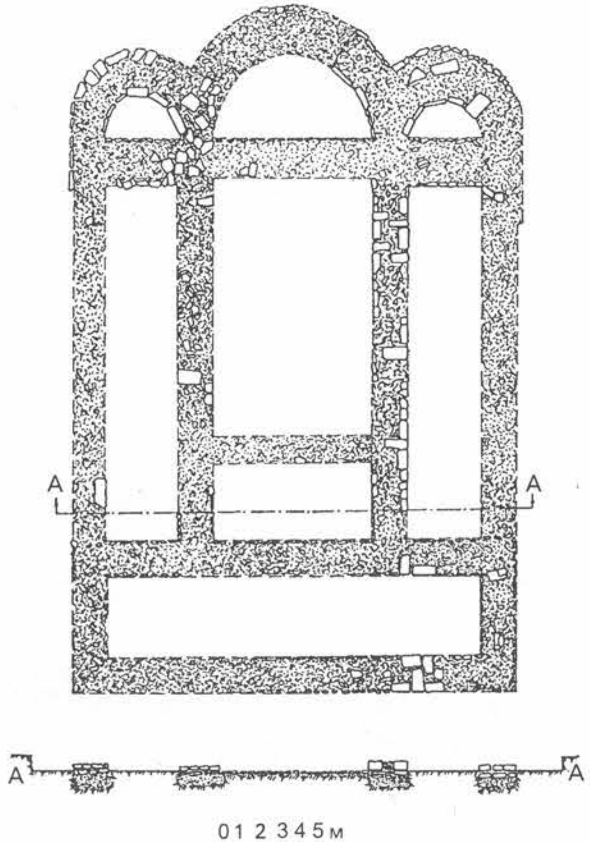

Обр. 2. План и разрез на основите на базиликата в местността Сакалова могила (по Т. Тотев)

мо едно кратко описание[4]. При тези сгради основите в долната си част са от местни ломени камъни и речни волутъци на глинена спойка, а в горната част — от дялан камък[5] (разреза на обр. 2). Подобен начин на изпълнение на основите имат и другите две големи базилики — при Черешето и Дворцовата църква, но при тях се откриват някои особености. Така например основите на манастирската църква в м. Черешето (обр. 4) са много по-тесни от тези при останалите базиликални храмове, като основата между притвора и наоса е и най-широка[6]. По-особено при този паметник е изградена и основата, върху която стъпва апсидата — тя представлява правоъгълна площадка, изградена по същия начин, както и останалите основи на църквата[7]. Същият начин на поставяне на апсидата върху „площадка“ се среща и при други църковни постройки в Преслав, но не е регистриран при храмовете с базиликално устройство. При Дворцовата църква е отбелязано предварително укрепване на изкопа за основите с пилоти[8]. Този прийом е познат и от други строежи както в Преслав, така и в другите центрове на

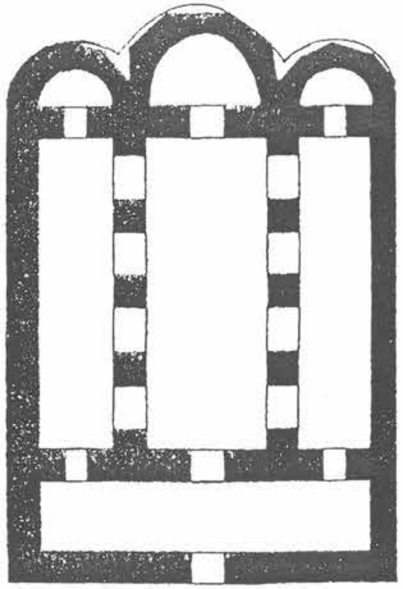

Обр. 3. Реконструиран план на църквата в Стамбол йолу (по Т. Тотев)

Първата българска държава, но не е отбелязан при останалите християнски храмове от Велики Преслав. Наличието му в случая не би следвало да се приеме за изключение, понеже за останалите липсват данни за наблюдения при разкриването на съответния паметник. Проблемът за наличието на този елемент и при други постройки, свързани с християнския култ, би се решил само след допълнителни теренни проучвания.

Характерно за преславските базилики е използването на дялани квадри при изграждането на стените. Отклонение от тази закономерност се открива отново при № 4 на Бял бряг. По-сложно стои въпросът за материала, от който е изградена манастирската църква от местността Черешето (обр. 4). Съществуват две основни твърдения в тази насока. Според проучвателя на комплекса К. Шкорпил църквата е била с дървен градеж на суперструкцията. Това становище се поддържа и от други автори след него[9]. Изказаната хипотеза е подложена на съмнение от някои изследователи, които приемат използването на смесен каменно-дървен градеж[10], докато други категорично отхвърлят възможността дървото да е участвало в градежа на стените[11].

При излагането на резултатите от проучването на тази постройка разкопвачът не предлага начин за изграждане на дървената конструкция, която според него е стояла над основите[12]. В публикувания план са означени и „отвори за поставянето на греди и жлебове“[13]. Според него дървената конструкция е сложена върху квадри, от които са запазени само три в югозападния ъгъл на притвора[14]. Основание за предложената дървена конструкция той намира в „много слабите основи“[15]. По-горе вече беше отбелязано, че те са по-тесни, отколкото на останалите четири базилики, но със своята ширина от 1,30—1,60 м, вкопани на дълбочина до 1м и изградени по идентичен

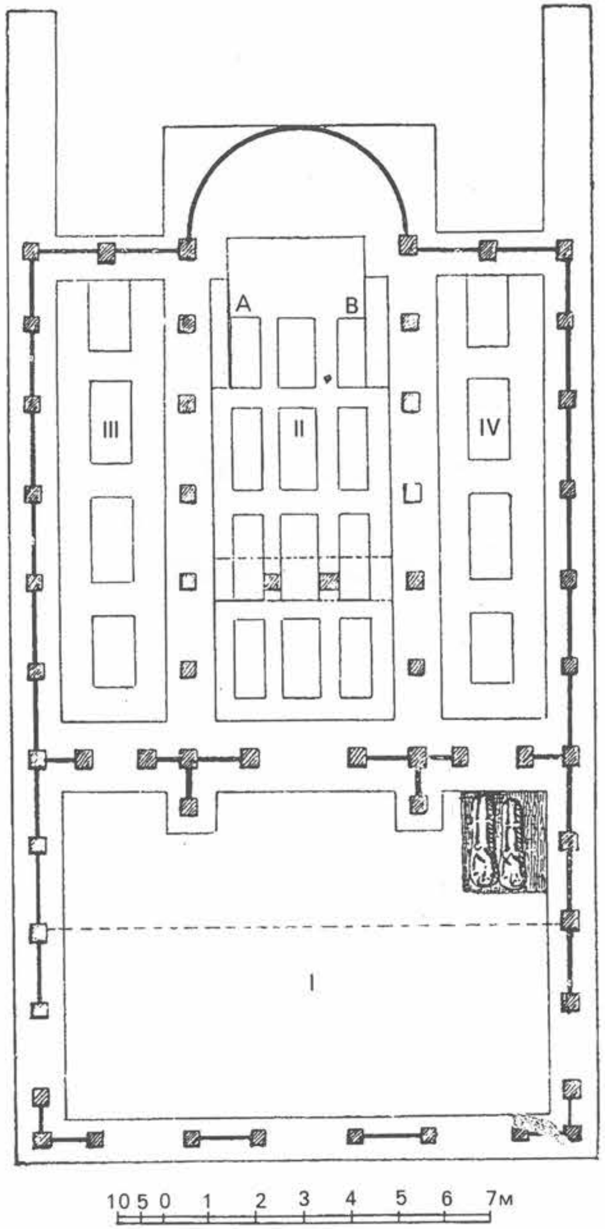

Обр. 4. План на манастирската църква в местността Черешето (по К. Шкорпил)

начин с тези на останалите монументални базилики в Преслав, едва ли могат да се определят като „много слаби“. С посочените параметри те биха могли да носят тежестта на каменните стени и покривната конструкция. Ка-

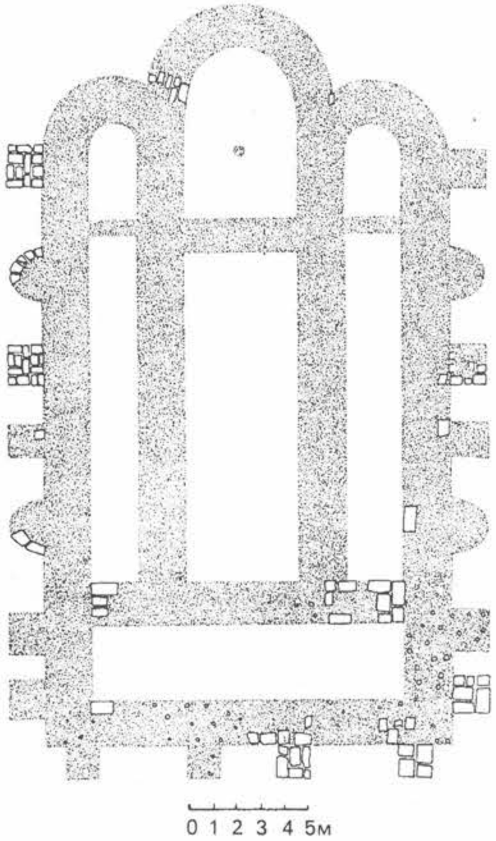

Обр. 5. План на основите на Дворцовата църква (по Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров)

то допълнителен аргумент може да се посочи и откриването (in situ) върху оцелелите квадри в югозападния ъгъл на притвора на облицовка от мраморни плочи[16]. Мраморната облицовка обаче би влязла в противоречие с дървената конструкция от гледна точка на естетическото възприятие на сградата. По тези причини за тази постройка също би трябвало да се приеме квадров градеж на суперструкцията.

При останалите четири паметника — монументални църкви с базиликален план, са засвидетелствани еднаквост на използвания материал при суперструкцията и различни техники на изпълнение. Така например намиращите се във Външния град — Гебе клисе, Стамбол йолу и Сакалова могила, са градени по лицата с правилно обработени квадри, а вътрешността на стените е запълвана с по-едри и по-дребни камъни, заливани с бял хоросан (opus implectum), докато Дворцовата църква е строена също от правилно обработени квадри, но тук те плътно прилепвали един към друг (opus quadratum).

Различия при отделните паметници се наблюдават и по отношение на фасадните членения. От разглежданите постройки наличие на фасадно чле-

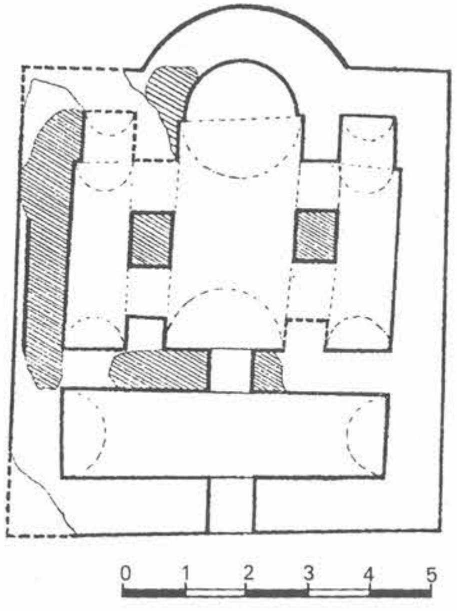

Обр. 6. План на основите на църква № 4 в местността Бял бряг (по С. Станчев)

нение се открива само при Сакалова могила и Дворцовата църква (обр. 2, 5). В първия случай то се изразява в разширяването на външните надлъжни стени в източната им част, при страничните апсиди. Това разширение на стените е направено чрез засечки в близост до местата, където надлъжните стени на наоса преминават в стени на страничните апсиди. По този начин те стават по-дебели от останалите външни стени[17]. Тук обаче не може да става и дума за умишлено подчертаване по външната фасада на вътрешното разпределение на църковното пространство. При втория посочен случай вече се наблюдава класическо фасадно членение. По северната, западната и южната фасада е изградена стройна система от контрафорси — квадратни и закръглени в челната си част (в основи), чието практическо предназначение е осигуряването на по-голяма стабилност и здравина на постройката, като в същото време те разчупвали фасадните плоскости. Контрафорсите по западната фасада, фланкиращи входа, донякъде съвпадат с осите на стилобатните основи и по този начин загатват за надлъжното разпределение на наосното простронство. При Гебе клисе (обр. 1) трите входа в притвора са фланкирани с портали, които също могат да бъдат възприети като елементи на фасадното членение. Разположението и видовете контрафорси по стените на Дворцовата църква подсказват, че, подобно на Гебе клисе, и тя вероятно е имала три входа в притвора, а също и входове към наоса, които се намирали между двете двойки правоъгълни контрафорси по надлъжните стени[18]. Контрафорсите са конструктивно свързани със сградата още от основи. Съществуват данни, че закръглените в основи контрафорси са променяли формата си във височина, като тя е преминавала в тристранна. Сигурни данни за подобно твърдение се откриват при източния контрафорс на южната фасада, където запазените квадри от цокълния ред подсказват тази форма[19].

При сравняване плановете на Дворцовата църква и базиликата при Сакалова могила прави впечатление още една разлика — различната ширина на основите на олтарните прегради. Така при Дворцовата църква (обр. 5) тя е най-широка пред презвитерия, а пред протезиса и диаконикона основите са по-тесни и дори са с различни ширини. При Сакалова могила (обр. 2) ситуацията е точно обратната[20]. Особено трудно е да получи правдоподобно обяснение положението при Сакалова могила, тъй като би било резонно най-здрава и широка да е основата пред презвитерия, където олтарната преграда е най-масивна и най-тежка, както е при Дворцовата църква. Единственото логично обяснение на това обстоятелство би могло да се търси в стремежа за поемане на тежестта на свода от страничните стени, чрез свързване на страничните стени към отделните олтарни части. Възможно е с тази цел в изграждането на олтарната преграда да са използвани зидани пиластри или колони, които да са изпълнявали и стабилизираща роля при засводяването на олтарните части, но това предположение не се потвърждава от конкретни данни при разкопките. Със същия стремеж може да се обясни удебеляването на основите на апсидите. При Дворцовата църква ролята на по-дебелите основи пред страничните части на олтара изпълняват намиращите се в тази част пиластри по външните фасади, което от своя страна не изключва участието на зидани пиластри или колони при изграждането на олтарната преграда. При останалите три паметника в публикациите са дадени възстановените планове на църквите и не може да се установи наличието на такива особености.

Според плановите и конструктивните си особености разгледаните паметници спадат към засводените базиликални конструкции[21], като само църквата от манастира в м. Черешето според Ст. Бояджиев е имала с дървено покритие[22]. Причините за това становище на автора не стават известни от текста на публикацията. Начинът на градеж при нея малко се отличава от този на останалите базилики, забелязаните разлики са предимно в ширината на основите, но все пак те са достатъчно стабилни, за да понесат товара на едно засводено покритие.

Накратко разгледаните тук църковни постройки показват сходство помежду си както в планово отношение, така и по използвания строителен материал и начин на градеж. Последният представител на базиликалните църкви от Велики Преслав се отличава от тези пет монументални постройки. Това е църква № 4 в м. Бял бряг (обр. 6). Тя се отличава от другите и по своите размери, но в същото време е и най-запазената във височина базилика.

За начина на направа на основите липсват данни, освен това, че са завършвали с цокъл, висок 0,45 м, над който след отстъп е продължавал градежът от суперструкцията. Стените са от местни пясъчникови шисти, цепени на плочи, и планински синкав камък. Като сполии са употребени и варовикови блокове. За спойка е използвана глина, но е регистрирано наличието на варови зрънца в насипа към източната част на църквата, което навежда разкопвача към идеята за използването на варов примес като спойка в горната част на стените и сводовете[23].

Наосът на църквата е бил разделен на три кораба посредством два свободни пиластъра и две двойки вградени пиластри, издаващи се от източната и западната стена на наоса. Тяхната зидария не се отличава от тази на сградата. Планът на основите е изкривен. В запазените части от стените не се откриват следи от членение[24]. Възможността църквата да е била засводена, каквото предположение е направено при публикуването ѝ[25], изглежда малко вероятна поради доста тънките стени и сравнително слабия начин на градеж. Такава възможност с уговорки може да се предположи само при апсидата, като останалата част е била с дървена покривна конструкция, за което има данни от разкопките — откритите в насипа на източната част на църквата конкреции от вар.

Базиликите от Велики Преслав имат сходни черти с останалите базиликални църкви от територията на Първата българска държава както в планово-композиционно отношение, така и по отношение на вложения в тях материал и начин на изпълнение. Както се видя, като основен материал е бил използван камъкът: обработен — под формата на одялани каменни блокове, и необработен. За разлика от някои базилики от Плиска[26], тук тухлата не се среща като строителен материал в изграждането на стените. Най-широко приложение тя е намерила при тежките полуцилиндрични сводове, с цел те да бъдат олекотени. По начина на изграждането си и използвания строителен материал преславските базилики намират най-голямо сходство с разкритите в Плиска църкви[27].

Според строителния материал и начина на градеж базиликите от Велики Преслав могат да се разделят на три условни групи. В първата попадат Гебе клисе, църквите в м. Стамбол йолу и при Сакалова могила; към втората спада Дворцовата църква; към третата — църква № 4 в Бял бряг. Към коя от трите групи се отнася базиликата от манастира в м. Черешето, е трудно да се определи поради много слабите данни за градежа в суперструкция. Все пак най-вероятно тя е градена по сходен начин с Дворцовата църква. Сградите от първите две групи се датират най-общо към втората половина на IX — началото на X в. Църква № 4 в Бял бряг е най-късният представител на този план в Преслав от края на X — началото на XI в.

По отношение на подпорната система се откриват и двата типа подпори. При Гебе клисе, Сакалова могила, Стабол йолу и църква № 4 на Бял бряг подпорите са зидани стълбове, докато при Дворцовата църква са използвани колони. За манастирската базилика в м. Черешето е изказано предположението, че подпорите са също колони, но няма сигурни данни, кой вид подпори е бил използван тук.

Постройките от първата група имат много общи елементи и при решението на олтарните си части — надебеляване на външните стени при апсидите (с изключение на базиликата в Стамбол йолу), триделен олтар. Всичко това свидетелства за възможността проектантът и изпълнителите на трите постройки да са едни и същи хора. Още повече, че те се датират във втората половина на IX в. и по-точно във времето на латинската мисия в България. Една отлика се открива при оформянето на апсидите на трите постройки. Така апсидите на базиликата в м. Стамбол йолу са с полигонална форма отвън, докато при Гебе клисе и Сакалова могила те са полукръгли. Доколко това е така, не може да се твърди със сигурност поради запазеността им под нивото на цокъла. Все пак в публикувания план на църквата при Сакалова могила очертанията на средната апсида допускат оформянето ѝ като петстенна отвън (обр. 2). За това обаче не са открити данни при разкриването на паметника. За Гебе клисе няма подобни данни, тъй като публикуваният план не отразява състоянието на постройката при откриването ѝ, а нейният реконструиран вид.

Посочените особености в изграждането на базиликите от Велики Преслав показват, че съществува строителна традиция, която има сходни черти най-вече с Плиска и е неин естествен продължител[28]. В същото време наличието на толкова базиликални църковни постройки в предстоличен Преслав поставя и въпроса за статута му сред останалите селищни структури през втората половина на IX в., а също и за времето на избора му за следваща столица. Остава открита възможността това да е станало непосредствено след приемането на християнството и обявяването му за официална религия в държавата.

БЕЛЕЖКИ

[1] Чанева-Дечевска, Н. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980. 197 с.; Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984. 246 с. — с цит. там публикации на църковни паметници от Велики Преслав. По-нови публикации на отделни паметници: Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. Преславската патриаршия през X век. С., 1991. 177 с.; Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998. 138 с., 58 табл.; Църква край Румска река във Външния град на Преслав. — Преславска книжовна школа, 4. Шумен, 1999, 136—143; Църква до източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. — Трудове на катедрите по история и богословие, 3. Шумен, 1999, 38—46.

[2] Бояджиев, С. Архитектурата на Кръглата църква в Преслав. — В: Изследвания върху архитектурата на Българското средновековие. С., 1982, 5—130.

[3] Бояджиев, С. Цит. съч.; Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. — Археология, 1960, № 4, 23—33; Църква № 4 в местността „Селище“ в Преслав. — МПК, 1963, № 1, 10—15; Тотев, Т., П. Георгиев. Две църкви в Преслав. — Плиска—Преслав, 1. С., 1978, 18—31.

[4] Тотев, Т. Велики Преслав. Варна, 1993, 79—81, обр. 67.

[5] Иванова, В. Проучване на църквата Гебе-клисе. — ГНМ, 5, 1926—1932, с. 230; Тотев, Т. Базилика при Сакалова могила в Преслав. — Преслав, 2. С., 1976, с. 43; Велики Преслав..., 79—81.

[6] Шкорпил, К. Преслав. — ИВАД, 3, 1910, с. 126; Паметници от столица Преслав. — В: България 1000 години (927—1927). С., 1930, с. 211; Бояджиев, С. Ново тълкуване на раннобългарския манастир в местността Черешето във Велики Преслав. — Преславска книжовна школа. Т. 5. С., 2001, с. 81.

[7] Шкорпил, К. Паметници от столица..., с. 210.

[8] Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец..., 13—15.

[9] Шкорпил, К. Паметници от столица..., 209—210; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, с. 149; Тотев, Т. Велики Преслав..., с. 79; Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура (VI—XI век). С., 1977, с. 177.

[10] Иванова, В. Културата и изкуството през време на Първата българска държава. — В: История на Българското изобразително изкуство. Т. 1. С., 1976, с. 71.

[11] Бояджиев, С. Ново тълкуване..., 81—84.

[12] Шкорпил, К. Паметници от столица..., 209—211; Преслав..., 126—128.

[13] Шкорпил, К. Паметници от столица..., с. 210.

[14] Пак там, с. 254, табл. XXIX.

[15] Шкорпил, К. Преслав...,127—128.

[16] Шкорпил, К. Паметници от столица..., с. 210.

[17] Тотев, Т. Базилика при Сакалова могила..., с. 40, обр. 2, 3.

[18] Георгиев, П. (рец.), Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. Преславската патриаршия през X век. С., 1991. 177 с., 175 обр., 9 плана и графични реконструкции. — Археология, 1993, № 4, 62—63.

[19] Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец..., с. 12, план III (планът е негативно обърнат); Георгиев, П. Цит. съч., 62—63.

[20] Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Цит. съч., с. 12, план III; Тотев, Т. Цит. съч., с. 40, обр. 2. На тази особеност обръща внимание и Георгиев, П. Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864—870). — Векове, 1985, № 3, 60—61.

[21] Иванова, В. Проучване на..., 229—233; Тотев, Т. Базилика при Сакалова могила..., с. 42, 56; Велики Преслав..., 79—81; Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец..., с. 22.

[22] Бояджиев, С. Ново тълкуване..., с. 85, обр. 4.

[23] Станчев, С. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, 3, 1948, 87—89.

[24] Пак там, 87—88.

[25] Пак там, с. 89.

[26] Михайлов, С. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, 20, 1955, с. 248; Георгиев, П. Дворцовата църква..., 58—60; Някои особености в развитието на монументалното строителство VIII—IX в. в Плиска. — Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 6. Българските земи в древността. България през Средновековието. С., 1987, 412—413; Георгиев, П., С. Витлянов. Архиепископията — манастир в Плиска. С., 2001, 28—29.

[27] Михайлов, С. Разкопки в Плиска през 1945—1947 година. — РП, 3, 1948, 173—182; Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, 20, 1955, 51—53.

[28] Георгиев, П. Някои особености..., с. 414.

CONSTRUCTION OF THE PRESLAV BASILICAS

Stanislav Ivanov

(Summary)

This study dwells on the types of construction of the basilica plan Preslav churches. They form three groups according to their features. The first one belongs to the pre-capital period of the city, the second one dates to the time when Preslav is capital and the third one appears after the fall of Bulgaria under Byzantine domination.

ДВУСТРАННА ОЛОВНА ИКОНКА С БОГОРОДИЦА КИКОИТИСА И РАЗЦЪФНАЛ КРЪСТ ОТ ПРЕСЛАВ

Константин Тотев

Неотскоро вниманието ни задържа една интересна група двустранни иконки с различни изображения и гръцки надписи, изработени от олово[1]. Най-често те имат правоъгълна форма и много близки или съвсем еднакви размери (приблизително 4 x 3 см) (обр. 7, 8), или пък са с кръстовидна форма (3 x 3 см), като между полукръглите им рамене се издават щитовидни израстъци (обр. 3)[2]. Съществуват и две разновидности кръгли двустранни медальони с диаметър около 3 см или към 6 см (обр. 4)[3].

Върху всички тях най-често са представени: 1) бюстови войнски изображения на св. Теодор с копие и меч от едната страна, а на другата по същия начин — св. Георги (известни са 5 екземпляра); 2) бюстово изображение на св. Богородица Оранта и равнораменен кръст (1 бр.); 3) бюстов образ на св. Теодор и св. Теодор конник и драконоборец (1 бр.); 4) св. Богородица с младенеца и разцъфнал кръст (1 бр.); 5) св. Димитър на кон заедно с юношата, освободен от сарацински плен и разцъфнал кръст (3 бр.); 6) допоясно изображение на св. Георги и разцъфнал кръст от крепостта Рас (обр. 5); 7) допоясно изображение на св. Никола и разцъфнал кръст (от църква № 2 в Силистра) (1 бр.); 8) допоясно изображение на св. Пантелеймон и разцъфнал кръст (1 бр.); 9) св. Георги Драконоборец в цял ръст и разцъфнал кръст (6 екземпляра) ; 10) фрагментирана икона на св. Никола и разцъфнал кръст (1 бр.); 11) иконка на Богородица Елеуса, разцъфнал кръст и надпис (1 бр.); 12) иконка с Христос Пантократор и Голготския кръст (2 бр.); 13) св. Богородица с Младенеца и св. св. Константин и Елена (1 бр.); 14) Иисус Христос и светец (Хараламби?) (1 бр.); 15) светец конник и драконоборец и разцъфнал кръст (4 бр.) и едно рядко изображение на Богородица Кикоитиса и разцъфнал кръст, което е обект на специално внимание в настоящото изследване. От всички споменати близо 40 екземпляра, 5 се съхраняват в НИМ, един в Добричкия музей, един в Силистренския музей (непубликуван), един в Белградския музей, един в Преславския музей, един във фонда на Археологическия филиал при БАН, гр. Шумен, един в музея в гр. Карнобат, два в музея в гр. Дългопол, докато останалите са собственост на частни лица. При тази статистика се оказва, че в музейната мрежа на страната се съхраняват едва 15 паметника. За съжаление от тях при редовни археологически разкопки са открити само 6 екземпляра[4].

Проблемът за изработката и предназначението на всички тези паметници на металопластиката е сложен. На пръв поглед формата и иконографията напомнят съставните части от скъпи реликвиарии, каквито например се пазят в Берлинския музей[5]. Липсата обаче на данни за тяхното шарнирно закрепване към капаче или крило на мощехранителница от какъвто и да е вид и обикновеният оловен материал, от който са изпълнени творбите, отхвърлят тази вероятност. Трудно е да се смята, че самите иконки биха могли да служат като модел за изготвяне на калъп на подобно изделие от друг по-скъп златен или сребърен материал. Не е изключено дори да допуснем, че те са били отпечатани от булотирион, както оловните печати, въпреки че при малката дебелина (1,5 — 2 мм) на разглежданите екземпляри би трябвало да личат следи от приплескване, получено при процеса на отпечатването. Реалната възможност засега остава оловните иконки да са отлети в грижливо подготвен двусъставен калъп. На много от екземплярите се виждат добре следите от ухо за провесване. При други творби за това свидетелстват вторично пробитите дупки със същата цел, вероятно след отчупване на първоначално съществуващото приспособление за провесване. Според новите изследвания за поклонническите реликви във Византия групата оловни иконки и медальони от България биха могли да се причислят към поклонническите знаци, още повече, че вече са известни двустранни оловни медальони-евлогии, произведени в Солун, чиято иконографска схема е сходна със споменатите паметници[6]. Почти при всички тях, независимо от формата на изобразителното поле, върху едната страна е представено изображение на светец, а от другата — разцъфнал кръст.

Конкретната ни цел в настоящото изследване е да привлечем по-сигурни данни за датировка на разглежданата група двустранни оловни иконки, като специално разгледаме една непубликувана иконка от Преслав с изключително рядка иконография, особено сред паметниците на византийското приложно изкуство — Богородица от манастира Кикос, основан на о. Кипър от император Алексий I Комнин (1081—1118). Очевидно иконографията на тази творба от Преслав (обр. 1) не само ще хвърли светлина за по-сигурна датировка на цялата група оловни иконки, но ще позволи до известна степен да се очертаят центровете на тяхната изработка и пътищата, по които те са разпространявани (обр. 3, 4, 7, 8).

Иконката на Богородица Кикоитиса от Преслав, подобно на всички споменати по-горе творби от тази група, е изработена от олово и има размери: 3,5 × 3,1 см (обр. 1)[7]. Правоъгълното поле, в което е представено допоясното изображение на Богородица Елеуса и Христос, е очертано от двойна рамка. Външната е украсена чрез къси перпендикулярни линии, оформящи малки квадратни полета (тип „касетъчен орнамент“), а вътрешната, която е по-тясна, е запълнена с гъсти щрихови линии, напомнящи бисерен наниз, подобно рамката на иконките с изображение на св. Георги Драконоборец (обр. 2). В горния край на правоъгълната плочка се вижда леко вдлъбване на мястото, където е стояло ухото за провесване преди отчупването му. Центърът на изобразителното поле е зает от раздвижената композиция с Богородица Елеуса Декстра. В горните два ъгъла ясно личат едро очертаните обичайни съкращения ($\overline{\mathrm{MP}\Theta\nu}$). Въпреки малките размери на изобразителното поле, твърде подробно са очертани детайлите по мафория: краят му, преметнат върху лявото рамо на Богородица, украсен с пискюли, диплите от дрехата върху лявата и дясната ръка; лъчистата украса на нимба на Светата Дева, кръстът, вписан в нимба около главата на Христос, както и подробностите по лицата, днес вече много изтрити. Богородица придържа малкия Христос с дясната ръка в скута си, а лявата, с която поема от детето сгънат свитък, е положена върху ръката му. Изключително впечатление прави експресивността в движенията на двете фигури, характеризираща иконографията на Богородица Кикоитиса. Обърнатата 3/4 надясно, Божията майка е склонила глава към Христос, а жестовете на двете ѝ ръце, придържащи детето, вдигнало глава към своята майка, напълно покриват типа Елеуса, към който иконографски се отнася Богородица от Кику (обр. 1).

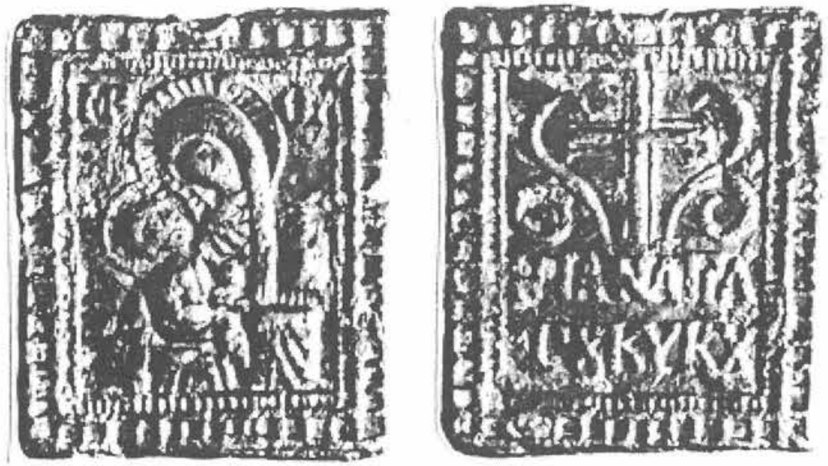

Обр. 1. Двустранна оловна иконка с Богородица Кикоитиса и разцъфнал кръст от Преслав (края на XII — началото на XIII в.)

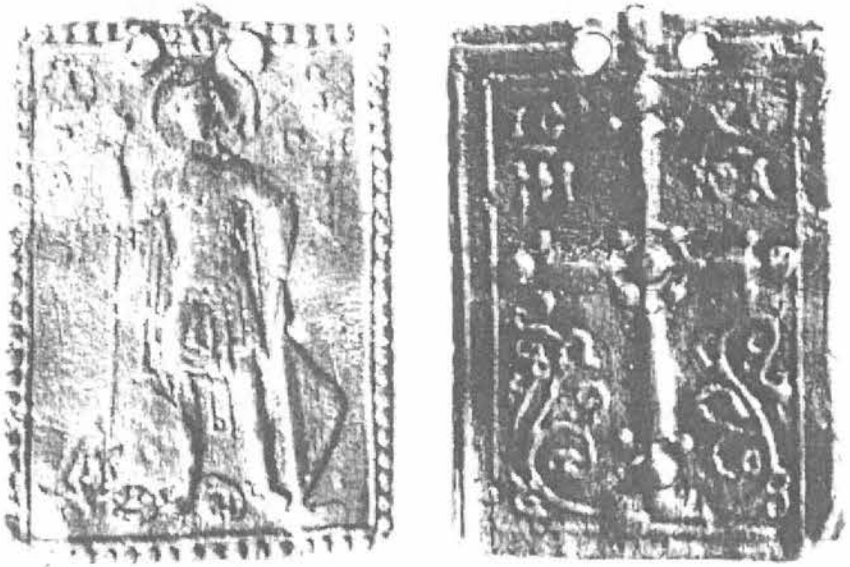

Обр. 2. Двустранна оловна иконка на св. Георги Пешак и Драконоборец от НИМ (втората половина на XII — началото на XIII в.)

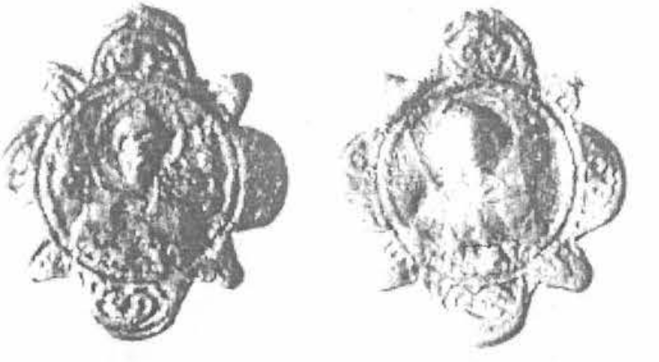

Обр. 3. Двустранен оловен медальон с кръстовидна форма и допоясни изображения на св. Георги и св. Теодор от колекцията на НИМ (края на XII — XIII в.)

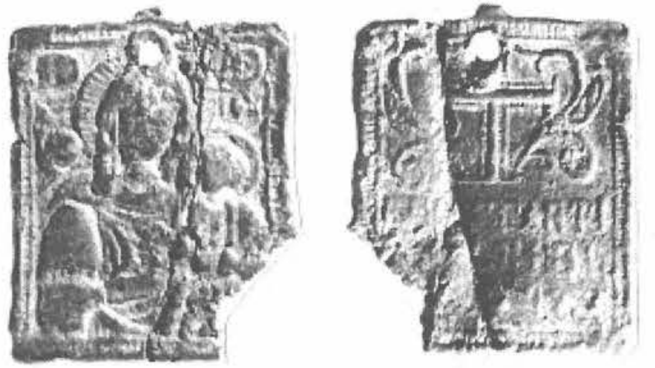

Обр. 4. Двустранен оловен медальон с изображение на Богородица Одигитрия и разцъфнал кръст от Карнобатската крепост (втората половина на XII в.)

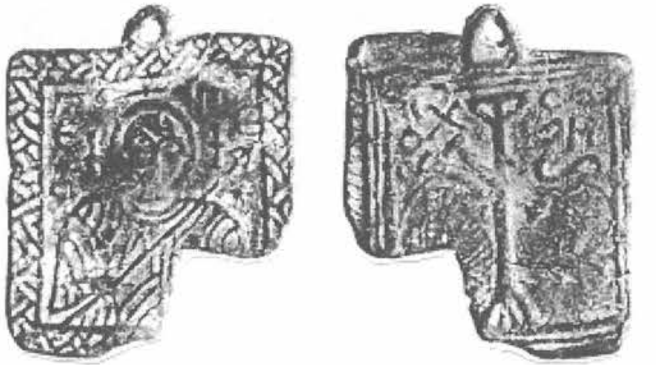

Обр. 5. Двустранна оловна иконка с допоясно изображение на св. Георги-войн и разцъфнал кръст от крепостта Рас, Сърбия (края на XII — първите десетилетия на XIII в.)

От другата страна на иконката е показан „разцъфнал кръст“, съпроводен от надпис на гръцки: Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΥΚΟΥ (Богородица от Кику) (обр. 1). Правоъгълното изобразително поле е двойно рамкирано и орнаментирано, подобно на това от другата страна на иконката. Композицията „разцъфнал кръст“ е разположена в средата на горната половина на изобразителното поле. Самият кръст е семпло и строго очертан, като украсата му се заключава само в успоредна линия, обточваща краищата на четирите рамена, които са правоъгълни, без кръгли серифи. Два извити лилиевидни орнамента, излизащи от основата, фланкират кръста. Интересно е да отбележим, че вместо база или някакъв друг тип завършване, в долния край на вертикалното рамо е използван двуредовият надпис Η ΠΑΝΑΓΙΑ / ΤΟ ΚΥΚΟΥ (обр. 1). И той, подобно на съкращенията при изображението на Божията майка, е изписан с широки капитални букви, завършващи със серифи, като първата **Η** и втората **Π** са лигатурно свързани, а **Ι** е по-къса и попада под **Γ**. Лигатурно са свързани и **Ο** и **Υ** при **ΤΟΥ** и **ΚΥΚΟΥ**. В надписа може да се отбележи като единствена евентуална грешка пропускът на още една **К** при изписване на Кикос (**ΚΥΚΚΟΥ**).

Иконографията на Богородица от Кикос е от типа Елеуса Декстра, според която тя придържа младенеца в дясната си ръка, върху която се виждат голите му нозе, а с лявата си ръка поема от него свитък. Позите са силно раздвижени, което е основанието, главно във възрожденския период, този иконографски тип да се разпространява и с условното наименование „Играеща Богородица“, въплъщаваща темата за Страстите Христови. Важно е да отбележим, че мафорият се спуска от двете страни на шията на Богородица, без да се замята пред гърдите. Това е една от характеристиките на типа Кикоитиса, а другата типична особеност е раздвижената фигура на малкия Христос, представена почти фронтално, докато главата е обърната към Светата майка. Иконографският тип на Богородица Кикоитиса оказва голямо влияние върху иконографията на Богородица с Младенеца в изкуството на Италианския проторенесанс (XIII — XIV в.)[8].

Според легендите иконата от манастира Кику е една от трите чудотворни икони, рисувани от св. Евангелист Лука, които Гръцката църква признава официално[9]. Другите две са на Богородица Одигитрия от манастира Одегон в Константинопол и от манастира Мегаспилеон. Иконата се прочула след чудесното изцеление на император Алексий I Комнин (1081—1118) и неговата дъщеря. Оставяйки при себе си точно копие, Алексий Комнин изпратил чудотворния образ в Кипър. Легендата свързва появата на чудотворната икона с отшелника Исай, получил от императора светата икона и пари за построяване на голяма църква на планината Кику в Кипър. Монахът основал голям мъжки манастир, посветен на Богородица Елеуса, а чудотворната икона поставил в църквата. Императорът дарил на манастира и 3 села в региона на Никозия, като този акт отбелязал в хрисовул. Кику станал главен манастир на Кипър, а иконата се прославила с много чудотворения. След завземането на Кипър през 1190 г. латинците отнели всички тези права на манастира. През 1364—1365 г. манастирската църква със свещените съдове, книги, документи, хрисовули и др. била унищожена от внезапен пожар. Оттогава Кипър остава под зависимостта на различни народи[10]. Днес старата икона се съхранява в кивот в католикона на манастира. Точно установени са дните, в които се празнува иконата — 12 ноември, 26 декември и 15 януари[11].

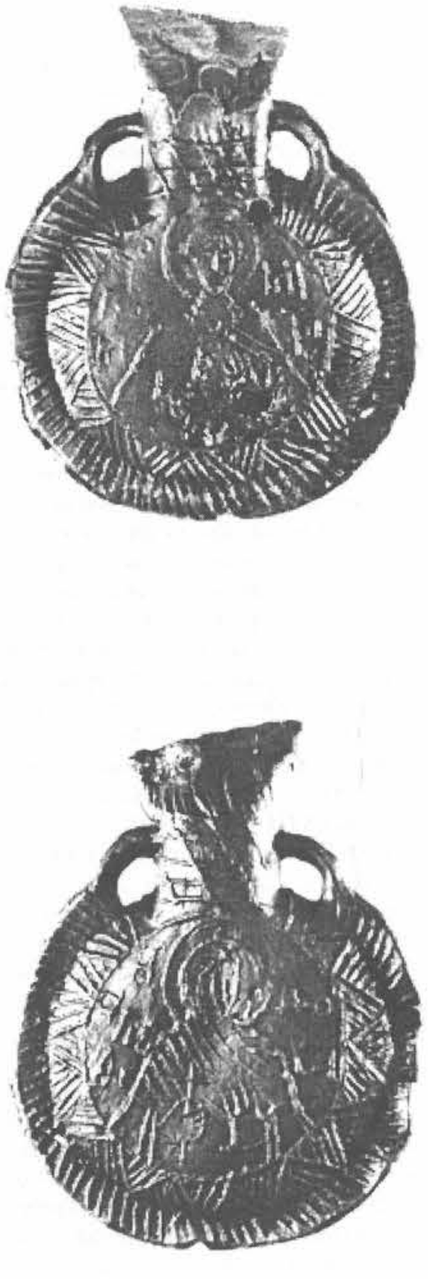

Обр. 6. Оловна ампула с изображения на св. Димитър и св. Теодора от разкопките във В. Търново (края на XII — XIII в.)

Иконографията на Богородица от Кикос съвпада с тази на друга прочута чудотворна икона на Атон — „Достойно ест“ (ΑΞΙΟΝ ΕΣΤ'ΗΝ). Първоначално тя е била съхранявана в килия, намираща се югозападно от Карея, посветена на Успение Богородично. Според легендата през нощта на 11 юни 908 г. там се явил архангел Гавриил и изпял пред Богородичната икона непознатата дотогава молитва „Достойно есть яко во истини блажити тя Богородицу присноблаженую и пренепорочную...“ Иконата била пренесена в олтара на Протатон, където оттогава се почита като главна икона—защитница на светогорската монашеска общност, а келията Успение Богородично е получила днешното си име — „Достойно ест“[12].

Свещените образи на Византия, т. е. най-популярните икони във византийския свят, понякога намират дълголетен живот и обновление в обикновени градове и селища, на значително разстояние от Константинопол и големите центрове, където се изработват и разпространяват. Някои от тях стигат до отделни места или селища, където получават нова мистична натовареност и се свързват с нови чудеса, като в последна сметка стават популярни и с епитета, който добавят към името си, свързан с принадлежността им към определеното селище или манастир[13]. Ярък пример в това отношение са иконите на св. Богородица Кикоитиса и Пелагонитиса, дали убежище на чудодейния култ на съответната икона. От този тип днес са известни иконите на Мадона де ла Виториа в Пиаца Армерина в Сицилия[14]. Тук през XII — XIII в., далеч от какъвто и да било голям център, са били направени около 1300 чудотворни икони на Богородица с детето. Дори в Кипър, където св. Богородица Кикоитиса става най-широко известна, се появява още една икона от този тип — св. Богородица Теоскепсис (Богозащитница) от Калопанайотис[15]. И до днес жителите на Калопанайотис смятат св. Богородица Теоскепсис за „своя“ Богородица. Домашни икони на Богородица Кикоитиса съществували още през късновизантийския период; това се подкрепя и от сведенията на пътешествениците в по-ново време, според които по всички части на Кипър, дори и в селските домове, имало малки стаи за поклонение с по няколко изображения на св. Богородица Кикоитиса, които са правени на място, в работилници[16]. Във византийски брачни документи от края на XIV в. са споменати икони, като част от зестрата, които не са били скъпи[17]. За частни нужди се продавали и малкоформатни реплики на прочутите икони, изработени от друг материал[18]. Всичко това, наред с поклонническата практика, обяснява огромните възможности, които съществували по това време за разпространение на свещените образи на св. Богородица Кикоитиса. Дори и днес в един от най-големите манастири на Атон — Симонопетър, се изработват за поклонници „реплики“ на чудотворната икона на св. Богородица Кикоитиса.

Предложеният анализ за изображението на Богородица Кикоитиса върху оловната иконка от Преслав позволява нейната датировка да се търси най-рано през първата половина на XII в., а някои белези от стилистическата характеристика на изпълнение и особено надписите с издължени капитални букви със серифи дори насочват към началото на XIII в. Подобни съображения изтъкнахме и при опита да стесним хронологическите граници на каменната иконка с Моление в Гетсиманската градина от Преслав във втората половина на XII — началото на XIII в.[19]

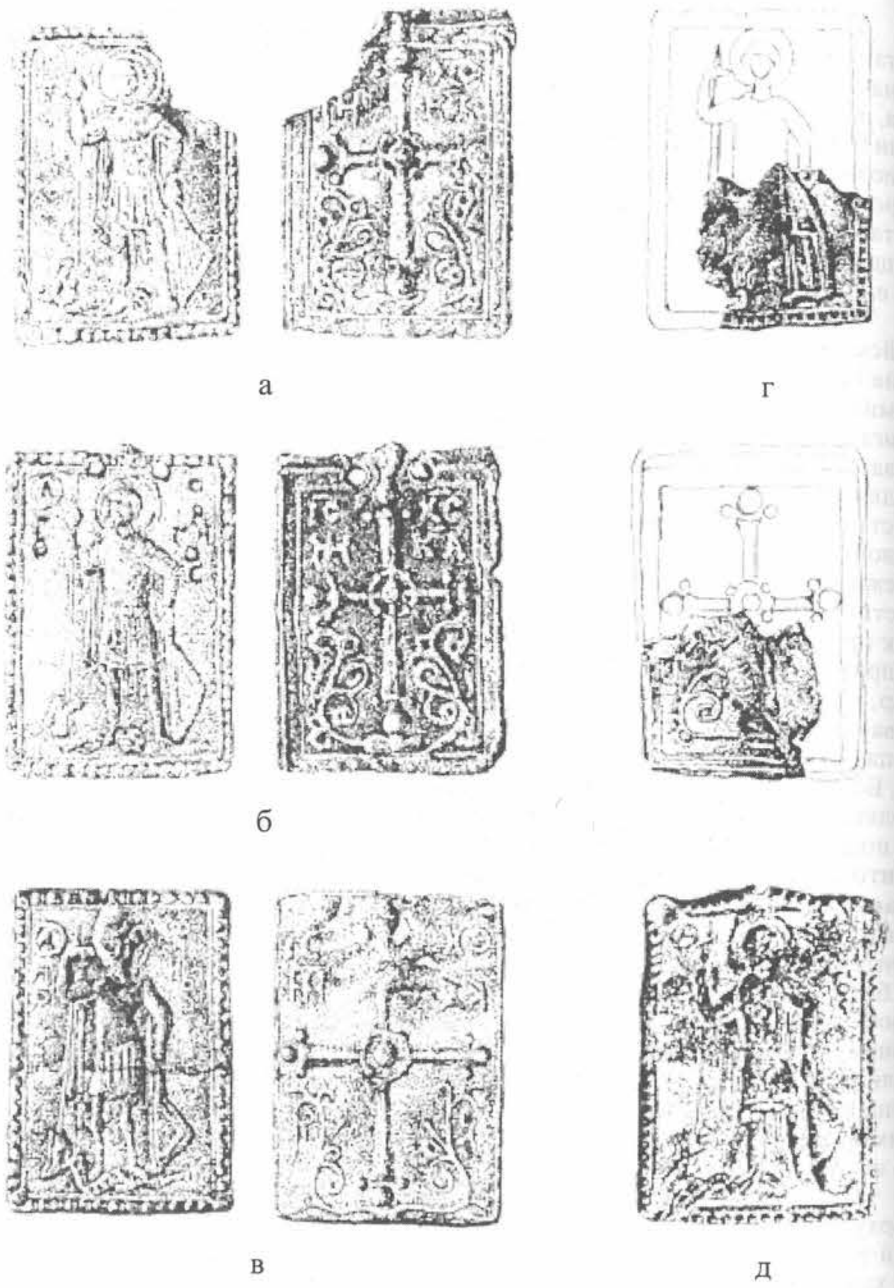

Обр. 7. Двустранни оловни иконки на св. Георги Пешак и Драконоборец и разцъфнал кръст от България (втората половина на XII — началото на XIII в.): а — иконка от колекцията на НИМ; б — иконка от колекцията на НИМ; в — иконка от крепостта Скала, Тервелско; г — иконка от крепостта Скала, Тервелско; д) иконка от крепостта при с. Попина, Силистренско, с неизвестно местосъхранение (по Г. Атанасов)

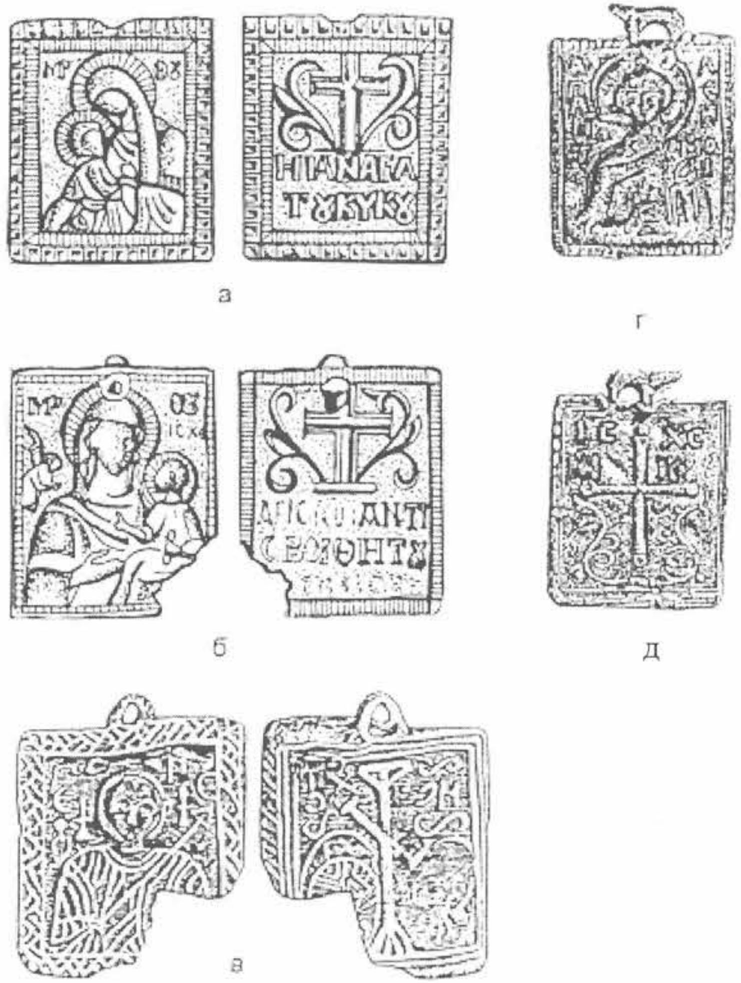

Обр. 8. Двустранни оловни иконки с различни изображения от България: а — иконка с Богородица Кикоитиса и разцъфнал кръст от Преслав (края на XII — началото на XIII в.); б — иконка с Богородица Елеуса и разцъфнал кръст, частна колекция (края на XII — началото на XIII в.); в — иконка със св. Пантелеймон и разцъфнал кръст от колекцията на НИМ (втората половина на XII — началото на XIII в.); г — иконка със св. Георги-войн и разцъфнал кръст от крепостта Рас (Сърбия) (края на XII — началото на XIII в.), (по М. Попович); д — иконка с изображение на Благославящ Христос и Голготски кръст, края на XII — началото на XIII в., лице (частна колекция)

От изключително значение за уточняване на производствената среда и датировката се оказва появата на още 3 оловни иконки от частна колекция, местонамирането на които може най-общо да се локализира в централните части на Южна България. Едната от тях е със св. Богородица Елеуса и разцъфнал кръст с надпис (обр. 8 б), втората е с изображение на Христос Пан-

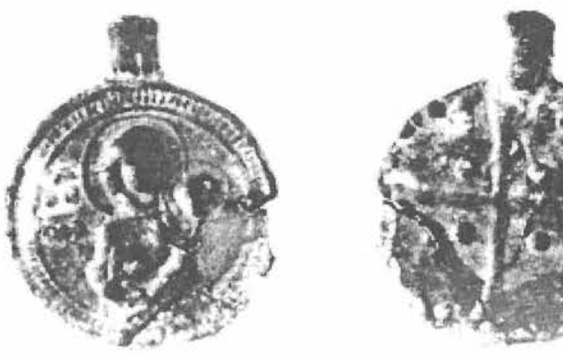

Обр. 9. Двустранна оловна иконка с Богородица Елеуса и разцъфнал кръст, края на XII — началото на XIII в. (частна колекция)

тократор и Голготски кръст с надпис **IC XC NI KA**, а третата е фрагментирана и представя св. Никола от едната и разцъфнал кръст от другата страна. Пълната идентичност в стиловите характеристики на двустранните изображения и надписите безусловно свидетелстват за едно и също ателие, в което са изработени всички тези икони. Известна е още една правоъгълна оловна иконка на Богородица Елеуса със сходни размери, произхождаща от Източното Средиземноморие. Иконката принадлежи към колекцията на Н. П. Лихачев и се съхранява в Ермитажа (ГЭ, инв. № 1146)[20].

В резултат от наблюденията върху стиловите и иконографските белези можем да отбележим, че разглежданата група иконки са специфичен израз на т. нар. в живописта явление „маниера грека", наблюдавано в някои от големите италиански центрове в края на XII — докъм средата на XIII в., при което византийските художествени модели оказват пряко влияние върху късноромантското изкуство[21]. Във връзка с това трябва да обърнем внимание върху редица иконографски белези, ясно откроени върху обособената група иконки. Например лъчистите нимбове, отпуснатите краища на мафория на Богородица, изнасянето на благославящата ръка на Христос встрани от тялото, дългата му брада и др. са характерни детайли за западноевропейската иконография при представяне на образите. Тези особености, въпреки запазените гръцки надписи, характеризират паметниците, създадени в западноевропейска (италианска) среда под влияние на византийското изкуство в споменатия вече период. Примерите за подобна културна симбиоза в живописта са многобройни и добре проучени, докато в приложното изкуство тези елементи не са детайлно разглеждани.

Такъв е случаят и с оловните иконки със св. Георги Пешак и Драконоборец (обр. 7), чийто единствен аналог се явява монументалното изображение на св. Геоелмеон от XIII в., представен като змееборец върху катедралата Каорле[22]. От същата катедрала е известен още един релеф с гръцки надпис и изображение на св. Агатоникос[23]. Разглеждайки два византийски печата, В. Зайбт предлага различни форми на името на гръцки и съответстващите му западни имена — Гилиелмо, Вилхелм, Уилям, установявайки, че във византийската сфрагистика навлизат латински имена на военачалници, трансформирани в гръцки вариант („Господи, помагай на Гилиелмо, магистър и стратег на Селевкия и човек на светия император" и „Гилиелмос, ипатос и стратег")[24]. Именно чрез тези военни, служили в Селевкия или в други провинции на империята, се пренасят отделни иконографски модели и персонажи в латинска среда. Иконографията на светеца върху каменния релеф от Каорле и оловните иконки с изображение на св. Георги Пешак и Драконоборец отразяват изглежда такива двупосочни влияния, проявени в изкуството на Византия и Западна Европа по време на кръстоносните походи.

Към подобни предположения насочват и изборът на оловния материал, техниката на изработка и предназначението на иконките като нагръдни енколпиета, обикновено разпространени сред войнските съсловия. Навярно такъв е характерът на едната група от споменатите творби. Твърде е възможно обаче другата група от разглежданите иконки да е продукция, излязла от манастирски работилници, където се тиражират подобни нагръдни поклоннически творби и с други образи, свързани с култа на светци мироносци или с иконография, възникнала също в смесена среда, където се съчетават източносредиземноморски, итало-византийски или западноевропейски влияния[25].

Ако се опитаме да потърсим по-конкретно центъра за изработка на разглежданата иконка, както и групата, към която тя се отнася, единствено можем да обърнем поглед към оловните ампули и медальони-евлогии, произвеждани в Солун в края на XII — началото на XIII в. (обр. 6). Установените идентични стилови белези между някои от оловните иконки от България и солунските евлогии и ампули в известна степен насочват, че можем да свържем и изработката на двустранните оловни творби именно с манастирските работилници на този голям поклоннически център. По такъв път, като поклоннически знак, трябва да търсим попадането на оловната икона с Богородица Кикоитиса в Преслав. Несъмнено това е станало в следстоличния период на града, т. е. през годините на Второто българско царство.

БЕЛЕЖКИ

[1] Popovic, M. The Fortress of Ras. Beograd, 1999, p. 250, il. 209; p. 348, cat. № 431; Тотев, К. Средневековые византийские свинцовые иконы из северо-восточной Болгарии. (К иконографии Святого Георгия — драконоборца). — МАИЭТ, 7. Симферополь, 2000, 362—369, рис. 1_{1-4}, рис. 3; Атанасов, Г. Свети Георги Победоносец. Варна, 2001, 150—171, обр. 149—151, 153, 155, 156; Тотев, К., Г. Атанасов. Свети Георги Победоносец. Варна, 2001 (рец.) — Археология, 2003, 3; Лазаров, Л. Оловни иконки от Петрич кале край с. Аврен, Варненско. — ИНМВ, 32—33 (47—48), 1996—1997. Варна, 2002, 177—180, обр. 1, 2.

[2] Тотев, К. Средневековые византийские свинцовые иконы..., рис. 1_{5-7}; Атанасов, Г. Цит. съч., с. 141, обр. 138; Бонев, Ст. Творби на металопластиката със светци от Преслав. — В: Преславска книжовна школа, 7 (под печат); Тотев, К., А. Пейков. За една група двустранни кръстовидни оловни медальони от България. — В: Българските земи през Средновековието (VII — XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. Варна, 12—14 септември, 2002 г. — Acta Musei Varnaensis, 4 (под печат).

[3] Аладжов, Ж. Оловен медальон от Карнобатската крепост. — Нумизматика и сфрагистика, 5, 1998, № 1, 102—103; материали от частна колекция, предоставени за публикация на К. Тотев.

[4] Аладжов, Ж. Цит. съч., 102—103; Йотов, В., Г. Атанасов. Скала. Крепост от X — XI в. до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998, 98—100, обр. 75, табл. С — 337, 338; непубликувани материали от разкопките на Ст. Ангелова.

[5] Flemming, J. Byzantinische Schatzkunst. Berlin, 1977, fig.19—24.

[6] Залесская, В. Н. Фессалоникские иконы-евлогии и образки эпохи латинской империи. — Пилигримы, ГЭ. СПб., 2001, 78—82, ил. 2, 3.

[7] Открита е през 30-те години на миналия век при разкопките във Вътрешния град в Преслав, без каквито и да е други данни.

[8] Чудотворный образ. Иконы Богоматери в Третьяковской галерее. М., 1999, с. 56.

[9] Ephraim the Athenian. A Narrative of the Founding of the Holy Monastery of Kykkos and the History of the Miraculous Icon of the Mother of God. Nicosia. Research Centre of Kykkos Monastery, 1996, 6-59.

[10] Пак там, с. 33.

[11] Чудотворный образ..., с. 56.

[12] Попова, Е. Реинтерпретации на чудотворната икона на св. Богородица от Кикос в българската живопис от края на XVIII—XIX в. — Проблеми на изкуството, 1998, № 4, 33—35.

[13] Carr, A. W. Popular Imagery. — In: The Glory of Byzantium. New York, Ed. H. Evans and W. Wixom, 1997, 113—114.

[14] Mannino, P. S. M. La Vergine „Kykkotissa“ in due icone Laziali del Duecento. — In: Roma anno 1300, Atti della IV di Roma „La Sapienza“, Rome, Ed. A. Maria Romanini, 1980, 487—496.

[15] Sotiriou, G. He Kykkioitissa — Nea Hestia, 13, 1939, 3—6.

[16] Ohnefalsch-Richter, M. Hellenika Ethe kai Ethima sten Kypro. Nicosia, 1994, p. 55.

[17] Oiconomides, N. The Holy Icon as an Asset. — DOP, 45, 1991, p. 38; Richard, J. Les Comptes du collecteur de la chambre apostolique dans le royaume de Chypre (1357—1363). Epeteris tou Kentrou Epistemonikon Ereunon Kiprou 1983—1987, p. 14.

[18] Carr, A. W. Op.cit., p. 114.

[19] Тотев, К. Каменни икони от средновековна България. — Археология, 1993, № 1, с.12, обр. 4.

[20] Из коллекции Н. П. Лихачева. Каталог выставки. СПб., 1993, с. 73, кат. № 189.

[21] Лазарев, В. Н. Происхождение Итальянского Возрождения. Т. 1. М., 1956, с. 60.

[22] Lange, R. Die byzantinische Reliefikone. Recklinghausen, 1963, 93—94, № 29.

[23] Пак там, с. 95, № 30.

[24] Seibt, W., M. L. Zarnitz. Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung. Wien, 1997, p. 92, No 2.3.2.

[25] Залесская, В. Н. Цит. съч., 80—81; Bakirtzis, Ch. Byzantine Ampullae from Thessaloniki. — In: The Blessings of Pilgrimage. Ed. R. Ousterhout. Illinois Byzantine studies I. Urbana and Chicago, 1990, Ch. 9, 140—149.

A SMALL BILATERAL LEAD ICON WITH OUR LADY KIKKOITISSA AND A FLOWERING CROSS FROM PRESLAV

Konstantin Totev

(Summary)

The present study discusses an unpublished small lead icon from Preslav whose iconography is exceptionally rare especially among monuments of the Byzantine applied arts — Our Lady from the Kikkos monastery founded on the island of Cyprus by Emperor Alexius I Comnen (1081-1118). The attribution of this work throws light on the more concrete dating of a large group of similar lead icons and to some extent enables one to specify the centres for their production and the ways of their distribution (ill. 7-9).

The icon of Our Lady Kikkoitissa is sized 3,5 × 3,1 cm (ill. 1). In the upper part of its rectangular plate there is a small hole, through which passed the round "кear" used for hanging it. The centre of the pictorial field is occupied by an effigy of Our Lady Eleoussa Dextra. One is captured by the expressive movements of the figures of the Child Christ and Our Lady who participate in the composition forming the iconography of Our Lady Kikkoitissa.

If one tries to locate more closely the place where the icon in question (ill. 1) was made and the group, to which it belongs (ill. 8b), one should take into account the lead ampullae and eulogia medallions which were produced in Thessaloniki in the late 12th and the early 13th century (ill. 6). Their identical stylistic features suggest that such bilateral lead items were created in the monastery workshops of this large pilgrim centre. The conclusion is that the lead icon of Our Lady Kikkoitissa came to Preslav as a token of pilgrimage. Doubtless this happened during the time of the second Bulgarian kingdom (1195-1393) when the city was no longer capital of the country.

ДВА ОЛОВНИ ПАМЕТНИКА ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Живко Аладжов

Този вид паметници — медни и оловни, са известни още от римско време[1]. След император Нерон те се изработват изключително от олово. Тесерите са играели роля на жетони за помощи или милостиня, за входен билет в театрите и баните, за плащане на трапеза. Тесери са ползвали многобройните римски и муниципиални, религиозни и занаятчийски колегии, като с тях заплащали трапезите и получавали хляб и вино. Обикновено на тях са отпечатвани главата на императора или на член от неговата фамилия, разнообразни надписи и цифри, с които се е маркирала серията.

Византийската империя унаследила и съхранила тази римска традиция относно използването на тесери (сфрагидии). На пръв поглед те наистина приличат на оловните печати (моливдовули), но се отличават от тях по помалките размери и дебелина, както и по липсата на канал за прокарване на шнур през ядрото[2]. Досегашният опит показва, че за България са използвани само оловни тесери, които повтаряли напълно златното монетосечене на съответния император, като е възможно за тяхната изработка да са използвани дори същите печати, с които били отсичани монетите в обръщение.

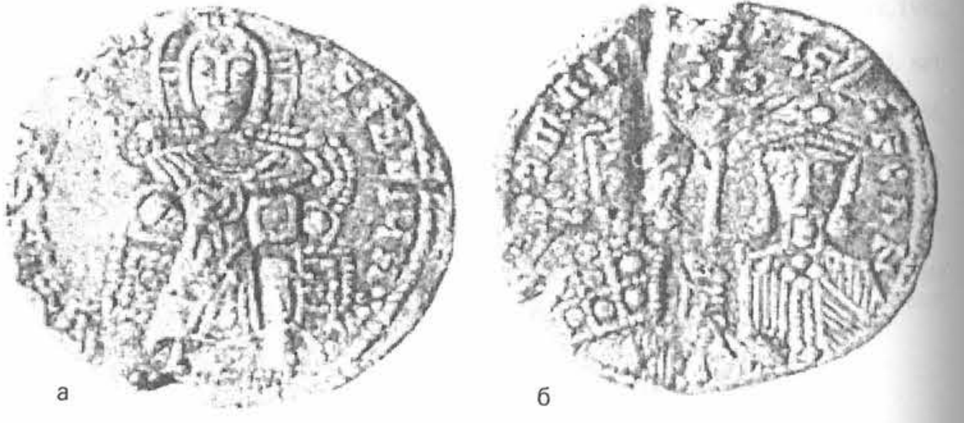
а б

Фиг. 1. Тесера от времето на император Роман I Лакапин: а — Христос на трон (лице); б — император Роман с Христофор (опако)

Тези благотворителни жетони били обикновено раздавани от името на императора и неговата съпруга или от друг член на семейството. Тесери (сфрагидии) били раздавани не само на бедните в Константинопол, но и на поканените на тържествените церемонии във византийския императорски двор. Очевидно за гостите там те са имали значението на пропуск или на талон за получаване на подарък — практика, добре известна от описанието на дворцовите церемонии и която най-пряко ни насочва към паметниците от Вèлики Преслав.

Първият паметник се отнася към времето на император Роман I и сина му Христофор, т. е. най-общо времето на Константин VII (921—931). Той

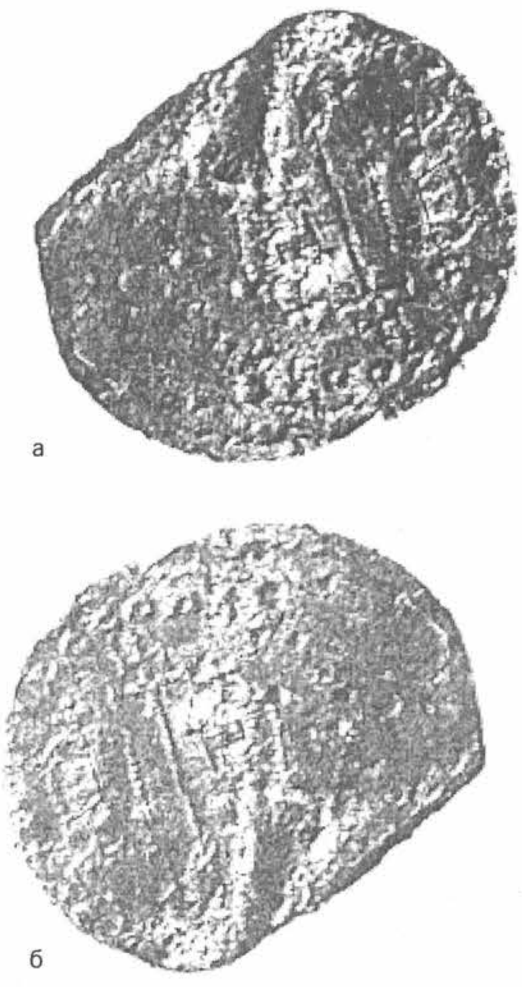
а
б

Фиг. 2. Тесера от времето на император Василий II Българоубиец: а — бюст на Христос (лице); б — Василий II с Константин VIII (опако) бе публикуван от Ст. Бонев като оловен монетовиден паметник[3]. Определянето му като тесера дължим на П. Георгиев[4]. Досега са изказани две предположения за събитията, които са довели до донасянето му в Преслав.

Според П. Георгиев той е бил донесен от някой търговец, а комплекса, в който бе намерен, той определя като хан или тържище.

Ст. Бонев в няколко свои работи доста справедливо (според мен) защити аристократичния характер на комплекса до т. нар. „църква на каменаря“. Тогава аз допуснах втора възможност за тази тесера[5]:

През 921—923 г. се разгаря война между България и Византия. В хода на тази война се стига до лична среща на цар Симеон Велики и император Роман I Лакапин, която се състояла на 9 септември 923 г. в Константинопол. Може би някой от участниците в тази среща е участвал и в нейната подготовка и е пребивавал в Константинопол. След като се върнал във Велики Преслав, той може би донесъл тесерата като спомен от размирните, но велики времена от есента на 923 г.

Според мен съществува и още една възможност. След смъртта на Симеон Велики през октомври 927 г. за Константинопол заминала тайна мисия, която да подготви траен мир с Византия и да се договори за сватбата на новия български владетел — цар Петър с внучката на император Роман — Мария[6]. Представителството се ръководело от Георги Сурсувул, който бил вуйчо на младия цар. Следователно е много възможно тази тесера да е донесена от някой участник в мисията, а защо не и от самия Георги Сурсувул. Нещо повече, той може да е и собственик на това имение, което заема едно от най-хубавите места в м. Селище.

Вторият паметник[7] бе открит при разкриване на част от най-вътрешната (трета) крепостна стена, която опасвала царските дворци и палатите на патриарха и на по-първите сановници на държавата. Тази оловна тесера е от времето на император Василий II Българоубиец.

Тя представлява оловна пластинка с неправилна овална форма с размери — 33 × 28 мм и дебелина 3 мм, като в долния си край е орязана. Върху пластинката се разчитат следните изображения: лице — бюстово изображение на Христос с кръстат нимб, като подробности от облеклото и околовръстен надпис не се забелязват; опако — представени са 2 допоясни изображения на владетели, помежду им — патриаршески кръст. Лявата фигура е с кръгла брада и държи кръста по-високо; и двете фигури са със стеми с кръста и пропендулии. От околовръстния надпис се разчита BASIL C CONSTA... И при този паметник липсва канал за шнурче, за да се приеме, че това е моливдовул. Изображенията са идентични на златните номизми на император Василий II и Константин VIII[8], но ядрото е с по-голям диаметър и доста по-тънко от тези на печатите, което е довело по-лошото отпечатване на образите. Подробности от облеклата, както посочихме по-горе, и при двамата владетели не личат, а в долната част изображенията въобще не са излезли, тъй като при удара печатът леко се е подхлъзнал.

Според характерните си белези тази тесера може да се свърже с времето на Василий II и Константин VIII, т. е. преди 1025 г. Знае се, че Преслав е бил завладян повторно от византийците през 1000 г.[9]; тази опорна година ни дава възможност да датираме новооткрития паметник в периода 1000—1025 г. Очевидно през това време някои от преславските велможи и първенците на града са водили активни преговори с Василий II или с неговите военачалници, може би по предаването на града[10], като по този повод са пребивавали в Константинопол, където са били надарени с височайшата милост на императора, но не са се възползвали от тесерата по предназначението й, донесли са я във Велики Преслав, за да остане ням свидетел за това трудно и драматично за България време. Втората възможност е някой търговец да е бил в Цариград в тези размирни времена, но тя ми се вижда по-малко вероятна поради сложната политическа ситуация.

БЕЛЕЖКИ

[1] Фьодорова, Е. В. Латинская эпиграфика. М., 1969, 236—237.

[2] Бонев, Ст. Оловна монетовидна находка от Преслав. — Нумизматика, 1986, № 4, 31—34.

[3] Пак там.

[4] Георгиев, П. Византийски знак-печат от X в. в Преслав. — Археология, 1989, № 1, 41—46.

[5] Аладжов, Ж. Войната на цар Симеон от 921—927 г. срещу Византия и няколко български паметника (под печат).

[6] Божилов, И., В. Мутафчиева, К. Косев, А. Пантев, Ст. Грънчаров. История на българите. С., 1983, с. 61.

[7] Аладжов, Ж. Новооткрита средновековна тесера от времето на Василий II. — Нумизматика и сфрагистика, 4, 1995—1997, 99—101.

[8] Goodaecre, H. A. Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire. London, 1960, p. 217.

[9] Йорданов, И. Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993.

[10] Пак там.

TWO LEAD TESSERAE FROM VELIKI PRESLAV

Zhivko Aladzhov

(Summary)

Two lead tesserae are discussed, found during archaeological campaign in Veliki Preslav. The paper explores the main characteristics, and distinguishing features of this kind of artifacts during the Middle Ages. The probable events causing their appearance in Veliki Preslav are also discussed, and some hypotheses concerning the historical personages related to these events and tesserae are presented.

ПРИНОС КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА ПРЕСЛАВСКАТА РИСУВАНА КЕРАМИКА

Станислав Станилов

След монографията на Кр. Миятев, издадена през 1936 г.[1], не е излизало общо проучване върху тази наистина елитарна проява на старобългарската култура. Причината е изчерпателният за времето си анализ на наличния материал, поради което откритите по-късно паметници се коментират само в неговия контекст, с отделни бележки за новото в тях. Интересното е, че тези бележки се отнасят за един или друг проблем, но в общи линии избягват да дават оценка на материала като комплекс. Единствен Н. Мавродинов[2] в поостарялото вече изследване за старобългарското изкуство опонира на някои тенденции в аргументите на Кр. Миятев, но в твърде стеснени параметри.

Всъщност след издаването на монографията на Кр. Миятев е натрупан доста нов материал, който позволява не само нови тълкувания, но и преки поправки на неговите концепции и заключения. Публикациите на новите паметници обаче не носят особено валидни нови идеи, главно защото никой от специалистите след Миятев не се е заел с комплексно изследване на цялата рисувана керамика, с анализ и типлогия на детайлите. Изчерпателните проучвания на Тотю Тотев обособяват в отделна тема иконата[3] и предизвиканата от тези проучвания дискусия за нейния генезис е най-добрият пример за подобен подход. В дискусията Н. Овчаров[4] критикува тезата на Т. Тотев за произхода на рисуваната керамика от Велики Преслав, основавайки се на наблюдения единствено върху човешките изображения, които обаче представляват само една част от репертоара на преславските художници, и то съвсем не тази, която би могла да даде съществен резултат в това отношение. Аз възприемам явлението като цяло, а отделните репертоарни групи за взаимосвързани. При такъв подход най-важна за анализа остава стилистиката и резултат в решаването на подобни проблеми може да даде предимно нейното изследване. Една модерна оценка на целия събран досега материал ще предизвика появата на монография, подобна на тази, която преди повече от 60 години написа Кръстьо Миятев.

В тези бележки предлагам разсъждения върху присъствието на един орнаментален детайл, който заема особено място в изследването на преславската художествена керамика. Става дума за орнаментални мотиви с т. нар. „щриховани листа“ или листа с щриховани бордюри, което май е поправилно. Първи обръща внимание на тяхното присъствие Н. Мавродинов с кратка бележка, че „...т. нар. „водни листа“ с вертикално развити палмети и полупалмети носят типично арабски черти — листа, които израстват от листа, щриховани бордюри и прочее“[5]. Никъде обаче не са посочени аналогии на тези листа с щриховани бордюри в арабския декоративен арсенал, а вместо това са споменати щрихованите бордюри по кана № 5 от съкровището от Наги сент Миклош и тези по металните пластини на унгарските чанти от X в. В публикацията си върху новооткритата апликация от конска сбруя, чиито орнаментални мотиви са изпълнени с подобен маниер, Ст. Витлянов[6] също забелязва, че орнаментиката на преславската рисувана керамика представя подобни бордюри, с обяснението, че те са характерни за старобългарското изкуство. Тук трябва да се каже, че орнаменталните мотиви от листа с щриховани бордюри са сравнително редки както за рисуваната керамика, така и за художествения метал. Всъщност най-развитата система от такива мотиви се намира върху унгарските пластини за чанти (обр. 1), от които са известни двадесетина екземпляра. Там несъмнено щрихованите бордюри, щрихованите полета и връзки в разклоненията на палмети и ластари образуват не само морфологична, но и стилова група, в която влизат освен въпросните пластини за чанти[7], също и характерните двойки дискове за украса на коса[8], украси за дрехи[9], различни украси на саби[10], сребърната чаша от Земплен[11] и сребърната купа от Кетпо[12]. Паметниците на художествения метал от България са сравнително малко — след апликацията за конска сбруя (обр. 2_1) могат да се споменат бронзовата пластина с безкрил грифон (обр. 2_2), открит от Димитър Овчаров[13] при крепост-

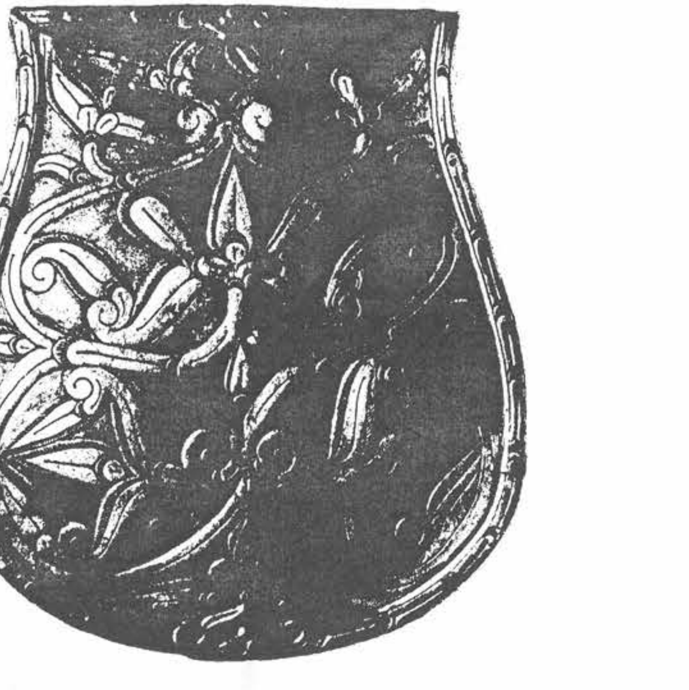

Обр. 1. Унгарска пластина за чанта от Ракамаз (по К. Мещерхази)

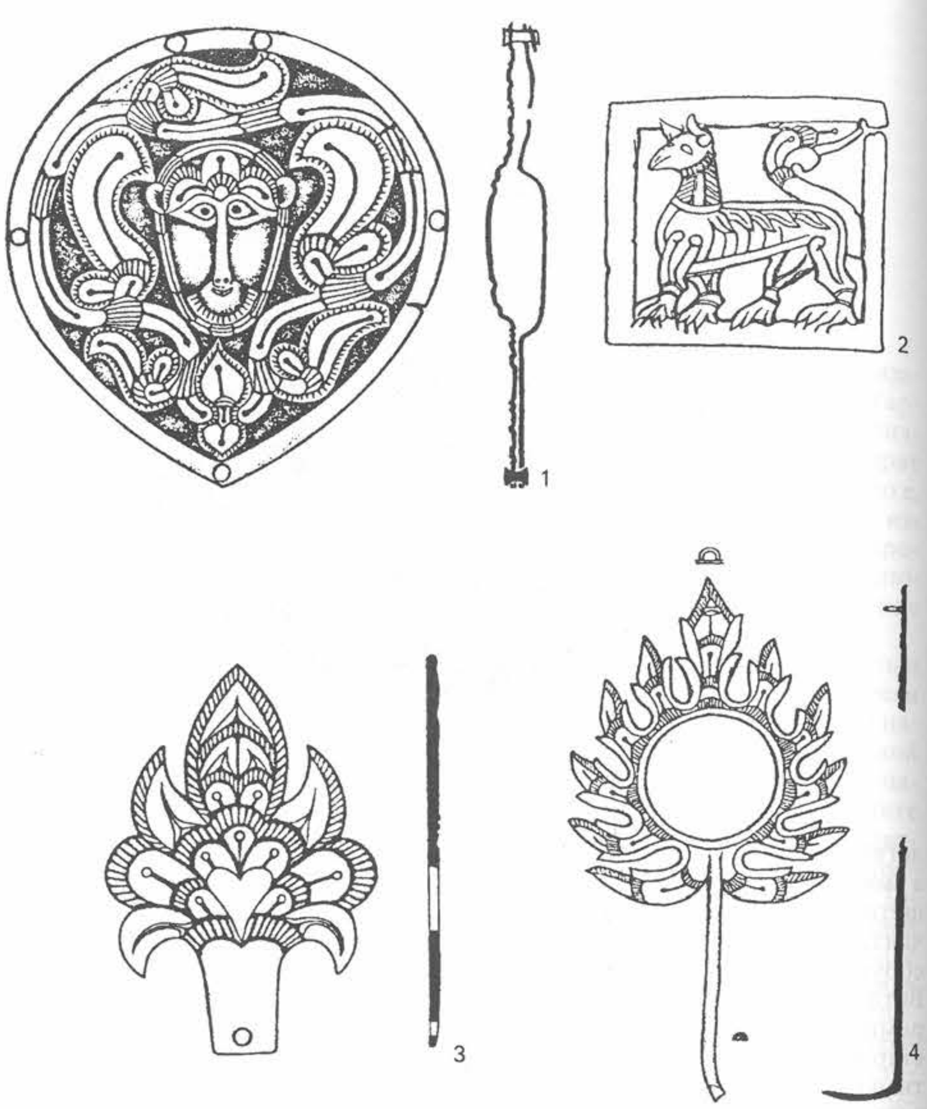

Обр. 2. 1—4 сребърни и бронзови украси в стил листа с щриховани бордюри от Велики Преслав

ната стена, бронзовият позлатен пандантив (обр. 2_3) с неизвестно местонахождение от Вътрешния град[14], бронзовата част на кандило (обр. 2_4), открито от Тотю Тотев в манастира[15] и незначителен брой обкови за колани[16].

Особено място тук заема орнаменталният мотив върху токата и накрайника на колана от каменния саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска. Контурираните листа там са тиражиран детайл от релефно изразен орнамент на пластините за чанти и това показва, че старобългарските ате-

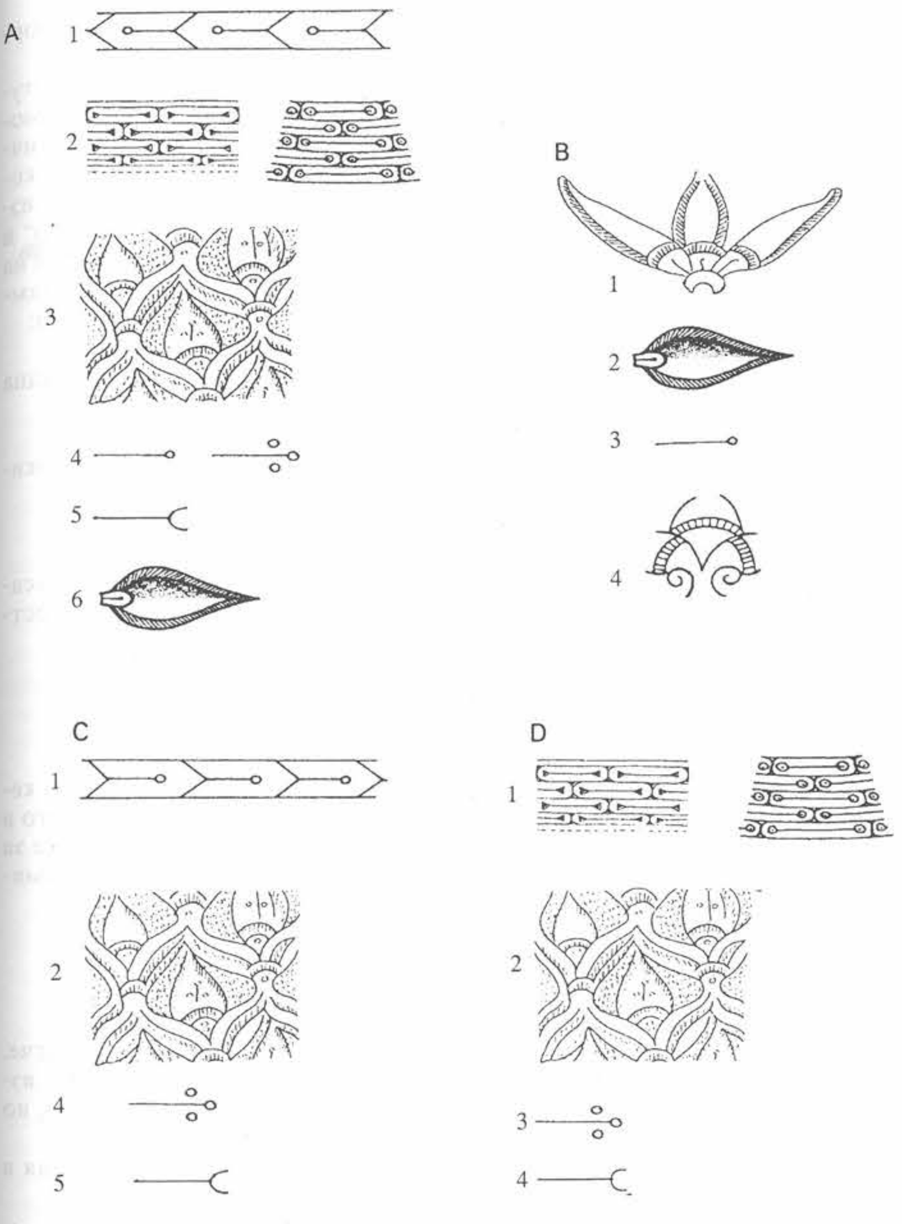

Обр. 3. Сравнително табло на съчетанията от мотиви:
А — мотиви, общи за художествения метал на разселващите се унгарци и на ислямското изкуство в Абасидския халифат (по К. Мещерхази); В — мотиви, общи за художествения метал на разселващите се унгарци и преславската художествена керамика (по К. Мещерхази); С — мотиви от художествения метал на разселващите се унгарци, които липсват в орнаментиката на преславската художествена керамика; D — мотиви на художествения метал на разселващите се унгарци, които липсват в орнаментиката на групата старобългарски паметници в стила листа с щриховани бордюри

лиета използват художествения арсенал на стила листа с щриховани бордюри, за да създадат нови мотиви[17].

В изследването ми за художествения метал в старобългарската култура през християнския период[18] паметниците, украсени с орнаментални мотиви с щриховани бордюри на листата, са обособени в отделна стилистична група под същото име. Преди да завърша изследването, унгарският колега К. Мещерхази[19] издаде една студия, посветена на връзката между изкуството на унгарците от времето на т. нар. „завоюване на отечеството“ и абасидско-иракското изкуство. В нея той отдели 6 орнаментални мотива на художествения метал на разселващите се унгарци, характерни и за islямското изкуство на Абасидския халифат, които представям тук (обр. 3 A):

1. Бордюр от стреловидни форми с линия и точка (кръгче);
2. Линия с точка (кръгче) или триъгълник в двата края в елипсовидна лентичка;
3. Палметна мрежа;
4. Линия с точка (кръгче) в единия край или същата линия, но фланкирана още от 2 точки;
5. Линия с полукръг в единия край;
6. Листо с щрихован бордюр.

К. Мещерхази прави най-дългия коментар за родството между украсата на преславската рисувана керамика и украсата на унгарския художествен метал, в което формулира четири общи белега (обр. 3 B):

1. Палметата;
2. Щрихованите бордюри на листата;
3. Линията с точка;
4. Завършване на клонката с полукръгла защрихована линия.

Първият белег е прекалено общ, понеже палметите в преславската керамика са твърде разнообразни, а последният не е съвсем верен, защото в преславската керамика се среща само веднъж. Ако продължим опитите за сравнение, ще видим, че в орнаменталния арсенал на преславската керамика (обр. 4) липсват (обр. 3 C):

1. Бордюрът от стреловидни форми с линия и точка;
2. Палметната мрежа;
3. Линията с кръгче, фланкирана от две кръгчета;
4. Линия с полукръг в единия край.

Остават като общи белези щрихованият бордюр и линията с кръгче. Тук трябва да се отбележи, че групата паметници от художествен метал, изпълнени в този стил, са значително по-близки до унгарските паметници, но и те в определена степен се различават от тях чрез (обр. 3 D) по:

1. Липсата на линия с точка (кръгче) или триъгълник в двата края в елипсовидна лентичка;
2. Липсата на палметна мрежа;
3. Липсата на мотива линия с точка (кръгче), фланкирано от 2 кръгчета;
4. Липсата на линия с полукръг в края.

Тук трябва да се обърне внимание, че липсва и бордюр от стреловидни форми, но на апликацията за конска сбруя от Велики Преслав стеблата на палметния повлек са третирани с подобни редуващи се форми (обр. 2_1). На фона на изключително разнообразната трактовка на орнаменталния арсенал върху унгарските паметници, старобългарските изглеждат съвършено скромни. Затова пък, като изключим звънящата апликация за конска сбруя, те украсяват вещи (обр. 2_{2-4}), каквито в староунгарската култура липсват.

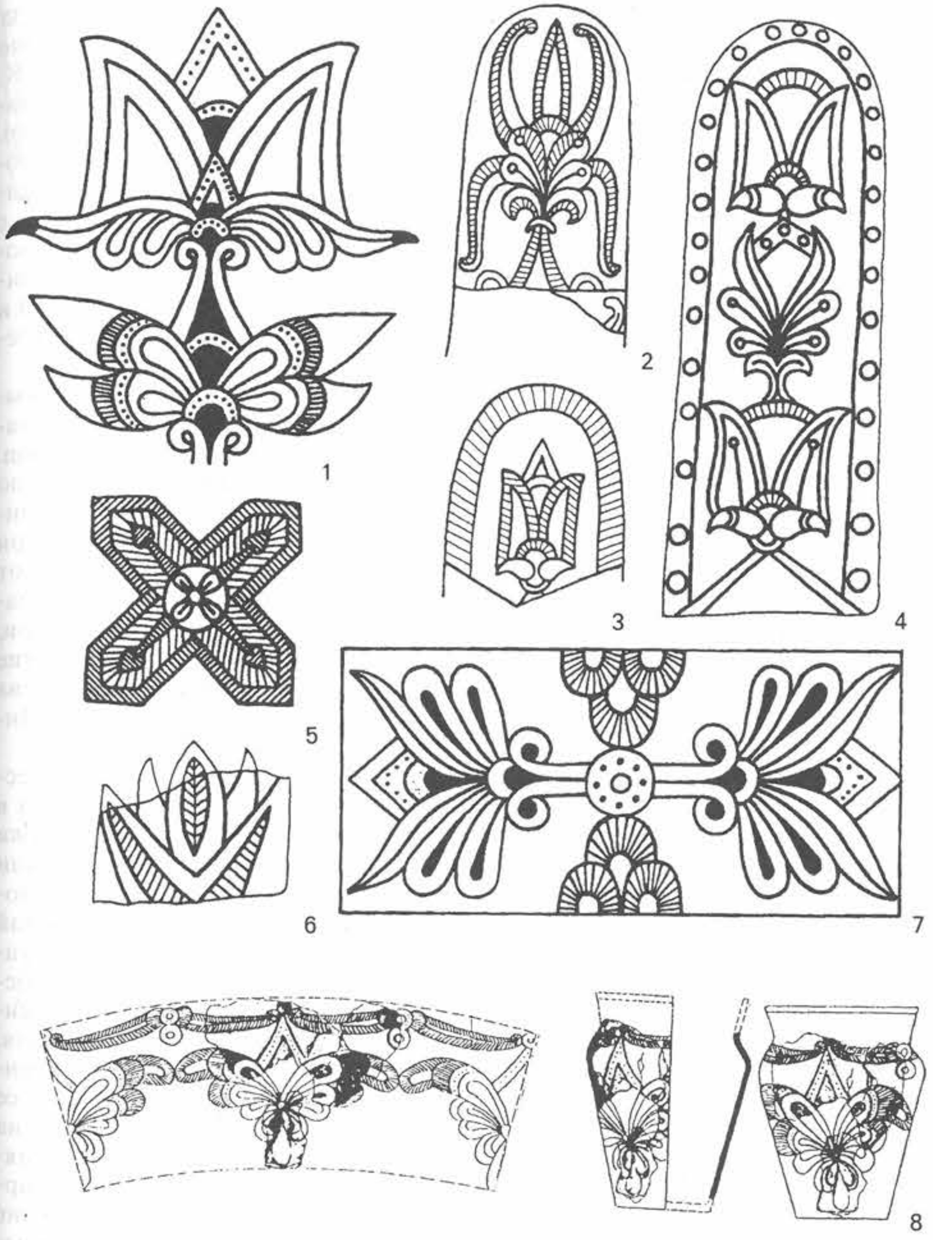

Обр. 4. 1—8 преславска керамика с щриховани полета в орнаменталните мотиви

След подобни сравнения възниква въпросът: откъде идва орнаментът на щрихованите листа в преславската рисувана керамика? Предварително трябва да обърнем внимание на едно донякъде погрешно впечатление на К. Мещерхази. Щрихованите листа и линията с точка (кръгче) в края не са характерен белег на художествената керамика, защото се срещат спорадично. Нещо повече — във вид, който при добро желание може да се сравни с мотивите на староунгарския метал, орнаментиката им е представена в единични случаи. Подбраните в предложената тук таблица (обр. 4_{1-8}) заедно с чашата от манастира почти изчерпват наличния материал. Само един е мотивът, при който орнаментиката е построена с активното участие на щриховани бордюри и линия с точка (кръгче) (обр. 4_2). При гърнето (обр. 4_8) и чашата[21] от манастира обаче, където щрихованите полета на листата преобладават, тази линия липсва.

Идеята, че щрихованите листа и линията с точка са белези на ислямското изкуство в халифата на Абасидите, не е лишена от съдържание, макар да не може да се представи необходимият брой паралелни паметници. Смята се, че щрихованият бордюр, който се среща в малко по-друг вид по паметниците на средноазиатския художествен метал от времето на сасанидите, е преминал в ислямското изкуство и наистина има отделни примери за това, като посочените от К. Мещерхази кана от Павловка и блюдо от Мерв. Тук е много важно, че по откритите в Константинопол (обр. 5—6) паметници на рисуваната керамика[22] изобщо липсват щриховани бордюри, листа и полета. Там рядко се среща линията с точка, и то само като участие в несвързани органически елементи на бордюр. Такава орнаментика липсва и в посочените от Иванка Акрабова-Жандова примери с керамика от Нишапур (обр. 7), пазена в музея „Метрополитен“ в Ню Йорк[23].

С други думи, влиянието на стила на щрихованите листа върху преславската керамика не може да се е появило от Константинопол. Затова в спора за пътя на рисуваната керамика към Преслав той не може да служи като аргумент за доказване, дали тя се появява през Константинопол, или направо от центровете на „Изтока“. Това понятие слагам в кавички, защото смятам, че то винаги трябва да има конкретен израз. В нашия случай трябва да се отбележи, че не е възможно прякото влияние и на стила на унгарските пластини за чанти, чиито белези в края на X и през XI в. се забелязват и далеч на изток — в Киевска Рус и в художествения метал на конните номади от късния период — печенеги и кумани[24]. Обикновено се смята, че този стил разпространяват арабски майстори, които го пренасят от центровете на абасидското изкуство и за най-убедителното доказателство се приема откриването на калъпите за леене на обкови за колани с надписи на куфическо писмо от Киев[25]. На равнището на сегашните ни познания смятам за сигурна появата на белезите на стила на щрихованите бордюри върху орнаментиката на рисуваната керамика за резултат от косвеното влияние на унгарския художествен метал във времето на неговия ранен; все още неразвит достатъчно период от края на IX — началото на X в. По тази причина в керамичната орнаментика проникват някои от елементите, докато други изобщо липсват. Същото се наблюдава и при немногобройната група паметници на художествения метал. Предполагам, че звънящата апликация за конска сбруя, открита от Ст. Витлянов, най-вероятно не е дело на български майстор, а е попаднала тук от унгарци или печенеги.

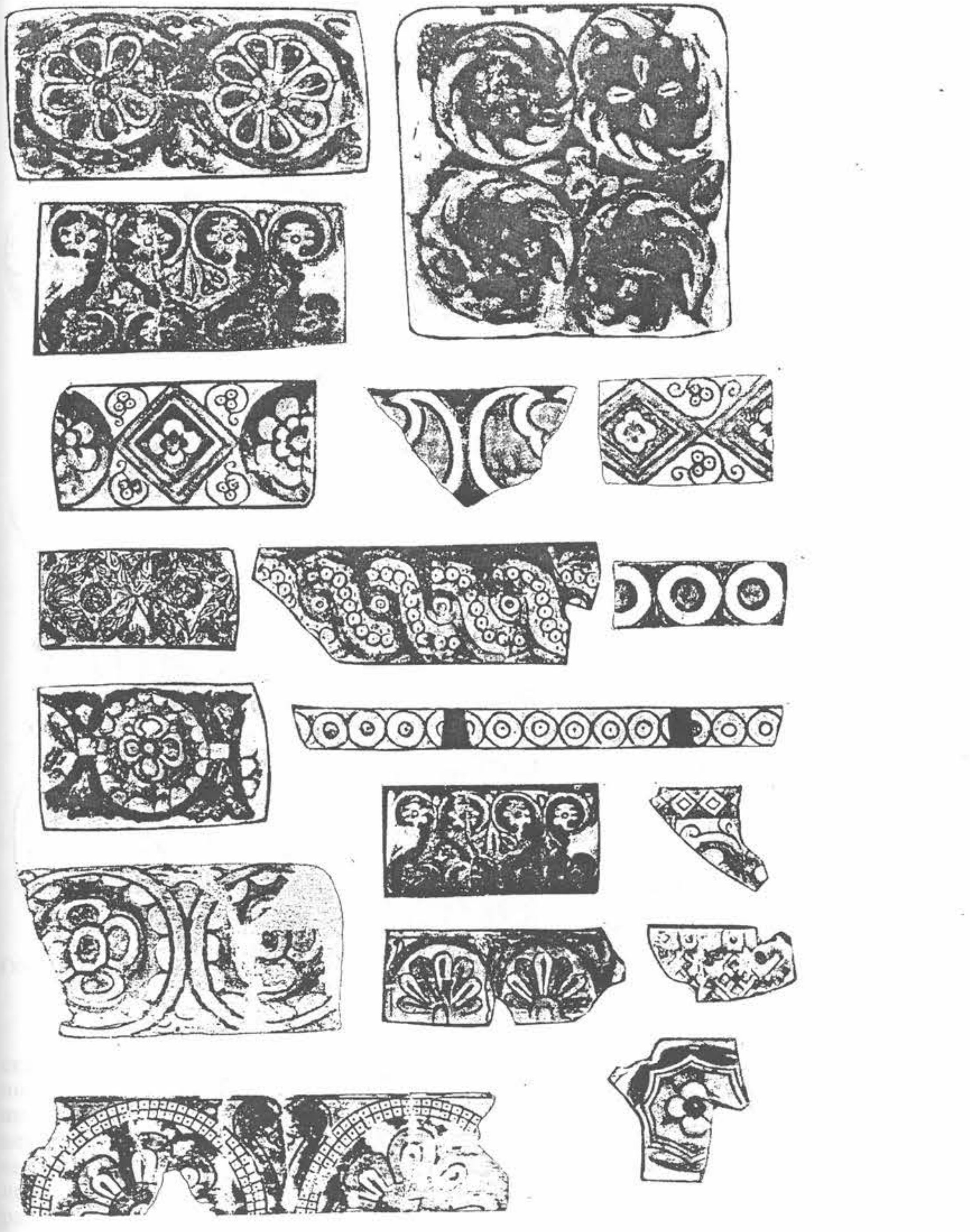

Обр. 5. Художествена керамика от Константинопол

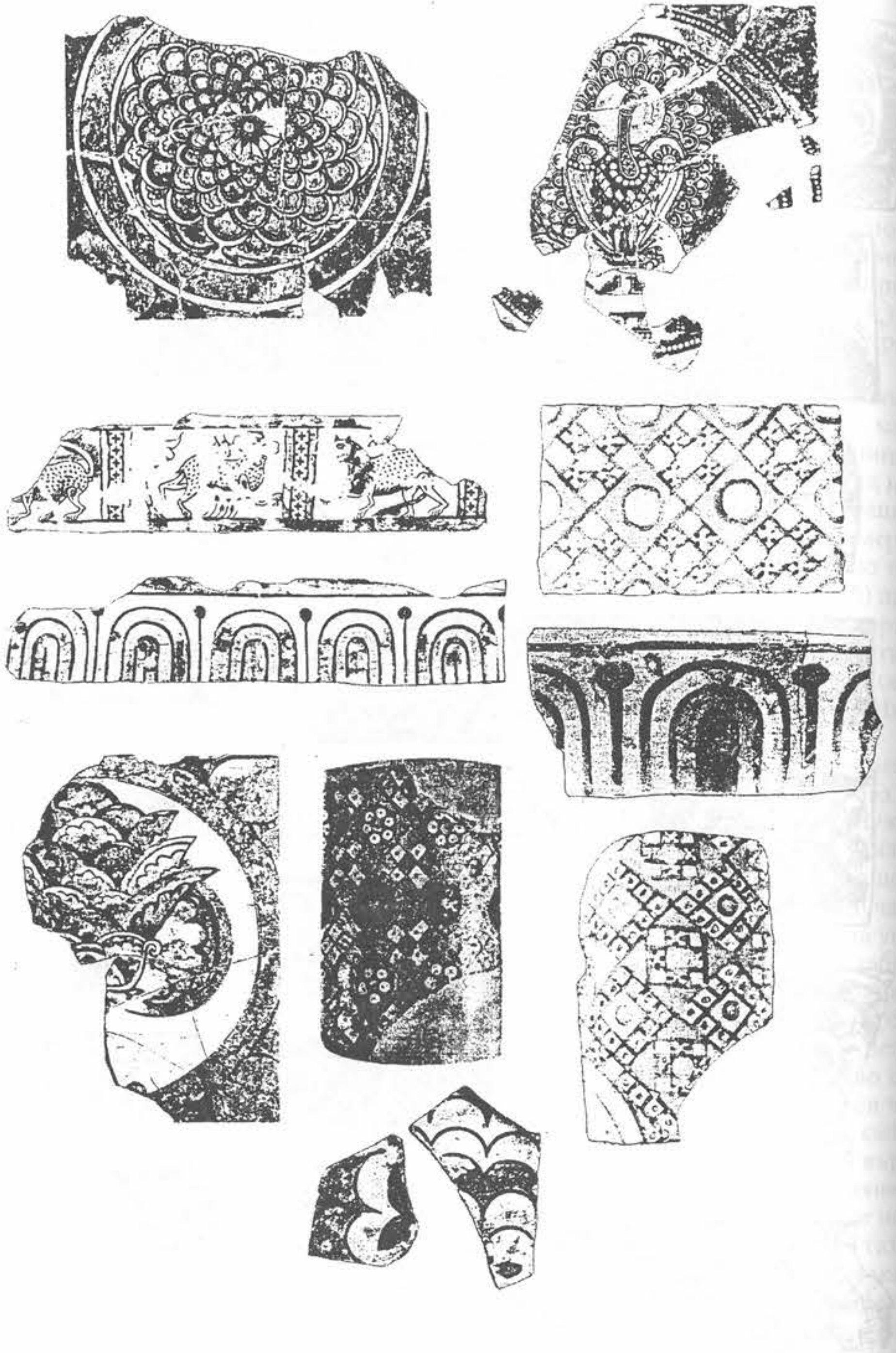

Обр. 6. Художествена керамика от Константинопол

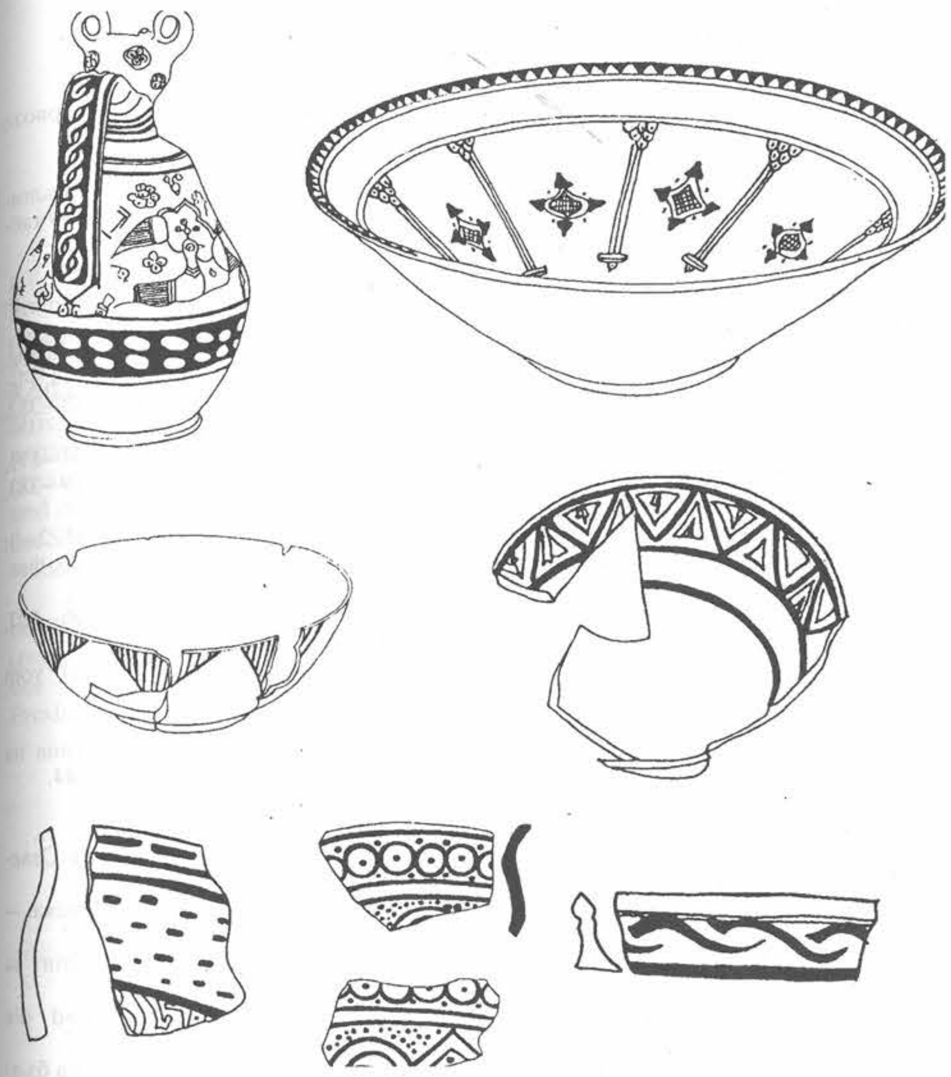

Обр. 7. Художествена керамика от Нишапур

Вследствие на горното наблюдение може да се допусне, че преславската художествена керамика във вида, в който сега я познаваме, на различни стъпала от развитието ѝ е изпитвала различни влияния. Струва ми се също, че ако се изследват детайлно известните групи паметници от различни центрове и се направи прецизно сравнение на техните параметри по отношение на стила и орнаменталния арсенал, може да се отговори с доста голяма увереност на въпросите за произхода на различните производства, разпространението и особено за развитието им.

БЕЛЕЖКИ

[1] Миятев, К. Преславската керамика. С., 1936.

[2] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, 250—253.

[3] Тотев, Т. Керамичната икона в средновековна България. С., 2001.

[4] Овчаров, Н. (рец.) Т. Тотев. Керамичната икона в средновековна България. С., 2001, Академично издателство „Професор Марин Дринов", 100 с.+ 99 табла. — Археология, 2002, № 2, 56—59.

[5] Мавродинов, Н. Цит.съч., с. 252.

[6] Витлянов, Ст. Интересна творба на старобългарската торевтика. — В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 209—214.

[7] Fodor, I. (Ed.). The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Budapest, 1996, 70—73, Fig. 1—2; 88—89, Fig. 11—12; 112—113, Fig. 1; 126—127; 177—178, Fig. 1—3; 282—284, Fig. 1; 294—296, Fig. 1; 279, 307—308, Fig. 1; 360—368; 381, 388—382, Fig. 1.

[8] Пак там, 92—93, фиг. 18; 128, фиг. 1; 149, фиг. 5; 163—165, фиг. 1; 168—171, фиг. 1; 179—180, фиг. 1; 196—197, фиг. 2; 217—218, фиг. 4; 286, фиг. 1—2; 379—383, 394, фиг. 2.

[9] Пак там, 84—85, фиг. 1,2,7; 115, фиг. 7; 122—123, фиг. 5; 132—133, фиг. 2—3; 185—186, фиг. 1—3; 198—200, фиг. 1—3; 215, фиг. 1; 278—279, фиг. 4; 284—285, фиг. 3—4.

[10] Пак там, 79—81, фиг. 6—7; 86—87, фиг. 9—10; 96—98, фиг. 23—25; 106—107, фиг. 41—44; 113—114; 121—122, фиг. 2; 289, фиг. 1; 292—293, фиг. 1.

[11] Budisky-Kricka, V., N. Fettich. Das altungarische Fürstengrab vom Zemplin. Bratislava, 1972, 81—90, 165—167, Abb. 9—11.

[12] Fodor, I. Op.cit., 236—237, Fig. 1—2.

[13] Овчаров, Д. Разкопки и проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. — Плиска—Преслав. 4. С., 1985, 155—156, обр. 44.

[14] Мавродинов, Н. Цит. съч., 231, обр. 276 (горе вляво).

[15] Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. С., 1998, табл. XXXIV$_1$.

[16] Непубликувани, документирани във фондовете на различни музеи в Североизточна България.

[17] Инкова, М. Коланът от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска. — Плиска—Преслав, 8. Шумен, 2000, 64—66, обр. 16.

[18] Под заглавие: „Художественият метал на Златния век IX — XI в. Опит за емпирично изследване", предвидено за печат през 2005 г.

[19] Mesterhazy, K. Die Kunst der Landnahmenden Ungarn und die abbasidisch-irakische Kunst. — Acta Archaeologica, 49, 1997, 385—418.

[20] В специалната литература се употребява непреводимото по смисъл на български език немско съчетание „Landnahmezeit".

[21] Тотев, Т. Цит. съч., табл. LVI$_{1-2}$, LVII$_{1-3}$

[22] Миятев, К. Цит.съч., 118, обр. 80; 119, обр. 81; 120, обр. 82; 121, обр. 83; Byzance. L'art byzantin dans le collections publiques francaises. Paris, 1992, 389, Fig. 296A—C; 391, Fig. 297A—I.

[23] Жандова, И. По следите на рисуваната керамика преславски тип в музея „Метрополитен" в Ню Йорк. — Преслав, 4. С., 1993, 108—120.

[24] Орлов, Р. Среднеднепровская традиция художественной металообработки в X—XI вв. — Культура и искусство средневекового города. М., 1984, 32—52 и цит. лит.

[25] Сагайдак, М. А. Давнокиївский Поділ. Київ, 1991, 91—94, рис. 48—49.

BEITRAG ZUM STUDIUM
DER BEMALTEN KERAMIK AUS PRESLAV

Stanislav Stanilov

(Zusammenfassung)

Der Autor stellt einen Vergleich der Anwendung des Stiles der Strichründer auf den gut bekannten ungarischen Taschenplätten auf einer Seite und auf der hochwertigen bemalten Keramik aus Gross-Preslav dar. Dieser Vergleich zeigt, dass auf der Keramik diesen Stil sehr begrenzt benutzt wurde. Auserdem fehlen Keramikbeispiele mit diesen Motiven aus Konstantinopel und Nischapur. In dem Artikel sind die wichtigste altbulgarische Metallfunde eingeführt, die mit Strichründer verziert sind. In diesem Zusammenhang ist einen Aufsatz des ungarischen Archäologen Karoly Mesterhazy erwähnt, in dem er gemeinsame ornamentale Motiven in der Kunst der Landnehmenden Ungarn auf einer Seite und des abbasidischen Halifats auf anderer Seite sucht. Seine These heiβt, dass der Stil der Strichründer von arabischen Handwerker unter den Steppennomaden verbreitet worden ist.

Zum Schluss meint Stanislav Stanilov, dass der Stil der Strichründer auf der bemalten Keramik aus Gross-Preslav nicht aus Konstantinopel oder Nischapur (resp. aus Byzanz oder Nahen Osten) kommt, sondern wird unter dem Einfluss des altbulgarischen Kunstmetalls in bestimmten Zeitpunkt ihrer Produktionsentwicklung angewendet.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА КОЛАНИТЕ С ВЕРТИКАЛНИ РЕМЪЦИ ПРЕЗ ХРИСТИЯНСКИЯ ПЕРИОД НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Мариела Инкова

С унищожаването на Втория аварски хаганат на Средния Дунав изчезва модата на коланите с допълнителни висящи ремъци. С разселването на унгарските племена в същата зона се появява коланът с плътен ред от апликации по основния ремък[1]. Запазените цели комплекти от некрополите на първото и второто поколение унгарци сочат категорично липсата на свободновисящи вертикални ремъци. Фрагментарните засега данни от земите на българите подсказват идентична картина. Такива липсват и за коланните гарнитури на населението на Хазарския хаганат от VIII—IX в. и на древна Русия от X—XI в. Възможно изключение от тази практика е реконструираният от Т. Макарова и Св. Плетньова колан със сребърни с позлата и ниело апликации от Саркел, датиран с монети в първата половина — средата на X в. (обр. 1)[2]. Без да обръщаме специално внимание, веднага трябва да посочим, че представената от авторите възстановка е доста проблематична. Ако се отчетат броят на накрайниците и стилово-морфологичните характеристики на апликациите, структурата на колана би могла да повтори унгарския модел от широки и тесни апликации и вътрешен, декориран с метални обкови, закопчаващ ремък. В този смисъл в широкото пространство от Средния Дунав до Южен Сибир се възприема един, макар и в различни варианти, модел на колан.

Въпреки това няколко паметника, открити във Велики Преслав и прилежащата зона, поставят във фокуса на нашето внимание въпроса: възможно ли е в земите на Първото българско царство през X в. да са носени и колани със свободни вертикални ремъци? През 1948 г. при разкопки „в останки от градеж на запад от стената на парадната зала на Големия дворец“ били открити три еднакви дълги накрайника, два по-малки и същевременно по-широки, още един ажурен, една сърцевидна и две правоъгълни апликации (обр. 2 и 3$_{1, 7}$)[3]. Фактът, че са намерени на едно място, дава основание на Н. Мавродинов да ги публикува като „цял коланен комплект“. Веднага трябва да отбележим, че не е изключено те да представляват част от комплект за конска амуниция. Дължината на нитовете и пропорциите им обаче съответстват на тези на стандартните обкови за колан. Поради това засега отхвърляме възможността за употребата им към конска сбруя.

Досега, въпреки оскъдните данни за цели запазени комплекти от този период, те са останали без коментар в специализираната литература. Понастоящем от широките къси накрайници са известни още пет: един, открит при разкопки на Архиепископията (обр. 3$_{2}$)[4]; три се съхраняват в НИМ[5], открити случайно, според откривателя им произхождат от района

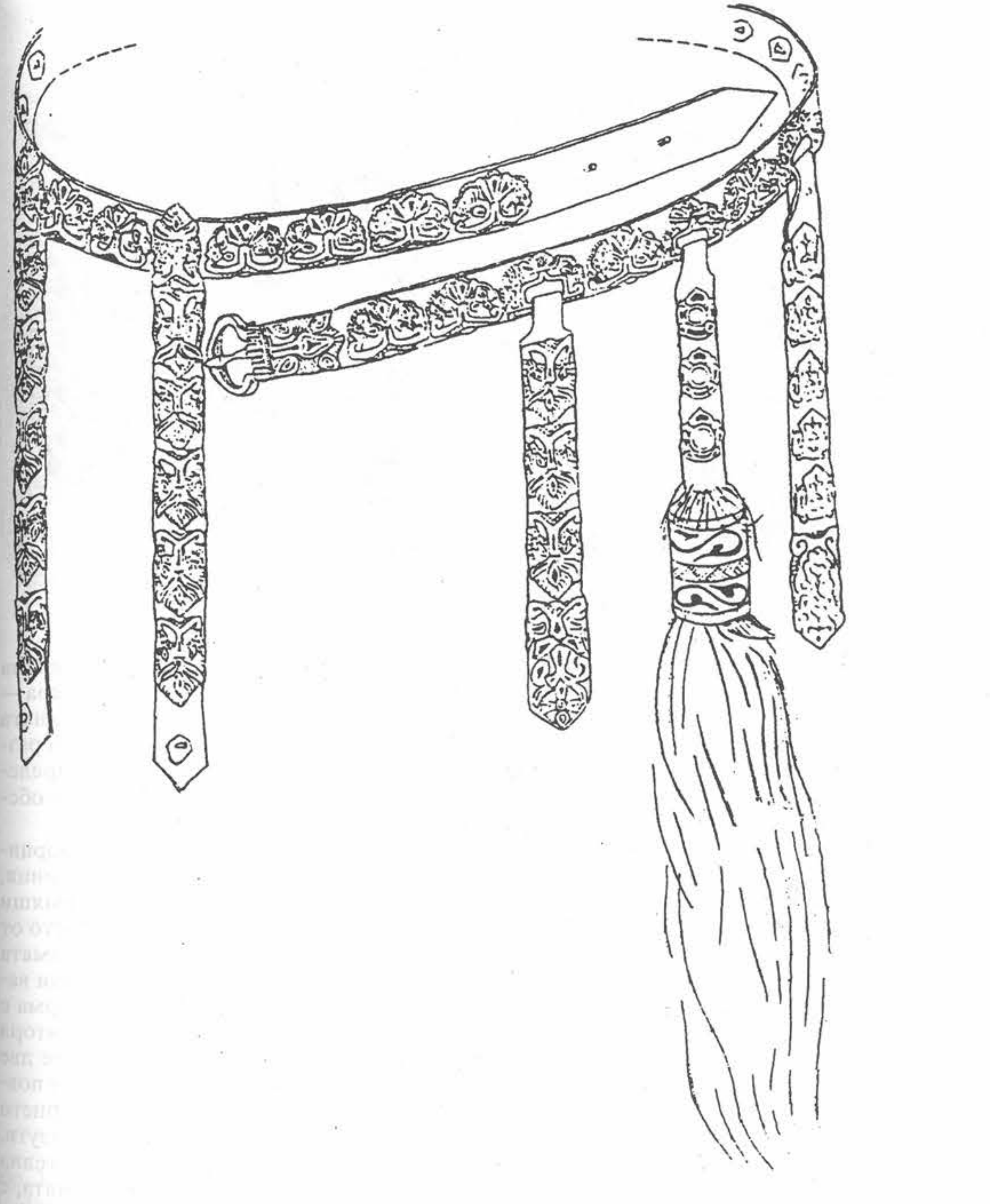

Обр. 1. Реконструкция на колан от Саркел, средата на X в. (по. Т. Макарова и Св. Плетньова)

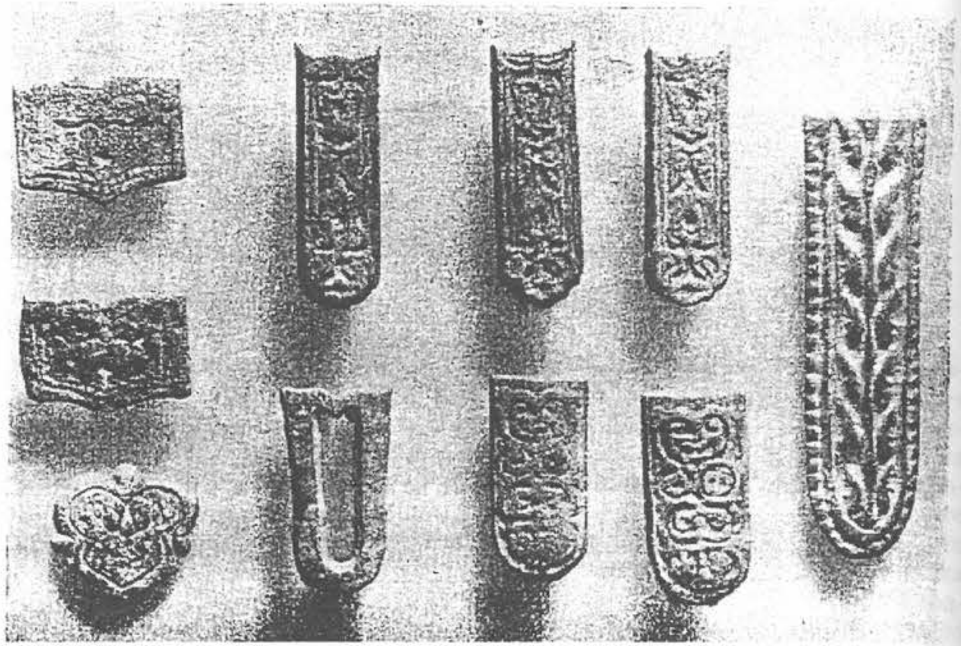

Обр. 2. Ремъчни обкови от Велики Преслав (по Н. Мавродинов)

на Шуменско (обр. 3_{4-6}) и един от частна сбирка от Велики Преслав (обр. 3_3)[6]. От дългите тесни накрайници са открити още два екземпляра — единият от Архиепископията (обр. 3_8)[7] и друг при разкопки на Южната порта (обр. 3_9)[8]. Още няколко екземпляра от двата вида са открити при разкопки на Дворцовия център[9]. Интерес с оглед поставения проблем представляват именно посочените накрайници, поради което заслужават по-обстоен коментар.

Късите накрайници имат езиковидна форма с права основа, пропорциите им са сравнително широки в сравнение със стандартните накрайници, декорирани с палмети; освен това имат странични стенички, оформящи П-образен надлъжен и напречен разрез (обр. 3_{2-6}). Цялото лице е заето от полурефлексна композиция, изпълнена релефно с тънък ластар. Самата композиция е формирана от един мотив, повторен два пъти в различни варианти. Откъм основата ластарът образува затворена сърцевидна форма с вписани две двулистни палмети и свободни двойни волутки. Следва втора подобна сърцевидна форма, но разделена надлъж. В така оформените две половинки, от стъбълце израства кръгло плодче (или цветче). После се повтаря отново, вече модифициран, същият мотив — от едната страна сърцето е отворено, а вътре, вместо двулистни палмети и свободни двойни волути, има симетрично разположени два ластара, израстващи от разделителна ивица по средата. Сърцето с цветчетата, което завършва композицията, е загубило напълно своята идентичност — от едната страна изобщо няма рамка, а от другата страна тя се е превърнала в кръг. От тънко стъбълце в двете части израства вече разцъфнало цветче. При основата има къси из-

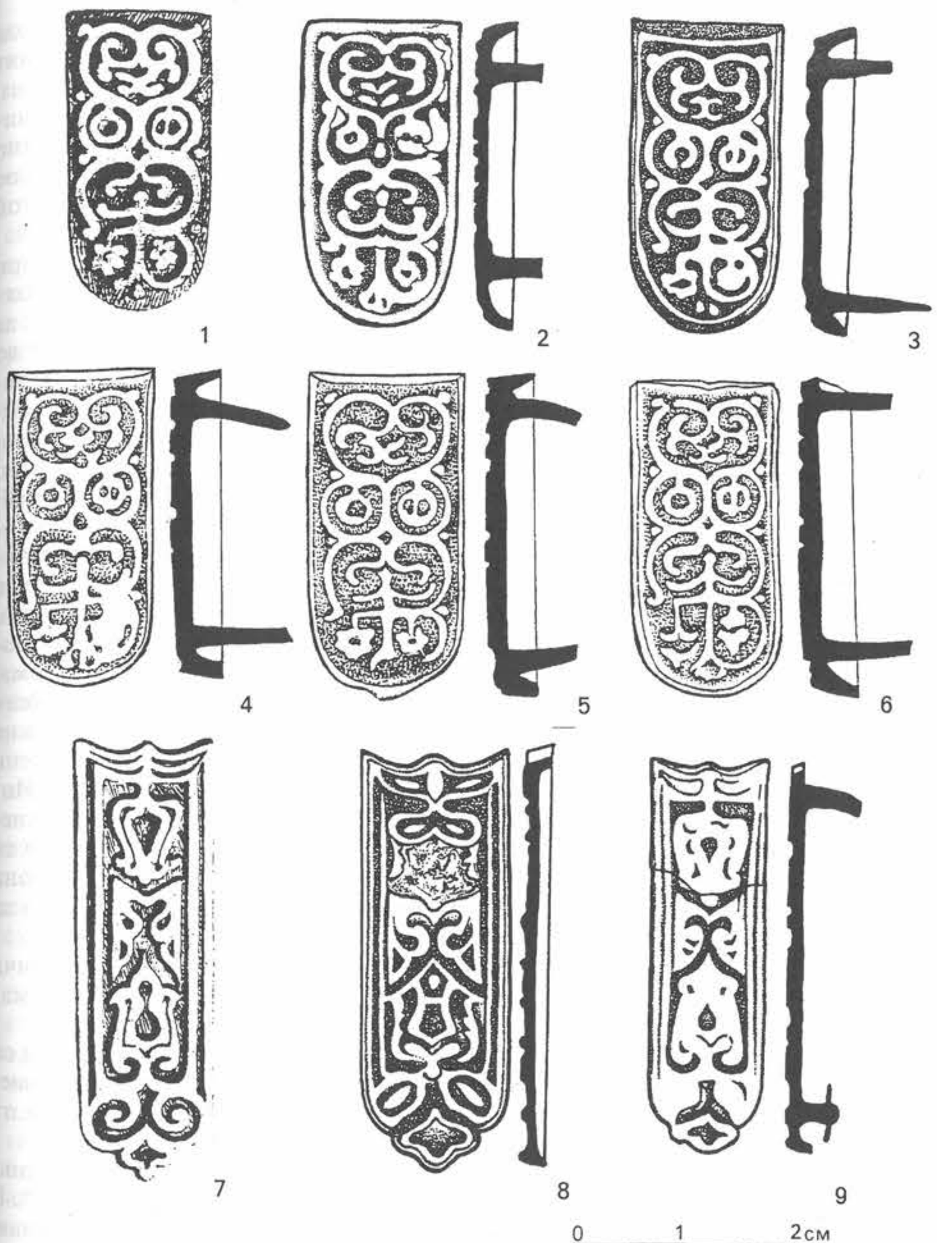

Обр. 3. Накрайници от Велики Преслав: 1 —Дворцовият комплекс (без мащаб, по Н. Мавродинов); 2 — Архиепископията; 3 — частна сбирка; 4—6 — НИМ; 7 — Дворцовият комплекс (без мащаб, по Н. Мавродинов); 8 —Архиепископията; 9 — южната порта

растъци от повлека, а в гънките му — малки пластични кръгчета. При някои от вариантите те представляват продължение на ластара или напомнят стъбълце с малко плодче. Всички обкови от този тип са отлети от бронз. Заслужава да се отбележи, че върху два от съхраняваните в НИМ накрайници установихме метализационен слой със сребристосив цвят (най-вероятно калай). Закрепването към ремъка е чрез два разположени по надлъжната ос нита. Нитовете на един от накрайниците не са срязани, което сочи, че той не е използван.

Вторият тип накрайници имат издължена езиковидна форма. Четири от тях имат странични стенички, с което се отличават от стандартните накрайници, декорирани в палметен стил, само един има отворена основа, за да легне плътно ремъкът (обр. 3$_9$). По своите пропорции се доближават до тези на стандартните накрайници. Украсата представлява симетрична композиция по надлъжната ос от три растителни мотива. Те израстват от двойна рамка, която служи за бордюр. Откъм основата рамката е оформена като двулистник, от което тясната страна на накрайника е придобила двойно конкавен профил. Между листата израства сложна палмета в различни варианти: при едни общата форма напомня разцъфваща пъпка, а при други — венчелист. От другата страна израства подобна „разцъфтяла“ палмета, чиято пъпка е оформена като арка. Между двата мотива е разположен трети, образуван от две обърнати една срещу друга полупалмети с кухи листа, свързани помежду си с кòсо поставени дръжки. Върхът на накрайника е моделиран в три части: на върха — кух трилистник, отделен от общата форма, а от двете страни два волутообразно завити ластара. На друг накрайник вместо тях има две продълговати листа, които се събират при основата на палметата. Закрепването към ремъка ставало чрез два нита, разположени по надлъжната ос. Всички накрайници от този тип са отлети от бронз. Интересно изключение в това отношение представлява екземплярът от Архиепископията. Той се отличава от останалите по сравнително по-големите си пропорции, изработен е от олово (или оловна сплав), а на обратната страна липсват нитове, което е основание да определим паметника като модел за изработка на леярски форми (обр. 3$_8$).

Третият тип накрайник има езиковидна форма, с основа „лястовича опашка“, къси пропорции, а в средата — езиковиден изрез, следващ формата на накрайника. Според Др. Чавдаров, той е отлят от месинг[10].

Две от апликациите са с правоъгълна стреловидна форма, украсени са с рамка от псевдоперли, от която вътре израства петлистна врязана палмета. Третата има листовидна форма с неясна врязана украса. Отлети са от бронз.

Обстоятелството, че разгледаните метални обкови са открити на едно място, не е категоричен аргумент, че те представляват „цял комплект“. В повечето случаи коланните гарнитури, открити по Средния и Долния Дунав, се характеризират с единство в стила и техниката на изработка на съставните им елементи. В случая обаче, дори на пръв поглед може да се констатира значителна разлика между стилово-морфологичните белези на отделните групи обкови от „комплекта“. Въпреки че тесните накрайници и апликациите са изпълнени, както вече отбелязахме, в палметен стил, очевидни са разликите в подбора на отделните изобразителни детайли и техническото им изпълнение. Докато при правоъгълните апликации рамката е от псевдоперли, при накрайниците тя е гладка; в единия случай палметите са представени линейно-графично, а във втория те са пластично оформени, с кухи листенца. Още по-съществени са формалните отлики — правоъгълните апликации представляват сравнително тънки пластинки, докато накрайниците имат широки странични стени. Освен това широките стреловидни апликации от този тип обикновено се комплектоват с тесни стреловидни с идентична орнаментика, а не със сърцевидни апликации. От друга страна, по своите формално-стилови белези двата широки накрайника оформят също самостоятелна група. Отделно от всички метални елементи стои и ажурният накрайник. До този момент сред накрайниците от християнския период не са известни екземпляри с подобни езиковидни прорези. Най-често прорезите им са сърцевидни, разположени обикновено при основата. Единствено срезът тип „лястовича опашка“ при основата на накрайника показва принадлежността му към старобългарските ремъчни обкови от този период. Различният материал, от който е изработен паметникът — месинг, е още един аргумент срещу хипотезата за принадлежност към един комплект. Трябва обаче веднага да отбележим, че според тезата на Св. Плетньова, изградена въз основа на характеристиката на салтовските колани, не само броят, но и различната орнаментика на металните обкови отразявали статуса на война в обществената и военната йерархия[11]. В този смисъл посочените стилово-технологични отлики биха могли да свидетелстват за различните етапи от комплектоването на колана. Въпреки това, в представения „комплект“ липсват най-съществените елементи за един колан — главният накрайник и токата. Това още веднъж потвърждава, че откритите западно от парадната зала на Големия дворец обкови не принадлежат към един колан.

Независимо от направената констатация, откриването на едно място на повече от един напълно идентични накрайници с различни формално-стилови характеристики от широко разпространените през втората половина на IX — началото на XI в. ремъчни обкови в палметен стил основателно поставя проблема за реконструкцията на типа колан, към който те са принадлежали. Решаването му е свързано с определяне на тяхната формално-стилова и културно-историческа идентификация.

Основен отличителен белег и на двата типа накрайници са страничните стенички, оформящи П-образен напречен и надлъжен разрез. На този етап на проучванията на старобългарската култура от християнския период обкови с подобна форма се срещат изключително рядко. Освен посочените накрайници, е известна само една апликация с кръгла форма, прорез и идентични странични стенички и, което е особено показателно, тя е открита в района на столицата Велики Преслав (обр. 4$_1$)[12]. Веднага трябва да отбележим, че по този морфологичен белег тя би могла да се комплектова с накрайници с идентична форма. Те не са характерни и за древноунгарската металопластика от IX—X в. Напротив, обкови с подобна форма се срещат сред арабските ремъчни обкови от IX—XI в. Свидетелство за това са откритите при разкопките на Нишапур апликации и накрайници с П-образен профил (обр. 4$_{2-5}$)[13]. Аналогична форма имат и обкови от територията на древна Русия, датирани в XI в. и произведени под влиянието на ислямската художествена традиция[14].

Друг отличителен белег по отношение на дългите накрайници е триделното оформление на техния връх. По подобен начин е моделиран и вър-

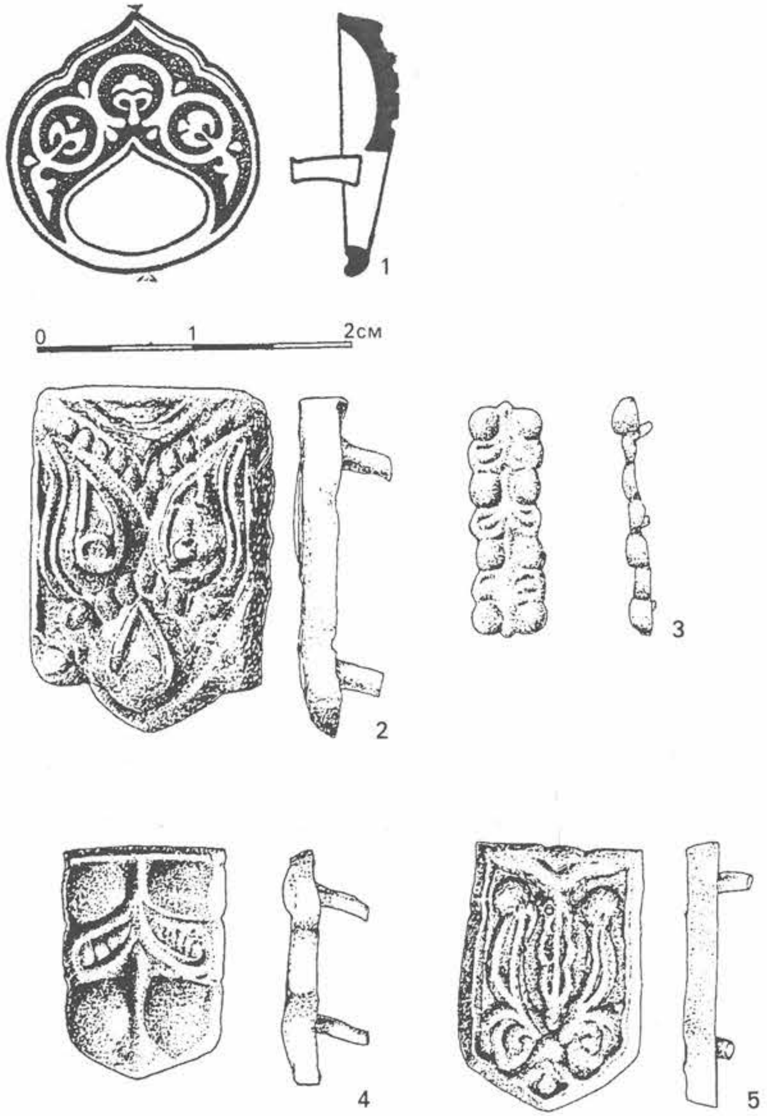

Обр. 4. 1 — апликация от Велики Преслав (М 2:1, по Ст. Станилов); 2—5 — колании обкови от Нишапур (без мащаб, по J. Allan)

хът на един накрайник от Нишапур, с тази разлика, че трактовката е по-опростена — следва контурите на едно палметно листо (обр. 4 $_2$)[15]. Характерен е и конкавният профил при основата на преславските накрайници, който предполага контакт с апликация с конвексен край. Любопитна информация във връзка с това представят три бронзови позлатени апликации от Нишапур, украсени с четирикратно повтарящи се двойка полусфери и бадемо-

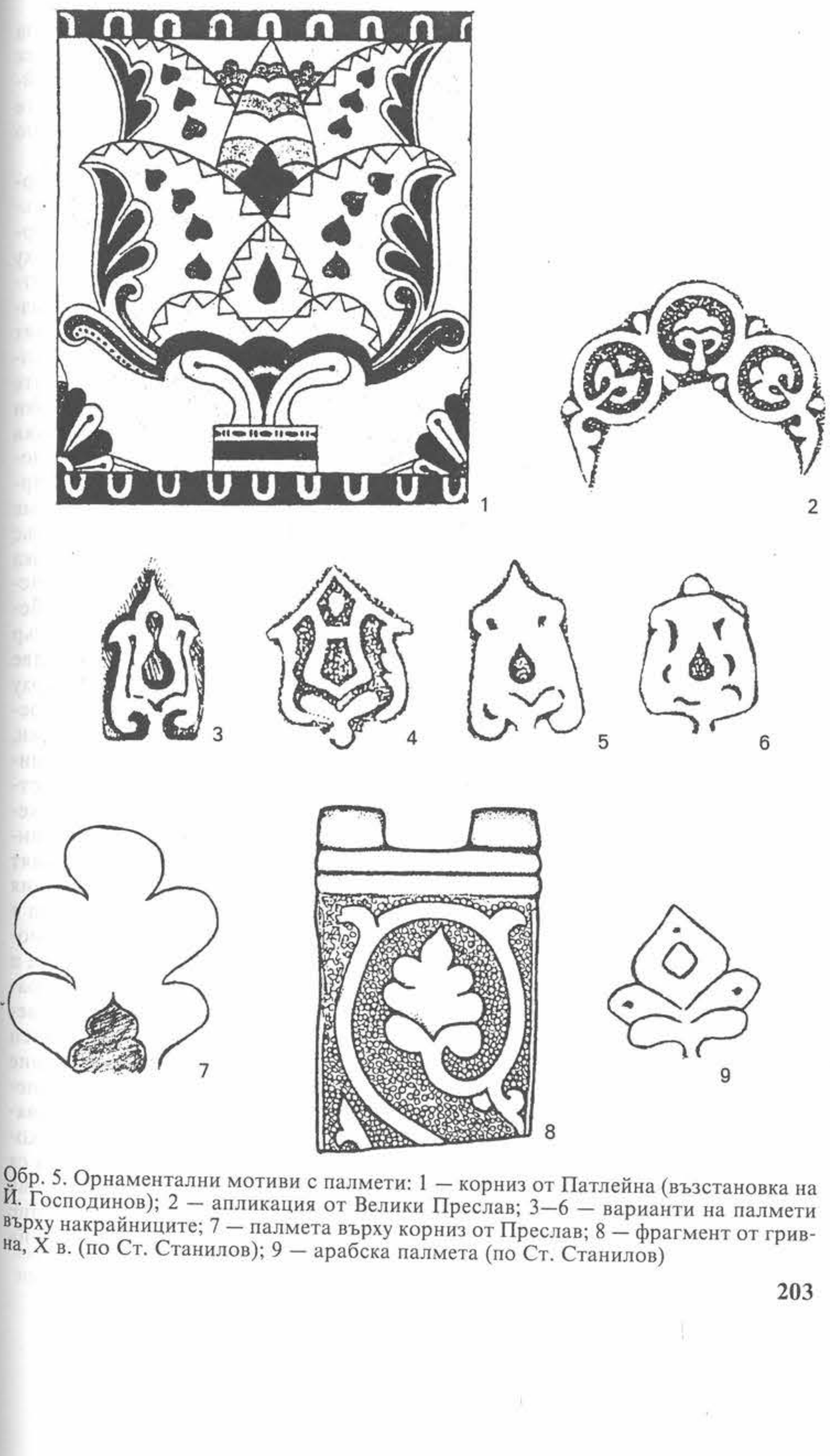

Обр. 5. Орнаментални мотиви с палмети: 1 — корниз от Патлейна (възстановка на Й. Господинов); 2 — апликация от Велики Преслав; 3—6 — варианти на палмети върху накрайниците; 7 — палмета върху корниз от Преслав; 8 — фрагмент от гривна, X в. (по Ст. Станилов); 9 — арабска палмета (по Ст. Станилов)

видни листа, израстващи от общо стъбълце[16]. Конвексното оформление на тесните им страни предполага комплектоване с подобен накрайник (обр. 4_3). Ще обърнем внимание, че при основата на преславските накрайници има също две обърнати бадемовидни листенца, разположени от двете страни на стъбълце, от което израства палмета. Аналогията е косвена, но все пак сочи стилови връзки с арабската орнаментика.

Следващите три вертикално развити мотива обаче могат да се свържат с орнаменталната украса на преславската рисувана керамика. От стъбълцето при основата израстват едно срещу друго две листа, така че оформят разцъфваща пъпка. Обогатен с повече детайли, мотивът е развит върху корнизи от Патлейна (обр. 5_{1})[17], а неговият първообраз Н. Мавродинов открива върху сасанидските капители. В един от вариантите от стъбълцето израстват две листа, оформени като чашка, а тези над тях напомнят цвят (обр. 5_{3-6}). Подобно разчленяване на листата е особено характерно за палметите, изпълнени във венчелистния стил[18]. Така са третирани и долните листа на палметите от споменатата по-горе кръгла апликация от Велики Преслав (обр. 5_2)[19]. Идентична характеристика има разцъфващата пъпка при основата на накрайника, с тази разлика, че конфигурацията на средното листо напомня островърха арка (обр.$5_{3,4}$). По аналогичен начин е оформено средното листо на малка трилистна палмета, вписана в по-голяма петлистна върху плочка от керамичен корниз от Патлейна (обр. 5_{7})[20]. Със същата конфигурация е средното палметно листо върху няколко паметника на старобългарската металопластика от X—XI в., изпълнени във венчелистния стил (обр. 5_{8})[21]. Предполагаемият образец най-вероятно е сред арабските палмети от IX—X в., чието средно листо има ромбовидна, с остър връх, форма (обр. 5_{9})[22]. Аналог на следващия по вертикалата мотив от две обърнати една срещу друга двулистни палмети откриваме отново върху корниз от Патлейна[23]. Последният представлява хоризонтален фриз от последователно редуващи се големи, обърнати една срещу друга, и малки, обърнати с гръб една до друга, четирилистни полупалмети (обр. 6_{1}). Внимание заслужава още един характерен детайл, който красноречиво илюстрира взаимодействието между орнаменталните стилове на рисуваната керамика и металопластиката във Велики Преслав. Листенцата на двулистните палмети от накрайника са кухи, с пластичен контур (обр. 6_{2-3}). Същият ефект при рисуваната керамика е постигнат със средствата на полихромния рисунък — контурът на листата е в зелен цвят, а сърцевината е оцветена в охра. Самата композиция на вертикално редуващи се върху накрайника мотиви от разцъфващи пъпки и срещупоставени палмети напомня арабеска и сочи връзки с рисуваната керамика (обр. 6_{4-6}). Някои от запазените керамични фрагменти от Патлейна с израстващи една от друга палметни цветове украсявали различни високи и тесни вертикални плоскости. Вероятен първообраз на подобни композиции с идентични мотиви може да се открие сред ранноарабската орнаментална традиция. Характерна в това отношение е една керамична купа със зелена ангоба и глазура от VIII в., съхранявана в Музея за ислямско изкуство в Техеран (обр. 6_{8})[24]. Украсата е в два хоризонтални фриза, изпълнена пластично чрез щамповане. Всички мотиви са вписани в арковидни, двойнорамкирани сводове. Горният фриз представя наредени една зад друга трилистни полупалмети с кухо средно листенце (обр. 6_{7}), долният — последователен ред от разцъфващи пъпки. Формата на

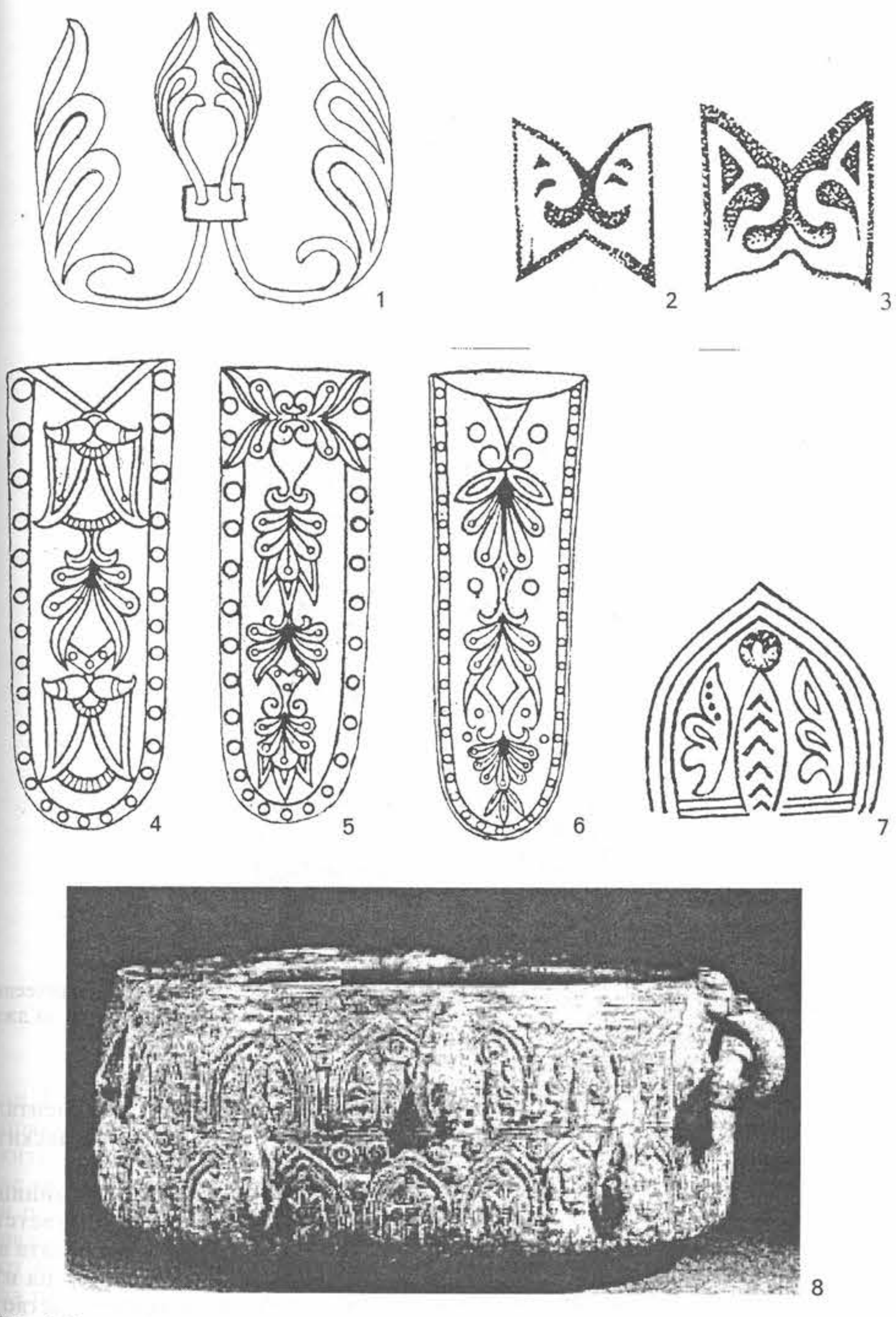

Обр. 6. 1 — полупалмети върху керамичен корниз от Патлейна; 2, 3 — полупалмети върху накрайниците; 4—6 — варианти на „преславски“ арабески; 7 — полупалмети върху керамичен съд от VIII в.; 8 — керамичен съд със зелена ангоба, VIII в. (Музей за ислямско изкуство, Техеран)

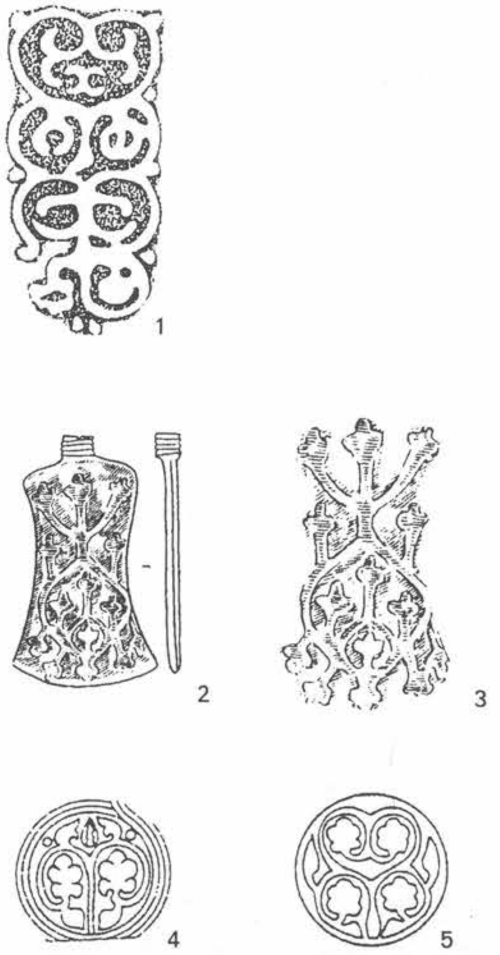

Обр. 7. 1 — орнаментът върху късите накрайници; 2—3 — флаконче от Танкеевка (по E. Khalikova, E. Kazakov); 4—5 — орнаментални мотиви върху фасадата на джамията Ну-Гумбет, IX в., дн. Афганистан (по Г. Пугаченкова)

съда е наложила хоризонтална композиция, но в пластично и орнаментално отношение мотивите сочат преки аналогии с тези върху преславските накрайници.

Преки паралели на композицията върху втория тип накрайници (обр. 7_1) не са ни известни. Н. Мавродинов е потърсил стилови съответствия в орнаментиката на Волжка България[25]. В действителност в украсата на едно сребърно флаконче от Танкеевка се забелязва същият маниер на изпълнение — релефен ластар оформя затворено ромбовидно пространство с вписани вътре трилистници[26]. Около него на тънки стъбълца израстват още няколко трилистника (обр. 7_{2-3}). Същата трилистна форма ние видяхме при върха на дългите накрайници, с тази разлика, че тук палметите са плът-

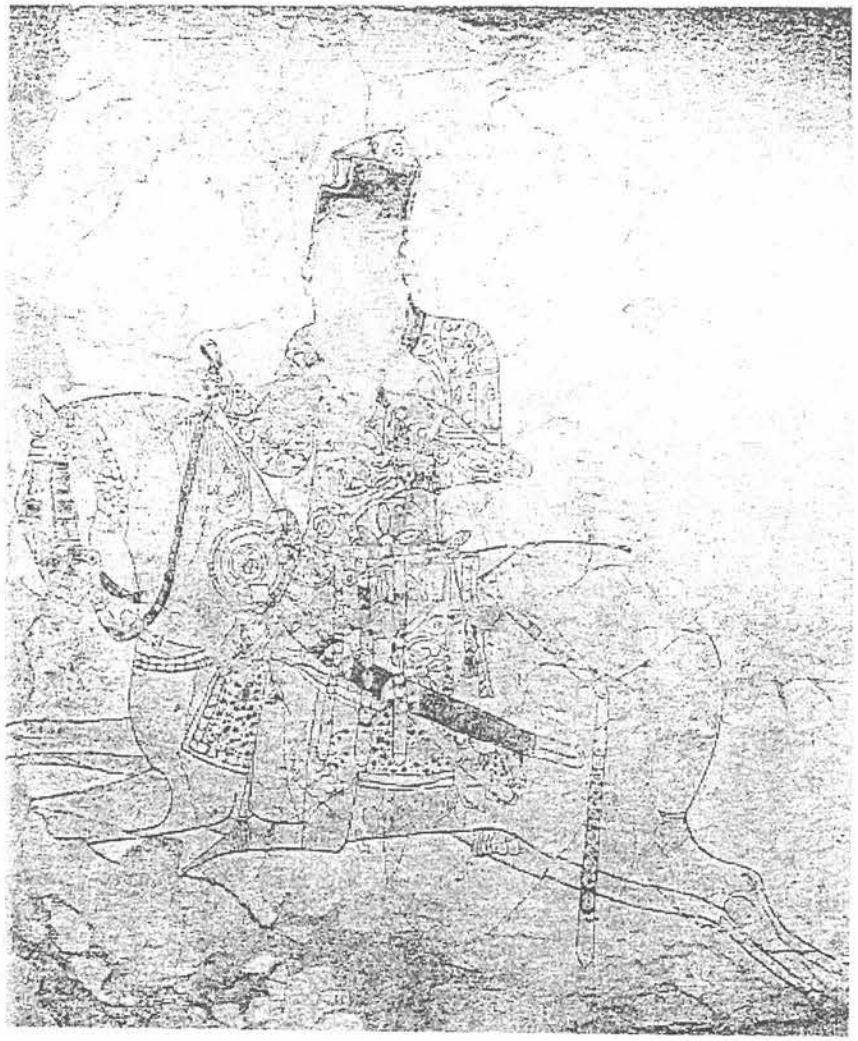

Обр. 8. Стенопис от Нишапур, IX в. (по Ch. Wilkinson)

ни. Един от детайлите представлява вписан в малко кръгче трилистник и е пряк паралел на вписаните в кръгове плодчета и цветчета върху преславските накрайници. Всъщност по отношение на този елемент споменатата вече кръгла апликация от Велики Преслав показва преки аналогии. Украсата ѝ представлява повлек, оформящ три кръга с вписани в тях венчелистни палметки, които израстват от тънко стъбълце (обр. 5_2). На сегашния етап от проучванията по отношение на общия композиционен принцип можем да направим единствено някои косвени аналогии. Един от основните декорообразуващи елементи от пластичната украса върху фасадата на джамията, наречена от местното население „Ну-Гумбет“ (т. е. „Деветкуполна“) в околностите на Балха (Афганистан), представлява вписани в кръгли медальони ластари, оформящи сърцевидни отворени и затворени пространства (обр. 7_{4-5})[27]. Вътре в тях от общо стъбълце, разделящо формата на две симетрични части, израстват петлистни цветчета (лозови листа). Въпреки че липсва пълна идентичност, мотивът все пак се доближава до два от вариантите на основния мотив върху преславските накрайници — сърцевидно пространство с вписани в него растителни елементи. Въз основа на архитектурната конструкция, строителните материали и украсата, Г. Пугаченкова датира паметника в IX в. Всъщност посочените връзки с ранноарабската орнаментална традиция са валидни предимно по отношение на използвания при накрайниците композиционен прийом. Характерно за арабската орнаментална традиция от IX—X в. е изключителното многообразие на композициите, постигнато чрез комплектоването на едни и същи изходни мотиви. От друга страна, генезисът на мотива би могъл да се потърси сред паметниците на късносасанидската металопластика от VI—VII в., където от Дървото на живота последователно израстват симетрични повлеци, образуващи сърцевидни или кръгли пространства с вписани в тях цветни мотиви или плодове[28]. Ще обърнем внимание и на още два характерни детайла, сочещи преки аналогии с украсата от Деветкуполната джамия. Това са късите продължения и малките пластични кръгчета в гънките на ластарите при някои от композициите по фасадата, съответстващи на идентичните елементи върху преславските накрайници[29].

Въз основа на стилово-морфологичния анализ могат да се направят следните основни изводи:

1. Посочените при характеристиката на двата типа накрайници преки и косвени връзки с ранноарабската орнаментална традиция, както и формалните отлики със стандартните старобългарски ремъчни обкови от този период с основание поставят въпроса за мястото на тяхното производство, респ. за тяхната културно-историческа принадлежност. В случая трябва да се отчетат няколко съществени обстоятелства. Първо, както споменахме, ремъчни обкови с посочените формални белези засега са известни само на територията на Велики Преслав. Не изключваме възможността трите случайно открити еднакви накрайника от НИМ да произхождат също от столицата. Второ, съществено значение за тяхната културно-историческа атрибуция имат посочените близки паралели с преславската рисувана керамика — както по отношение на отделни орнаментални детайли, така и по отношение на приложения при дългите накрайници композиционен прийом — факт, илюстриращ процесите на взаимовлияние между различните приложни изкуства в столичните ателиета. И трето, обстоятелството, че при Архиепископията е открит подобен модел за изработка на леярски форми, недвусмислено говори за съществуващо производство на този тип именно в столицата. В подкрепа на този извод е и фактът, че накрайникът от южната порта е без странична стеничка при основата. А това на свой ред означава, че в процеса на производство майсторът постепенно се е опитал да се доближи до стандартната форма на старобългарските обкови от християнския период, при които ремъкът е прилепвал плътно към обратната страна на накрайника. Освен това, както споменахме, един от широките обкови е с два дълги остри шипа. Следователно накрайникът не е използван, което на свой ред подсказва също местно производство.

2. Незначителният брой на разгледаните ремъчни обкови в сравнение със стандартните апликации и накрайници от този период свидетелства, че самото производство имало ограничен характер. То било съсредоточено във Велики Преслав, а продукцията му — предназначена за ограничен брой представители на столичното общество. Причините за това са в наложилата се вече масова употреба на ремъчни обкови в палметен стил.

3. Отбелязаните в хода на анализа преки и косвени морфологични и стилово-композиционни аналогии с ранноарабската традиция, както и съществените отлики от стандартните старобългарски обкови, декорирани в палметен стил, позволяват да допуснем, че производството на разглежданите накрайници било провокирано най-вероятно от внесен отвън модел. Впоследствие той послужил като образец за тиражиране в новата етнокултурна среда. Не е изключено някои от майсторите да са имали арабски произход. Обучени в други художествено-производствени традиции, те възпроизвеждали стандартните за арабските ремъчни обкови форми с П-образен разрез, триделно оформление на върха на накрайниците, декорирали лицата с мотивите на арабеската или пространства, оформени от повлеци с вписани в тях цветя, плодчета или листа.

4. Стилово-морфологичните белези, свързващи двата типа преславски накрайници с ранноарабските ремъчни обкови, веднага поставят проблема за тяхното конкретно място при комплектоването на колана. Посочените формални и орнаментални особености подсказват възможността за друг, различен от унгарския модел на колан. Произведени с характерните за ранноарабските ремъчни обкови белези, те може и да са били комплектовани съобразно с модела на арабските колани от IX в. Един стенопис от Нишапур, датиран в IX в., представя арабски воин, чийто колан е изобразен изключително детайлно[30]. Основният ремък е украсен с правоъгълни апликации, а от едната страна излизат три дълги, свободно висящи ремъка, декорирани с листовидни и продълговати апликации, като всеки от тях завършва с по един накрайник (обр. 8). В подкрепа на нашето предположение вероятно известна стойност има и обстоятелството, че в два от случаите на едно място са открити два до три накрайника с идентични форма, размери и украса. В този смисъл допускаме двата типа обкови да са декорирали свободните вертикални ремъци на колан по арабския модел. Така възниква и проблемът, кои са били представителите на преславското общество, носили като отличителен знак колани с вертикални ремъци? Решаването на този въпрос е обект на бъдещи проучвания, свързани с проблемите за структурата на старобългарското общество след покръстването.

Въпреки детайлните наблюдения, представената теза има хипотетичен характер. Тя се нуждае от нови факти и аргументи, които биха подкрепили или опровергали направените изводи. На този етап на проучванията с горния коментар само поставяме проблема за идентификацията на разгледаните два типа накрайници.

БЕЛЕЖКИ

[1] Станилов, Ст. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. — РП, 22, 1991, 5—70.

[2] Макарова, Т., С. Плетнева. Пояс знатного война из Саркела. — СА, 1983, № 2, 62—67, рис. 3_1.

[3] Мавродинов, Н. Старобългарско изкуство. С., 1959, 228—229, рис. 268—269.

[4] Изказвам своята благодарност на ст. н. с. Ж. Аладжов за възможността да включа паметника в настоящото изследване; пол. инв. № 27 548.

[5] Предоставени са ми от г-жа Кр. Капелкова, на която искрено благодаря; НИМ, инв. № 22 235/ 1.

[6] Предоставен ми е от ст. н. с. Ст. Станилов, комуто благодаря.

[7] Благодаря на ст. н. с. Ж. Аладжов за предоставения паметник; пол. инв. № 23 778.

[8] Предоставен ми е от ст. н. с. Ст. Станилов; пол. инв. № 10 611.

[9] По данни на ст. н. с. М. Ваклинова и ст. н. с. И. Щерева, на които изказвам своята благодарност за информацията.

[10] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 229.

[11] Плетнева, С. От кочевий к городам. — МИА, 142, 1967, 161—166.

[12] Станилов, Ст. Венчелистният стил в художествения метал на Първото българско царство. — Проблеми на изкуството, 1998, № 4, с. 6, обр. 6_5, 8.

[13] Allan, J. Nishapur. Metalwork of the Early Islamic Period. New York, 1982, 60-63, No 6-18.

[14] Даркевич, В. Художественный металл Востока. М., 1976, 115—132, табл. 39—41.

[15] Allan, J. Op. cit., p. 60, No 7.

[16] Пак там, с. 63, № 19—21.

[17] Мавродинов, Н. Цит. съч., 248—249, рис. 299, 301.

[18] Weitzmann, K. Die byzantinische Buchmalerei aus 9 und 10 Jahrhunderts. Berlin, 1935, 22—32.

[19] Станилов, Ст. Цит. съч., с. 8.

[20] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 247, рис. 298.

[21] Станилов, Ст. Цит. съч., с. 7, 9—10, обр. 7.

[22] Rice, D. T. L'Art de l'Islam. Paris, 1996, p. 67, fig. 64; 7000 Jahre persische Kunst.Wien, 2000, p. 314, 317, Kat. № 172.

[23] Мавродинов, Н. Цит. съч., 247—248, рис. 298, 300.

[24] 7000 Jahre persische..., 311—312, Kat. № 168.

[25] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 229.

[26] Khalikova, E., E. Kazakov. Le cimitière de Tankeevka. — Studia archaelogica, 6. Budapest, 1977, p. 143, 191, pl. XVII a/ 7; p. 220, pl. XLVI/ 4.

[27] Пугаченкова, Г. Ну-Гумбет в Балхе. — СА, 1970, № 3, 247—248; № 4, рис. 4, 5.

[28] Тревер, К., В. Луконин. Сасанидское серебро. М., 1987, с. 54, 55.

[29] Пугаченкова, Г. Цит. съч., 248—249, рис. 5.

[30] Wilkinson, Ch. Nishapur. Some Early Islamic Buildings and Their Decoration. New York, 205—208; 7000 Jahre persische..., p. 298, Abb.

THE PROBLEM OF THE BELTS WITH VERTICAL STRAPS DURING THE CHRISTIAN PERIOD OF THE FIRST BULGARIAN KINGDOM

Mariela Inkova

(Summary)

The present study analyses the stylistic-morphological attribution and functional purpose of two groups of belt straps found in Veliki Preslav. If one considers their П-like longitudinal and cross-section profile and their front decoration, they are different from the Old Bulgarian belt plate typical of the post-conversion period. At the same time these features resemble the early Arab decoration and tradition in belt plate production. The stylistic-morphological analysis makes one suggest that most probably the plate in question was made after a specimen imported from abroad in a studio which functioned in Veliki Preslav. Afterwards it served as a model which was copied in the new ethnic and cultural milieu. The small number of the plate means that their production was limited and it was used only by particular members of the capital society. On the other hand, the direct formal analogies with the early Arab belt plate lead one to conclude that they were used like the early Arab belt gear on additional hanging straps.

ЗА ЕДИН ВИД ОРНАМЕНТАЛНА УКРАСА В РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА МЕТАЛОПЛАСТИКА

Стела Дончева

Предмет на проучването са две групи паметници на ранносредновековната металопластика от Шуменския и Преславския исторически музей[1], обединени главно от орнаменталния си мотив — тип „вейка“.

На произхода и предназначението на този тип украса у нас се спират Ст. Станилов в обобщаващия си труд върху ремъчните украси от НАМ — София[2] както и В. Плетньов и В. Павлова в изследванията си, свързани с ранносредновековната металопластика по материали от Варненския археологически музей[3].

Целта ни е да обогатим с нов материал тази не толкова многобройна група коланни украси и да се опитаме да проследим нейното развитие и разпространение у нас.

Представените ремъчни украси от Шуменския музей са постъпили в Средновековния фонд чрез откупки и дарения, като от общо 14 предмета — 9 са намерени в района на Шумен, 2 произхождат от Разградско, 1 — от Варненско, а за останалите 2 не е посочено точното им местонамиране, но най-вероятно и те са от тези райони. Включените в изложението паметници от Преслав са 8 на брой.

Представянето на всички материали е според установената от Ст. Станилов класификация[4], като водещи показатели са формата, размерите, начинът на закрепване към ремъка и най-вече украсата. В текста се използва номерацията от приложения каталог, тъй като в повечето случаи има само по един представител от тип.

Поради случайния характер на по-голямата част от находките датировката им е по аналогия с други подобни паметници, открити при редовни археологически разкопки у нас, или с такива от Унгария и Русия.

ТОКИ

Тя е само една и принадлежи към вида с рами и плочка[5].

Вид А. Токи с рама и плочка.

I тип. Елипсовидна опорна рама и петоъгълна неподвижна плочка с украса върху лицевата страна от две разклонени по две „клончета“ (табло 1, № 1).

Подобни по форма токи са намерени при археологически разкопки както у нас, така и извън страната[6]. А. Айбабин смята, че токите с петоъгълна плочка са от първата половина на VIII в., като привежда немалко примери[7],

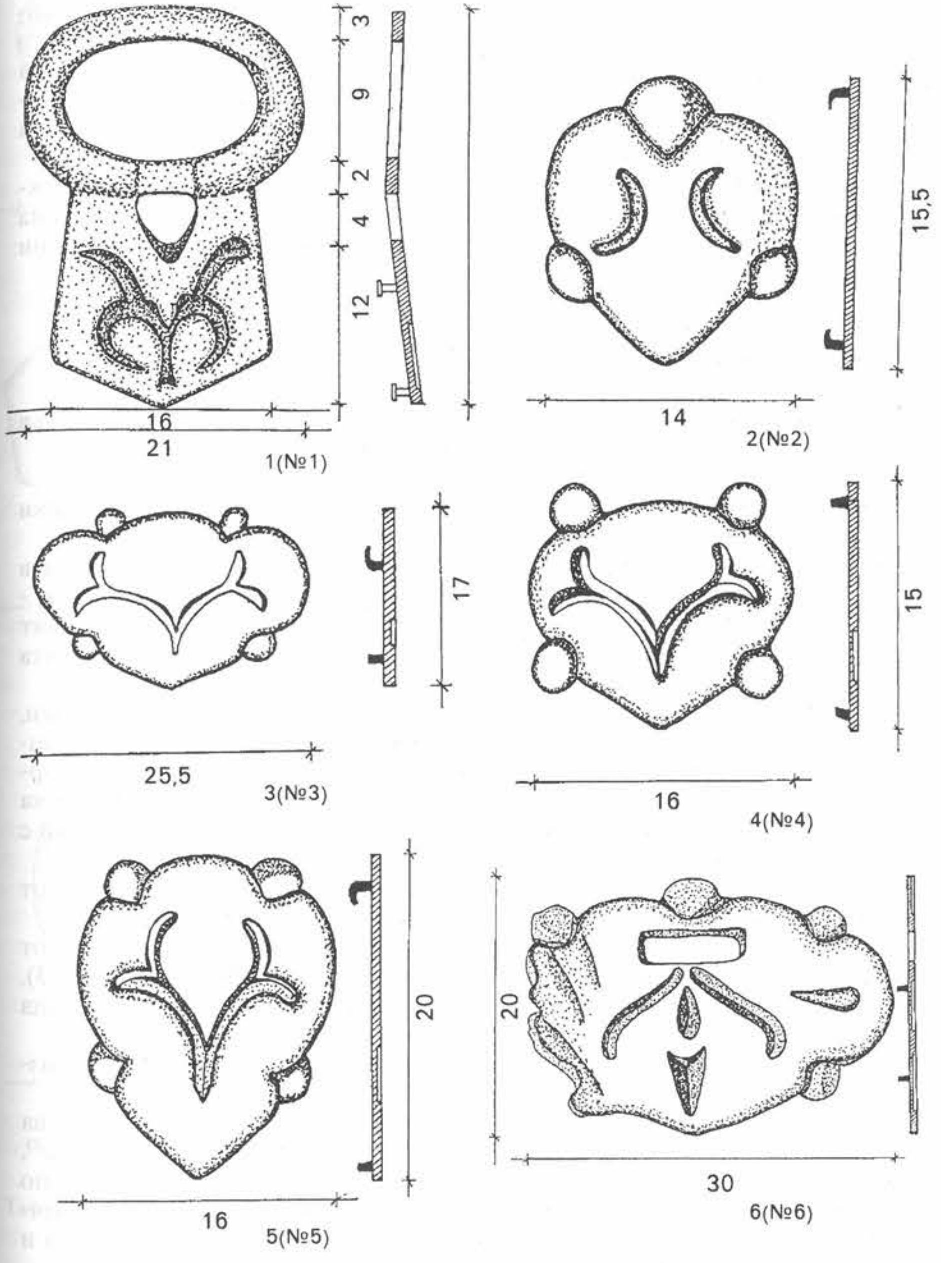

Табло 1

докато Г. Дейвидсън ги отнася към „северния“ тип и търси унгарски паралели[8].

До момента у нас не са известни токи с растителна орнаментика „вейка“, но според В. Ковалевская токите с петоъгълни плочки и подобна украса могат да се датират в VIII—IX в.[9] Подобни по форма токи, но с растителна орнаментика от трилистници Е. Халикова отнася към края на VIII — първата половина на IX в.[10] С. Плетньова причислява токи с орнаментирана лицева повърхност към същото време[11].

Подобни токи с петоъгълна рама са открити при проучването на некропола в Комарно (според неговите изследователи е от втората половина на VIII — началото на IX в.[12]), както и по цялото поречие на р. Тиса (датирани през IX — X в.[13]).

АПЛИКАЦИИ

При апликациите се наблюдава по-голямо разнообразие, главно във формите, което е в основата на разделението им по типове.

Вид А: Листовидни апликации.

I тип. Гладко поле с 3 пъпки по очертанията и орнамент от 2 тънки врязани линии — „вейки“ (табло 1, № 2).

Подобни апликации, но без пъпки по очертанията или само с една в основата и свързваща дъга между клонките се срещат в Крим (Кордон-Оба[14], Чуфут Кале[15], Тиритака[16], Скалистое[17]), Южен Урал (Бекешевският некропол)[18] и на цялата територия на разпространение на салтово-маяцката култура през VIII — IX в.[19]

Подобна украса се наблюдава и при някои токи с петоъгълни плочки, произхождащи от погребения в Крим и Подонието (VIII — IX в.)[20]. Така например една част от поясните апликации от Нетайловския некропол (в горното течение на р. Северен Донец), датиран в VIII — IX в., чиято етническа принадлежност е определена от проучвателите като българска, са сходни с разглеждания тук тип[21].

II тип. Гладко поле с четири пъпки по очертанията и орнамент от тънки врязани ивици — тип „вейка“(табло 1, № 3—5).

Подтип 1. Широка с четири пъпки по очертанията и мотив „вейка“ от две симетрично разположени и разклонени на две „клончета“ (табло 1, № 3).

Подтип 2. Широка с четири пъпки в оформените по очертанията гнезда и мотив от разклонени на две „клончета“ (табл. 1, № 4).

Подтип 3. Дълга с четири пъпки и мотив „вейка“, съставен от две издължени и симетрично разположени „клончета“ (табло 1, № 5).

Тези 3 подтипа са били по-широко разпространени на територията на Североизточна България[22] и са добре представени в музейните колекции у нас[23].

Извън страната подобни коланни украси са открити в Унгария — по горното течение на р. Тиса[24], в Бенепуста[25] (втората половина на X в.), в Бач-Кишкун[26], в Насзвад[27], както и на територията на Русия — между р. Кама и р. Днепър[28], в Крим (Чуфут Кале[29]).

Развитие и усложняване на украсата се наблюдава при находките от некропола в Земплин[30], като връзката и паралелите са посочени и от самите изследователи на обекта, позовавайки се на находките от Фаркасрет

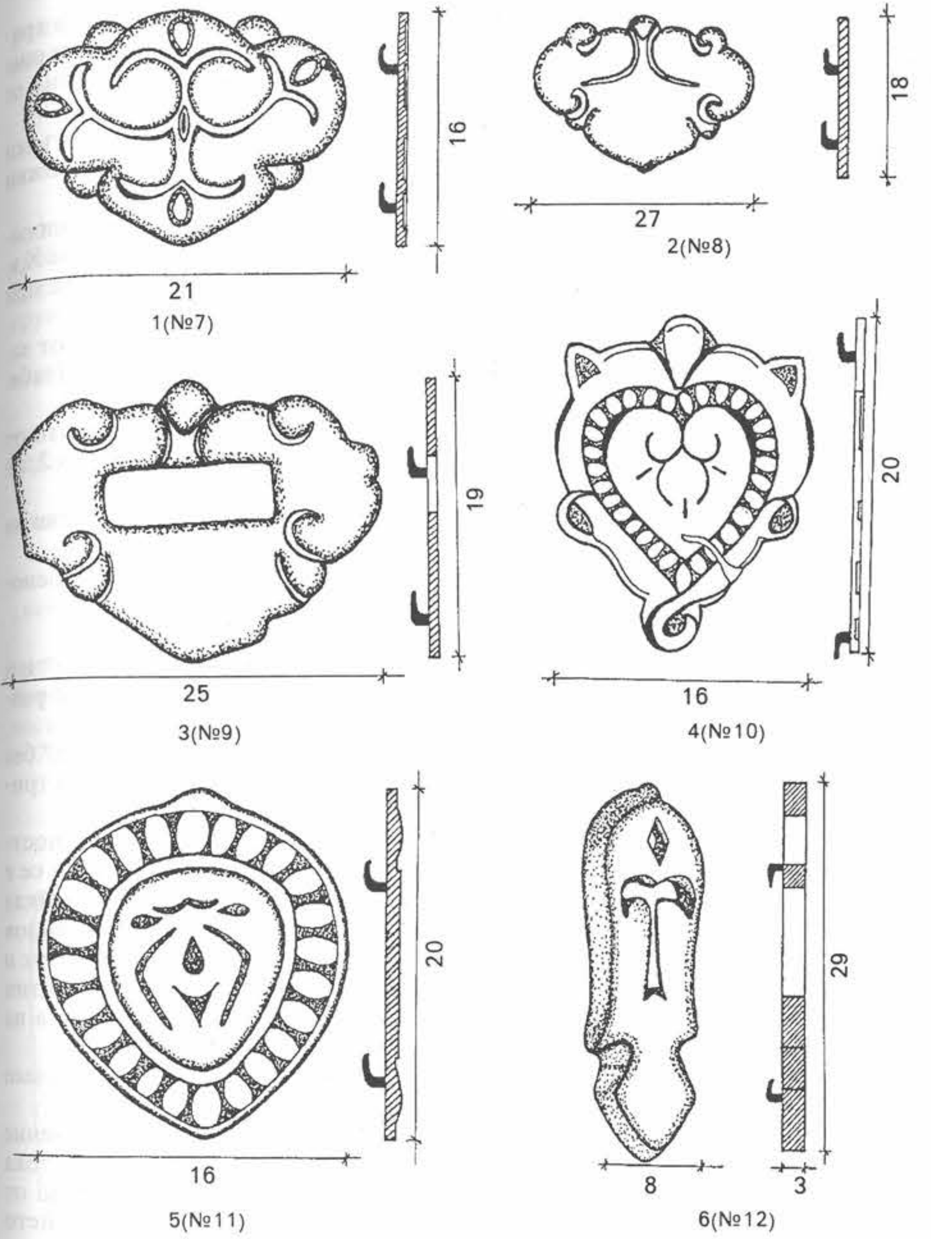

1(№7)

2(№8)

3(№9)

4(№10)

5(№11)

6(№12)

Табло 2

(Будапеща), които са идентични с разглеждания от нас тип[31]. Подобен врязан растителен орнамент от виещи се клонки е широко разпространен още през VII—VIII в. сред мордовските племена[32]. Паралели на този мотив се откриват и в сасанидското изкуство[33].

III тип. Широка с гладко поле, 5 пъпки по очертанията и правоъгълен изрез при основата. Орнаменталният мотив е „вейка" от две срещуположни единични „клончета", триъгълничета и капки (табло 1, № 6).

Идентична апликация от този тип се намира във Варненския археологически музей, а проучвателите ѝ смятат, че е от края на IX и началото на X в. по аналогия със староунгарските сребърни апликации от некропола при Хомокемед — Халом, датиран в X в.[34]

IV тип. Широка с четири пъпки по очертанието, врязана украса от започващи от средата разклонени на две „вейки" и завършващи с „капка" (табл. 2, № 7).

V тип. Широка с 5 пъпки, подчертани с врязани линии. Украсата от единично разклонено клонче се развива от основата към върха (табло 2, № 8—9).

Подтип 1. Широка с 5 очертани с врязани линии пъпки и разклонено на две „клонче" (табло 2, № 8).

Подтип 2. Широка с 5 подчертани пъпки и правоъгълен изрез в основата (табло 2, № 9).

Вид Б: Щитовидни апликации.

I тип. Щитовидна с медалион, обрамчен с ивици и „перлен ред" и 6 пъпки по очертанията. В центъра на гладкото поле — „вейки" с по две разклонения (табло 2, № 10).

II тип. Щитовидна с медалион, обрамчен с ивици и „перлен ред" без пъпки по очертанията. В центъра на гладкото поле — „вейки" с капки и триъгълничета по осите (табло 2, № 11).

Апликации от I тип са открити в Преслав[35], във Варненско[36], в крепостта край Средище, Силистренско[37]. Този тип, според Т. Тотев, „отдавна се е утвърдил с характерната си форма и растителна украса като еталон на цяла група коланни украси от IX — X в. под името „преславски тип"[38]. Ст. Станилов определя подобни апликации като „симбиоза между разгледаните дотук и сърцевидните с 5 пъпки по периферията", като ги отнася към втори подтип в предложената от него класификация и ги свързва с металопластиката на Втория аварски хаганат[39].

Вторият тип е аналогичен на първия с тази разлика, че тук има само една пъпка в основата и липсват тези по очертанията.

При новите проучвания на некрополи от X — XI в. по средното течение на р. Прут е намерен коланен набор от 40 подобни апликации, заедно с тока и накрайник, всички изработени от сребро и с украса върху медалиона от разклонени клончета[40]. Подобни апликации са известни от Поволжието (Калиновка)[41] и Причерноморието (Трапош)[42].

Вид В: Ажурни апликации

I тип. Ажурна с хералдична форма, изработена от сребро и с врязана украса — тип „вейка", съставена от едно разклонено на две стъбло с ромбовиден отвор над него (табло 2, № 12).

По-подробно на развитието на отделните орнаментални мотиви при ажурните апликации се спира В. Ковалевская, която определя периода на разпространението им в широките граници на VI — IX в.[43] По всяка вероятност и представената тук принадлежи към края на VI — началото на VII в.

НАКРАЙНИЦИ

Тук са представени общо 7 ремъчни накрайника от фонда на Шуменския музей и 4 от експозицията на Преславския музей, като два са изработени от сребро, а всички останали са от бронз, а един от тях е позлатен. Различната форма, материалът, начинът на изработка и най-вече украсата предполагат групирането на паметниците в няколко вида.

Вид А: Ремъчни краища с врязана украса от растителни орнаменти в отвесни редове

I тип. Ремъчни краища с гладка повърхност без ръб по края и врязана украса, съставена от разклонени на две по две „клончета", развиваща се от основата към върха (№ 13—14).

Подтип 1. Ремъчен край с врязана растителна украса тип „вейка", с основа — „лястовича опашка" и дупка при върха (табло 3, № 13).

Подтип 2. Ремъчен край със заоблен връх и основа — тип „лястовича опашка"; с украса от V-образно свързани разклонени на две клончета — тип „вейка" (табло 3, № 14).

Подобни коланни краища са открити при проучването на средновековното укрепление при с. Средище, датирано от изследователите си в VIII — X в.[44] Аналогична е украсата и върху накрайник от Варненския археологически музей[45], както и върху накрайник от Тимерския некропол, датиран в X — XI в.[46]

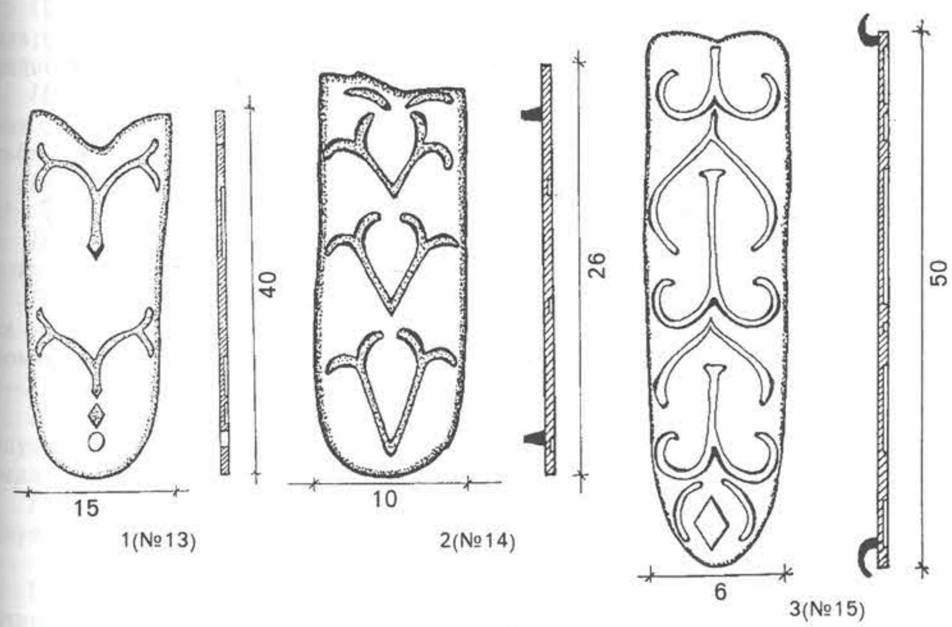

Табло 3

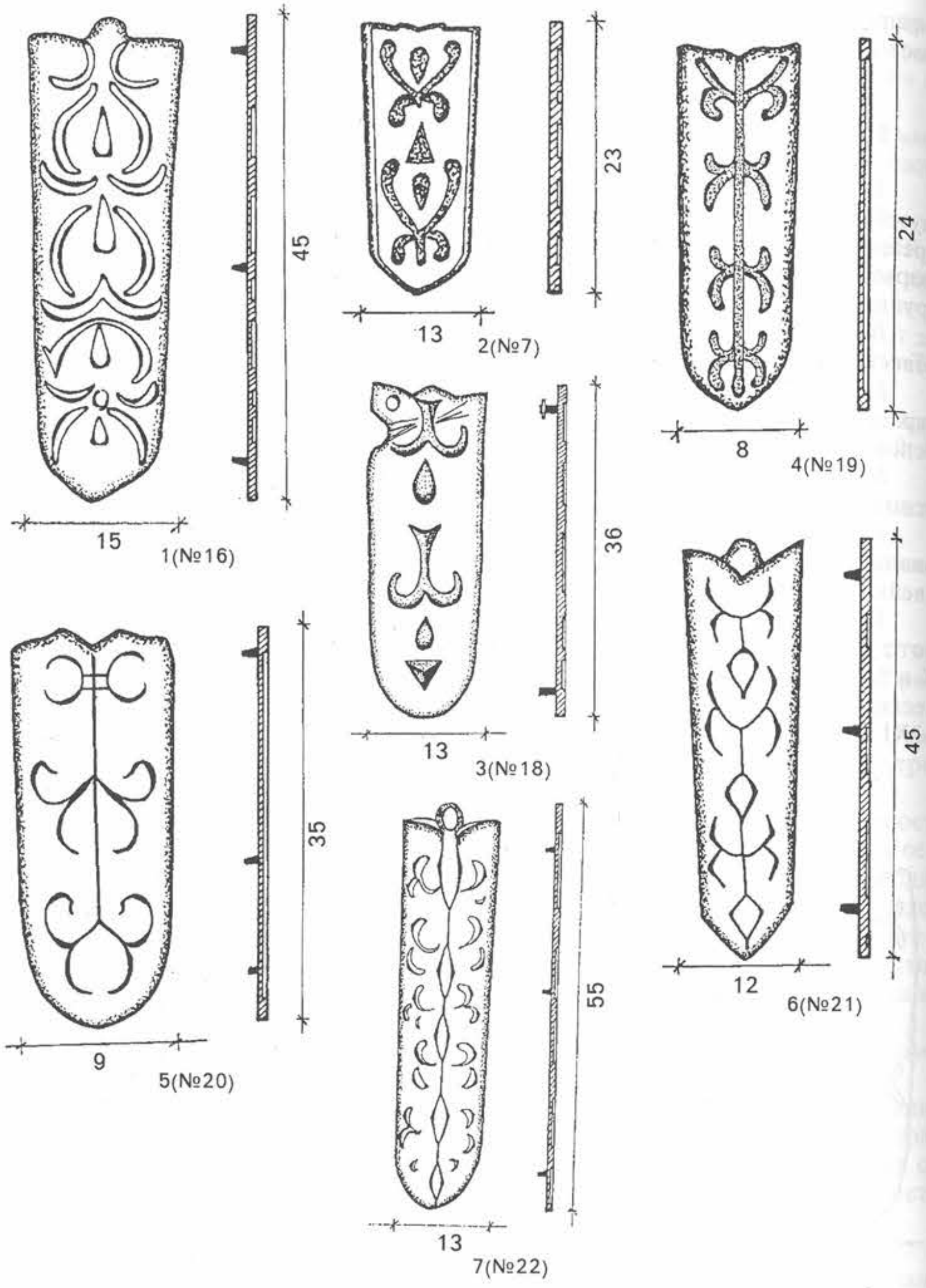

Табло 4

II тип. Ремъчни краища с гладка повърхност, без релефно очертание, с врязана украса от клонки — тип „вейка“, разположени по цялата дължина (табло 3 — 4, № 15—18).

Подтип 1. Ремъчен край със заоблен връх и основа — тип „лястовича опашка“, с врязана украса от редуващи се издължени разклонени стъбла (табло 3, № 15).

Подтип 2. Ремъчен край със заострен връх и раздвоена основа с пъпковиден издатък, с украса от врязани разклонени „вейки“ с триъгълни връхчета, неизлизащи от общо стъбло (табло 4, № 16).

Подтип 3. Ремъчен край със заострен връх и фестонирана основа, с врязана украса от разположени в два реда разклонени „клончета“ , с капковиден завършек (табло 4, № 17).

Подтип 4. Ремъчен край с гладка повърхност с врязана растителна украса от редуващи се с капки клончета, завършваща с триъгълник (табло 4, № 18).

Представеният тип накрайници е по-често срещан на територията на нашата страна и намира преки аналогии и в материалите, добити чрез редовни археологически разкопки.

Подобни на първия тип са няколко накрайника от Добричкия музей, един от Средно село, Варненско[47], и един от Овеч, Провадийско[48].

Вторият тип е също добре представен — на първо място върху накрайника от Плиска[49], както и върху този от укрепеното селище при Стърмен[50]. Подобна е растителната украса и върху коланен край от Венчан, Провадийско, с тази разлика, че тук липсва двойният бордюр от гладка ивица и „перли“[51]. Идентична с разглежданата е и украсата върху сребърен пръстен с щит от Рязан[52] и на мраморна плочка от Тимеревския некропол[53].

Подобна на последния тип врязана и разположена в основата на гладка повърхност украса се наблюдава при един ремъчен накрайник от ранносредновековното селище от IX—X в. при с. Новаково, Варненско[54].

III тип. Ремъчни краища с гладка повърхност, без бордюр, с фестонирана основа и с врязана украса от разклонени „вейки“, излизащи от общо стъбло в няколко реда (табло 4, № 19—20).

Подтип 1. Ремъчен край със заострен връх и украса от къси „клончета“ в 4 реда (табло 4, № 19).

Подтип 2. Ремъчен край със заоблен връх и украса от „вейки“, подобни на подтип 1, но в 3 реда (табло 4, № 20).

IV тип. Ремъчни краища с гладка повърхност, заострен връх, раздвоена основа и пъпковиден завършек. Украсата е от разклонени на две къси клончета в няколко реда, редуващи се с по един четириъгълник (табло 4, № 21—22).

Подтип 1. Ремъчен край с врязана украса от къси „клончета“ в 3 реда, редуващи се с по един ромб, с раздвоена основа и пъпковиден издатък в средата (табло 4, № 21).

Подтип 2. Ремъчен край с украса от раздвоени „клончета“, в 5 реда, редуващи се с издължени четириъгълници (табло 4, № 22).

Представените коланни украси бележат голямо разнообразие от форми, начин на закрепване и материал на изработка и въпреки че са обединени от своята орнаментална украса, тяхната класификация е твърде условна.

За това допринася и случайният характер на намирането им, което определи и водещият принцип при представянето, а именно чрез сравняване с добити при реални условия на проучване паметници и по аналогия с подобни на тях.

За голяма част от представените украси не можаха да се посочат точни паралели, ето защо и тяхната датировка е определена по сходство във формата и най-вече в украсата.

Основният обединяващ фактор на всички тези коланни принадлежности е орнаменталният мотив — т.нар. „вейка". Едва ли тук бихме могли да достигнем до някакво окончателно заключение относно неговия произход или разпространение. Целта ни беше на базата на досегашните изследвания в тази насока и въз основа на предложените общо 25 апликации и ремъчни краища с този мотив предимно от Шумен и Преслав да се опитаме да покажем, че този вид украса е утвърден и широко разпространен мотив в старобългарската металопластика.

Относно произхода на мотива всички изследователи са единодушни и го определят в находките от Садовец и Мартиновка[55], като не се изключва и влиянието на византийската орнаментика в края на IX — XI в.[56]

Тъй като до този момент нямаме достатъчно сигурни данни за това и предвид на голямата хронологическа разлика, по-уместно в настоящото изложение е да говорим само за паралели при орнаментацията на лицевата повърхност.

Представените тук паметници принадлежат на ранносредновековната българска металопластика от IX—X в. Специфичното изображение на растителния орнамент чрез тънки врязани линии е типично за сравнително голям брой апликации и накрайници, открити при редовни археологически разкопки или добити чрез откупки, главно от територията на Североизточна България[57].

При представянето на апликациите се приведоха немалко аналогични примери и извън страната, предимно в Унгария — по горното течение на р. Тиса[58], в Бенепуста[59], в Бач-Кишкун[60], в Насзвад[61], некропола при Земплин[62] и находките от Фаркасрет[63], некропола при Хомокемед — Халом[64], които се датират най-общо в IX—X в. и доказват връзката с металопластиката от Втория аварски хаганат.

М. Шулце-Дьолрам определя тези апликации към тип Лиада и отнася техния произход в Средна Азия и пространството между р. Кама и р. Днепър, откъдето се разпространяват по горното течение на р. Тиса. Находките според нея потвърждават датирането им в IX в.[65]

Не са по-малко и сходните мотиви, открити на територията на Русия, които бяха представени в изложението — предимно от района на Крим (Кордон — Оба,[66] Чуфут Кале[67], Тиритака[68], Скалистое[69]), Южен Урал (Бекешевския некропол[70]) и на цялата територия на разпространение на салтово-маяцката култура през VIII—IX в.[71] Подобна украса се наблюдава и при някои находки, произхождащи от погребения в Подонието (VIII—IX в.)[72].

При новите проучвания например на некрополи от X—XI в. по средното течение на р. Прут[73], Поволжието (Калиновка)[74] и Причерноморието (Трапош)[75] са открити подобни на представените тук щитовидни апликации.

Очевидни са и сходните черти с иранската металопластична украса по сребърните съдове от VII—VIII в.[76] В подкрепа на мнението на Д. Ласло, относно връзките на украсата с иранското и със средноазиатското изкуство, трябва да посочим и близките паралели с пенджикентските стенописи от VI—VIII в., които описват В. Распопова и А. Беленицки[77].

Единствената намерена до момента тока с подобна украса намира своите аналогии по поречието на Тиса през IX—X в.[78], а според мнението на В. Ковалевская[79] и на С. Плетньова[80] подобни токи трябва да се датират в VIII—IX в.

Аналогиите на представените ремъчни краища с подобни паметници, открити по нашите земи, са значително повече. Те са от Плиска[81], от укрепеното селище при Стърмен[82], както и при Новаково[83] и Средище[83] — датирани от изследователите си в VIII—X в. Аналогична е украсата върху накрайници от Варненския археологически музей[84], от Добричкия музей, от Средно село, Варненско[85], и един от Овеч, Провадийско[86]. Подобна е растителната украса и върху коланен край от Венчан, Провадийско[87].

От представените паметници и приведените аналогии може уверено да се твърди, че металопластиката по българските земи следва развитието и допринася за разпространението на различните стилове и орнаментални мотиви в приложното изкуство в Европа. Сходствата са както с ранните находки от VI—VII в. (Садовец и Мартиновка), така и с накитите от Късния аварски стил (VIII — IX в.), който, повлиян от византийската орнаментика[88], навлиза в българското общество в края на IX в. и вече през X в. е широко разпространен[89].

В общата схема, която формира като цяло старобългарската орнаментика, засега не би могло да се определи категорично нейният генезис. С разглеждания тук орнаментален мотив се опитахме да проследим само разпространението му по нашите земи.

КАТАЛОГ

№ 1. Тока. Бронз. Лята. Арковидна рама, петоъгълна плочка — леко извита спрямо рамата. Гладко лице с орнамент от „вейки". Тънък профил. Закрепване с три нита с кръгли пластинки. Класификация — AI. Размери 30/ 21 мм. Намерена в Разградско. РИМ — Шумен. Инв. № 22384.

№ 2. Апликация. Мед. Лята. Листовидна, широка. Три пъпки по очертанията. Гладко лице с орнамент от тънки дъговидно извити врязани линии — „вейки". Тънък профил. Закрепване — надлъжно с два извити шипа. Класификация — AI. Размери 15,5 / 14 мм. Намерена в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 22221.

№ 3. Апликация. Мед. Лята. Листовидна, широка. Четири пъпки по очертанията. Гладко лице с орнамент от „вейки". Тънък профил. Закрепване с три нита — два при страните и един при върха. Класификация — AII1. Размери 15 / 16 мм. Намерена в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 21082.

№ 4. Апликация. Бронз. Лята. Листовидна, широка. Четири пъпки по очертанията. Гладко лице с орнамент от „вейки". Тънък профил. Закрепване с два извити шипа при страните и един нит при върха. Класификация — AII2. Размери 17 / 25,5 мм. Намерена във Вътрешния град на Преслав. ИАР — Преслав. Инв. № 181.

№ 5. Апликация. Бронз. Лята. Листовидна, дълга. Четири пъпки по очертанията. Гладко лице с орнамент от „вейки“. Тънък профил. Закрепване с два извити шипа при страните и един нит при основата. Класификация — АІ3. Размери 20 / 16 мм. Намерена в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 22219.

№ 6. Апликация. Мед. Лята. Листовидна, широка. Пет пъпки по очертанията. Гладко лице с правоъгълен изрез при основата и орнамент от „вейки“, триъгълничета и капки. От едната страна отчупена. Тънък профил. Закрепване с два нита. Класификация — АІІІ. Размери 30 / 20 мм. Намерена при с. Черноооково, Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 21831.

№ 7. Апликация. Бронз. Лята. Листовидна, широка. Четири пъпки по очертанията. Гладко лице с орнамент от „вейки“, започващи от средата и завършващи с капка. Тънък профил. Закрепване с два извити шипа при страните и един шип при основата. Класификация — АІV. Размери 16 / 21 мм. Намерена близо до Вътрешната крепостна стена на Преслав. ИАР — Преслав. Инв. № 2681.

№ 8. Апликация. Бронз. Лята. Листовидна, широка. Пет пъпки по очертанията, подчертани с врязани линии. Гладко лице с орнамент от „вейки“, започващи от основата. Тънък профил. Закрепване с два извити шипа при страните и един шип при върха. Класификация — АV1. Размери 20 / 27 мм. Намерена в м. Стамбол йолу, Преслав. ИАР — Преслав. Инв. № 2675.

№ 9. Апликация. Бронз. Лята. Листовидна, широка. Пет пъпки по очертанията, подчертани с врязани линии. Гладко лице с правоъгълен изрез при основата и орнамент от „вейки“, започващи от нея. Тънък профил. Закрепване с два извити шипа при страните и един шип при върха. Класификация — АV2. Размери 20 / 27 мм. Намерена южно от Дворцовия комплекс в Преслав. ИАР — Преслав. Инв. № 2264.

№ 10. Апликация. Бронз. Лята. Щитовидна с медальон и перлен ред. Шест пъпки по очертанията. В центъра на гладкото поле — „вейки“. Тънък профил. Закрепване с два извити шипа при страните и един при върха. Класификация — БІ Размери 20 / 16 мм. Неизвестен произход. РИМ — Шумен. Инв. № 21237.

№ 11. Апликация. Бронз. Лята. Щитовидна с медальон и перлен ред. С една пъпка при основата. В центъра на гладкото поле — „вейки“, капки, триъгълничета. Тънък профил. Закрепване с два извити шипа при страните и един при върха. Лята. Класификация — БІІ. Размери 20 / 16 мм. Неизвестен произход. РИМ — Шумен. Без Инв. №.

№ 12. Апликация. Сребро. Лята. Ажурна. Хералдична форма. Орнамент „вейка“, завършваща с ромбовиден изрез. Дебел профил. Закрепване с два шипа в двата края. Класификация — ВІ. Размери 29 / 8 мм. Намерена в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 22620.

№ 13. Ремъчен край. Бронз. Лят. Основа — тип „лястовича опашка“ и заоблен връх. Орнамент „вейка“. Тънък профил. Закрепване с четири шипа и един нит при основата. Класификация — БІ1. Размери 40 / 15 мм. Намерен в Разградско. РИМ — Шумен. Инв. № 22656.

№ 14. Ремъчен край. Бронз. Лят. Основа — тип „лястовича опашка“ и заоблен връх. Орнамент — V-образни „вейки“. Тънък профил. Закрепване с два нита при основата и един нит при върха. Класификация — БІ2. Размери 26 / 10 мм. Намерен в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 22806.

№ 15. Ремъчен край. Бронз. Лят. Основа — тип „лястовича опашка“ и заоблен връх. Орнамент „вейки“. Тънък профил. Закрепване с два шипа — при основата и върха. Класификация — БІІ1. Размери 50 / 6 мм. Намерен в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 22378.

№ 16. Ремъчен край. Бронз. Лят. Раздвоена основа с пъпковиден издатък и заострен връх. Орнамент „вейки“ с триъгълни връхчета. Тънък профил. Закрепване с четири нита — два при основата, един в средата и един при върха. Класификация — БІІ2. Размери 45 / 15 мм. Намерен в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 22403.

№ 17. Ремъчен край. Бронз. Лят. Фестонирана основа и заострен връх. Орнамент „вейки“, оформящи „дърво на живота“. Дебел профил. Закрепване с два нита — при основата и при върха. Класификация — БІІ3. Размери 23 / 10 мм. Намерен в околностите на Дворцовия манастир, Преслав. ИАР — Преслав. Инв. №. 2688.

№ 18. Ремъчен край. Бронз. Лят. Фестонирана основа и заоблен връх. Орнамент „вейка“с редуващи се капки и врязан триъгълник при върха. Тънък профил. Закрепване с два нита — при основата и при върха и с пришиване от единия край. Класификация — БІІ4. Размери 29 / 8 мм. Намерен в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 22737.

№ 19. Ремъчен край. Бронз. Лят. Плътен. Фестонирана основа и заострен връх. Орнамент „вейки“, излизащи от общо стъбло. Тънък профил. Закрепване с два шипа — при основата и при върха. Класификация — БІІІ1. Размери 24 / 8 мм. Намерен в Шуменско. РИМ — Шумен. Инв. № 22724.

№ 20. Ремъчен край. Бронз. Лят. Фестонирана основа и заоблен връх. Орнамент „вейки“, излизащи от общо стъбло. Тънък профил. Закрепване с четири нита — два при основата, един в средата и един при върха. Класификация — БІІІ2. Размери 35 / 9 мм. Намерен в Шуменско. РИМ — Шумен. Без Инв. №.

№ 21. Ремъчен край. Бронз. Лят. Раздвоена основа с пъпковиден завършек и заострен връх. Орнамент „вейки“, редуващи се с четириъгълници. Тънък профил. Закрепване с четири шипа — два при основата, един в средата и един при върха. Класификация — БІV1. Размери 45 / 12 мм. Намерен в м. Стамбол йолу, Преслав. ИАР — Преслав. Инв. № 2672а.

№ 22. Ремъчен край. Бронз. Лят. Раздвоена основа с пъпковиден завършек и заострен връх. Орнамент „вейки“, редуващи се с четириъгълници. Тънък профил. Закрепване с четири нита — два при основата, един в средата и един при върха. Класификация — БІV2. Размери 55 / 13 мм. Намерен в околностите на Дворцовия комплекс в Преслав. ИАР — Преслав. Инв. № 2685а.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изказвам благодарност на Г. Майсторски, главен уредник на музея в Преслав, за оказаното ми съдействие при обработката на паметниците от фонда на музея.

[2] Станилов, Ст. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. — РП, 12, 1991, 5—70.

[3] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей. — ИНМВ, 28 (43), 1992, 158 — 226;

Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. — ИНМВ, 30 — 31 (45—46), 1994 — 1995, 24 — 239.

[4] Станилов, Ст. Цит. съч., 6—10.

[5] Станилов, Ст. Цит. съч., с. 10 и сл.

[6] Овчаров, Д. Разкопки и проучвания на Източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. — Плиска — Преслав, 4, С., 1985, с. 154, обр. 42; Милчев, Ат. Ранносредновековни накити и кръстове — енколпиони от Северозападна България. — Археология, 1963, 3, с. 34, обр.14; Станилов, Ст. Цит. съч., № 1 (AI — таб. I); Станилов, Ст. Памятники аварского типа в староболгарской культуре. — Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, табл. I$_5$; Йотов, В., Г. Атанасов. Скала. Крепост от X—XI век до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998, № 432 (табл. CXIII); Diaconu, P. Einige Zierratte und Zaumzeugstücke von Pacuiul pui Soare. — Dacia, 1969, 13, p. 503, fig. 1$_{5\text{-}9}$.

[7] Айбабин, А. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. — МАИЭТ, вып. 1. Симферополь, 1990, с. 225, рис. 46$_{10, 18, 29}$; Айбабин, А. Могилньники VIII — начала X вв. в Крыму. — МАИЭТ, Симферополь, 1993, с. 366, рис. 2$_6$, рис. 8$_{39}$ с. 373.

[8] Davidson, G. Corinth. The minor Objects, XIII, 1952, p. 268; Pl. 114, № 2212.

[9] Ковалевская, В. Поясные наборы Евразии, IV — IX вв. Пряжки. — САИ — Е 1 — 2. М., 1979, с. 37, табл. XVII$_{21}$.

[10] Халикова, Е. Больше-Тиганский могильник.— СА, 2, 1976, рис. 4$_6$, с. 163; рис. 5$_3$, с. 164 ; рис. 11$_{1,6}$, с. 170.

[11] Плетнева, С. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989, рис. 101, с. 167.

[12] Trugly, A. Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswert in Komarno. — SlA, XXXV, 2, 1987, Taf. II$_7$, Taf. 4$_2$.

[13] László, P. A Karosi Honfoglalás Kori Temetök. Régészati adatol a Felsy — Tisza — vidék X. Századi történetéhez. Miskolc, 1996, Tábla 4$_1$ (142); 40$_1$ (145); 24$_1$ (144). ; Garam, E. Die műnzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: F. Daim. Awaren Forschungen. I, 1992, Taf. 63$_3$

[14] Плетнева, С. От кочевий к городам. М., 1965, рис. 2$_{40}$,с. 227.

[15] Пак там., рис. 3$_{1\text{-}4, 9\text{-}12}$,с. 228.

[16] Пак там., рис. 4$_{15\text{-}16}$, с. 229.

[17] Айбабин, Е. Могильники VIII — нач. X вв. в Крыму. — МАИЭТ, Симферополь,1993, рис.8$_{22}$, с. 373.

[18] Мажитов, Н. Южный Урал в XII — XIV вв. М., 1977, таб. I$_{253}$, с.197.

[19] Плетнева, С. На славяно-хазарском ..., рис. 85 (21$_1$, 111$_{16}$), с. 161.Типът е причислен към ранната група поясни украси, 168 — 172.

[20] Ковалевская, В. Поясные наборы..., с. 38, табл. VIII$_{5,7,8,11}$.

[21] Пархоменко, О. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII — IX ст. — Археологія, 43, 1983, 75—87.

[22] Йотов, В. ,Г. Атанасов. Скала..., № 446— 447, (табл. CXIV).

[23] Станилов, Ст. Старобългарски ремъчни украси..., № 40,(BII1$_2$), табл.VII; Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации..., № 406—415, (CX1), таб. XXIII—XXIV; ИМ — Добрич, инв. № Ac 2871, 2498 (от с. Балик), 2232, 2456, 1786; ИМ — Търговище, инв. № 4321/ 32, 4321/ 43. По: Плетньов, В., В. Павлова. Цит. съч., с. 60, бел. 308.

[24] Schulze-Dörrlam, M. Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn Ihrer Landnahme im Karpatenbecken. — In: Jahrbuch des Römisch — Germanischen zentralmuseums Mainz, 35. Jahrgang, 1988, Teil 2, p. 289, Abb. 14; 390—391.

[25] Fettich, N. A Honfoglalo Magyarság Fémmüvessége. Budapest, 1937, Taf. XXXV.

[26] Tóth, T. Erédemények és problémák Bács — Kiskun magye avar kori kutatásában. — Cumania, 13, 1992, tabl. 15$_2$.

[27] Szöke, B. Honfoglaláskori Magyar Sírok Naszvadon. — FA, III—IV, 1941, taf. I$_{2\text{-}8}$.

[28] Schulze, M. — Dörrlam. Untersuchungen...,p. 390; Кызласов, Л. Тюхтятская культура древних хакасов (IX—X в.) — В: Археология СССР. М., 1981, 54 —59, Рис. 33$_{59\text{-}61}$.

[29] Плетнева, С. На славяно-хазарском..., Рис. 2$_{11-13, 15, 16, 27}$, с.227

[30] Budinský, V. — Krička — N. Fettich. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Tomus II, Bratislava, 1973, 81 — 90; Abb. 21 — 22.

[31] Цит. съч., обр. 61$_{1\text{-}16}$.

[32] Жиганов, М. К истории мордовских племен в конце I тысячелетия н. э. (Могильник у пос. Заря). — СА, 4, 1961, 158 — 178.

[33] Орбели, Й., К. Тревер. Сасанидский металл. М. —Л., 1935, обр. 28.

[34] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации..., табл. XXV, № 432, тип X 4.

[35] Тотев, Т. Преславското съкровище. — ИНМВ 22 (37), 1986, табл. XXIII$_2$.

[36] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации..., табл. XLIV, № 776 — 779.

[37] Станилов, Ст. Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. — Преслав, 5. С., 1993, обр.6$_8$.

[38] Тотев, Т. Преславското..., с. 103

[39] Станилов, Ст. Преславското съкровище..., с.150—151, обр. 6$_{8-10}$.

[40] Чирков, А. Новые данные о поздних кочевниках среднего Попрутья. — В: Археологические исследования молодых ученых Молдавии. Кишинев,1997, рис. 4$_4$.

[41] Федоров-Давидов, Г. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М.,1966, с. 64.

[42] Добролюбский, А., Л. Суботин. Погребение средневекового кочевника с. Траповка. — Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1982.

[43] Ковалевская, В. К изучению орнаментики наборных поясов VI—IX в. — Статистико-комбинаторные методы в археологии. М., 1970, 144—155.

[44] Атанасов, Г. Средновековна коланна гарнитура от с. Средище, Силистренски окръг. — Добруджа, 2, 1985, табл. I$_1$

[45] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници..., табл. 5, № 40 .

[46] Фехнер, М., Н. Недошивина. Этнокультурная характеристика Тимеревского могильника по материалам погребального инвентаря. — СА, 2, 1987, рис. 4$_{1\text{-}2}$.

[47] Исторически музей — Добрич ,инв.№ Ac 2915,Ac. 1755, Ac. 1758; Археологически музей — Варна, табл. V, № 39. Цит по: Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни...,с. 174, 199.

[48] Цит. съч., табл. VIII, № 60.

[49] Мавродинов, Н. Старобългарското..., обр. 267, с. 228.

[50] Джингов, Г. Археологически изследвания в западната част на укрепеното селище при Стърмен. С., 1982, РП, VII, обр. 60$_{16}$.

[51] Плетньов, В., В. Павлова. Пос. съч., табл. VII, № 61.

[52] Монгайт, А. Старая Разань. — МИА, 49, 1955, рис. 116$_6$, с. 146.

[53] Фехнер, М., Н. Недошивина. Этнокультурная характеристика...

[54] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници.., табл. VIII, № 62.

[55] Мавродинов, Н. Старобългарското..., с. 227; Станилов, Ст. Старобългарски ремъчни украси..., с. 23; Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници..., с. 174; Ранносрведновековни ремъчни апликации..., с. 62; Плетньов, В. Ремъчни накити от типа Мартиновка във Варненския археологически музей. — Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, 75—88.

[56] Weitzmann, K. Die byzantinische Büchmalerei des 9. Und 10. Jahrhunderts. Berlin, 1935 ; Банк, А. Прикладное искусство Византии IX — XII вв. М., 1978, рис. 61.

[57] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации..., с. 62.

[58] Schulze-Dörrlam, M. Op. cit., p. 289, Abb.14; 390 — 391.

[59] Tóth, E. Op. cit., Fig. 15, 20.

[60] Tóth, T. Op. cit., Tabl. 15_2.

[61] Szöke, B. Op. cit., Taf. I_{2-8}.

[62] V. Budinský - Krička — N. Fettich. Das altungarische Furstengrab von Zemplin. T. 2, Bratislava, 1973, 81 — 90; Abb. 21 - 22.

[63] Пак там, обр. 61_{1-16}; Dienes, I. Honfoglalás Kori Veretes Tarsoly Budapest — Farkasrétröl. — FA, 24, 1973, Abb. 6_{1-18}.

[64] Horváth, M. Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács — Kiskun. — HOME, XXX — XXXI, 2, 1993, Abb. 5, p. 336; Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации..., табл. XXV, № 432, тип X 4.

[65] Schulze-Dörrlam, M. Untersuchungen zur Herkunet..., 390 —391.

[66] Плетнева,С. От кочевий к городам. М., 1965, рис. 2_{40}, с. 227.

[67] Пак там., Рис.$3_{1-4, 9-12}$,с. 228.

[68] Пак там., Рис.4_{15-16} , с. 229.

[69] Айбабин, Е. Цит. съч., рис.8_{22} , с. 373.

[70] Мажитов, Н. Южный Урал в XII—XIV вв. М.,1977, таб. I_{253}, с. 197.

[71] Плетнева, С. На славяно-хазарском ..., рис. 85 (21_1, 111_{16}), с. 161.Типът е причислен към ранната група поясни украси., с. 168 —172.

[72] Ковалевская, В. Поясные наборы..., с. 38, табл. $VIII_{5,7,8,11}$; Пархоменко, О. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII — IX ст. — Археологія, 43, 1983, 75—87.

[73] Чирков, А. Цит. съч., рис. 4_{4-9} с. 162.

[74] Федоров-Давидов, Г. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М.,1966, с. 64.

[75] Добролюбский, А., Л. Субботин. Погребение средневекового кочевника с. Траповка. — Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1982.

[76] Даркевич, В. Художественный металл Востока. М.,1976, табл. 1, с. 65.

[77] Распопова, В. Поясной набор Согда VII—VIII вв. — СА, 4, 1965, рис. 5, с. 84; Распопова, В. Живопись древнего Пенджикента. М.,1954, табл. XXXVI; Беленицкий, А. Монументальное искусство Пенджикента. М., 1973, рис. 23, табл. XXI_1.

[78] László, P. A Karosi Honfoglalás. Tábla 4_1 (142); 40_1 (145); 24_1 (144).; Garam, E. Die münzdatierten, Taf. 63_3.

[79] Ковалевская, В. Поясные наборы ..., с. 37, табл. XVII_{21}.

[80] Плетнева, С. На славяно-хазарском..., рис.$_{101}$, с. 167.

[81] Мавродинов, Н. Старобългарското..., обр. 267, с. 228.

[82] Джингов, Г. Цит. съч., обр. 60_{16} .

[83] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници.., табл. VIII, № 62.

[84] Атанасов, Г. Цит. съч., табл. I_1.

[85] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници..., табл. 5, № 40.

[86] Исторически музей — Добрич, инв. № Ас 2915, Ас. 1755, Ас. 1758; Археологически музей — Варна, табл. V, № 39 По: Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни..., с. 174, 199.

[87] Цит. съч., табл. VIII, № 60.

[88] Плетньов, В., В. Павлова. Цит. съч., табл. VII, № 61.

[89] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации..., 111—113;

[90] Рашев, Р. Българският колан през VIII—IX в. — ГНАМ, 8, 1992, с. 246.

ABOUT ONE KIND OF ORNAMENTAL DECORATION IN THE EARLY MEDIAEVAL BULGARIAN METALOPLASTICS

Stela Doncheva

(Summary)

The objects of the current research are two groups of bell decorations from the museum in Shumen and Preslav. All of these materials are represented according to the classification, established by St. Stanilov where the leading indicators are the form, the size, the way of connection to the bell and most of all – the decoration.

As there were not precise parallels about a bigger part of bell decorations, their date was determined according to the resemblance in the form and the decoration.

The purpose of this current research is to show that this kind of decoration was an established and widespread motif in the Old Bulgarian metaloplastics, on the base of the former explorations in this aspect as well as of the offered 25 applications and bell ends.

Concerning the origin of the motif, the most of the researches are unanimous and they attribute it to the finds of Sadovec and Martinovka, but the influence of the Byzantine ornamentics at late of the IXth – XIth century, has not been excluded either.

Since the circumstance, that we have not enough sure data about that till now and in view of the big chronological difference, it will be more appropriate to discuss the parallels in the ornamentation over the surface.

The represented objects here belong to the Early Mediaeval Bulgarian metal decoration from the IXth – Xth century. The specific depiction of a floral ornament by delicately carved lines is typical for many applications and belt ends that were found during regular archeological excavations, or acquired by means of purchase from the area of North-Eastern Bulgaria.

ПРОИЗВОДСТВОТО НА КОЛАННИ ГАРНИТУРИ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Валентин Плетньов

През 2002 г. Варненският археологически музей откупи над 1000 разнообразни ранносредновековни паметници на металопластиката, излети от олово. Една значителна част от тях са ремъчни накити – апликации, накрайници и токи. Откупени бяха и няколко бронзови полуфабриката и дефектни отливки, които са добри примери за проследяване на технологията на производство на подобни предмети през периода IX – X в. В основната си част накитите са открити в района на Североизточна България, без да може да се конкретизира точното им местонамиране, защото са иманярски находки. Известно е само, че някои от оловните апликации са открити в близост до производствения център до с. Надарево, Търговищко.

Тук ще представя само една извадка на различни типове апликации, накрайници и токи от олово. Прави впечатление, че повечето имат много добро качество на отливане, с подчертани детайли и добре изпълнена украса. Сред тях почти не се срещат непознати за долнодунавските земи форми и орнаменти. Апликациите имат характерната сърцевидна, както и по-рядко срещаните палметовидна (№ 37 – 39) и геометрична форми (№ 12, 19, 20, 48, 50, 51). Орнаментите също не правят изключение. Има апликации с врязана украса от линии, палмети и „вейки", но преобладават тези с релефни орнаменти от трилистни или многолистни палмети, вписани в сърцевидна рамка, гладка или от „перлен" ред. Почти всички апликации имат точно съответствие с примери от колекцията на Варненския археологически музей и на тези публикувани от страната. Датират се предимно в X в.[1] Това се отнася и за токите и накрайниците. Те също имат многобройни паралели по форма и украса от земите на Средния и Долния Дунав.[2] По-важното в случая е, че нито един от разглежданите накити няма характерните нитове или шипове за прикрепване към колана или ремъка. Това много добре личи от снимките на опакото им. Използването на подобни прикрепващи елементи върху оловни накити е много рядко срещана практика. Известни са отделни екземпляри с масивни нитове, лети заедно с плочката, но дали са използвани по предназначение не е съвсем ясно. Употребата на подобни накити не е функционално, защото оловото е твърде мек и нетраен метал, който лесно се чупи, огъва и трие. Не е изключено все пак отделни оловни апликации да са носени на колана като евтино тиражирани скъпи образци.

От територията на България са публикувани и други аналогични или сходни по форма и украса колании накити от X в., изработени от олово. Ст. Станилов обръща внимание на факта, че откритите в Двореца във

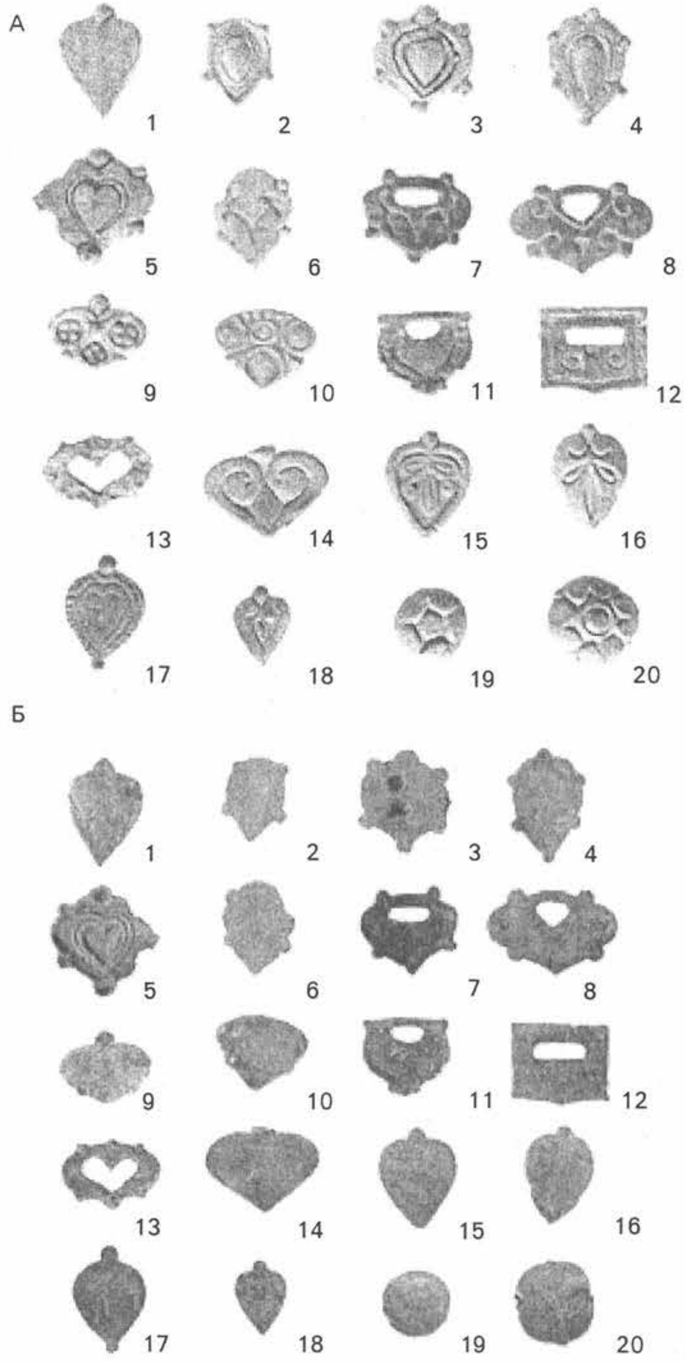

Табло 1. 1—20 — оловни апликации — модели: А — лице; Б — опако

Велики Преслав няколко оловни апликации и накрайник са направени твърде старателно, но нямат нитове за прикрепване. С голяма доза съмнение авторът предполага, че биха могли да служат за модели за отливки в глинен калъп или са „реплика на профанно равнище" на бронзови, сребърни или златни образци[3]. Много по-категоричен е А. Конаклиев, който без съмнение определя оловните тока и 5 апликации от м. Юкя, край с. Надарево, за модели. Авторът има само известно съмнение дали те са служели за модели-мостри или модели за изработване на форми. В крайна сметка надделява мнението, че от тези оловни модели са изработвани глинени форми за отливане на ремъчни накити в т.нар. меко легло – метод, използван и в нашето съвремие[4]. Подобно е становището и на Л. Дончева-Петкова за двата модела за апликации от Североизточна България. Представените от нея примери обаче, въпреки значителното количество олово в сплавта, са изработени от бронз. Л. Дончева-Петкова предлага друг метод на формоване – в каси с леярска пръст. Впрочем, двата модела са почти аналогични на тук представените под № 9 и 14[5]. Още един бронзов модел за апликации, случайна находка от Североизточна България, бе публикуван наскоро от колекцията на Варненския музей[6]. Той има почти същите характеристики като на представените от Л. Дончева – масивен, сравнително дебел, без следи от нитове или шипове. Мисля, че А. Конаклиев е прав по отношение на критиката си на предложения от Л. Дончева-Петкова метод. Леенето в леярска пръст е бавен и сложен процес, а след всяко отливане е необходимо да се приготвят нови гнезда. На този въпрос вече се спряхме при разглеждането на технологичните характеристики на варненските апликации[7]. Много по-просто, а същевременно ефективно е леенето в калъпи от глина. За да стане това обаче, трябва оформеният с модел калъп, след направата на леячни канали и евентуални отдушници, да бъде изпечен, за да се използва многократно. Поне това показват известните глинени калъпи от Велики Преслав, Крим, Киев и Стария Рязан[8]. Редица изследователи на технологията за изработка на ранносредновековни апликации не се съобразяват с една особеност на някои ремъчни накити. Те са сравнително тънки, леко извити, и на опакото им добре личи негативно изображение на лицевата украса. То се получава след допълнителна обработка на гнездото за отливане, чрез восък и тънко парче плат, което попива част от восъка. След това, към готовото, запълнено с тънък пласт восък, гнездо се прикрепва задната част на калъпа. След изпичане восъкът изтича и се образува много тънко гнездо за отливане с негатив на опакото. Вероятно за улесняване на този процес са изработени представените тук няколко оловни апликации (№ 5, 11, 21, 28), които имат негатив на опакото. При притискането им в меката глина се е получавало тясно гнездо, без допълнителна обработка с восък. Пример за подобно отливане е бракуваната бронзова апликация № 56, на която много добре личи негатива на лицевата украса. При нея е запазен леячният канал и двата нита, лети заедно с плочката. По подобен начин, заедно с шиповете е отлята и плочката на апликация № 54. Там много добре личи, че подобни накити са лети в двойни калъпи, като на опакото са пробивани т.нар. глухи отвори за нитове или шипове. В същото време тук е представен и пример за изработване на апликации, на които допълнително са припоявани закрепващите устройства. Двете бронзови апликации № 55 явно са отлети в двоен калъп, защото е запазена извивката

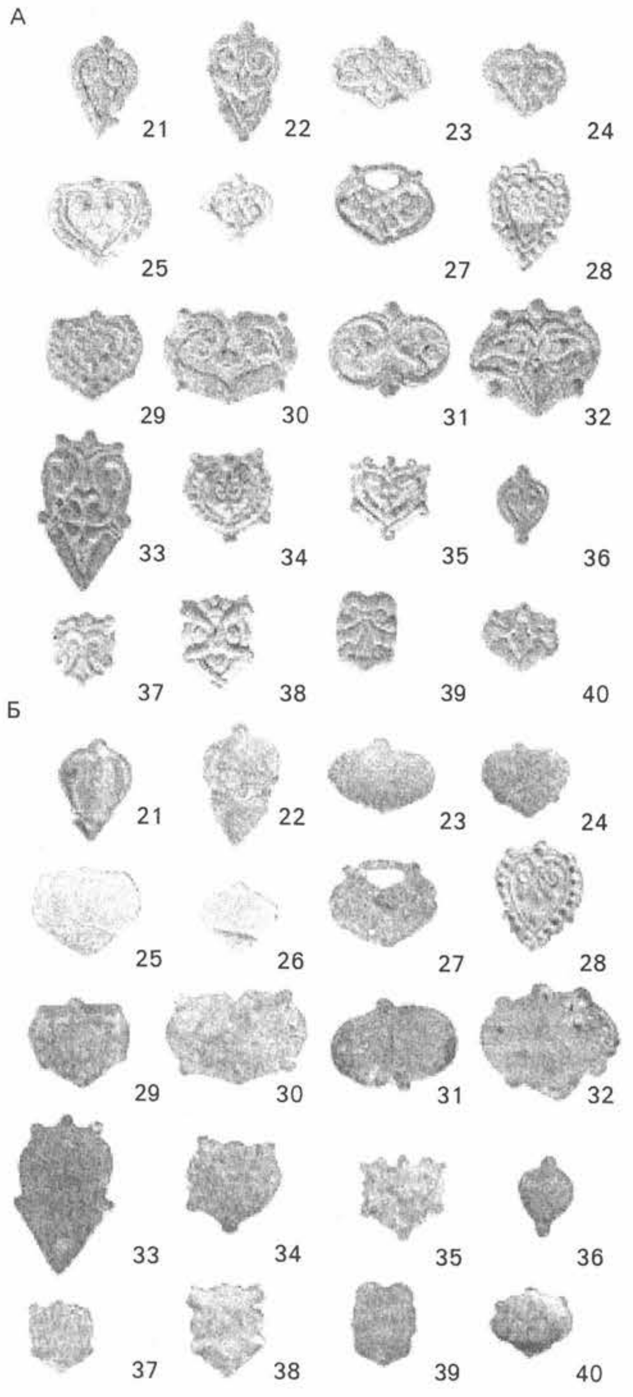

Табло 2. 21— 40 — оловни апликации — модели: А — лице; Б — опако

на опакото. Впрочем, подобни извивки личат на всички представени тук дефектни бронзови апликации. Няма никакви следи от нитове, което предполага, че те са предвидени да се припоят допълнително. Възможно е обаче и друго обяснение – двете апликации да са бракувани, защото шиповете им не са излезли при отливането.

Плочката с релефно изображение на грифон или крилат кон (№ 49), съмнение, породено от силното изтриване на фигурата, вероятно е служила за оформянето на характерните за X в. токи с трапецовидни плочки. Тя има също трапецовидна форма и по размери съвпада с полето на споменатите токи. Изображението е много близко до това на някои токи с крилати коне от с. Одърци, Цариград и Сирия. По сходен начин е представен и един грифон от тока, намерена в Сирия[9]. Предполагам, че оловната плочка е притискана към все още меката глина на оставеното свободно поле на калъпа. Впрочем, по подобен начин са изработвани някои късноантични токи с изображения на конници. Известен е един трапецовиден оловен модел, открит някъде във Великотърновско[10]. Не е изключено и друго предположение: представеният тук модел да е използван за отливане на апликации, но досега не са известни други с подобно изображение, ако изключим ажурните апликации с грифони на Втория аварски хаганат. Там обаче стилът е много различен.

По общи стилови белези с аварската металопластика могат да се свържат трите последни оловни отливки на една апликация, висулка и медальон, както и бронзовата двойна отливка на тока и накрайник.

Правоъгълната апликация № 48 е отлята от олово в калъп, като е подчертана само формата. Върху лицето допълнително с резец е врязана плетеница от линии и кръгчета, като детайлите не са изчистени. Мисля, че така оформената апликация е добър пример за изработката на модел за отливане в глинен калъп. Вероятно обаче в процеса на изработка част от модела се е отчупил и е бил бракуван. У нас не са известни подобни коланни накити, както по форма, така и по украса. Примери могат да се посочат само сред металопластиката на Аварския хаганат. Там през VIII в. се произвеждат апликации и накрайници, на които лицето изцяло е заето от подобни плетеници. Такива са комплектите от колани, намерени в некрополите при Реголи и Сикьо (Унгария) и Желовце (Словакия), свързани с влиянието на германската орнаментика[11]. Аналогията обаче не е пълна, защото аварските плетеници с кръгчета са разположени по диагонал. Вероятно тук става дума за местна имитация на аварски накити от IX в.

Подобна реплика е вече публикуваната дефектна правоъгълна апликация с ажурен грифон (№ 53)[12]. Тя несъмнено е свързана с късноаварския грифоно-ластаров стил, но е местна изработка, защото досега не са известни аварски накити с плоски изображения. Това се отнася и до няколкото коланни висулки от бронз[13] и олово (№ 57) с ажурни грифони, открити в България, датирани в IX в. Представената тук оловна висулка е много добър пример за местното им производство. Тя е бракувана поради разливането на метала. Дали е била подготвяна за модел е трудно да се каже, но изображението на орелоглавия грифон (силно присвити крака и голяма глава), сравнено с другите открити у нас, е най-близкото до аварския стил от VIII в.

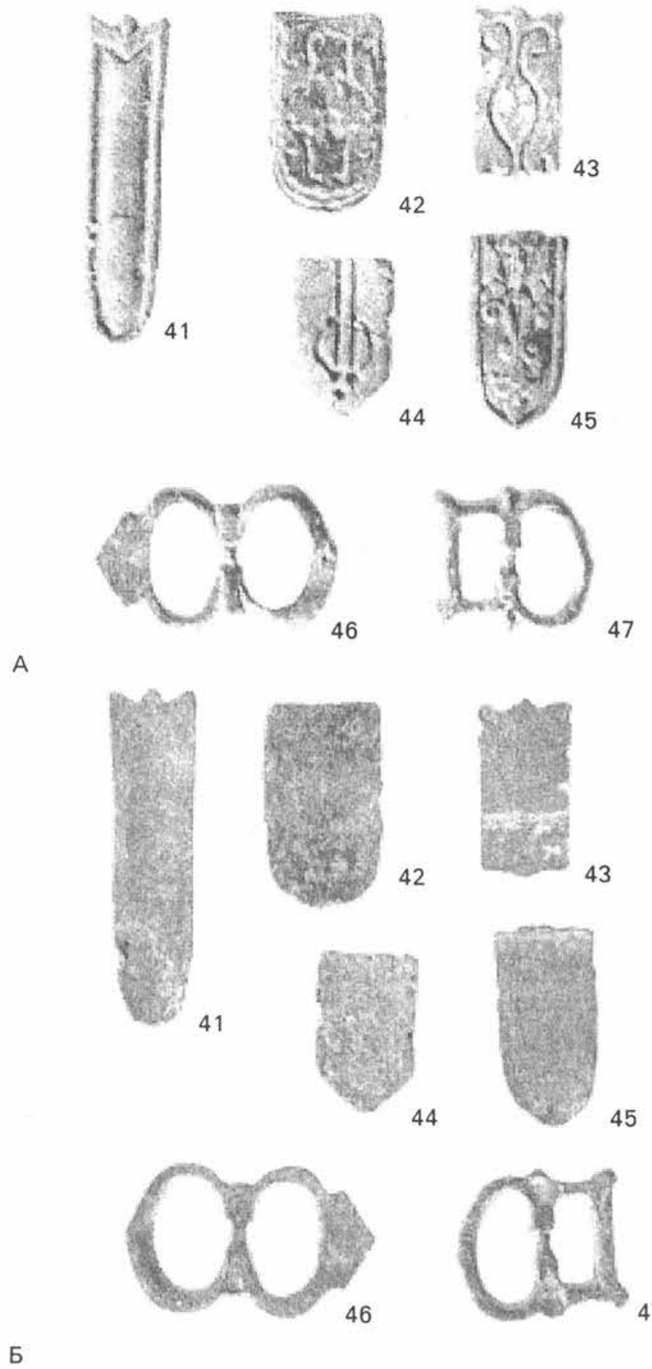

Табло 3. 41—47— оловни накрайници и токи: А — лице; Б — опако

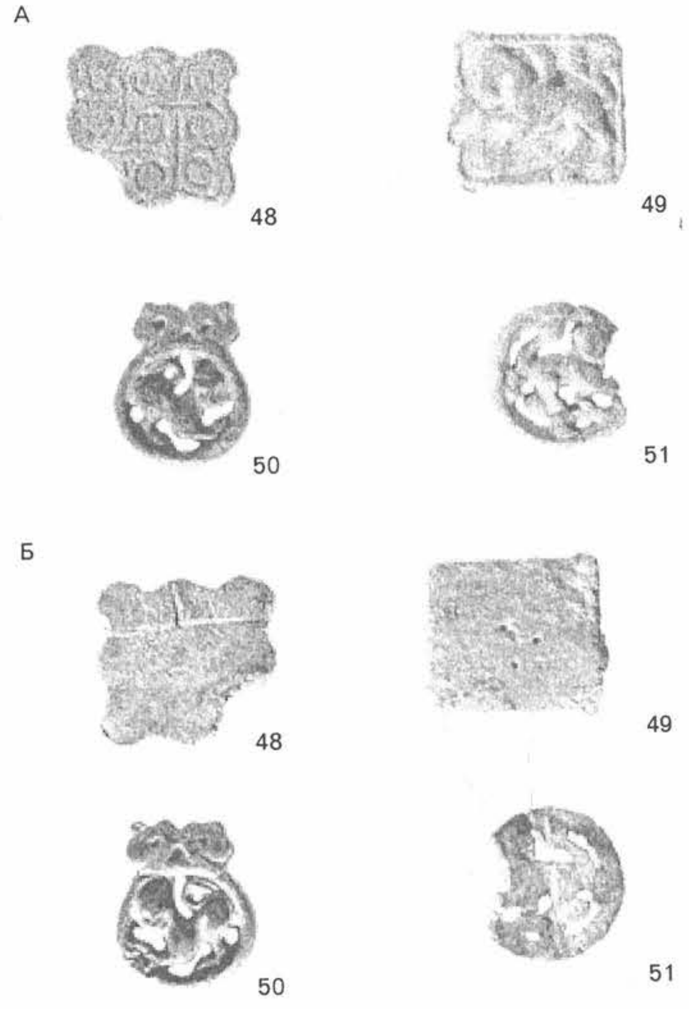

Табло 4. 48—51 — оловни апликации — модели: А — лице; Б — опако

В коментара за шарнирната апликация с изображение на лъв (лъвоглав грифон) от Шуменския музей, Ст. Станилов уместно отбелязва, че въпреки стиловите сходства с металопластиката на Аварския хаганат, там не се срещат подобни изображения[14]. Действително, поради липсата на други екземпляри от България, за автора е било трудно да определи неговия генезис. Надявам се, че представените по-долу оловни модели ще спомогнат за това.

Едната апликация-висулка е изцяло запазена (№ 50). В кръгла рамка е разположен приклекнал лъв, със завита напред опашка и лице във фас. Фигурата е добре ситуирана в ажурната рамка, представена с ясно различими детайли, които не оставят никакво съмнение за вида на животното. На рамката, над лъва, са оформени два симетрично разположени растителни повлека, завити навън. През тях всъщност би трябвало да преминат нитовете за закрепване към колана. Това е характерното за VIII – IX в. закрепване чрез „захапване“ на колана в надлъжно разцепената основа, известно от редица паметници на металопластиката у нас. Не е изключено подобно захващане да е имала и „шуменската“ апликация. В случая обаче основата на апликацията е плътна, личи сама линията, показваща мястото на разцепване. Местата на дупките за нитовете също са само отбелязани. Следователно тази апликация не е пригодена за използване. Най-вероятно тя е изработена за модел за отливане в двоен глинен калъп.

Подобно предназначение е имала и втората апликация (№ 51), на която основата с ушите за прикрепване е отчупена. Те навярно са били разположени срещу изображението и то е стояло на колана вертикално. Посоката не е изключение, като се има предвид, че лъвът на „шуменската“ апликация е стоял обърнат надолу. За разлика от предходната апликация тук изображението е еднолицево, лъвът е в ход надясно, но и тук имаме същото детайлно представяне на животното със сравнително точни пропорции. Пластинката е много тънка и ако действително е имала „уши“ за закрепване, то трудно може да се приеме, че е била носена на колан или на друг ремък.

Двата последни модела могат да бъдат датирани в IX в. по аналогия с „шуменската“ апликация и по начина на закрепване чрез „захапване“, който не е характерен за по-късно време.

Към местната металопластика от IX в. могат да се отнесат и двата бронзови ремъчни накита под № 52. В двоен калъп са отлети малка тока и накрайник, свързани с непочистен леярен канал. Те са били бракувани, защото явно се е получила дефектна отливка – отворът за езичето на токата е запушен, а прорезът за закрепване на накрайника и дупчиците за нитовете са се запълнили с метал. Токата е стандартна и трудно може да получи конкретна датировка. За целта може да се използва накрайникът с характерна форма и украса – издължена правоъгълна основа с врязани линии и 3 свързани релефни кръгчета. У нас засега е известен само един сходен накрайник, които има аналогично закрепване – издължена трапецовидна плочка с надлъжно разцепване за „захапване“ на ремъка[15]. Повече примери могат да се посочат сред аварската металопластика от VIII – началото на IX в. Голям накрайник за края на ремъка и 3 по-малки за висящите ремъци са част от коланна гарнитура, намерена в гроб 64 на некропола при Гинещдиаш[16]. Още един, по-голям накрайник, но със същата форма, е известен от некропол при Сегед[17]. Аналогичен орнамент се среща и на плоч-

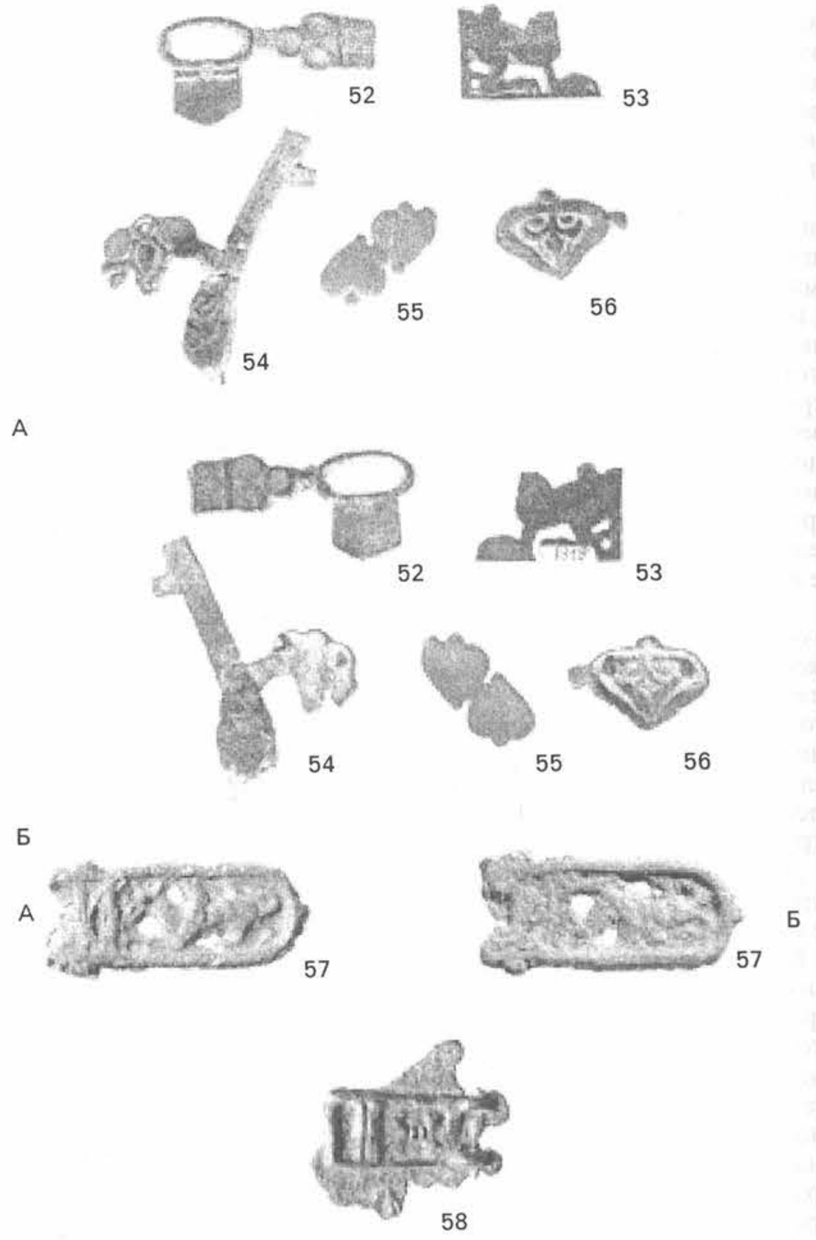

Табло 5. 52—56 — бронзови отливки за апликации; 57—58 — токи и накрайници: А — лице; Б — опако.

ките на някои аварски токи[18]. В този случай ние отново сме изправени пред опит за имитация на аварски накити, защото представените аварски накрайници имат много по-добра и детайлна украса. Може обаче да става дума за обща мода в коланните накити на хората по Среден и Долен Дунав в края на VIII – IX в.

Представените оловни апликации, които са част от една значителна колекция от оловни накити, дават основание да се направят някои наблюдения за производството на коланните украси през Ранното средновековие. Общо взето за тях са възможни 3 обяснения – евтини накити за по-непретенциозни клиенти, пробни отливки или модели за изработка на гнездата на глинени калъпи за отливане. Липсата на нитове и шипове показва, че тези накити не са били прикрепвани към ремъците. Те не са функционални, защото са изработени от много мек и нетраен материал. Това се отнася за тук представените, тъй като са известни отделни „профанни“ оловни накити от IX в., които явно са носени като коланни висулки[19]. Ако са пробни отливки, би трябвало да личат леярните канали, или ако ги е имало, възниква въпросът защо са старателно почистени. Мисля, че най-логичното обяснение е, че това са модели – изработват се много лесно от метал, който се топи при ниска температура; подлежат на прецизна допълнителна обработка за изчистване на детайлите; при отливането получават всички необходими технологични особености (форма, дебелина, украса), които позволяват бързо изработване на основния калъп за бронзова отливка. Според мен технологичният процес е бил следният: моделите са притискани в меката глина на калъпа, за да се оформят гнезда с негатив на лицето. След изсъхване се е притискала и другата част на калъпа, на който се е отпечатвало опакото. На него са пробивани глухи отвори за нитове или шипове. Върху лицевата страна са изрязвани свързващите леярни канали между отделните гнезда за различни накити. Калъпите са изпичани за заздравяване. В затопления калъп се изливал разтопения метал. След изстиването калъпът е отварян, готовите накити са изваждани и почиствани от остатъчния метал. Според Д. Ласло подобна е технологията и при отливането на унгарските ремъчни накити – по метални или дървени модели в глинени калъпи[20].

Тук представям една половина (горната плочка с прореза за закрепване) от бракуван шарнирен накрайник или по-скоро коланна висулка (№ 58). По форма тя е аналогична на плочката от един накрайник от Овеч (Провадия), а по украса на цял ред накрайници, украсени с релефни привързани волути, открити у нас, датирани в X в.[21] От запазените части на плочката добре личи начина за отливане на отворите за оста на шарнира. Явно двете части на калъпа не са били добре закрепени и уплътнени, защото металът се е разлял извън гнездото. В отворите за оста все още има овъглена тънка дървена клечка, която много добре демонстрира начина за оформянето на отворите на различни шарнирни ремъчни накити. След изстиването на метала отворите са почиствани от въглените и се монтирала оста. Може би по сходен начин са лети и надлъжно разцепените основи за „захапване“ на някои накрайници и коланни висулки. Затова на оловния модел за висулка с лъв основата не е разцепена. Това става едва върху готовия глинен калъп. Вероятно този момент е пропуснат при представения по-горе бронзов накрайник и той е бракуван.

Несъмнено за отливането на метални накити са използвани и каменни калъпи, които са много по-издръжливи от глинените, но за сметка на това изискват добро познаване на гравьорския занаят. Навярно в такива калъпи са лети оловните модели. Пробиването на тесни глухи отвори върху опакото на каменния калъп е трудна операция, а и излишна. Според мен това е причината отлетите оловни накити да нямат нитове или шипове. За оформянето на лицето е необходим само един каменен калъп за модела, а за последващото тиражиране на апликациите се използват лесните за изработка глинени калъпи, на които са пробивани отворите за нитове и шипове. Досега от територията на България има много малко примери за каменни калъпи. Това се отнася и за щампирането върху матрица. Например, сред голямата варненска колекция от ранносредновековни ремъчни накити има само няколко апликации, изработени от медна или сребърна ламарина. Получените изделия са тънки, лесно се огъват и затова опакото е запълвано с паста от восък, смесен с прах от тухли или хоросан[22].

От представените примери, а и от наблюденията върху хилядите ремъчни накити, открити на територията на България, може да се направи заключението, че основният метод за тяхното производство е леенето в глинени калъпи. Тяхната изработка, за разлика от каменните, е много по-лесна и бърза. Направата им се е улеснявала и от използването на готови оловни модели. Наличието на разнообразни модели е давало възможност на майсторите да изработват калъпи с различни комбинации от гнезда за отливане, според търсенето и изискванията на клиентите. До откриването на подобни калъпи само може да се предполага, че в тях са отливани еднотипни накити, от които се получава един коланен или ремъчен комплект. Засега косвено потвърждение за това са откритите у нас цели или частично запазени колании гарнитури от X в., които са комплектовани от еднакви или стилово близки накити. Частите от двата вече публикувани колана във Варненския музей показват, че повечето апликации имат еднакви, напълно съвпадащи детайли (дефекти по орнамента и разположение на нитовете), което означава, че са лети в един калъп, по един модел[23]. Това се отнася и до изцяло запазената коланна гарнитура от с. Кривина, Русенско, която според откривателката ѝ, въпреки пълната аналогия с колани от Унгария, е произведена в ателие на територията на Североизточна България[24].

БЕЛЕЖКИ

[1] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – ИНМВ, 30 – 31 (45 – 49), 1994 –1995, 24 – 239.

[2] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей. – ИНМВ, 28 (43), 1992, с. 158 и сл., табл. III$_{22}$, V$_{40, 41}$, X, XI; Станилов, Ст. Метални гарнитури за ремъци и облекло от Двореца във Велики Преслав. – Плиска–Преслав, 7. Шумен, 1995, с. 111, обр. 2$_{8-12}$, 9$_{102}$.

[3] Станилов, Ст. Цит. съч., с. 118, 120–121, 124, обр. 5$_{57}$, 6$_{66, 67}$, 8$_{101}$.

[4] Конаклиев, А. Модели за апликации от с. Надарево, Търговищко. – Плиска–Преслав, 8. Шумен, 2000, 235–238, обр. 1.

[5] Дончева-Петкова, Л. Два модела за коланни апликации. – Приноси към българската археология. Т. 1. С., 1992, 210–213, обр. 1 – 2.

[6] Плетньов, В. Бронзов модел за коланни апликации от Североизточна България. – Трудове на катедрата по история и богословие, 4, Шумен, 2001, 49–51.

[7] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации..., 102–105.

[8] Михайлова, Т. Нови данни за производството на накити в Преслав. – Приноси към българската археология. Т. 1. С., 1992, 214–215; Айбабин, А. Салтовские поясные наборы из Крыма. – СА, 1977, 1, с. 237; Археология Украинской ССР, 3, Киев, 1986, рис. 98; Монгайт, А. Старая Рязань. – МИА СССР, 49, 1955, с. 135, рис. 100.

[9] Плетньов, В. Токи с изображения на животни от Североизточна България. – Епохи, 1997, № 3–4, табл. IV$_{47-41}$, V$_{44}$.

[10] Харалмбиева, А., Б. Иванов. Токи с изображение на конник. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 1998–1999, с. 141, табл. I$_4$.

[11] Hampel, J. Alterthümer des frühen mittelalters in Ungarn, III. Braunschweig, 1905, Taf. 197, 221; Zábojnik, J. Westliches Fremdmaterial und germanische Motivik in mittelawarenzeitlichem Material. – In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren. Eisenstadt, 1996, 282–283, Abb. 1.

[12] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации..., 29–30, № 35.

[13] Станилов, Ст. Паметници на металопластиката от VIII – IX в. в България. – Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, обр. IV$_{1, 2}$; Накрайници за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. – Плиска–Преслав, 8. Шумен, 2000, с. 173, обр. 1; Инкова, М. Бронзова апликация с изображение на грифон от Националния исторически музей. – Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, обр. 1–2.

[14] Станилов, С. Паметници на металопластиката..., 184–185, обр. II$_4$.

[15] Плетньов, В. Ремъчни украси от VIII – IX в. от Североизточна България. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, Шумен, 1997, с. 238, табл. III$_{55}$.

[16] Müller, R. Das Gräberfeld von Gyenesdiás. – In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren. Eisenstadt, 1996, S. 416, Abb. 5$_{473}$.

[17] Hampel, J. Op. cit. Taf. 92$_5$.

[18] Hampel, J. Uj leletek az Abonyi régibb középkori sirmezöböl. – AE, XXIV, 1904, 138. sir. 2.

[19] Георгиев, П. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска–Преслав. 2. Шумен, 1981, с. 194, обр. 4$_{2а-б}$; Станилов, Ст. Накрайниците за колани с петлици ..., обр. 4; Нови 23 оловни висулки с правоъгълен прорез в основата ще бъдат представени в статията: Плетньов, В. Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с прорез във Варненския археологически музей. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 317–323.

[20] László, G. The Art of the Migration Period. Budapest, 1974, p. 86.

[21] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници ..., с. 181, табл. II$_{16}$, IX$_{6974}$; Станилов, Ст. Метални гарнитури за ремъци..., обр. 8$_{97}$.

[22] Плетньов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации ..., с. 104.

[23] Плетньов, В. Части от два ранносредновековни колана от Североизточна България. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 83–84, обр. 1–2. Във Варненския музей се съхраняват още една цяла и две частично запазени коланни гарнитури, които предстоят да бъдат публикувани. Изцяло запазената има тока, правоъгълни апликации и гладък

накрайник. Повечето апликации са лети в един калъп по един модел, защото имат еднакви дефекти и детайли.

[24] Gomolka-Fuchs, G. Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien. – Eurasia Antigua, 8, 2002, p. 514, Abb. 1 – 3.

PRODUCTION OF BELT ORNAMENTS IN EARLY MEDIAEVAL BULGARIA

Valentin Pletnyov

(Summary)

The author publishes 80 pieces of tin applications from Northeastern Bulgaria which he determines as production models. His conclusion is that they were produced locally during the 10th century.

ЗА НЯКОИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Валери Йотов

При разглеждане на материалната култура на старите български столици вниманието се съсредоточава върху паметници, определяни като старобългарски. Без съмнение обаче, част от тях са оставени от други по-малки етнически групи, преминали или настанили се по нашите земи. По-долу ще се спра върху 3 публикувани паметника от Велики Преслав.

1. Сребърен медальон с позлата, открит в помещение до южната крепостна стена на Вътрешния град на втората столица на Първото българско царство – Велики Преслав (обр. 1).

В два научни[1] и няколко научнопопулярни текста издателят на медальона С. Витлянов признава, че е „трудно със сигурност да се каже към коя художествена традиция" принадлежат неговите основни паралели и допуска, че е „възможно двете групи – сибирско-южноруските и северноруско-скандинавските да имат общ произход"[2]. Авторът уточнява, че „украсата особено доближава медальона от Преслав до унгарските и листовидните медальони от Чернигов и Табаевка … и до орнаменталния декор на апликациите от древноруските некрополи от X в."[3] Твърденията му, че „подобни мотиви са често срещана декорация върху керамични плочки" и „на паметници на ранносредновековната българска металопластика"[4] според мен са неубедителни – украсата, която наистина може да бъде определена като „растителен орнамент", е несиметрична, което не е характерно за ранносредновековните български паметници.

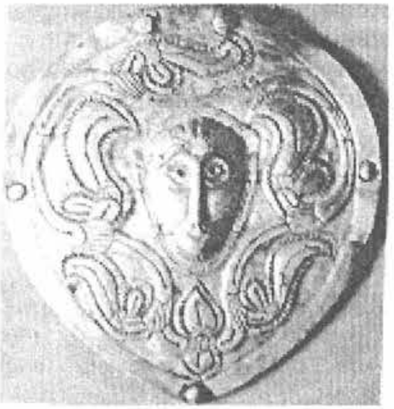

Обр. 1. Сребърен медальон с позлата от помещение до южната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав

От посочените от С. Витлянов характеристики на медальона може да се оспори още, че „представена[та] глава на лъв, обградена с растителен орнамент“, т.е. „антропоморфизираният лъвски образ … не е изолиран от паметниците на металопластиката в ранното българско средновековие“.[5] Тъкмо обратното – примерите са нищожно малко, за да не кажа, че въобще липсват. Изображението в центъра на апликацията напомня антропозооморфните образи, в това число и северния вариант на т.нар. „каролингски лъв“, срещани при много паметници на скандинавската металопластика[6]. Друга любопитна особеност е описаната достатъчно добре от автора, но некоментирана пластина, която е апликирана на опаката страница. Тя е изработена от мед и има същата форма и размери като лицевата, но е плоска. Доколкото ми е известно, апликациите, които могат да се свържат със старобългарската металопластика, нямат втора пластина на опаката страница. С такива обаче са снабдени немалко сърцевидни и кръгли (най-често сребърни) апликации, които срещаме в художествения метал на унгарците[7] и печенегите[8] и се датират най-общо от втората половина на X до средата на XI в.

В крайна сметка С. Витлянов определя медальона като „интересна творба на старобългарската торевтика“ и „украса на старобългарската конска амуниция“[9].

Мисля, че медальонът от Велики Преслав трябва да се свърже с групата на най-близките си паралели – северноруско-скандинавските паметници, като се отчита влиянието, което те изпитват от Сибир и Изтока. Такова е и мнението за подобни паметници на Т. Арне в книгата му „Швеция и изтока“, а по-късно и на А. Талгрен, В. Седова и др.[10]

Може само да се гадае как медальонът е достигнал до нашите земи. Напълно възможно е това да е станало при движението на унгарците на запад и при нашествията им на юг от р. Дунав (по-малко вероятно), при походите на киевския княз Светослав или по време на по-късните нахлувания и отсядания на печенегите на юг от р. Дунав – последното според мен е най-вероятно. Във всеки случай, невярно е той да се определя като старобългарски паметник.

2. Накрайник на ръкохватка на меч, открит в голяма представителна сграда в южната част на Вътрешния град на Велики Преслав (обр. 2)[11].

Накрайници с подобна форма се определят в някои класификационни схеми, както следва: А. Кирпичников – тип IV (групата мечове от втората половина на XI – XIII в.) с датировка в XII в.; A. Ruttkay – тип IX с датировка в XI – първата половина на XII в.; E. Oakeshott – типове A или B с датировки във втората половина на XI до XII в.

Мечът, част от който е накрайникът на ръкохватката, би могъл да бъде и местно производство, но смятам за нужно да отбележа, че в специализираната литература се приема, че центровете за производство на този вид оръжие през IX – XII в. се локализират по средното течение на р. Рейн. За пътищата на разпространение на мечовете почти всички изследователи отбелязват ролята на варягите и норманите. Не е изключено тази находка да е попаднала по нашите земи чрез някой скандинавски наемник на Византийската империя[12].

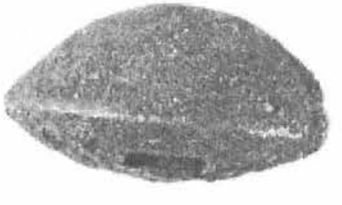
Обр. 2. Накрайник на ръкохватка на меч от представителна сграда в южната част на Вътрешния град на Велики Преслав

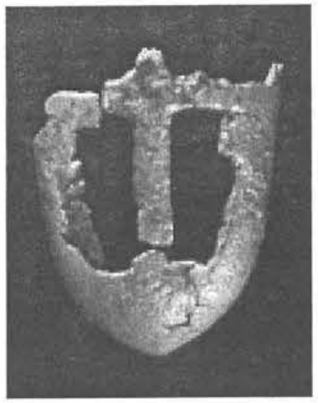
Обр. 3. Накрайник на ножница на меч от района на северната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав

3. Накрайник на ножница на меч от района на северната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав (обр. 3).

Публикуван от П. Гатев като „наконечник от кания за нож“, с неясна снимка и пестелив коментар, от който става ясно само, че е от бронз с посребряване (?)[13]. Формата на паметника и прорязаните с по два отвора страници, както и размерите, показват, че става дума за накрайник на ножница на меч, както по-късно го определи С. Витлянов[14].

В обобщаващите изследвания за накрайниците на ножници на мечове няма публикувани подобни. Единствените паралели са от района на Роделзее, Германия. Накрайниците от Германия нямат точна датировка – намерени са сред материали от X до XIII в.[15] Накрайникът от Велики Преслав е открит сред материали от XII – XIII в., каквато вероятно е и неговата датировка. Включвам го като един по-късен отглас от модата на скандинавските накрайници на ножници на мечове.

Разглеждайки тези 3 находки в малко по-различна насока от издателите им, се надявам да заостря вниманието на изследователите на Велики Преслав и на другите столични центрове към паметници, които, макар и да са част от старобългарската материална култура, имат несъмнено чужд произход.

БЕЛЕЖКИ

[1] Витлянов, С. За украсата на старобългарската конска амуниция от Велики Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, 400–403; Интересна творба на старобългарската торевтика. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 209–214.

[2] Витлянов, С. Интересна творба…, с. 211.

[3] Пак там, с. 212.

[4] Пак там.

[5] Пак там, 209–210.

[6] Вж. Лебедев, Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград, 1985, 128–129.

[7] Révész, L. A Karosi honfoglalás kori temetők. Miškolc, 1996, tabl. 90, 158.

[8] Дончева-Петкова, Л. Одърци, 2. Некрополи от XI в. С., 2003 (под печат).

[9] В заглавията и в заключенията на двете статии на С. Витлянов „За украсата на…“ и „Интересна творба…“.

[10] Вж. Витлянов, С. Интересна творба..., бел. 2, 5, 9–11.

[11] Витлянов, С. Старобългарското въоръжение. С., 1996, с. 35, табл. IX$_7$.

[12] За варягите и норманите – наемници във византийската армия, вж. Василевский, В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков. Действительная история Гаральда и его верингов в Константонополе. – Журнал Министерства народного просвещения, ч. 177, 1875, 394–451. По сведение на И. Йорданов от Велики Преслав има два оловни печата на нормани на византийска служба.

[13] Гатев, П. Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките (1973–1977). – Плиска–Преслав, 4. С., 1985, с. 196, обр. 13$_6$.

[14] С. Витлянов го включва към накрайниците на ножници на мечове – вж. Витлянов, С. Старобългарското..., 35–36.

[15] Neumaier, J. Ein mittelalterliches Ortband aus dem Limeskastell Schlossau (Neckar–Odenwald–Kreis). – Archaologische Nachrichten aus Baden, 46, 1991, 30–31, Abb. 1.

ON SOME MONUMENTS FROM VELIKI PRESLAV

Valeri Yotov

(Summary)

The author focuses his attention on three unpublished monuments from Veliki Preslav – a gilded silver medallion (ill. 1), a tip of a sword handle (ill. 2) and a tip of a sword sheath (ill. 3). On the basis of a comparative art and typological analysis it is concluded that these monuments are doubtless of foreign origin although they belong to Old Bulgarian material culture.

ОЩЕ НЕЩО ЗА „ПРЕСЛАВСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ“

Рашо Рашев

При разкопките на църквата с гроба на чъргубиля Мостич са останали незабелязани четири рисунки-графити. Врязани са върху подставката на североизточната от четирите колони, подпирали някога купола на църквата. Използвана е дебела плоча от местен сив дребнозърнест варовик. От същия вид камък е издялана и плочата с надгробния надпис на Мостич[1]. Поради продължителния престой в земята повърхността на плочата се е калцирала и е образувала тънка кора, която е скрила рисунките и е станала причина те да не бъдат забелязани. След разкопките тази кора се е напукала и отделила, откривайки четирите рисунки.

Те са разположени без особен ред в различни части на плочата. Първата е не съвсем ясно изображение на животно, вероятно сърна. Втората е силно стилизирано изображение на елен (обр. 1). Третата рисунка представя

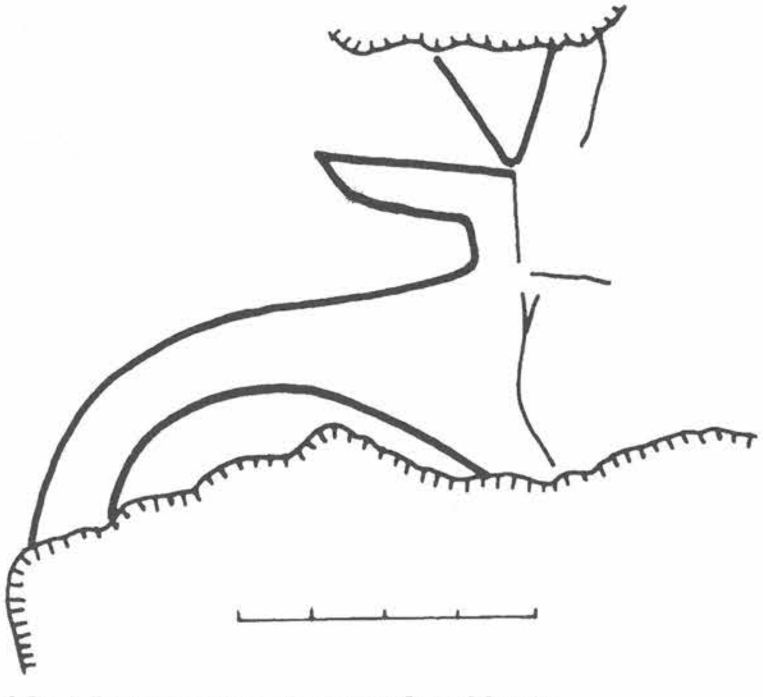

Обр. 1. Рисунка от църквата с гроба на Мостич

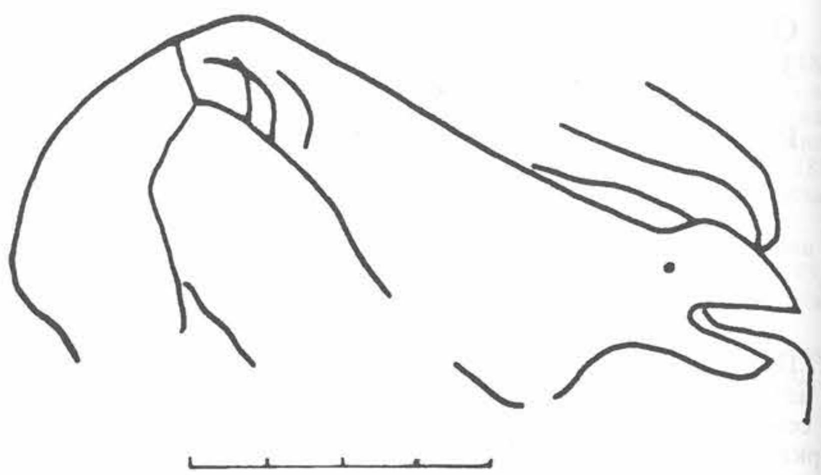

Обр. 2. Рисунка от църквата с гроба на Мостич

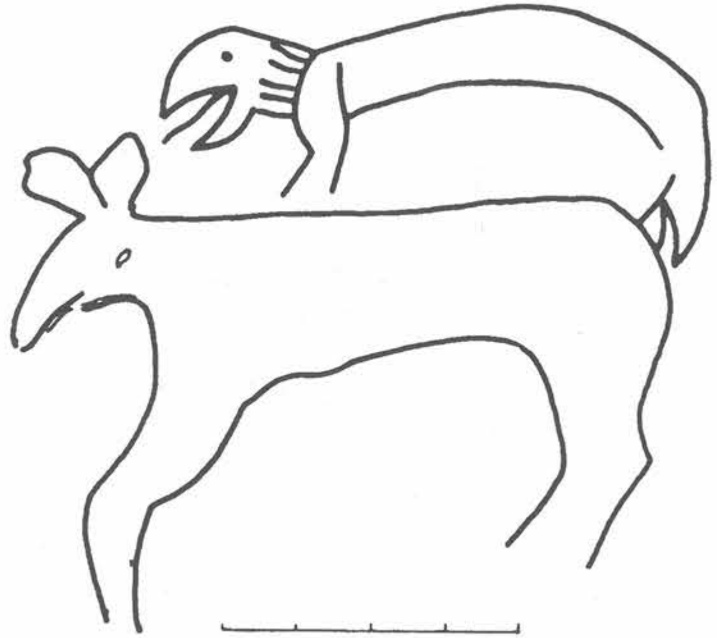

Обр. 3. Рисунка от църквата с гроба на Мостич

хищник, вероятно лъв, както това се вижда от показаната схематично развяваща се грива, изплезен език и закръглена глава (обр. 2). По-особен интерес представлява четвъртата рисунка (обр. 3). Това е сцена, означавана като „терзание“ или „борба между животни“. Горното животно, представено с грива и изплезен език, без съмнение е хищник, най-вероятно лъв. Трактовката на главата му напомня главата на животното от третата рисунка и може да се допусне, че двете са дело на един и същ автор. Долното животно, както е задължително за подобни сцени, е тревопасно копитно животно, вероятно сърна, за което може да се съди по издължената муцуна и големите уши.

Преди известно време бе посочено, че рисунки-графити, представящи фантастични животни или сцени, в които фантастични или реални животни-хищници нападат тревопасни животни, са най-силното доказателство за тезата, че част от тези рисунки възпроизвеждат в графична техника образи и сцени от професионални творби на изобразителното изкуство. Рисунката от църквата на Мостич, публикувана тогава без специален коментар[2], е единственият засега обнародван пример за любителско копиране на такива творби. Поради врязването ѝ в основата на една от подкуполните колони има известно основание да се запитаме дали тя не възпроизвежда сцена, която е била скулптирана върху някой от капителите, увенчаващи тези колони. За съжаление днес нито един от тях не е оцелял, но че капители с подобни изображения са съществували, показва отдавна известният капител от Стара Загора. Върху една от неговите 4 страни, покрити с изображения на животни, е представен грифон, който напада животно (обр. 4). Пръв Б. Филов обръща внимание на този паметник, като го причислява към творбите на българската скулптура „от VII или VIII в.“ – мнение, прието от други автори, работили между двете световни войни и по-късно, или незначително коригирано по отношение на датировката, изтеглена в IX в.[3] Днес е ясно, че капителът е произведение на византийското изкуство от X – XI в., а сцената е стар близкоизточен сюжет, който средновизантийското изкуство възкресява и разпространява върху територията на източното християнство[4].

Тази сцена, известна от византийски каменни релефи, посочвани нееднократно, намираме и върху плочките на произхождащи от България лети византийски токи от X – XI в., публикувани през последните 10 години[5]. Същата сцена е представена и върху плочката на една подобна тока от колекцията Диргард[6]. Този тип токи, с различни изображения върху тях, са известни от територията на Мала Азия, егейските острови и Балканския полуостров, в това число Преслав, както и от Средна и Източна Европа[7]. Така се прибавя още един пример за сюжет от професионална творба на приложното изкуство, възпроизведен в рисунка-графит. Рисунката със сцена „терзание“ от църквата на Мостич не е единствена от този род. Необнародвана рисунка-графит върху блок от източната крепостна стена на Плиска представя терзание на тревопасно животно от орел. Тя повтаря сцената на терзание на заек от орел, скулптирана върху намерената в Преслав мраморна олтарна плоча[8].

Възпроизвеждането на сцени от професионални творби на изобразителното изкуство в техниката и формата на графитите показва една характерна тенденция в културата на Първото българско царство и в частност на Преслав. Този вид възпроизвеждане – от камък, метал, тъкани и мини-

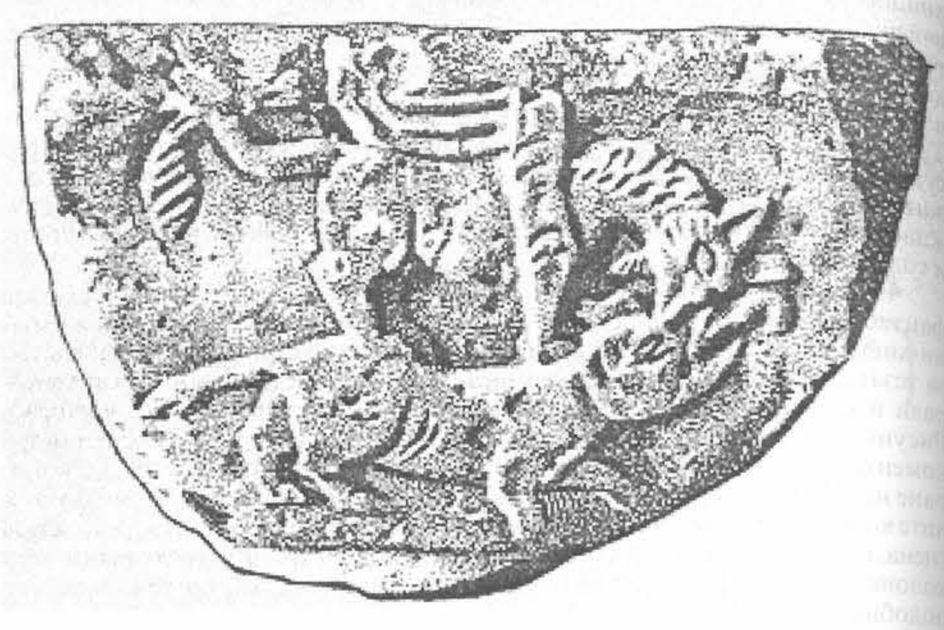

Обр. 4. Капител от Стара Загора

атюри в графит – може да се постави на най-ниско изобразително равнище. Към второ, по-горно ниво могат да се отнесат случаите, в които изображения от представителни творби, изработени от благороден метал, се възпроизвеждат в друг метал, главно бронз. Преслав предлага и такива примери. Това са известните досега 4 кръгли бронзови плочки-печатчета с изображения на конник-ловец, който държи във вдигнатата си ръка ловен сокол и е съпроводен от куче (обр. 5А). Датирането им в езическия период и свързването им с прабългарите, както това се предлага досега в литературата, трябва да се изостави, тъй като две от тях произхождат от архитектурни комплекси, които се датират не по-рано от началото на X в.[9] Същата сцена е представена върху два златни византийски медальона от XI в., пазени в църквата „Св. Марко“ във Венеция (обр. 5 Б). Конникът върху тях, изобразен в техниката на клетъчния емайл с ловен сокол в ръка и ловно куче, се определя като император на лов[10]. Пълното сходство на композициите позволява да се смята, че преславските печатчета възпроизвеждат сцена от официалното светско византийско изкуство.

На най-горно равнище на пренасяне и възпроизвеждане трябва да бъдат поставени случаите, когато първообрази на скулптурата, металопластиката и рисуваната керамика се претворяват чрез същата техника и материал. То е могло да стане както чрез изработка на място от византийски или местни майстори, така и чрез директен внос – поръчка или подарък.

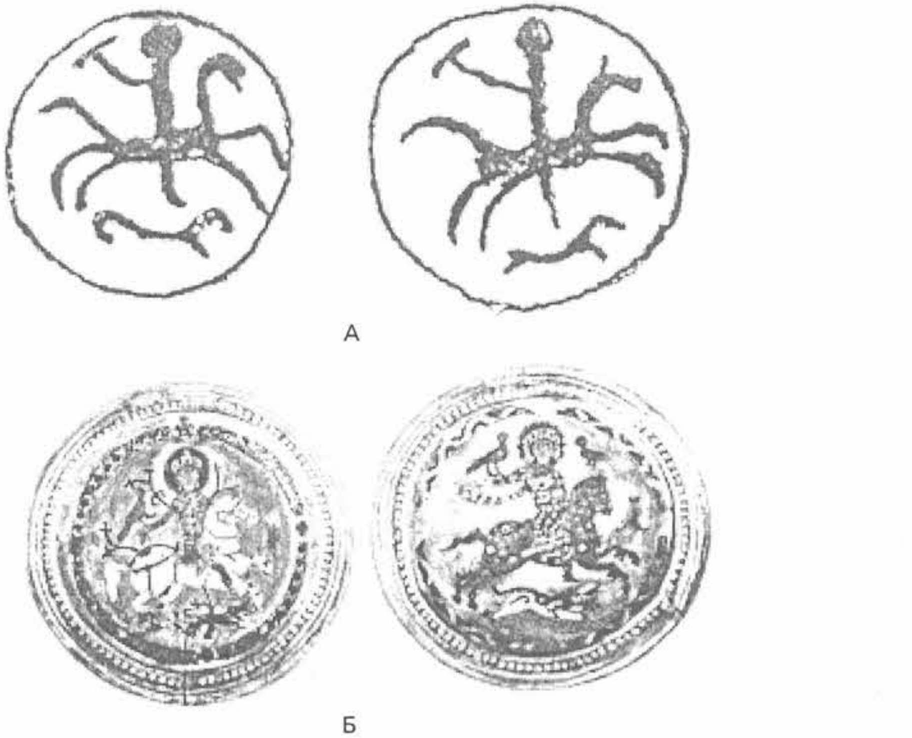

Обр. 5. А – позитивни изображения от бронзови печатчета от Преслав;
Б – златни емайлови византийски медальони от Венеция (по В. П. Даркевич)

Илюстриран с примери от 3 нива, проблемът за възпроизвеждането на образци от представителни паметници на светското изкуство на Византия показва характерна черта на културата на Преслав от християнския период. Той е част от общия процес на черпене на заемки от богатия и разнообразен фонд на византийската християнска култура. Заимства се най-доброто в областта на книжнината, архитектурата и приложните изкуства. В този процес няма нищо компрометиращо за българската култура, тъй като, както се е изразил един изследовател на цивилизациите, „когато трябва да се намери нещо ново, има само два начина – творчество или подражание“[11]. Все още обаче са живи някои наследени от миналото схващания за пълната оригиналност на създаденото в Преслав, като не се отдава особено значение на факта, че това заимстване е било неизбежно след приемането на християнството в България в неговия източен, византийски вариант. На тази основа бе формулирана идеята за съществуването на културен феномен, наречен „преславска цивилизация“. Употребено от В. Иванова-Мавродинова първоначално в образно-преносен смисъл за културата на Преслав като връх в културното развитие на България чрез френската форма (civilisation) на употребяваното в България немско понятие култура (Kultur)[12], това понятие бе изпълнено с по-широко съдържание и характеризирано в онзи смисъл, който съвременните изследователи на цивилизациите му дават, т.е. като автономно, напълно самостойно, ново и оригинално явление, представляващо единство от материална култура, изкуство, книжнина и политическа идеология[13]. Резерви за основанията да се използва този термин бяха изразени с предложението да се запазят старите означения като „златен век“ или „старобългарската култура от времето на Симеон“, които, макар традиционни, малко общи и не така ефектни, по-реално отразяват действителността и се дистанцират от обемното понятие цивилизация[14].

Напоследък се забелязва съществено уточняване на понятието. Макар то да е запазено, до известна степен е преоценена тезата за напълно оригиналната стойност на културата от времето на преславския столичен период и създадената тогава „цивилизация“. Това се вижда от изрази като „византийска цивилизация в нейната българска адаптация“, „цивилизация-майка“ (за византийската цивилизация), „цивилизация в цивилизацията“, т.е. българска във византийската[15]. Тези уточнения представляват важна корекция на първоначалната теза и макар да е запазен терминът цивилизация и да е употребено невъзможното съчетание „цивилизация в цивилизацията“, културата на България и нейната столица се схваща като българска форма на съвременната източноправославна или византийска християнска култура (цивилизация). И макар че тя и сега се оценява като ново и напълно оригинално явление със серия специфични само за нея белези, налице е вече значително по-голяма отчетливост по отношение на частното към общото. Защото наистина не може да има съмнение, че става дума за превод в българската действителност на основните прояви на източноправославната християнска цивилизация, чийто център, източник и най-пълен изразител по онова време е Византия. Формирана в продължение на няколко века, тя е била пренесена в готов вид в България като следствие от акта на приобщаването на страната към източното християнство.

Някои външни белези понякога се вземат за основни, за да се настоява за оригиналния характер на тази култура. Такъв е случаят с книжнината. Главният довод за това се базира на кирилската графика на азбуката и на славянския език на книжнината. Имат ли тези белези решаващо значение за определянето на културата от това време и в частност на книжнината като нещо съвършено ново? Отговорът е по-скоро отрицателен. Кирилицата в основата си не е нещо съвършено ново, тъй като на практика е изградена на базата на гръцкото унциално писмо с добавки за специфични звукове на славянския език. Ще напомним, че за България гръцкото писмо се е използвало в официалните каменни надписи на българските владетели до началото на X в., а в техните оловни печати за кореспонденция – до средата на X в. Кирилицата не е белег за независимо от гръцката азбука развитие на славянската азбука, а тъкмо обратното – за приближаването ѝ към нея. Не е случайно, както показват някои нови наблюдения, че тя вероятно е била въведена в Преслав, където книжовниците и лично цар Симеон, гръцки възпитаник, са проявявали по-голямо предразположение към византийската култура като цяло[16]. Вече е отбелязвано, че езикът на Преславската школа е по-близо до гръцкия, отколкото езикът на книжовниците от юго-западните земи, в който по-стриктно се спазвали нормите на Кирило-Методиевите преводи[17]. Въвеждането на кирилицата е външен за българската култура елемент, чийто директен източник е гръцкото писмо. Значително по-голяма стойност за оригиналността на една книжнина има езикът. Безспорно той е определящ за националния характер на всяка литература, в това число и на старобългарската. Но, поглеждайки на въпроса по-широко, трябва да се запитаме дали винаги и в каква степен той е признак за оригиналност в рамките на една религиозна общност, каквато е източнохристиянската. Различните езици и писмени системи на източното християнство в Средновековието по различен, но външен начин изразяват еднакво в основата си съдържание на идеи, сюжети и жанрове на източноправославната богословска и литературна традиция. Как в определени моменти езикът загубва значението си пред по-важни културно-политически задачи добре се вижда от известния епизод от българо-византийските отношения, когато преди срещата на Симеон с Роман Лакапин на 9 септември 924 г. на брега на Златния рог българският владетел, несъмнено по негово лично указание, бил акламиран от придружаващата го военна част на гръцки език – водещият език на източноправославната цивилизация, езикът на империята, която той желаел да оглави. Това, което в началния период на българската християнска култура стои над азбуката и езика, е съдържанието на книжнината, която, както знаем, е почти изцяло преводна. До каква степен значението на езика е външно, а идейното съдържание на една цивилизация – вътрешно, показва случаят със светогорската монашеска република, където си дават среща всички православни езици, обединени от еднакво схващане за Бога. Продукт на същата тенденция и явление с наднационален характер е и исихазмът.

Подобни проблеми стоят при оценката на представителните форми на българската материална и художествена култура от това време. Църковното и манастирското строителство, скулптурата, скулптираната архитектурна украса, рисуваната и глазираната керамика и най-качествените произведения на бижутерията имат своите първоизточници във Византия и поради това въпроси като този за точния произход например на такова оригинално художествено явление като рисуваната керамика – провинциален или столичен – са второстепенни в сравнение с основния въпрос, т.е. за източника на една традиция, пренесена в готов вид в българската столица.

В крайна сметка по-важно е не да се търси ефектно название на българската християнска култура от IX – X в. и в частност на създаденото в Преслав, а възможно по-широко съгласие за нейните най-характерни черти и особености. Редица такива черти вече са отбелязани, утвърдени и приети, други могат да се подложат на обсъждане. Впечатляващото в нейната характеристика е не толкова повторяемостта и преводът на византийски културни заемки, което е било неизбежно и трябва да се приеме за закономерно и напълно естествено, още повече че на българска земя те стават елементи на българската култура. Впечатляваща е бързината, с която най-представителните ѝ форми се появяват и развиват в България едновременно с аналогични прояви във Византия. Архитектурната и художествена мода не закъснява, както обикновено се случва, в движението ѝ от центъра към периферията. Например, едва появил се във византийската столица, новият кръстокуполен църковен план почти веднага се реализира в Преслав. Това наблюдение бе причината преди време да се означи този процес в неговата цялост като „ускорено развитие на старобългарската култура“ при цялата условност на това понятие[18]. Основателно периодът след 864 г. в последното сериозно изложение на българската средновековна история, е озаглавен „Ускорено развитие към християнска цивилизация“[19]. Това извънредно бързо и напрегнато развитие може да се смята за една от характерните черти на българската християнска култура в първите няколко десетилетия от нейното развитие. То е било невъзможно без подкрепата на държавата и лично на Симеон и осъществено от неговия тесен кръг единомишленици, които могат да се означат като „доминиращо малцинство“, каквото според А. Тойнби съществува във всяка развиваща се цивилизация.

Друга особеност е краткотрайният живот на проявите на художествената култура и на архитектурата, бързият им упадък, отсъствието на стимули да бъдат пренесени и развити в реалния (Дръстър) или номиналния (Плиска) двойник на столицата, както и в последвалите след Преслав столични центрове в югозападните земи. Блясъкът избухва внезапно, трае кратко и също така внезапно угасва с изключение на книжовната традиция. В това отношение втората столица показва известна близост с културното развитие на Плиска от езическия период, където се наблюдава подобен феномен на бързо изоставяне на представителни сгради и съоръжения, в които е бил вложен много труд и средства и които са били схващани като материално въплъщение на силните държава и владетел[20]. Тази особеност, наблюдавана в двете столици, би могла да се окаже съществена черта изобщо на българската средновековна култура.

Понятието „преславска цивилизация“ от гледна точка на съвременното схващане за историята на цивилизациите трябва да се приема като образно означаване на българската култура и на културата на нейната столица след 893 г. С не по-малко основание този период би могъл да се означи като „преславски ренесанс“ в онзи смисъл, в който се употребяват за историята на Византия понятията „македонски ренесанс“ и „комнинов ренесанс“[21]. Разглеждана на истинско цивилизационно равнище, културата на периода е българска форма на източнохристиянската или византийската културна общност, обрисувана в известния труд на Д. Оболенски. Посочените от него фактори на проникване между националните съставки на тази общност обясняват общото и специфично-националното в културата на Византия и нейните православни съседи[22].

БЕЛЕЖКИ

[1] Станчев, Ст., В. Иванова-Мавродинова, М. Балан, П. Боев. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 5.

[2] Рашев, Р. За художественото и културно-историческо значение на рисунките-графити от IX – X в. – Проблеми на изкуството, 1990, № 1, с. 50, табл. II 1.

[3] Filov, B. L’ancien art bulgare. Bern, 1919, p. 6, fig. 2; Б. Филов. Старобългарското изкуство. С., 1924, 11–12, обр. 5; Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культур. Ленинград, 1929, с. 104, рис. 37; Fehér, G. Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Budapest, 1931, p. 111; Mavrodinov, N. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós (= Arhaeologia hungarica, 7). Budapest, 1943, p. 161, fig. 104, n. 536; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, с. 214, обр. 243, 247; Василиев, А., Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика. С., 1973, 38–39, обр. 26, 34, ан. 40.

[4] Ваклинова, М. Рец.: А. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика. С., 1973. – Векове, 1975, № 2, с. 75. За тази сцена във византийското изкуство вж. Rice, T. T.. Animal combat scenes in Byzantine Art. – In: Studies in memory of David Talbot Rice. Edinburgh, 1975, 17–23.

[5] Момчилов, Д. Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей. – Археология, 1991, № 2, с. 48, обр. 2; Плетньов, В. Токи с изображения на животни от Североизточна България. – Епохи, 1997, 3–4, 71–88, табл. III.

[6] Dekan, J. Herkuft und Etnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. – SA, XX–2, 1972, Abb. 48/5.

[7] За токите от южната част на Балканския полуостров, Мала Азия, Средна и Източна Европа срв. Чалань, Д. Памятники византийского металлообрабатывающего искусства. – Acta antiqua, II, 1954, табл. IV, V; Hropovski, B. Krása slovenskeho špercu. Bratislava, 1978, fig. 8; Орлов, Р. С. Изображения звірів на візантійских пряжках X ст. – Археологія, 1973, № 11, 86–96. За последните обнародвани образци от територията на България срв. Балболова-Иванова, М. Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. – Плиска–Преслав, 8. Шумен, 2000, с. 253, обр. 4; Момчилов, Д. Два средновековни паметника с животински изображения. – Археологически вести, 2000, № 1, 34–36.

[8] Рашев, Р. Цит. съч., с. 50 (необнародвани резултати от разкопки на Т. Балабанов). За релефа от Преслав срв. Аладжов, Ж. Старобългарски мраморен релеф от Велики Преслав. – Археология, 1980, № 4, 36–44.

[9] Бонев, Ст. Метални печатчета с изображение на конник. – Мадара, 3, 1992, 153–157; Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, табл. XXXVI/5.

[10] Даркевич, В. П. Светское искусство Византии. М., 1975, с. 208 („… собаки… терзают зайцев“ ?), рис. 335.

[11] Тойнби, А. Изследване на историята. Т. 2. С., 1995, с. 118.

[12] Ivanova-Mavrodinova, V. La civilisation de Préslav. – In: Actes du XIIe Congrès international des Études bizantines. Beograd, 1964; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 180 сл.

[13] Божилов, Ив. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България. С., 1983, с. 41 и сл.; Преславската цивилизация. – Преслав, 4, С., 1993, 33–48; Седем етюда по средновековна история. С., 1995, с. 94 сл.; Културата на средновековна България. С., 1996, с. 95 сл.; Božilov, I. Préslav et Constantinople: dépendance et indépendence culturelles. – In: The 17th International Byzantine Congress. Major Papers. New Rochelle, New York, 1986, 429–454. За връзката Преслав – Константинопол срв. и Angelov, D. Preslav und Konstantinopel – Abhängigkeit und Unabhängigkeit im Kulturbereih. – In: The 17th International Byzantine Congress. Major Papers. New Rochelle, New York, 1986, 421–428; Георгиев, П. Богоспасеният град Велики Преслав. – 1100΄години Велики Преслав. Т. 1. Шумен, 1995, с. 91, 95, 97. За противопоставянето в по-общ план на „ромейския запад“ с център Преслав на „ромейския изток“ с център Константинопол срв. Павлов, П. Християнското и имперското минало на българските земи в ойкуменическата доктрина на цар Симеон Велики (893–927). – В: Източното православие в европейската култура. С., 1999, 112–114.

[14] Рашев, Р. Цар Симеон, пророк Мойсей и българският златен век. – 1100 години Велики Преслав. Т. 1. Шумен, 1995, 55–56.

Тезата за „преславската цивилизация“ не получи очаквания публичен отклик у нас през последните 10 години. Може обаче да се каже, че терминът по-скоро се приема, отколкото отхвърля. Историци, филолози и археолози в устни изявления приемат съществуването на това явление като нещо ново, самостойно и напълно оригинално. Единствената печатна проява на тази склонност, доколкото ми е известно, е едно лаконично изказано становище, което гласи: „Създадена бе почвата (в изследването на Преслав – б.а., Р. Р.) за нови, синтетично-исторически трудове, в резултат на които вече влезе в научен оборот културогемата „Преславска цивилизация“, която, при цялата си неизбежна дискусионност, в общи лини вярно отразява процесите на културната динамика“, срв. Трендафилов, Хр. Тотю Тотев и Велики Преслав. – В: Преславска книжовна школа, 5. С., 2001, с. 8.

[15] Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV в. (= История на България в три тома. Т. 1). С., 1999, с. 230, 233, 238, 260–262.

[16] Божилов, Ив. Седем етюда…, с. 104.

[17] Божилов, Ив., В. Гюзелев. Цит. съч., с. 236.

[18] Рашев, Р. Ускорено развитие на старобългарската култура. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади от симпозиум „Славяни и прабългари“. С., 1982, 93–105.

[19] Божилов, Ив., В. Гюзелев. Цит. съч., дял III.

[20] Рашев, Р., Я. Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999, 47–48.

[21] Културa Византии. Вторая половина VII – XII вв. М., 1989, с. 10.

[22] Obolenski, D. The Byzantine Commonwealth. London, 1971; български превод: Оболенски, Д. Византийската общност. Източна Европа 500 – 1453. С., 2001, с. 368 и сл.

P. S. След написването на настоящата работа се запознахме със статията на Д. Овчаров. Преславска цивилизация или преславска култура. – Studia protobulgarica et madiaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003, 256–262, която тук не се коментира.

SOMETHING MORE ON „THE PRESLAV CIVILIZATION“

Rasho Rashev

(Summary)

The author publishes three pictures from the church with the grave of Mostich, a famous statesman under tzar Symeon and Peter. They provide the occasion for paying attention to a characteristic feature of the medieval Bulgarian culture – the reproduction by means of the graffito technique of the images and subjects from professional works of fine arts (fig. 3, 4, 5). Further on, the author expresses his opinion that the concept of „Preslav civilization“, from the point of view of contemporary knowledge of civilizations, is inappropriate for the definition of the Bulgarian Christian culture of the 9th - 10th the centuries. It is a Bulgarian form of Eastern Orthodox Christian (Byzantine) civilization. The concept of “Preslav renaissance” on the analogy of the similar concept used for periods of Byzantine cultur, such as “Macedonian renaissance”, “Comnenean renaissance”, has been suggested. Attention has been paid to the accelerated development of culture at that time.

ПЛАСТИЧЕН ОРНАМЕНТ ПРЕСЛАВСКИ ТИП ОТ МАРКЕЛИ

Димчо Момчилов

През 1990 г. при редовните археологически проучвания на Карнобатската крепост Маркели в района на християнския култов комплекс, в насипа на олтарната част бяха открити редица архитектурни мраморни детайли, между които и фрагментирана плоча (обр. 1, 2).[1] В дневника на разкопките е отбелязано, че намерената мраморна плоча от района на олтара е с орнамент преславски тип. В насипа, след разчистването му, се разкри византийска кръстокуполна църква, капител, част от фриз и други архитектурни мраморни елементи и фрагменти. При проучването през 1991 г. екипът констатира останки от еднокорабен старобългарски християнски храм с издължен наос. В общи линии проучвателите още тогава стигат до извода, че християнският култов комплекс е многопластов и се състои от няколко последователно изграждани в хронологически порядък обекта.

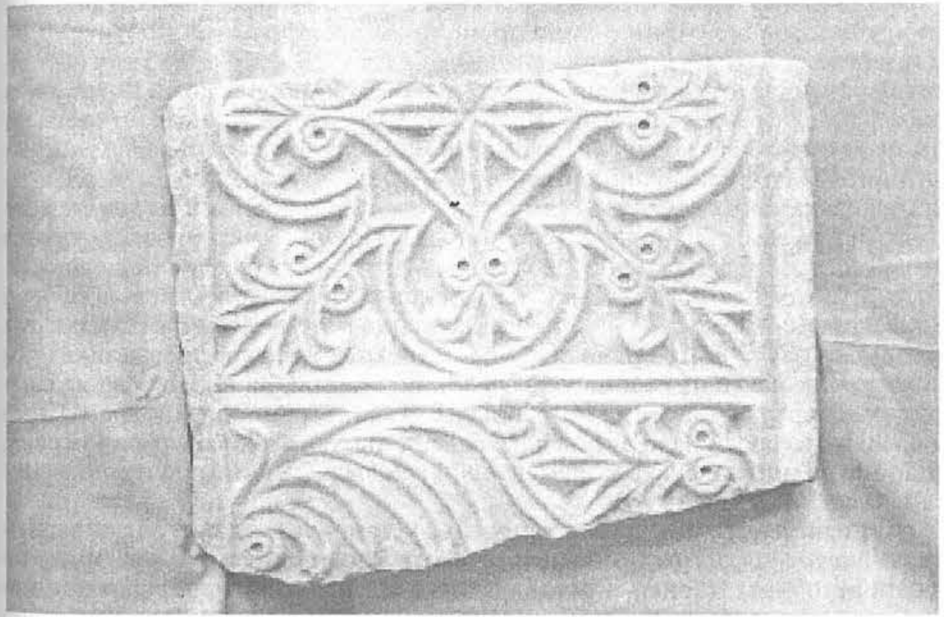

Обр. 1. Снимка на фрагментираната мраморна скулптирана плоча от Карнобатската крепост Маркели

Първоначално е издигнат раннохристиянски мартириум (VI в.), върху него пак в VI в. – трикорабна ранновизантийска базилика, старобългарска църква от IX–X в. и византийска кръстокуполна църква от XI–XII – XIII в. (обр. 3)[2].

Основно внимание ще бъде отделено на декоративната мраморна скулптирана плоча, открита при разчистването на многослойните християнски съоръжения. Към архитектурните останки от апсида, част от южна стена и притвор, оформящи еднокорабен старобългарски храм (обр. 4), първоначално условно датиран (според открития движим археологически материал) най-общо в IX–X в., включвам като много значимо археологическо свидетелство фрагментираната мраморна скулптирана плоча. Спирам се на този паметник, защото той има пряко отношение към процесите, протичащи през втората половина на IX и началото на X в. в Североизточна Тракия.

Декоративната пластика на средновековната църква от Маркели, част от която е и плочата, вече е била предмет на предварителен коментар. За самата плоча има откъслечни сведения от по-общ характер в научната литература[3].

Известно е, че до момента такъв тип декоративна мраморна пластика е откривана само в Преслав (района на Преслав)[4], Сливенския „Хисарлък“[5] и в Карнобатската крепост Маркели.

В конкретния случай от особено значение е къде са откривани тези плочи (или части от тях), за какво са предназначени и датировката им.

Известно е, че такива облицовъчни плочи са открити най-рано в Преслав, и то в района на Двореца и малката дворцова църква[6] и от църквата „Гебе клисе“[7]. Пак в Преслав са открити плочи, части от плочи и по-дребни фрагменти в по-ново време от Д. Овчаров, при проучване на Източната стена на Вътрешния град в периода 1970–1976 г.[8] За многобройните фрагменти, открити при „Чупката“ на Източната стена на Вътрешния град, отбелязва и Ст. Ваклинов[9]. Подобна мраморна пластика (части от такава) е открита от колектива, разкопаващ Дворцовата църква и Архиепископията/Патриаршеския дворец[10]. Обобщаващ труд, посветен на преславската каменна пластика, коментиращ и облицовъчните плочи от проконески мрамор, обнародва М. Ваклинова[11]. Плочи със скулптирана украса от манастирските църкви от Дворцовия манастир в Преслав посочва и Т. Тотев[12]. Според авторката И. Щерева, ръководител на колектива, проучвал Сливенския „Хисарлък“, публикуваната скоро от нея част от мраморна облицовъчна плоча е от района на голяма старохристиянска базилика (там е имало още части от разпилени мраморни плочи)[13]. За И. Щерева не е изключено върху основите на по-ранната базилика (ранновизантийска) през Българското средновековие да е изградена църква с архитектурна украса, подобна на преславските монументални градежи, от която постройка сега няма и следа[14].

От изнесеното дотук категорично се установява, че местонамирането на по-голямата част от посочените по-горе мраморни плочи е в зоните на средновековните църкви, а останалата е от Преславския дворец и от едно струпване, открито от Д. Овчаров в района на кула № 2 на Източната стена на Вътрешния град.

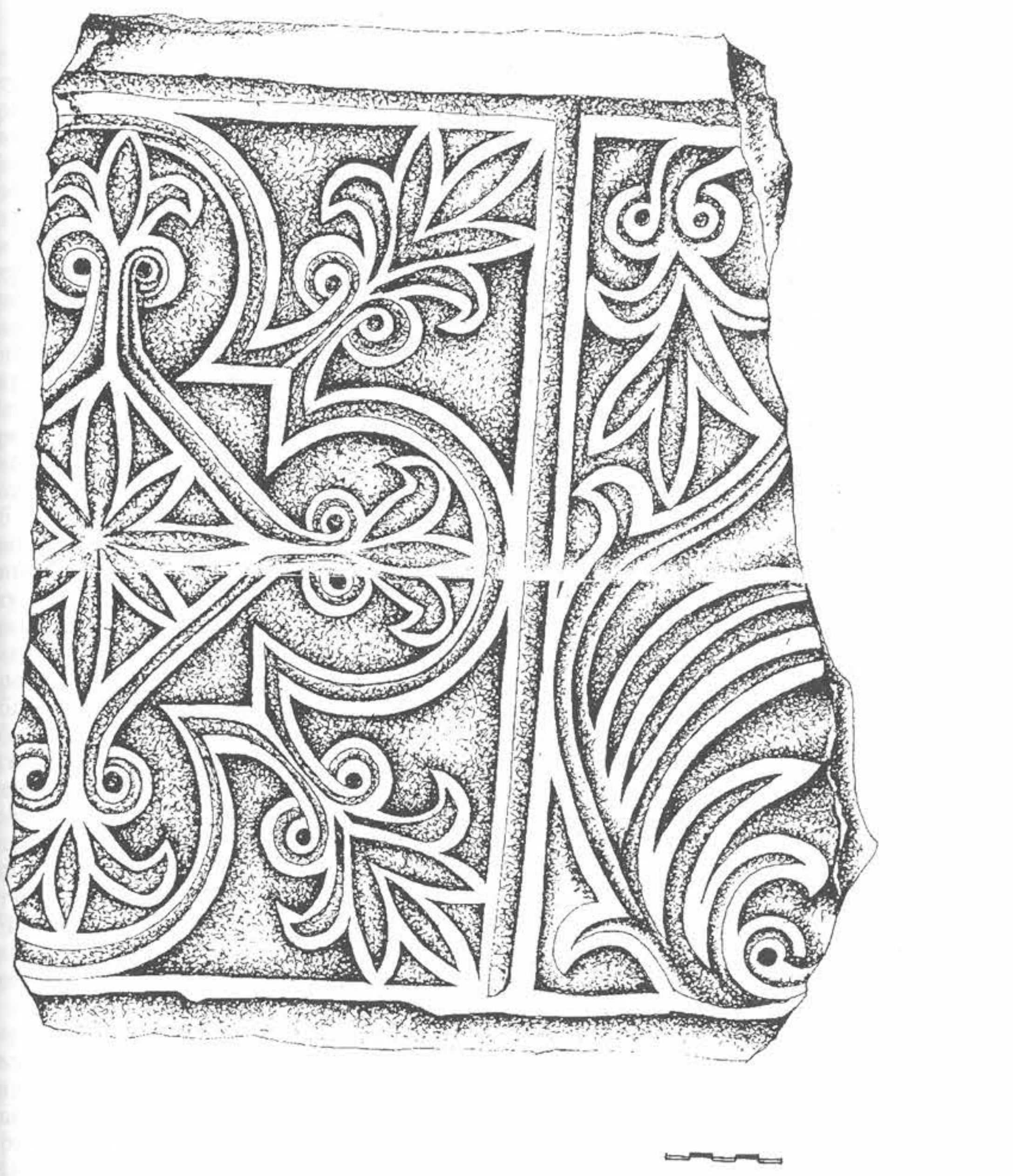

Обр. 2. Графично изображение на фрагментираната мраморна скулптирана плоча от Карнобатската крепост Маркели

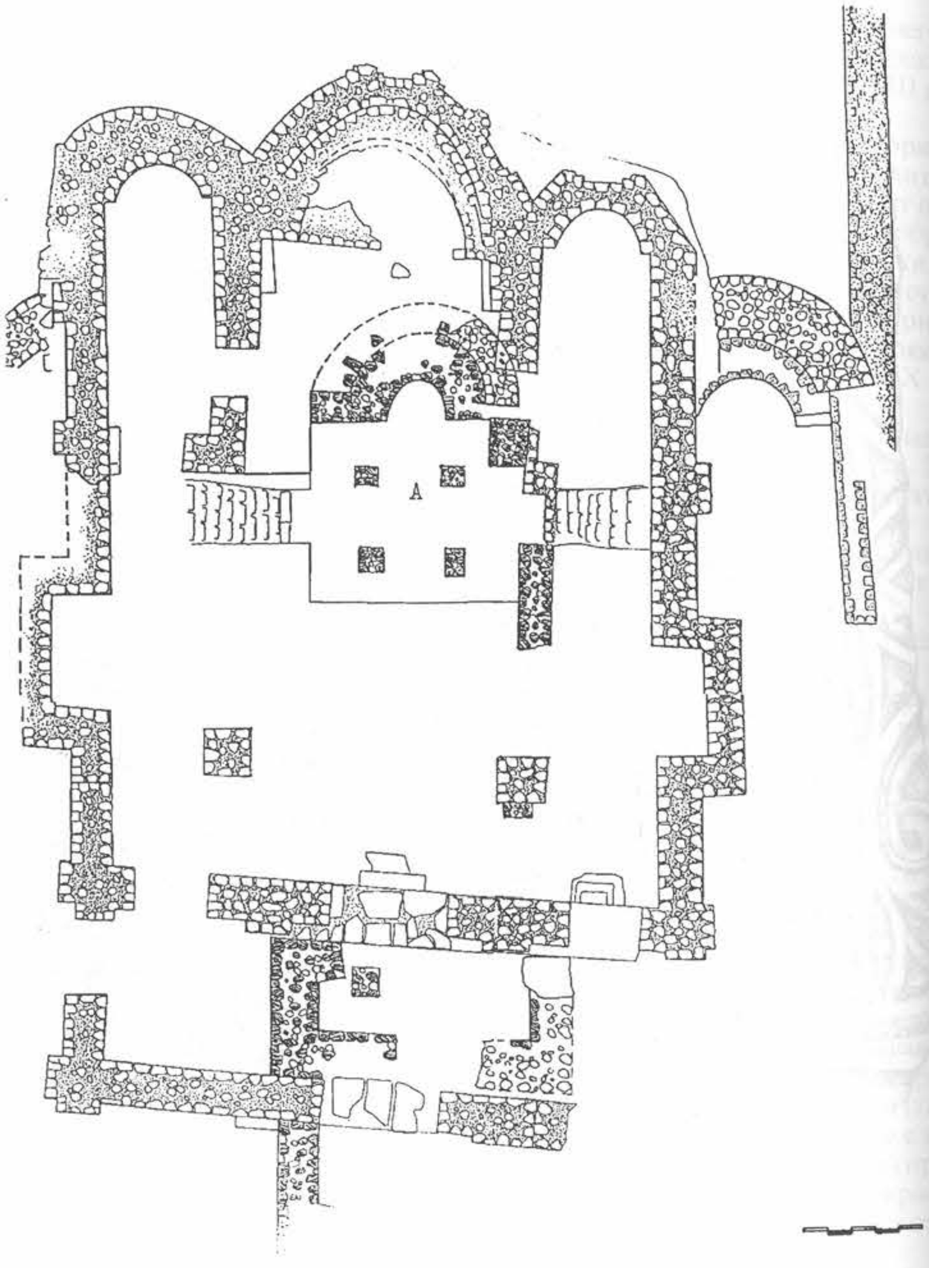

Обр. 3. План на християнския комплекс в Карнобатската крепост Маркели

По отношение на предназначението на този тип мраморни скулптирани плочи в науката има прието и наложено еднотипно виждане. За В. Иванова намерените плочи в развалините на Преславския дворец, малката дворцова църква и църквата „Гебе клисе“са преградни[15]. По-късно авторката отчита, че украсата е продължение и усложнение повече в нов плоскостен стил на раннохристиянските преградни плочи. Отбелязва скулптурната украса в цариградските църкви. Необработеният гръб на някои от преславските плочи, както и нееднаквo широкият плосък бордюр на долната им страна показват, че те са образували цокъла на стените в дворцовите сгради[16]. За Н. Мавродинов най-интересни са големите скулптирани плочи. За тези, които произхождат от църквите, предполага, че са украсявали олтарните прегради[17]. За Ст. Ваклинов тези облицовъчни плочи – ортостати, са облицовка на вътрешните пространства на дворцовите сгради. Орнаменталният стил е типично преславски, български[18]. Според Д. Овчаров това са облицовъчни плочи, за които допуска, че са вероятно част от облицовката на т. нар. църква при „Чупката“, като отчита, че дотогава такава мраморна облицовка е откривана сред останките на двореца и църквата „Гебе клисе“. Плочите вероятно са оформяли цоклите на вътрешната декорация на сградите, като може би са се издигали в редове във височина на стената. Д. Овчаров приема предположението на Н. Мавродинов, че тези, които са намерени в църковните постройки, са служели за олтарни прегради[19]. Ат. Божков посочва каменните плочи от

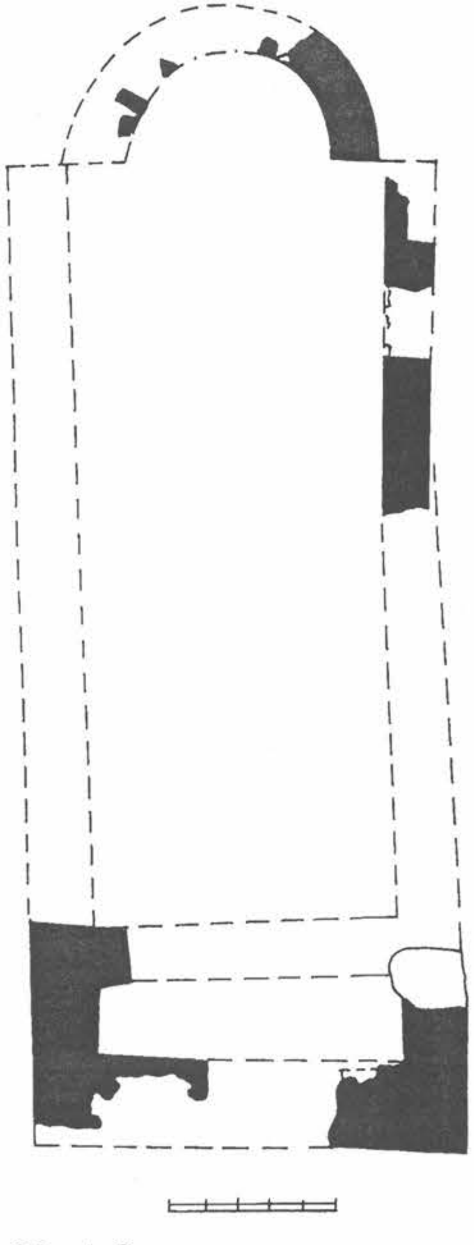

Обр. 4. Схематично представяне на останките от старобългарския християнски храм от IX–X в. от Карнобатската крепост Маркели

Преслав като равни на олтарни прегради[20]. При анализа на оцелелите малки части и сравняването им с великолепните екземпляри, открити при „Чупката“ на Вътрешния град, Н. Овчаров допуска, че част от тези плочи са използвани в олтарната преграда на Дворцовата базилика[21]. И други проучватели и познавачи на Преслав са се спирали на тях. За М. Ваклинова те са облицовъчни плочи[22], а Т. Тотев пише за скулптирана украса от манастирските църкви[23]. За И. Щерева паметникът от Сливенския „Хисарлък“ – мраморната облицовъчна плоча с релефна растителна украса, е аналогичен по размери, форма и украса с облицовъчните мраморни плочи от монументалните градежи в Преслав[24].

На трето място идва датирането на мраморните плочи със скулптирана украса. Базисната датировка, около която може и следва да се развива анализът, е върху скулптираните плочи с произход от района на Преславския дворец[25] и от църквата „Гебе клисе“[26]. Съграждането на църквата „Гебе клисе“ проучвателката В. Иванова категорично свързва с изграждането на двореца в IX–X в., като плочите от двата обекта според нея произхождат от една и съща работилница[27]. Във вижданията на следващите учени няма съществени разминавания и различия. Като елемент от старобългарското изкуство на Първото българско царство с акцент през IX–X в. ги тълкува Н. Мавродинов[28]. Ст. Ваклинов пише за типично преславски-български характер[29], което на практика означава датировка в края на IX–X в. Д. Овчаров ги свързва с общите датировки на проучвания от него обект и материалите, произхождащи оттам – IX–X в.[30]; Ат.Божков – в X в.[31]; Н. Овчаров – в X в.[32] М.Ваклинова, пишейки за характерната за Преслав украса, индиректно ги определя в края на IX–X в.[33]; Т. Тотев – IX–X в.[34]

Плочата от Сливенския „Хисарлък“ И. Щерева датира в X в., както вече бе отчетено като абсолютен аналог на преславските[35] и като свидетелство за връзките с Преслав IX–X в.[36], а като цяло този вид плочи изследователката датира не по-късно от началото на X в.[37]

Така всъщност и плочата от Карнобатската крепост със своите черти и аналогии[38] с плочите от Преслав и тази от Сливен следва категорично да се вмести в края на IX – началото на X в. Тук особено внимателно трябва да се анализират събитията на юг от Източна Стара планина, за да се прецени възможно ли е в края на IX в. в Карнобатската крепост да има вече изградена старобългарска църква. Заради недостатъчното към този момент изследване на археологическите свидетелства на територията на Североизточна Тракия и трудностите, произтичащи от това, както и поради недобрата диференциация на археологическите материали изобщо, а в частност на долната граница на старобългарските, краят на IX в. не звучи убедително, но твърде възможно. С оглед обаче на политиката на българския владетел Симеон, и особено на наличието на категорични археологически свидетелства за трайно старобългарско влияние, изразяващи се чрез старобългарската църква от Дебелт[39] с печатите на Борис-Михаил[40], както и въпросната плоча от Сливенския „Хисарлък“ и печат на Борис-Михаил оттам[41], датирането на мраморната скулптирана плоча от Карнобатската крепост може да се отнесе в края на IX или в самото начало на X в. Не следва да се пропуска, че в района на с. Съединение, Сунгурларско, е изцяло проучен старобългарски храм[42], стоящ в групата на най-многобройните паметници – от тип еднокорабни, едноапсидни църкви с притвор, аналогичен на църквите в Плиска (църква № 6)[43] и от Момина крепост[44]. Също така към момента относителната датировка на старобългарския храм от Карнобатската крепост Маркели се отнася в края на IX – началото на X в.[45] Датирането му в IX–X в. (свързано освен с архитектурните останки, с многобройния движим археологически материал и най-вече с наличието на старобългарска керамика с врязана украса и сива с излъскани ивици) следва да се обвърже с усвояването на района от българите като предмостие на старобългарската християнска преславска култура на юг от Балкана[46]. В изграждането ѝ върху по-ранен християнски храм се подчертава духовен континуитет, целящ да обхване и обвърже християнизацията тук изцяло в полза на интересите на българската държавна политика. Т.е. старобългарският християнски обект в Маркели може да се разглежда като предмостие и връзка на преславското духовно влияние с Дебелтския храм в местността „Костадин чешма“. Изцяло възприемам мнението на И. Щерева, че преславските каменоделски ателиета са обслужвали не само строителството на столицата, но и на други центрове на българската държава[47]. Плочите са произвеждани в преславските скулптурни ателиета[48]. За И. Щерева находките от Сливен и Маркели (като тя приема, че плочата от Маркели е от църковна сграда) са материални доказателства за провежданата според историческите свидетелства политика на българския владетелски двор на изграждане на църкви и манастири извън пределите на столицата в десетилетията след приемането на християнството за официална религия на България[49].

Смятам, че по този начин българската държава се е стремяла да ограничи проникването на византийското духовно влияние на север. Материалните белези на преславска култура и в Сливенския „Хисарлък“ са изцяло в подкрепа на това твърдение, отчетено и от И. Щерева – че именно плочата от Сливен е свидетелство за връзките с Преслав[50].

Фактът, че до този момент скулптирани мраморни плочи преславски тип (от IX–X в.) на юг от Стара планина се откриват само в районите на Сливен и Карнобат, потвърждава и тяхната стратегическа роля в българо-византийските отношения в коментирания период и значението, което им отделя българският държавно-политически и духовно-културен център Преслав.

Плочата (фиг. 1) има следните дадености.Тя е с ширина (височина) и в двата запазени края от по 44,5 см, като е счупена леко напречно с дължини 32 и 29 см. Дебелината на плочата варира от 6,6 в най-плътната през 5,3 в средата до 4,5 см в най-тънката част. Тук е мястото да се предложи сравняване на размерите на плочите от този вид мраморна пластика дотолкова, доколкото има известни конкретни размери. Според К. Шкорпил[51] плочите от района на Преславския дворец са със следните размери: височина 54 см, дебелина 12 см, пояси от по 2 см, квадратните полета са по 40 см. Д. Овчаров посочва височина – 45 см и квадратни полета 45×45 см на плочите от „Чупката“[52]. Плочата от Карнобатската крепост с височина от 44,5 см е почти равна с височината на плочите, публикувани от Д. Овчаров; квадратните ѝ полета от 40 × 40 см са абсолютно идентични с размерите, посочени от К. Шкорпил за плочите от района на Преславския дворец; дебелината ѝ от 6,6 см и поясите от по 1,5–1,6 см са малко по-слабо изразени, отколкото посочените от К. Шкорпил размери на преславските плочи. От изнесеното се установява, че и размерите на плочата от Карнобат и преславските са твърде близки, а в отделни компоненти и изцяло се препокриват. В по-голямата част от запазената дължина на плочата от Карнобат в продължение на 21,5 см изсеченият жлеб е запълнен с хоросан. Както отбелязва още Н. Мавродинов при анализа на тази декоративна пластика, скулптираните полета са обрамчени и отгоре, и отдолу с празни бордюри, като долните са по-широки. Разделени са на квадрати, в които се проследяват два мотива. Плочата от Карнобатската крепост е със запазена лява част на квадрат и до нея дясна част от друг, а в публикациите на Н. Мавродинов, Д. Овчаров, Ст. Ваклинов, М. Ваклинова[53] това всъщност е най-левият квадрат. Докато при плочата от Маркели има частично запазено поле вляво, където личи по-голямата част от ъглов ластар и изцяло съхранена в ъгъла по-малка палмета, то в преславската група плочи (коментирани от Н. Мавродинов, В. Иванова-Мавродинова, Ст. Ваклинов) е запазено цялото поле по вертикал, но вдясно от втория мотив, а в нашия случай частично запазеното поле по вертикал е вляво от втория мотив. При Карнобатската плоча и вторият мотив също не е запазен изцяло, а отново по вертикал, но малко повече – по-голямата част от полето в ширина. Добре се проследява мотив с геометрична композиция, произхождащ от старохристиянските преградни плочи. В центъра на композицията, така, както е и при другите преславски плочи и при Сливенската, диагонално е скулптиран квадрат, от чиито ъгли излизат малки петлистни палмети, образуващи център на композицията, от която е запазено малко повече от половината. Явно, че тук в ъглите е имало четири броя палмети, от които две са запазени. Квадратът в средата е запълнен с осемлистна звездообразна ружа – абсолютен аналог на плочата, представена от Н. Мавродинов[54], поради което се спестява необходимостта от разглеждане на изработката на всеки детайл, като и тук в симетрия скулптурно е изобразено акантизуването на палметите. Акантизуването на палметите е разработено малко по-късно и от В. Мавродинова[55]. На ролята на растителния орнамент в пластичната декорация от Преслав се спира и Ст. Ваклинов[56]. Растителният елемент е масово използван по лицевите плоскости на облицовъчните плочи. В много изчистеното пластично-декоративно изпълнение на плочата от Карнобатската крепост в решението на орнаментиката впечатлява доброто оформяне на 13 дупки с диаметър 8 мм и дълбочина от 5 мм, което показва използването на свредел. На използването на свредел се спират Д. Овчаров[57] и доста по-обстойно М. Ваклинова[58].

Грубо обработеният гръб и частично запълненият с хоросан жлеб на плочата от Маркели потвърждават досегашните изводи, че представеният паметник е от цокъл или преграда, въпрос, на който се спират по принцип още Н. Мавродинов и В.Мавродинова[59].

Изчистеността на скулптурното изпълнение на плочата от Маркели и качественият мрамор[60] определено говорят за художествено произведение с висока стойност. То най-вероятно е изпълнено в работилници в Преслав. В. Иванова-Мавродинова[61] още при проучване на църквата „Гебе клисе“ приема, че откритите там плочи са от една и съща работилница с тези от Дворцовия комплекс, така, както смята и И. Щерева за откритата край Сливен плоча[62].

При анализа на този вид скулптурни паметници в своето изследване за Архиепископския / Патриаршеския дворец Н. Овчаров отбелязва, че при проучването на места са били фиксирани по-дълбоки дупки за олтарни колонки, но фрагменти от колонките липсват[63]. В насипа на многопластовия християнски комплекс в Маркели и по-конкретно в насипа на кръстокуполната византийска църква от XI – началото на XII в. има открити фрагменти от олтарни колонки и стълбчета, което е още един аргумент за наличието през IX–X в. на старобългарски храм в крепостта.

С публикуването на този паметник се стига до следните изводи:

1. Обнародван е подробно (а не както е известен досега само за сведение, макар и упоменат в няколко публикации[64]) важен и ценен старобългарски паметник на юг от Източна Стара планина. Така всъщност известните в научно обръщение в Североизточна Тракия са вече два. Този старобългарски паметник е елемент от преславската култура от IX–X в. и е щрих към мраморната скулптирана пластика, особено като се има предвид малочислеността на тези облицовъчни плочи. Наличието на образци в Карнобатската крепост Маркели и в Сливенския „Хисарлък“ прави убедително присъствието на преславска култура на юг от Източна Стара планина, в Североизточна Тракия. Откриването на два еднотипни паметника на отстояние на около 40 км един от друг показва, че тяхното намиране не е никак случайно и изолирано явление, а е свидетелство за връзки с Преслав[65]. Определено могат да се направят изводи относно провеждането на цялостна държавна политика и стратегия за културно влияние от столицата Преслав на юг в Североизточна Тракия в зони, десетилетия наред превърнати в буферни между Византийската империя и българската държава. Предложеното мнение от И. Щерева във връзка с плочата от Сливенския „Хисарлък“, че преславските каменоделски ателиета са обслужвали не само строителството на Преслав, но и други центрове[66], напълно се препотвърждава чрез паметника от Карнобатската крепост и се вписва в цялостната стратегия на преславското културно влияние на юг.

2. Този паметник, чиито паралели, както вече бе посочено, са използвани преди края на IX и през X в. в Преславския дворец и главно в старобългарски храмове от района на втория столичен център, потвърждава, че беглите архитектурни останки, предмет на разнопосочни коментари[67] от надстрояване върху руините на ранновизантийската базилика от Карнобатската крепост Маркели, са всъщност от старобългарски храм от IX–X в.

БЕЛЕЖКИ

[1] АОР 1990. Ловеч, 1991, 187–188. От дневника на разкопките се установява 20 август (понеделник) 1990 г. инв. № 488. Досега само маркирана в научната литература: Щерева, И. Средновековният Сливен. – В: Приноси към българската археология. Т. 1. С., 1992, 93–94; Аладжов, Ж. Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София – Сливен, 1993, с. 122; Момчилов, Д. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999, с. 83, 172, 223. По-обстойно на част от мраморната украса от християнския култов комплекс на крепостта в предварителни съобщения се спира: Дражева, Ц. Декоративната пластика от средновековната църква на

Маркели. – В: Приноси към българската археология. Т. 3. С., (под печат); Маркели 1. – РП, С., (под печат).

[2] В състав: ст. н. с. д-р Ж. Аладжов (АИМ при БАН), н. с. Ц. Дражева (Регионален Бургаски музей), д-р Д. Момчилов (ИМ – Карнобат), н. с. д-р Б. Петрунова (АИМ при БАН). За резултатите: Вж.: АОР за 1991, 1992, 1994 г. и още: Аладжов, Ж. Цит.съч., 118–123; Дражева, Ц. Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Маркели край гр. Карнобат. – В: Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 2. С., 1994, 214–216; Момчилов, Д. Цит.съч.; Момчилов, Д. Ранното християнство и църковното развитие в Североизточна Тракия до края на VII в. – ИНМБ, 3, 2000, 138–144; както и последните публикации по въпроса: Аладжов, Ж. Мартириумът в Маркели. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4. Варна, 2002, 207–213; Бояджиев, Ст. Раннохристиянският мартирион в Маркели и наслоените върху неговите останки средновековни църкви. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4. Варна, 2002, 214–231.

[3] Вж. цит. лит. в бел. 1.

[4] Основно за плочите от Преслав вж.: Шкорпил, К. Преслав. – ИВАД, 3, 1910, с. 142; Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав. – В: България 1000 години 927–1927. С., 1930, с. 237 – табл. XIII, 264 – табл. XXXIX, 265 – табл. XL, 266 – табл. XLI; Иванова, В. Проучване на църквата „Гебе клисе“. – ГНМ, 5, (1926–1931). С., 1933, 231–232; Мавродинова, В. Културата и изкуството на Първата българска държава. – В: История на българското изобразително изкуство. Т. 1. С., 1976, 88–89; Миятев, Кр. Изкуството на българите през IX и X в. – БИБ, 1, 1928, 4, 175–177; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство.Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, 205–207; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI–XI в. С., 1977, с. 210; Овчаров, Д. Разкопки и проучвания на Източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970–1976). – Плиска–Преслав, 4. С., 1985, 156–157; Божков, Ат. Българското изобразително изкуство. С., 1988, с. 105; Овчаров, Н. Монументалната украса на Архиепископския / Патриаршеския палат, дворцовата църква и малкия храм. – Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. Преславската патриаршия през X в. С., 1991, 64–65; Ваклинова, М. Материали и производство на Преславската каменна пластика. – Преслав, 5, С., 1993, с. 81; Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. С., 1998, с. 27 – обр. 6, табл. XLI.

[5] Щерева, И. Цит. съч., 93–94; Щерева, И. Извори и проучвания. – РП, 28, Туида – Сливен, 1. С., 2001, 14–15, 120.

[6] Посочените в бел. 4 заглавия от: К. Шкорпил, Кр. Миятев, Н. Мавродинов, М. Ваклинова.

[7] Иванова, В. Цит. съч.

[8] Овчаров, Д. Цит. съч.

[9] Ваклинов, Ст. Цит. съч.

[10] Овчаров, Н. Цит. съч.

[11] Ваклинова, М. Цит. съч.

[12] Тотев, Т. Цит. съч.

[13] Щерева, И. Извори и..., 14–15.

[14] Щерева, И. Средновековният..., 93–94.

[15] Иванова, В. Цит. съч., с. 231.

[16] Мавродинова, В. Цит. съч., с. 88.

[17] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 206.

[18] Ваклинов, Ст. Цит. съч., с. 210.

[19] Овчаров, Д. Цит. съч., с. 156.

[20] Божков, Ат.Цит. съч., с. 105.

[21] Овчаров, Н. Цит. съч., с. 65.

[22] Ваклинова, М. Цит. съч., с. 81.

[23] Тотев, Т. Цит. съч., с. 27, табл. XLI.

[24] Щерева, И. Извори..., с. 14; Средновековният..., 93–94.

[25] Вж. цит. литература в бел. 4.

[26] Иванова, В. Цит. съч.

[27] Пак там, 231–232.

[28] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 206.

[29] Ваклинов, Ст. Цит. съч., с. 210.

[30] Овчаров, Д. Цит. съч.

[31] Божков, Ат. Цит. съч., с. 105.

[32] Овчаров, Н. Цит. съч., с. 105.

[33] Ваклинова, М. Цит. съч., 89–90.

[34] Тотев, Т. Цит. съч.

[35] Щерева, И. Извори..., с. 14.

[36] Щерева, И. Средновековният..., 93–94.

[37] Щерева, И. Извори..., с. 120.

[38] Пълно представяне и описание на плочата е предложено по-надолу в текста.

[39] Дамянов, Ст. Археологически открития в Дебелт. – Море, 1981, № 1, с. 235.

[40] Йорданов, Ив. Печатите на комеркиарията Дебелт. – Поселищни проучвания, 1992, № 2.

[41] Радева, М. Новооткрит моливдовул на княз Борис-Михаил. – ИМЮИБ, 13, 1990, 53–56.

[42] Момчилов, Д., Ц. Дражева. Средновековна еднокорабна църква край с. Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, № 5, 27–30.

[43] Миятев, Кр. Архитектурата на средновековна България. С., 1962, с. 196.

[44] Николова, Я., Н. Ангелов. Средновековна църква в югозападния склон на Момина крепост в Търново. – ИОМВТ, 2, 1964, с. 30.

[45] Аладжов, Ж. Крепостта Маркели..., с. 122; Момчилов, Д. Пътна и ..., с. 83, 172, 223.

[46] Момчилов, Д. Пак там, с. 172.

[47] Щерева, Щ. Средновековният..., с. 94.

[48] Щерева, И. Поселищен живот, името на крепостта и нейната историческа съдба. – РП, 28, 2001, с. 120.

[49] Пак там.

[50] Щерева , И. Средновековният..., 93–94.

[51] Шкорпил, К. Преслав...

[52] Овчаров, Д. Цит. съч., 156–157.

[53] Вж. съчиненията на посочените автори от бел. 4.

[54] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 205, обр. 226 и описанието му.

[55] Мавродинова, В. Културата..., с. 88.

[56] Ваклинов, Ст. Цит. съч., с. 210.

[57] Овчаров, Д. Цит. съч., с. 156.

[58] Ваклинова, М. Цит. съч., с. 87.

[59] Вж. цит. литература от бел. 54, 55.

[60] Според карнобатския скулптор Ненчо Русев мраморната плоча е от по-бял, едрозърнест мек и трошлив мрамор. Вероятно е от района на Тополовградско.

[61] Иванова, В. Проучване..., 231–232.

[62] Щерева, И. Средновековният..., 93–94.

[63] Овчаров, Н. Цит. съч., с. 65.

[64] Вж. цит. лит. в бел. 1.

[65] Щерева, И. Средновековният..., 93–94.

[66] Пак там.

[67] За проучвателите на обекта (Ж. Аладжов, Ц. Дражева и Д. Момчилов) това е старобългарски храм, така, както вече бе посочено неколкократно. В свое изследване обаче, посветено на раннохристиянския мартириум от Карнобатската

крепост Маркели (вж. Бояджиев, Ст. Цит. съч.), проф. Ст. Бояджиев предлага различен поглед и периодизация на съществувалите християнски съоръжения от многопластовия култов комплекс на крепостта.

PLASTISCHES ORNAMENT PRESLAVSKI TYP VON MARKELI

Dimtcho Momtschilov

(Resume)

Das vorgestellte Denkmal aus einem altbulgarischen Tempel aus Markeli – eine dekoratuve Marmov – Fragment – Skulpturfliese – hat ein direktes Verhaltuis zu den Laufprozessen in der zweiten Hälfte des 9. und am Anfang des 10. Ihs in nordöstlichen Thrakien.

Es wird festgestellt, dass der Entdeckungsort des großeren Teils dieses Marmorfliesentyps in den Zonen der Kirchen in Preslav und im Gelände des Preslaver Schlosses liegt.

Nach der Vorausbestimmung dieser Fliesen haben die Forscher fast die gleichtypige Meinung. Das sing Bekleidungsfliesen fur die dekorative Bekleidung des Schlosses und der Kirchen, sowie sie haben anch als Altarscheidewände gedient.

Das allgemein angenommene Datieren der Marmorfliesen mit Skulpturschmuck übertragen die Fachleute zu dem 9.-10. und konkrete zum Ende des 9.-10. Iahrhunderts.

Die Fliese aus Karnobat wird unbedingt mit ihren Merkwalen ins Ende des 9. und in den Anfang des 10. Jhs als absoluter Analig der Fliesen aus Preslav und derartigen aus Sliven eingefugt.

Die gereinihte plastisch-dekorative Darstellung der Fliese aus der Karnobater Burg, sowie auch der qualitatsvolle. Marmor bestimmen das hochwertige Kunstwerk.

Das Vorhandenseiu auch von diesew Beispiel (ausser jenes aus Sliven) macht die Auwesenheit der Preslaver Kultur südlich des östlichen Balkangebirge und in Nordostthrazien überzeugend. Die Entdeckung dieser Denkmäler ist keine zufällige und isolierte Erscheinung, sondern ein Zeuguis für Verbindungen unt Preslav und sie wird in die einheitliche Strategie des Preslaver Kultureinflusses im Süden eingetragen.

КОСТЕНИ ПУАНСОНИ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Георги Майсторски

В Преславския археологически музей се пазят 3 особени предмета, направени от рог на елен, с относително малки размери — 5,6 — 8 см. Общото при тях е, че са добре подрязани откъм широката си част, като при това в два от случаите порестата сърцевина е издълбана. Върхът им е оформен (вероятно с пергел) като два вписани един в друг релефни кръга с външен диаметър 0,4 см, които при отпечатък формират орнамента „птиче око". Без съмнение тук става дума за инструменти от типа костени пуансони, подробно коментирани от Я. Димитров по повод една находка от Плиска[1]. Забележително е, че формата, размерите и отпечатъкът на преславските пуансони съвпадат с тези на екземпляра от Плиска (обр. 1 и 2—№ 95, 177, 835). Напоследък попаднахме на още едно рогче с подобни характеристики (обр. 1—№ 371), но с различно оформена работна част, което ще коментираме по-долу. Твърде възможно е също така с подобна изработка и предназначение да се окажат и други две рогчета от Плиска, известни ни от публикации на Ив. Захариев[2] и Ат. Милчев[3].

Както вече стана дума, ние изразяваме съгласие с идентифицирането на предмети от тази група като инструменти. Какво обаче е било тяхното конкретно технологично предназначение? За да отговорим убедително на този въпрос, можем да се опрем на два пункта: 1) отпечатъкът, който оставят те при натиск върху мек материал; 2) формата, размерите и материята на разглежданите артефакти. Мотивът „птиче око" и неговото разпространение е вече надълго коментиран[4] и едва ли може много да се добави[5], но вторият проблем, който маркираме, се нуждае от една по-внимателна преценка.

Дължината на рогчетата варира между 6 и 8 см и за да бъде нанесен отпечатък чрез натиск,очевидно е била необходима ръкохватка. Равно подрязаните тилни повърхности не предполагат, пък и не съдържат данни за монтирани дръжки. Дори в два от случаите, където е отнета порестата сърцевина, това е направено с друга цел, тъй като следи от сглобка липсват. От друга страна, работната част на пуансоните с № 95 и 835 е значително обрушена, което без съмнение се дължи на тяхната практическа употреба. Възниква въпросът: възможно ли е да се получат такива повреди при работа само върху меки материали, каквито са суровата глина, восъкът и хлебното тесто?[6] Очевидно не! Налага се да допуснем, че те са употребявани и върху друг материал, при който вероятно е бил необходим лек удар за нанасяне на орнамента, вдълбан в челната повърхност на пуансоните. Подкрепа за това предположение намираме в четвъртото рогче — инв. № 371, което се отличава по формата на работната си част, но се оказва изключително полезно в тълкуването на цялата група инструменти. Неговият връх е бил изострен като център (пробой), а след дългата

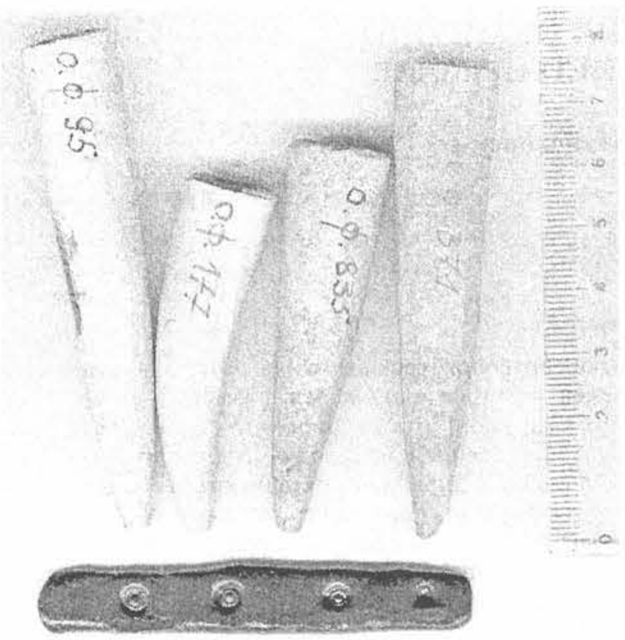

Обр. 1. Пуансони с инв. № 95, 177, 371, 835

употреба е получил една характерна подбитост, която би могла да се дължи тъкмо на обработка чрез удар на един по-твърд материал. Подобно явление наблюдаваме и върху тилната повърхност на № 95 и отчасти на № 371, но обективността ни диктува да предположим, че те просто не са добре огладени в този участък. Сред металите несъмнено можем да посочим такива, които ще се поддадат на обработка с костен инструмент — например фолио, от който и да е ковък метал. В този случай обаче костта не би издържала достатъчно дълго, поради по-ниския си клас на твърдост, следователно не тук трябва да търсим нейното приложение. Далече по-голямо внимание заслужава идеята за евентуалното използване на подобни костени пуансони при украсата на кожени изделия — колани, чанти, сбруи и т.н.[7] Ето няколко аргумента в полза на такова предположение:

— при цялата оскъдица от материални и писмени свидетелства относно украсата върху кожа в средновековна България, сигурно е, че тя е била съчетание от метална гарнитура, многобройни гайки и вирбели, цвят на кожата и гравирани орнаменти;

— гравирането от своя страна е изисквало употребата на инструменти, достатъчно твърди за нанасяне на украсата, без при това да срязват повърхността на ремъка — качества, на които отговарят именно пуансоните, направени от рог;

— един характерен пример за декорацията на средновековния ремък е оповестената от Стамен Михайлов гробна находка от черквата при Обект 31 в Плиска[8], където върху съхранилия се кожен колан, широк 3 см, са щамповани (гравирани — б. а. Г.М.) медальони с образи на светци (обр. 2 — илюстрация по Ст. Михайлов). Този факт, разбира се, потвърждава единствено висотата, достигната в обработката на кожа, но той подсказва и за мотивите, влагани в нейната украса. Мотиви, присъстващи в широк кръг предмети на бита, култа и бижутерията, изработени от разнообразен материал. Като един от най-популярните декоративни мотиви, „птичето око" украсява редица находки от столицата Преслав: луксозни предмети и апликации от Златното съкровище (обр. 3), бронзови кръстове, пръстени, гривни (обр. 4), керамични изделия. Не бива да се съмняваме обаче в присъствието на орнамента и върху принадлежащите към тези изделия кожени ремъци, препаски, калъфи и т.н.

Обр. 2. Ремък с щампован медальон от Плиска

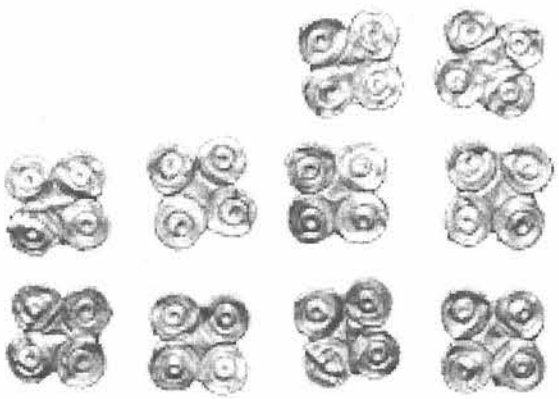

Обр. 3. Златни апликации от дреха — Преславско златно съкровище

В казаното дотук се опитахме да хвърлим още малко светлина върху една рядко дискутирана (по обясними причини) тема — употребата на различни костени инструменти в средновековните занаяти. Аргументите ни обаче за прилагане на пуансоните от рог в декорацията на кожа, ще останат само хипотеза до откриване на преки доказателства или сведения в тази насока.

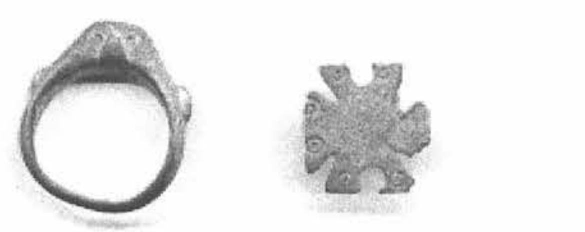

Обр. 4. Предмети от бронз с орнамент „птиче око“ — АМ „В. Преслав“

Що се отнася до хронологията на тези инструменти, съдейки по обектите, от които произхождат, и по данните за археологическата среда на находките, можем обобщено да ги отнесем към периода до началото на XI в. Това предположение е в унисон с настъпилите промени в икономиката на Преслав след 972 г., както и с цялостния упадък в обработката на кост и употребата ѝ в занаятите и бита на средновековните българи.

КАТАЛОГ
на предметите

Инв. № ОФ 95: Пуансон – рог. Открит в обект „Селище — западно от гробницата“, през 1968 г. Размери: дължина — 8 см; диам. на тилната част — 1,6 см; диам. на върха — 0,42 см. Предметът има конусовидна форма, задната част е равно изрязана, а сърцевината ѝ — леко конкавно отнета. Върхът е оформен като релефна щампа — „птиче око“, значително увредена от употребата; отпечатък — неясен, слабо релефен. Повърхността на рогчето е огладена надлъжно с нож.

Инв. № ОФ 177: Пуансон – рог. Открит при разкопки в „Селище — североизток“, кв. А-2 през 1974 г. Размери: дължина — 5,72 см; диам. на тилната част — 1,59 см; диам. на върха — 0,39 см. Има форма на дъговидно извит конус. Задният му край е равно изрязан, като порестата сърцевина е конусовидно издълбана (дълб. — 0,9 см). Върхът — оформен в орнамента „птиче око“, работната повърхност е отлично запазена. Отпечатък — ясен и дълбок. Повърхността на рогчето е огладена надлъжно с нож, по-осезателно — при тила.

Инв. № ОФ 835: Пуансон – рог. Открит при разкопки на „Източна крепостна стена-ранна“, кв. 8 (от рампата), през 1978 г. Размери: дълж. — 6,27 см; диам. на тилната част — 1,71; диам. на върха — 0,37 см. Конусовидна форма, равно отрязана и огладена задна част, върхът — оформен като „птиче око“. Работната повърхност е повредена в периферията си, но отпечатъкът е ясен. Рогчето е огладено надлъжно с нож.

Инв. № ОФ 371: Инструмент (пуансон) – рог. Открит при проучванията на „Южна крепостна стена — вътрешна крепост“, сектор 3, кв. 23 през 1978 г. Размери: дълж. — 7,53 см; тилна част — 1,68 × 1,45 см; диам. на върха — 0,2 см. Има правилна конусовидна форма, задната част е равно отрязана, без фаска, а върхът — изострен подобно на шило, но значително подбит. Повърхността на рогчето е сравнително грубо одялана надлъжно, при което тилът е придобил елипсовидно сечение. Върху корпуса на инструмента личат две дълбоки коси резки от нож.

БЕЛЕЖКИ

[1] Димитров, Я. Интересен костен инструмент от Плиска. — Преслав, 4. С., 1993, 263—271.

[2] Захариев, Ив. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971—1974 г.). — Плиска—Преслав, 1. С., 1979, 108—138, обр. 30 (най-вдясно).

[3] Милчев, Ат. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. — Плиска—Преслав, 1. С., 1979, 139—176, обр. 76 (най-вляво).

[4] Димитров, Я. Цит. съч., с. 265, където авторът обобщава различни мнения за разпространението на мотива „птиче око“ върху разнородни материали.

[5] Освен многобройните примери на метални накити, декорирани с орнамента „птиче око“, внимание заслужава един фрагмент от стена на керамичен съд от Ловеч, върху който отчетливо личат вдълбани кръгчета с изпъкнала точка в средата. Вж. Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол при гр. Ловеч и накитите, намерени в него. — ИАИ, 20, С., 1955, 511—558, обр. 101. Що се отнася до наличието на разглеждания мотив върху костени предмети, сериозно внимание обръща Рыбаков, Б. А. Ремесло древней Руси. М.,1952, с. 414.

[6] Димитров, Я. Цит. съч., с. 265, 267. Приемайки, че „поради недостатъчната си твърдост и здравина той (пуансонът — бел. а., Г. М.) не би могъл да служи за щамповане върху метални изделия“, Димитров изцяло насочва търсенето си в посока употреба на инструмента върху меки материали.

[7] В частен разговор Я. Димитров сподели, че също е обмислял подобно приложение на пуансона от рог, но поради липсата на каквито и да било находки от кожа с украса „птиче око“, се е въздържал да го коментира.

[8] Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959—1961г. — ИАИ, 27, 1963, с. 28, обр. 25. За съжаление авторът не цитира размерите на въпросните медальони.

PUNCHES BY HORN FROM VELIKI PRESLAV

Georgi Maystorski

(Summary)

One of the most interesting artifacts, but not investigated enough are the bone and horn instruments and articles from Mediaeval ages in Bulgaria. We have investigated three instruments made from deer-horn in present announcement. They were found during the archaeological excavations in Preslav and they were used for making a kind of ornament — so called "bird's eye". Our three instruments are completely identical with one example/copy/ from Pliska, published by Y. Dimitrov. Consenting to the knowledge, we suggest a new idea for practical use of these punches. It

is based on the functional qualities of the punches by horn — putting of the ornament by slight hit on material, which is good enough for this hardness. The backing of our supposition we found in a fourth horn. The horn-head of it is sharpened as a center. As it keeps clear traces from beating we thing, this fact proveso for our supposition. We admit the using of these punches for treating leather as possible material in different kind of its application.

ПРИБОРИ ЗА ХРАНЕНЕ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Константин Константинов

Във фондовете на Археологическия музей „Велики Преслав“ се съхраняват значителен брой предмети с битово предназначение, които имат пряко отношение към ежедневния живот на столицата. Не всички от тях обаче са били обект на специално изследване. Голяма част от находките все още не са публикувани, за други е дадена съвсем ограничена информация. Това налага, тези интересни във всяко отношение предмети на бита на преславското население, да бъдат прецизирани и представени.

Обект на внимание в случая е луксозен комплект прибори за хранене, постъпил от археологическите проучвания на двете големи представителни сгради в южната част на Вътрешния град на Велики Преслав[1], който съдържа: 3 железни ножа, вилица, фрагмент от костена лъжица и дръжка към прибор, вероятно с подобно предназначение.

Особено добре запазен е единият от ножовете (обр. 1). Той е с право тяло (дължина 19,5 см и ширина на режещата част — 1,9 см), с едностранно наточено острие и с прав гръб. Тилният му край е апликиран с костена дръжка, двустранно украсена с широко разпространения сред старобългарския изобразителен репертоар мотив „птиче око“. Върху една от лицевите страни на тялото има врязан кръстен знак. Костената дръжка е била прикрепена към работната част на ножа с помощта на 3 медни нита, разположени на еднакво разстояние един от друг.

Другият нож от находката (обр. 2) се различава от първия не само по своите размери (дължина 15,5 см, ширина на работната част 1,2 см), но и по формата на тялото си. То е едностранно наточено, с прав гръб и извито острие, със сравнително къса плоска тилна част, на която едностранно е запазен фрагмент от костена дръжка.

До известна степен сходен с него се оказва и третият нож в състава на разглеждания комплект (обр. 3). Той, както и останалите два, също е изработен от желязо (запазена дължина 8,8 см и ширина 2 см). За съжаление до нас е достигнал само фрагмент от тялото му с апликирана костена дръжка, която е недобре запазена и поради това не личат следи от украсата ѝ. Може да се предположи, че липсващата работна част до голяма степен е наподобявала тази на втория нож (обр. 2).

Близки аналогии, най-вече по отношение на формата си, посочените образци намират сред материалите, постъпили от археологическите проучвания на жилищни постройки във Вътрешния град на Плиска[2], в някои жилища от средновековното селище в местността „Джеджови лозя“, Силистренско[3] и др.

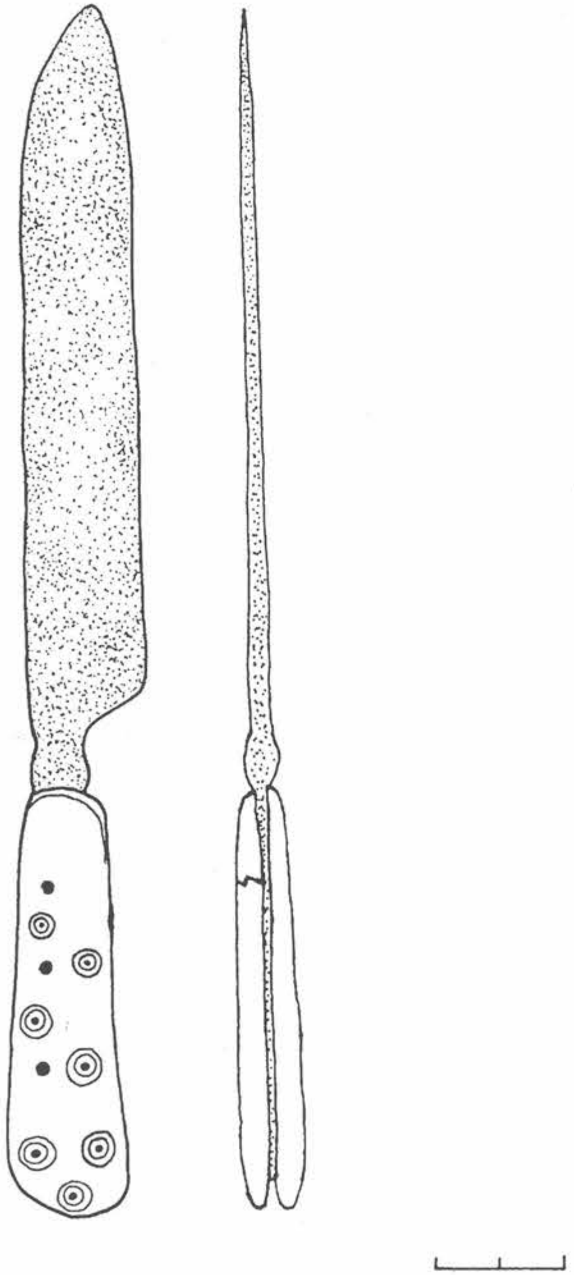

Обр. 1. Железен нож с костена дръжка

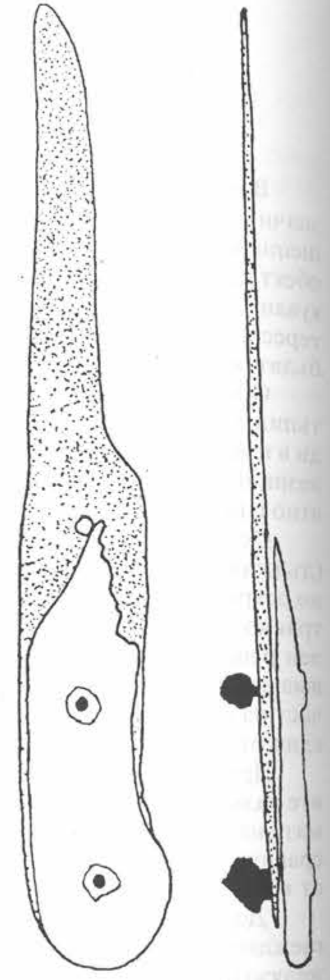

Обр. 2. Железен нож с извито острие и дръжка от кост

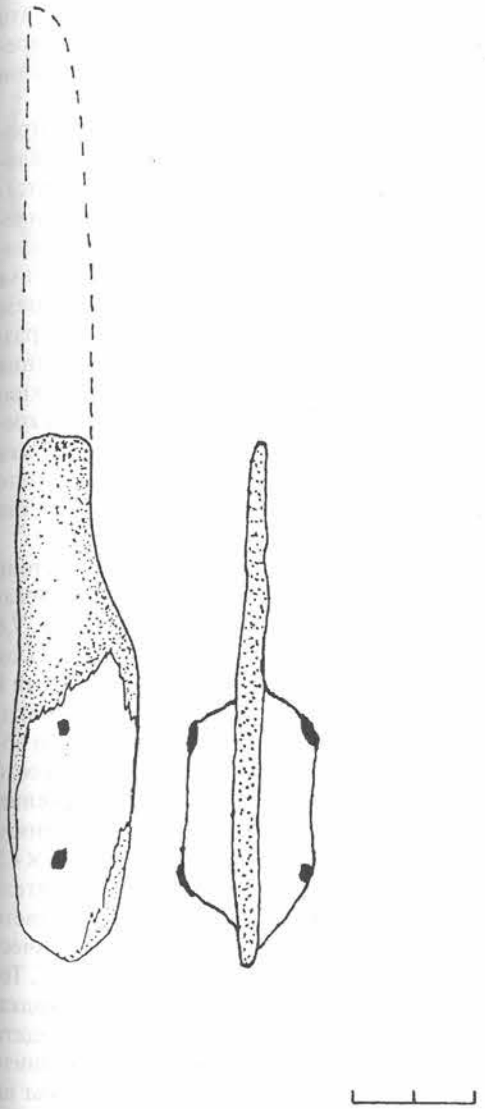

Обр. 3. Железен нож с костена дръжка (острието липсва)

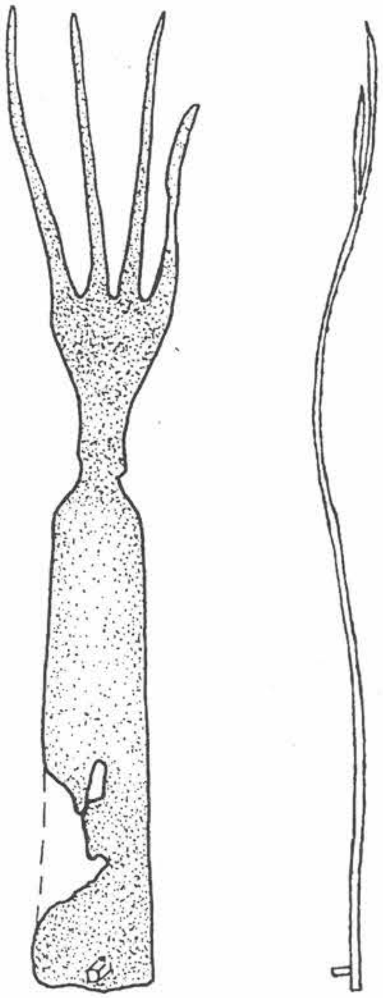

Обр. 4. Вилица от желязо

Вилицата е четиризъба, с плоска и широка задна част, на която личат следи от нитчета за прикрепяне на костена или дървена дръжка (обр. 4). Тялото ѝ е изключително фино, което потвърждава нейния луксозен характер. Връзката между зъбците и дръжката е осъществена посредством пръстеновидно уширение. Тилната част е леко отчупена в единия си край. Общата дължина на този прибор за хранене е 16 см, а дължината на зъбците е 4,5 см.

Подобни вилици са сравнително рядко срещани при археологически проучвания на средновековните столични центрове и техните провинциални селища по българските земи. Причината за това трябва да се търси в обстоятелството, че тогава у нас съществува традиция сред нисшите слоеве от населението да се хранят предимно с ръце, докато при по-заможните поднасянето на храната към устата ставало с помощта на ножове[4]. Подобно е и положението във Византия, където вилицата намира широко приложение на местната трапеза едва по-късно[5]. В този смисъл твърде интересен се оказва фактът, че при разкопки в Плиска и средновековното селище при Виница са намерени по-ранни прибори за хранене от същия тип, но те са аналогични на тях само във функционално отношение[6]. Тези образци се отличават с по-опростена изработка, което недвусмислено сочи, че вилицата от представителната сграда във Велики Преслав се явява рядък екземпляр от един вече по-късен етап в изработването на подобни прибори за хранене. Водещият модел за подражание в случая без съмнение е византийската производствена традиция.

Специално внимание от състава на находката заслужават двата костени фрагмента (обр. 5, 6), които вероятно също са намирали място на преславската трапеза. Единият от тях е дръжка от неизвестен прибор (запазена дълж. 7,6 см), чиято работна част за съжаление липсва. Характеризира се с плоско тяло, завършващо в единия край с разширение с арковидна извивка. Страничните ѝ ръбове са фланкирани от едноредов мотив „птиче око“. В центъра на арковидното уширение със същия мотив е очертан неравнораменен кръст. Подобни образци на дръжки от старобългарските центрове засега не са ни известни, което на този етап не позволява да се правят предположения за нейното приложение.

Към състава на находката трябва да причислим и част от лъжица, чиято дръжка липсва. Запазеният фрагмент е с елипсовидна форма (размери: 6,4 × 4,5 см), като върхът му е отчупен. Достигналата до нас работна част е сравнително дълбоко издълбана — 1,8 см. Близки аналогии на костената лъжица от двете военноадминистративни сгради се срещат сред материалите от археологическите проучвания и на други средновековни центрове по българските земи[7]. Тези образци обаче до голяма степен се различават от разглежданата находка, най-вече по материала, от който са изработени. Направена от кост, лъжицата от Велики Преслав се явява едно изключително рядко срещано за столичните центрове от този период пособие за хранене, при което ясно личи почеркът на българските майстори на косторезба.

Важно за отбелязване е, че ножът от обр. 1, както и костената дръжка (обр. 6), са намерени приблизително на едно и също място и на еднаква дълбочина. Същото важи в пълна степен и за вилицата, и за фрагмента от костена лъжица, открити в общ квадрат. Този факт ясно сочи, че разгледаните прибори принадлежат към колективна по своя характер находка, отнасяща се хронологически към периода на IX—X в.[8] Разсъжденията в подобна насока са предизвикани и от самата техника на изработване, при която изработената от кост или дърво дръжка се прикрепя към основния метал с помощта на нитчета. Това без съм-

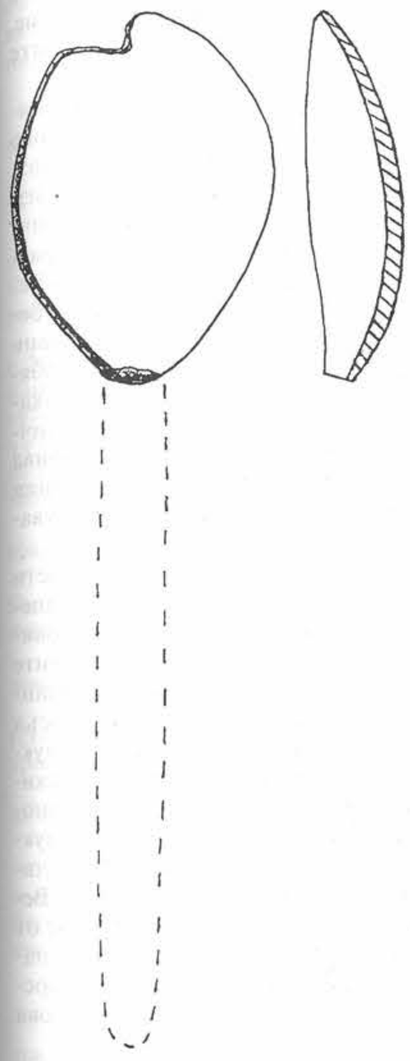

Обр. 5. Част от костена лъжица (липсва дръжката)

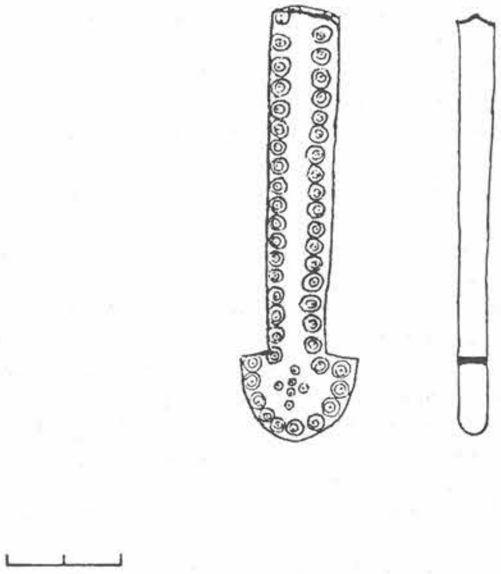

Обр. 6. Костена дръжка от неизвестен прибор

нение е един по-усъвършенстван метод, който до голяма степен се различава от използвания по-рано способ на втикване на дръжката към режещото острие. Факт, който предполага и сравнително по-късната датировка на намерените предмети.

Украсата върху дръжките на представените прибори за хранене са познатите кръгчета с точка в средата, т.нар. „птиче око“. Този орнамент е широко срещан в средновековна България и Византия, врязан върху предмети от различен материал — камък, кост, метал и др. В археологическата литература е изказано мнението, че подобна украса има не само декоративно, но и символично значение, свързано с представата за слънцето у славянските народи[9]. С разглежданата посуда от двете военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав нещата най-вероятно стоят по-различно, тъй като, както вече беше отбелязано по-горе, върху два от приборите (обр. 1, 6) се откриват врязани кръстове. Въпреки, че рамената на единия (обр. 6) до голяма степен наподобяват орнамент кръгче с точка в средата, все пак наличието им предполага такава датировка на находката, която хронологически се вмества изцяло в столичния период от съществуването на Велики Преслав. В този ред на мисли не бива да се отхвърля и възможността разглежданите прибори за хранене да са били допълнително орнаментирани с врязан кръст в по-късен етап от съществуването им.

Уникалността на находката се състои в това, че досега подобни предмети на бита не са откривани, още по-малко в комплект. Изключение в това отношение правят двете сребърни лъжици в състава на Преславското златно съкровище, намерено през пролетта на 1978 г. в м. Кастана, недалеч от крепостните стени на столицата[10]. Твърде е възможно тези прибори да са внесени от Византия, както се предполага и за характера на самото съкровище[11]. В този смисъл нашата находка с основание би могла да се разглежда като подражание на луксозната и скъпа византийска посуда, присъствала на трапезата на преславските владетели през X в. Доказателство за подобно твърдение е фактът, че в много от средновековните градски центрове по нашите земи се срещат и други луксозни прибори, като например солницата, изработена от византийска белоглинена керамика, открита при проучването на Южната крепостна стена във Велики Преслав[12], за чието присъствие на трапезата можем само да гадаем от достигналите до нас фрагментирани останки. Така представената хипотеза намира потвърждение и в някои миниатюрни изображения, свързани с българската история, макар и от по-късен период, на които ясно се виждат битови предмети от подобен вид[13].

Намерената във военноадминистративните сгради от Двореца във Велики Преслав колективна находка от прибори за хранене е от съществено значение при изясняване бита на столичните жители в периода на IX—X в. За съжаление предмети от подобен характер много често остават встрани от вниманието на изследователите на Първото българско царство. Към това трябва да се прибави и сравнително малкият им брой на фона на останалите находки от археологически проучвания. Този факт достатъчно ясно сочи, че те не са били широко застъпени в бита на обикновените жители на столицата, дори и в годините на нейния разцвет. По-вероятно е настоящата находка от предмети да е задоволявала нуждите на обитателите на владетелския дворец и техните приближени. Все пак приведените аналогии на подобна трапезна посуда от други български и византийски градски центрове от IX—X в., свидетелстват, че през този период Велики Преслав не отстъпва по нищо на останалите центрове на християнската култура, от които заимства опит, производствени традиции и художествени образци.

БЕЛЕЖКИ

[1] Витлянов, Ст. Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX—X век. С., 2003, (под печат). Възползвам се от случая да благодаря на доц. д-р Стоян Витлянов за предоставената ми възможност да публикувам открития от него уникален луксозен комплект прибори за хранене.

[2] Станчев, Ст. Материали от Дворцовия център в Плиска. — ИАИ, 23, 1960, с. 29, обр. 3 В 15; с. 33, обр. 5 Б 9, 14; с. 35, обр. 6 Б 11; с. 40, обр. 8 В 18; Захариев, И. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971—1974 г.). — Плиска — Преслав. 1. С., 1979, с. 118. Изображение на предмета вж. у: Дончева-Петкова, Л., Хр. Стоянова, Сн. Горянова. Каталог. — Първопрестолна Плиска. 100 години археологически проучвания. Франкфурт на Майн, 1999, с. 51, табл. XIII, обр. 147.

[3] Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965, с. 18, обр. 6 4; с. 82, обр. 51 2; с. 87, обр. 55 3.

[4] Горянова, Сн. Трапезата в стенописните и миниатюрните изображения в България от епохата на развития феодализъм. — В: Приноси към българската археология. Т. 2. С., 1993, с. 149.

[5] Поляковская, М. А., А. А. Чекалова. Византия: быт и нравы. Свердловск, 1989, с. 126.

[6] Станчев, Ст. Цит. съч., с. 29, обр. 3 В. Данните за вилицата от Виница са от устно съобщение на проф. д. и. н. Т. Тотев, на когото изказвам своята благодарност за предоставената информация.

[7] Станчев, Ст. Цит. съч., с. 35, обр. 6 Б 11; Щерева, И. Интересен паметник на средновековната металопластика. — ГНАМ, 8, 1992, 269—274.

[8] Витлянов, Ст. Цит. съч., 2003 (под печат).

[9] Грач, А. Д. Новое о добивании огня, происхождение, семантики циркульного орнамента. — КСИА, 107, 1966, 28—32, обр. 7, 8; Даркевич, В. П. Топор как символ Перуна в древнерусское язычество. — СА, 1961, № 4, с. 95; Георгиев, П. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. —Археология, 1984, № 4, 16—29.

[10] Тотев, Т. Преславското съкровище. Шумен, 1993, 83—84, обр. 53 а, б, в, г.

[11] Пак там, с. 85.

[12] Витлянов, Ст. Южната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав. — Плиска — Преслав. 4. С., 1985, с. 185, обр. 14.

[13] Божков, Ат. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972, с. 63, обр. 29; Дуйчев, И. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, с. 111, обр. 60.

A SET OF UTENSILS FOR EATING FROM VELIKI PRESLAV

Konstantin Konstantinov

(Summary)

The subject of this paper is a set of utensils from Veliki Preslav. The find is from arhaeological excavations of the two administrative buildings in the southern part of the Inner City, and contains three iron knives, a fork, a fragment of a bone spoon and a shank (handle) for utensil, possibly with similar functions. The decoration on these finds is the "bird eye", widely spread in medieval Bulgaria. It is important to note that all shanks of these utensils are attached to the working part by means of clinchers, which presupposes their comparatively later dating — IX—X c.

The objects comprising the luxurious set of utensils from Veliki Preslav have direct counterparts in the finds from excavations of other medieval centers in the Bulgarian lands. They are few in number, which shows that these utensils were not widespread in the life of the capital population and most probably drew on the Byzantine traditions in this field.

КЕРАМИКА ОТ X ВЕК ОТ ГОЛЯМОТО КАЛЕ КРАЙ ГРАД ЗАВЕТ, ИСПЕРИХСКО, И ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Радослав Василев

Идеята за представянето на ранносредновековна керамика от този паметник възникна след посещение на почти забравената крепост край гр. Завет, Исперихско. Представям 20 фрагмента от глинени съдове с врязана украса, почти всички източени на бавно въртящо се грънчарско колело, и два, покрити с глазура[1]. Целта ми е да запозная колегията с тази керамика и да предизвикам интерес към паметника, намиращ се на около 50 км, североизточно от Преслав в регион, в който проучените частично ранносредновековни обекти са единици. На пръв поглед като че ли осъществените разкопки на такива паметници не са малко, но при по-внимателното вглеждане се оказва, че големи райони са „бели петна" не поради липса на паметници, а защото не са проучени. Подобен е и случаят с крепостта Голямото кале край гр. Завет.

Предмет на изследването са фрагменти от различни гърнета, сред които няма два къса от един и същ съд. Те са с различна големина (и по-големи и сравнително малки), но достатъчно характерни за да бъде извлечена информация от тях. Половината от фрагментите са от горната част на гърнетата — венчета с по-голяма или по-малка запазена стена от тялото на съда. Четири са от стените на гърнетата, а 5 са от дъна на съдовете.

Глината, от която са източени съдовете, е пречистена, без прибавка от пясък или от по-едри кварцови зърна. Опалването е много добро, а чирепът е твърд и не се рони. При почукване фрагментите издават ясен, звънлив звук. Половината от тях са с еднакъв сиво-черен цвят, което показва доброто изпичане. Дебелината на стените на повечето съдове е 5 мм, но има гърнета със стени от 8 мм (обр. 2_1; $3_{2,4}$; 4_2). Един фрагмент е тънкостенен и се откроява с дебелината си само от 3 мм (обр. 4_3). Гърнето, от което произхожда, не се отличава от другите, тъй като и то е изработено на бавно колело, а украсата по повърхността е от неравномерно врязани хоризонтални линии и върху тях на интервали са нанесени групи от коси линии.

Дъната от гърнета, също не са с голяма дебелина. По средата си те отъняват до 5—6 мм (обр. $4_{5,7}$; $5a_{1,2}$), докато по периферията при преминаването в стените на съда са удебелени до 1,1—1,2 см (обр. $5_{1a,2a}$). Самите дъна са неравни. Отчетливо се виждат отпечатъците от подсипката с пясък при някои от тях (обр. $5_{1,2}$). При три от дъната външният ръб е ясно обособен и е с ширина 2 мм (обр. 4_7; $5_{1,2}$).

При един от късовете (запазен приблизително две трети) (обр. $5_{2,2a}$) в центъра на дъното е отпечатан релефен знак, на който липсва само малка част от едното рамо. Показателно е, че единственият знак, открит върху дъно от Голямото кале, е ипсилон (Y). Трите му рамена са с еднаква дължина. Досега много

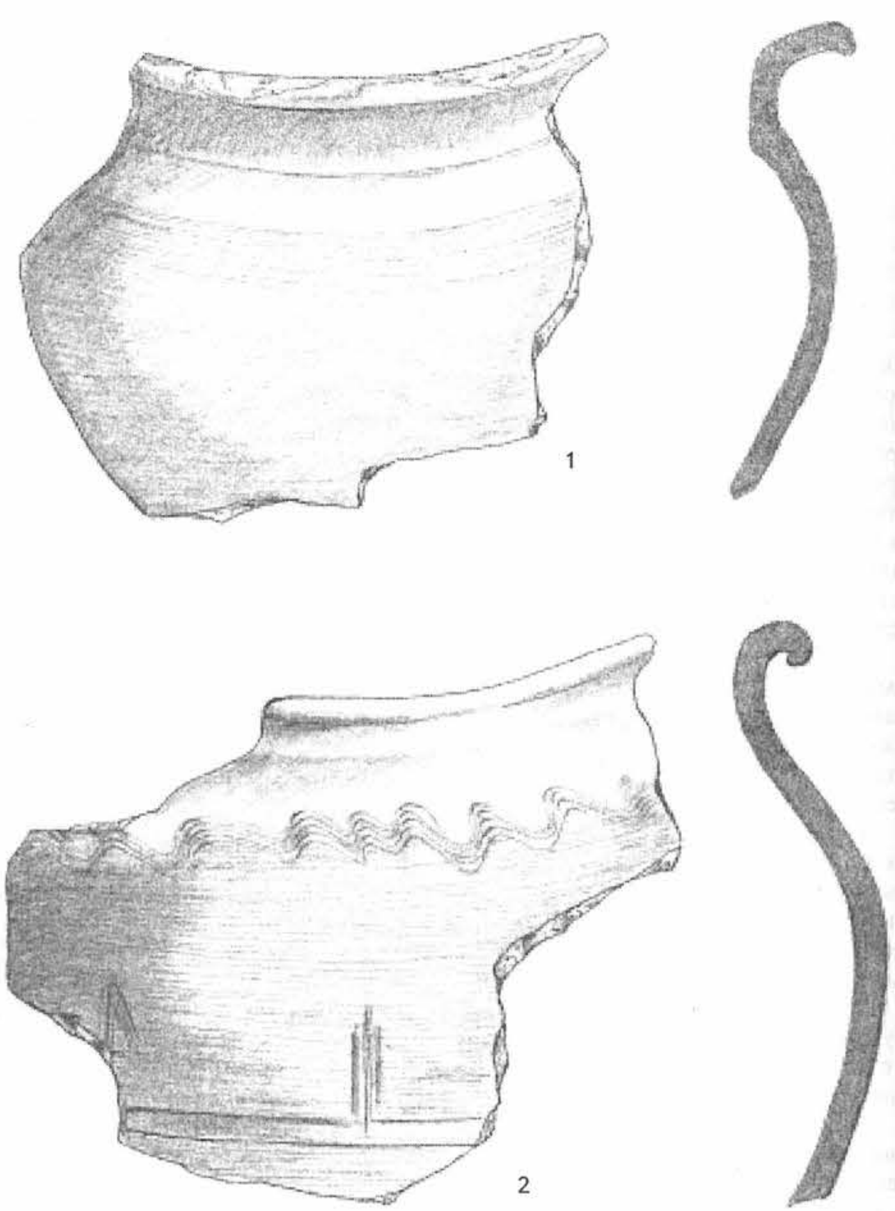

Обр. 1. 1—2 — фрагменти от устие на гърне с врязана украса от жилищна яма на полуземлянка от пласт на вероятна дълбочина 0,60—0,80 м — южен иманярски изкоп

е писано за семантиката и символите на този знак. Ще отбележа, че наличието му показва връзката между двата паметника — крепостта и столичния град, тъй като най-често той е откриван в Плиска и във Велики Преслав и не само върху глинени съдове.

Разглеждам по-обстойно намерените керамични фрагменти, в последователността, в която са отделните елементи на гърнето — венче, стени, дъно.

При двата големи къса от венче и стена (обр. $1_{1, 2}$) от вътрешната страна на гърнето се наблюдават ясни следи от пръстите на грънчаря. На единия от тях (обр. 1—1) такива следи хоризонтално са „набраздили“ вътрешността на съда при опита на майстора да оглади стените му. Върху другия фрагмент (обр. 1_2) те са разположени вертикално от вътрешната страна на гърнето. Тези наблюдения потвърждават типа на колелото, използвано при източването на глинените съдове — бавновъртящо се.

Много важна информация се съдържа в цвета на съдовете, който те получават след тяхното изпичане. Значителен брой фрагменти са с бял, отчасти бялочервеникав, цвят (обр. $2_{2, 3}$; обр. 3_2; обр. $4_{2–7}$). Белият цвят насочва към извода, че са произведени в близост до мястото на тяхното намиране, тъй като регионът е богат на находища от каолин.

От голямо значение за датирането на керамиката са профилите на венчетата. Колкото те са по-сложни, толкова по-голямо е основанието за по-късното датиране на даден съд. Многообразието на венчетата на гърнетата от Голямото кале допринася за сполучливото им сравняване с подобните от Велики Преслав.

Венчетата са оформени със заоблен ръб, с който завършва устието на гърнето. Най-обикновеният завършек на устието е оформен по този начин. След раменете на гърнето следва шийка, от която стените продължават нагоре и косо навън, оформяйки гърлото на съда. Самата стеничка е заоблена и без да е с усложнен профил преминава в ръб, с който завършва съда (обр. 3_1). Други 2 венчета са с т.нар. запетайковидна форма (обр. $3_{2, 4}$). Най-много са венчетата със сложен профил (5 броя) (обр. $2_{1.3}$; $3_{1, 3}$). При тях венчето представлява силно изнесена навън стеничка, като на 4 от тях (обр. $2_{2, 3}$; $3_{2, 4}$) външният ръб е с форма на запетая. Три от венчетата са с бял цвят на чирепа (обр. 2_2; $3_{1, 2}$). Един фрагмент е с венче, което е разположено спрямо тялото на гърнето под 90° (обр. 3_3). То е леко вдлъбнато по средата в хоризонталната му плоскост и е с ширина от 1 см. Тази негова конфигурация дава основание да се предположи, че по този начин е оформен жлеб за капаче. Гърнето не е било с голям диаметър на гърлото, съответно и височина. Ръбът е заоблен, а шийката е украсена с плитка бразда с ширина 2 мм.

Прибраните 4 стенички от гърнета (обр. $4_{1, 4}$), макар и неголеми, дават възможност за определяне, като най-често срещана, на врязаната украса от хоризонтални линии, нанесени върху повърхността на съда. Две от тези стенички са от бяла глина (обр. $4_{2, 3}$).

Много информация носят дъната — едно цяло, разчупено на 3 (обр. $5а_{1, 1а}$), друго с отпечатания релефен знак (обр. $5_{2, 2а}$) и трите фрагмента от дъна на гърнета с бял цвят (обр. $4_{5, 7}$). Всички те са от гърнета с неголеми размери (малки и средно големи). Запазеното изцяло дъно е с диаметър 5 см, а диаметърът на това със знака е 11 см. Върху 3 от дъната личи ръбът, оформен върху колелото, а при това със знака има заглаждания след отделянето от него. Вътрешната повърхност на дъното с релефния знак е неравна и по него се виждат линии от

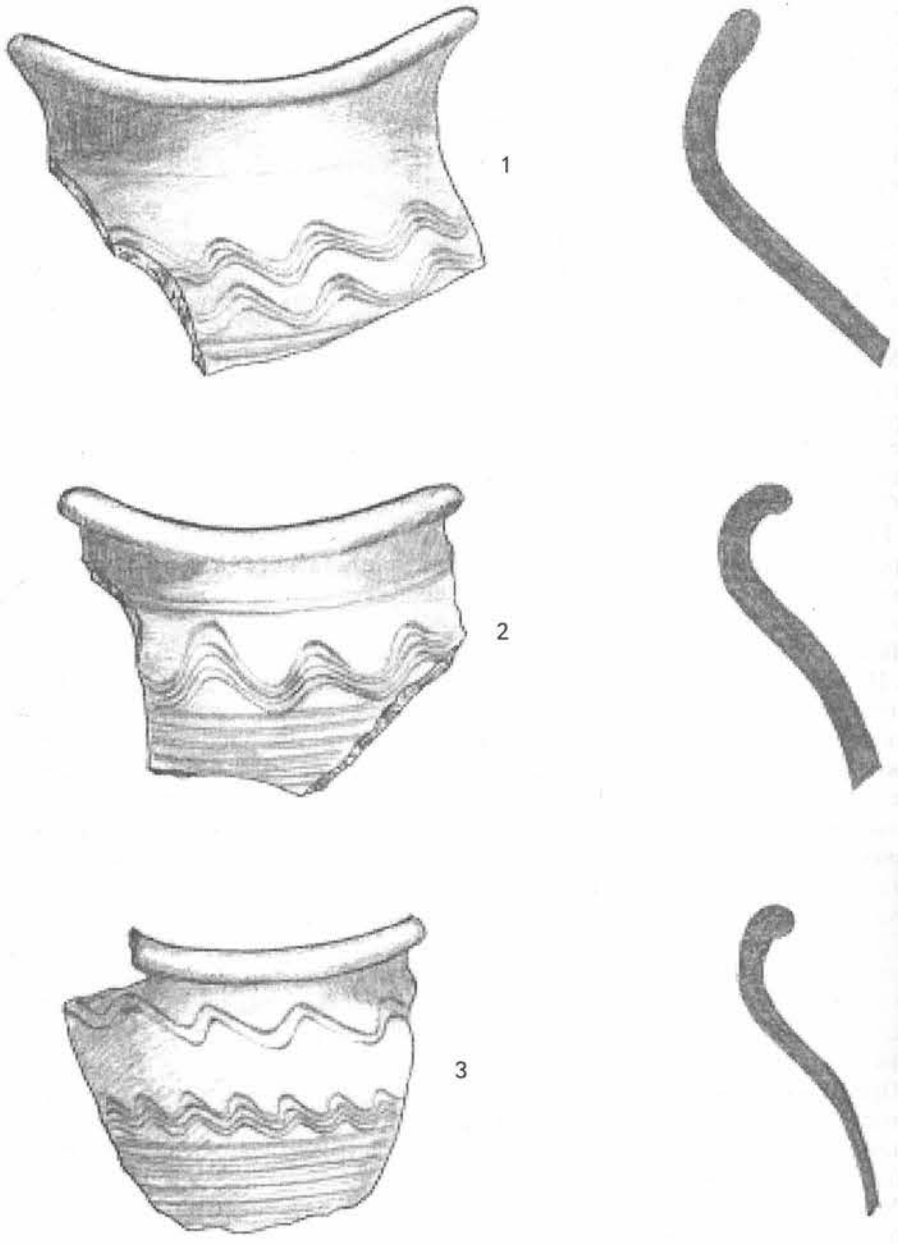

Обр. 2. 1—3 — устия на гърнета с врязана украса от разрушена полуземлянка — вероятна дълбочина на пласта 0,60—0,80 м — северен иманярски изкоп

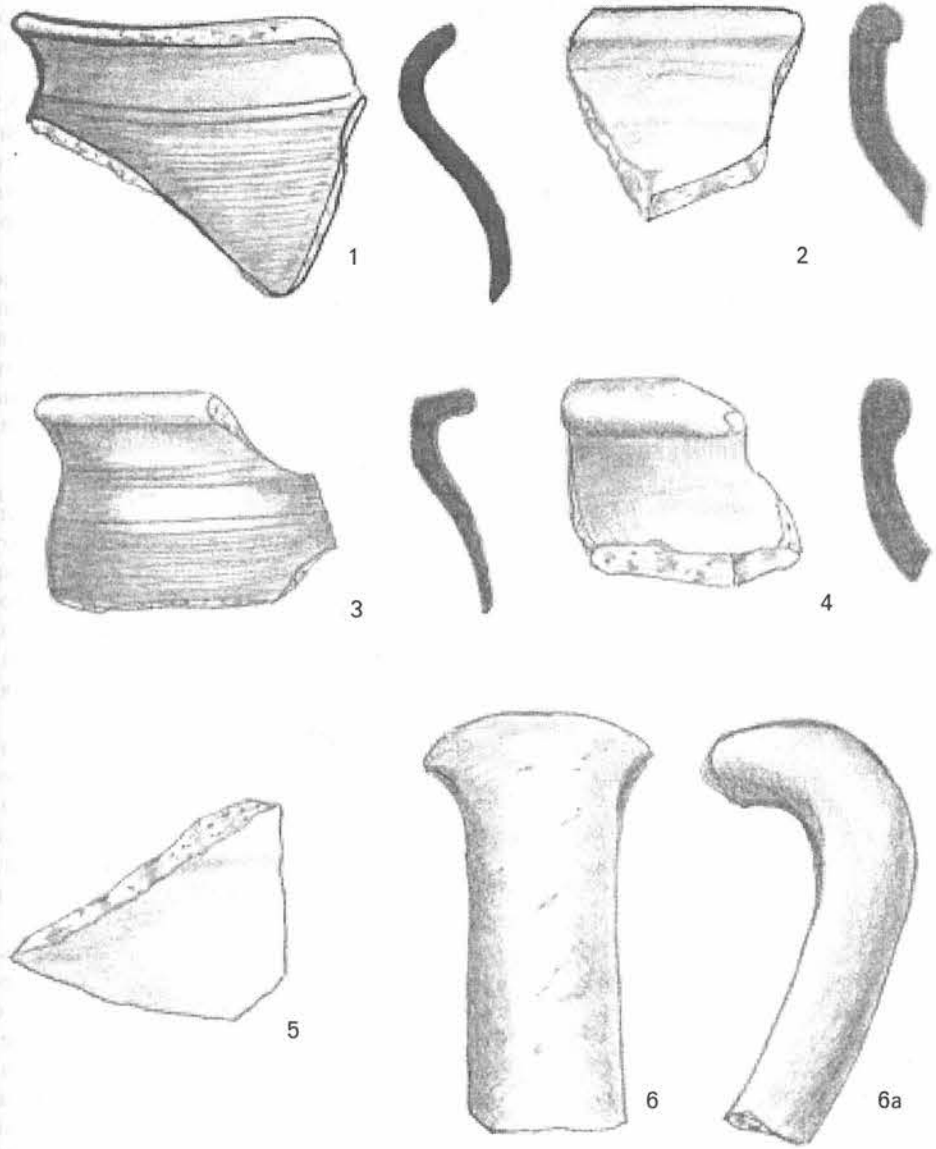

Обр. 3. 1—4 — части от устия на гърнета с врязана украса от южния иманярски изкоп от пласта 0,60—0,80 м на полуземлянката; 5, 6, 6а — стена и дръжка от глазирани съдове със светлозелен и жълто-зелен цвят от същия изкоп — вероятна дълбочина на пласта 0,40—0,60 м

пръстите на грънчаря, получени при въртенето на колелото. В средата на дъното е останало незаравнено изпъкнало кръгче. Това още веднъж потвърждава изработването на гърнето на бавновъртящо се грънчарско колело (обр. 5_{2a}). Подобни следи от пръстите на майстора се виждат от вътрешната страна и на единственото запазено цяло дъно (обр. 5_{1a}).

Едно от дъната с бял цвят (обр. 4_{7}) има запазена стеничка с височина 3,5 см. Върху част от нея се вижда врязаната украса от неравни хоризонтални линии, която достига на 2 см от ръба на дъното, което показва, че почти цялото тяло на гърнето е било покрито с украса. Нанасянето на украсата от врязани линии върху цялата или почти цялата повърхност на съда е характерно за гърнетата с неголеми размери.

Врязаната украса е запазена върху половината от прибраните фрагменти. Тя е нанасяна върху неизсъхналата още глина след източването на съда. Това са предимно хоризонтални прави и вълнообразни линии в различни съчетания. На 3 фрагмента върху хоризонталните прави линии през интервали са врязани „снопчета“ от коси или вертикални, сравнително къси, прави линии (с дължина от 3 до 5 см). Те са разположени върху раменете на гърнето на най-изпъкналата част на съда, там където е най-големият му диаметър.

Най-често срещаната украса е от хоризонтални прави линии (обр. 1_{1}; $3_{1,3}$; $4_{1,2}$), които започват от шийката на гърнето. Същото разположение имат и вълнообразните линии, които са нанесени върху повърхността на съда също от шийката надолу. Сред описваните фрагменти има 4 венчета с част от стени на гърнета, при които украсата започва с вълнообразни линии (обр. 1_{1}; 2_{1-3}). Порядко се срещат единичните вълнообразни линии в съчетание с пасмо от вълнообразни линии, разделени от поле без украса (обр. 2_{3}). След пасмото украсата не прекъсва, а преминава в хоризонтални прави линии, покриващи по-голямата част от повърхността на гърнето.

При две от гърнетата (обр. $2_{1,2}$) украсата започва с пасмо от вълнообразни линии и следващи хоризонтални прави с ширина от 2 мм. Последният пример на украса е съчетанието на хоризонтални прави и вълнообразни линии, като пасмото с вълнообразните е нанесено върху изпълнената преди него украса от хоризонтални прави линии (обр. 1_{2}). На този фрагмент има и трети елемент от врязана украса. Това са косите линии, положени върху хоризонталните прави, в най-издутата част на гърнето, като дължината им е приблизително 3 см.

Заедно с керамиката с врязана украса са прибрани и два фрагмента от съдове, покрити със зелена глазура — стеничка и дръжка (обр. $3_{5,6,6a}$). Намирането им в разрушените ями на жилища — полуземлянки заедно с керамиката с врязана украса е потвърждение на датирането на крепостта и в частност на керамиката, открита в нея, в X в. Глазираната керамика е характерна преди всичко за X и първите десетилетия на XI в. Съдовете, от които са двата фрагмента, са източени от фино пречистена глина със сив цвят. Стеничката е покрита със светлозелена глазура, а дръжката, която по всяка вероятност е от амфоровиден съд с две дръжки, е с жълто-зелен цвят.

Описаните по-горе керамични фрагменти намират пълно сходство с тези от обекти от Велики Преслав и най-вече с възникналите през X в. по възвишенията на десния бряг на р. Тича (югоизточните окрайнини на столицата) граждански постройки, черкви и манастири. Това са фрагменти от глинени съдове от постройки в манастира в м. Аврадака, за които се казва, че са украсени със „снопчета“ от успоредни прави или вълнообразни черти[2].

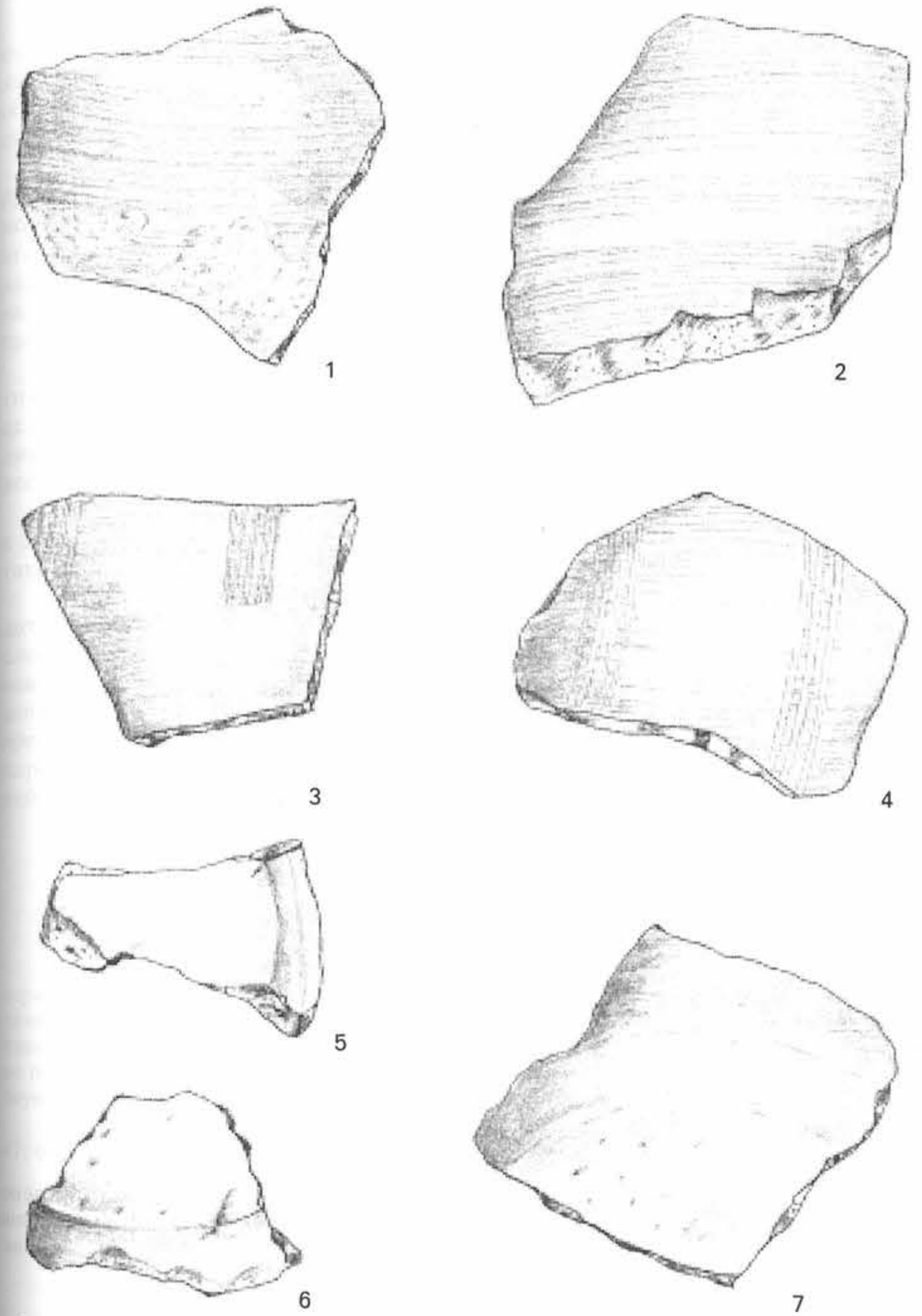

Обр. 4. 1—4 — фрагменти от стени на съдове с врязана украса от южния изкоп от пласта на дълбочина 0,60—0,80 м; 5—7 — части на дъна на гърнета с врязана украса с подсипка от южния изкоп, вероятна дълбочина 0,60—0,80 м

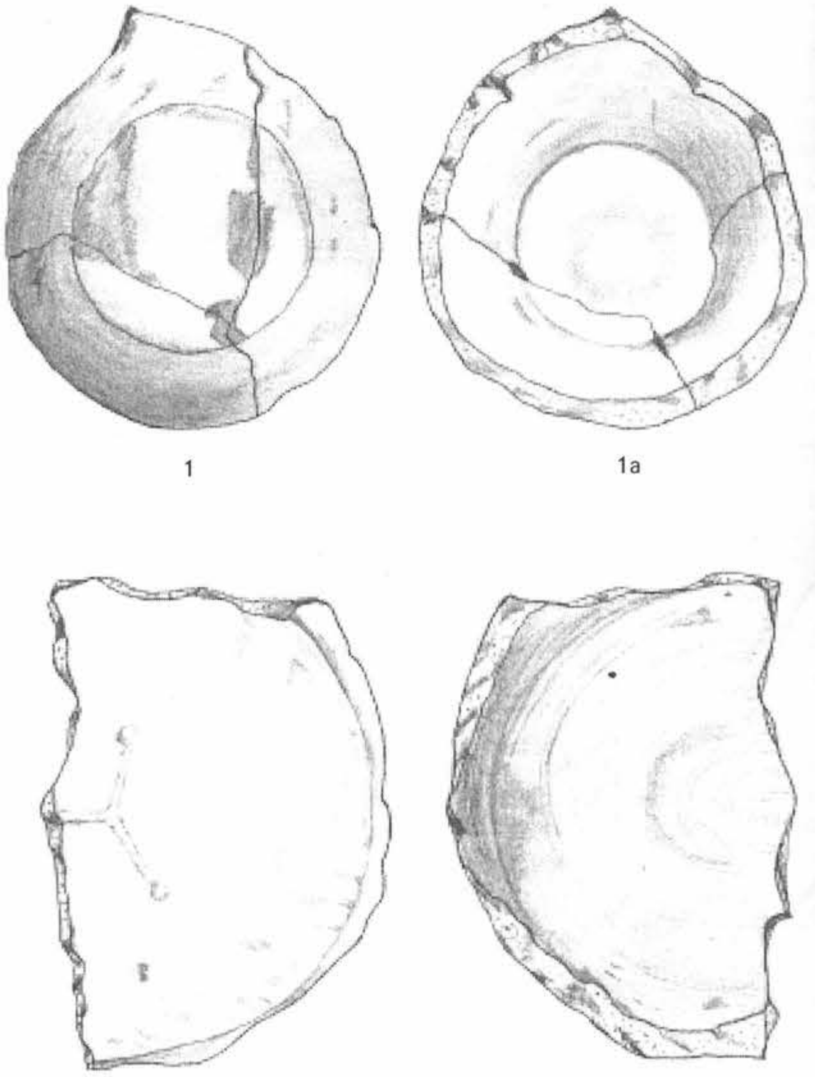

1 1а 2 2а

Обр. 5. 1, 1а — дъно от гърне с врязана украса със запазен диаметър, но разчупено на 3 части от северния изкоп от пласта 0,60—0,80 м; 2, 2а — дъно на гърне с врязана украса, запазено 2/3, от северния иманярски изкоп със запазен почти изцяло знак ипсилон, дълбочина 0,60—0,80 м

Безспорни аналогии на керамичните фрагменти от Голямото кале с тези от Велики Преслав намираме в публикацията за домашната керамика от столицата. В нея авторът разглежда, описва, групира керамиката от различни обекти по десния бряг на Тича, като посочва, че от 13 обекта няма цял запазен съд, но достатъчно на брой и вид фрагменти[3].

Местността Бял бряг, където се намират проучваните обекти, от които произхождат привлечените за сравнение керамични фрагменти, дава възможност за използване при изработването на съдове от глина със светъл цвят, която е копана на място. С такъв цвят са почти половината от прибраните от Голямото кале фрагменти. Така за цвета на голям брой от съдовете сходството е налице, докато за формата не може да се правят аналогии, тъй като и на двата паметника не са открити цели съдове.

Врязаната украса върху фрагментите от гърнета от помещенията, разкрити на Бял бряг и Аврадака в различните съчетания, (общо 8 вида)[4], може да бъде открита, ако не при всички, то при повечето от съдовете от Завет. Тази прилика се установява и от самите таблици с керамични фрагменти от обектите на десния бряг на р. Тича при Велики Преслав[5].

По отношение на датировката на сравняваните фрагменти тя е конкретна и сравнително тясно и точно определена — X в., както за глазираните съдове[6], така и за гърнетата с врязана украса[7].

В заключение ще приведа още един много важен аргумент в подкрепа на датировката в X в. Преди повече от 20 години на Голямото кале бе намерен оловен печат на цар Петър (927—969). Печатът е от нов тип с титлата деспот, неизвестна дотогава[8] за българския владетел, въпреки че се е появила във Византия още в VI в. Печатът е от третата четвърт на века и е сигурен ориентир за времето, в което крепостта е била значителен център на Първото българско царство. Тогава между нея и столичния град е съществувала тясна връзка на най-високо ниво както в административно, така и в стопанско отношение.

БЕЛЕЖКИ

[1] Късовете керамика са събрани от иманярски изкопи на източния склон на северното кале. Повечето от тези изкопи са заложени върху ямите на жилища-полуземлянки и достигат дълбочина в някои случаи до 0,60—0,80 м, като целият културен пласт е разрушен и унищожен. Иманярската инвазия на този паметник е отколешна, но последните една-две години надминава всякакви представи за бруталност и съществува реална опасност от пълно унищожаване на паметника.

[2] Мавродинова, В. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, 3, 1948, с. 43, 46, 47; обр. 40, 41; Църква № 2 на Аврадака. — РП, 3, 1948, обр. 44, 49, с. 50, 52.

[3] Станчев, Ст. Домашната керамика от Преслав. — РП, 3, 1948, 129—148.

[4] Пак там, с. 131.

[5] Пак там, табл. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 16—19.

[6] Пак там, с. 139.

[7] Пак там, с. 145.

[8] Василев, Р. Нов тип печат на цар Петър (927— 969). — В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 105—108.

9TH CENTURY CERAMICS FROM THE GOLIAMOTO KALE FORTRESS NEAR THE TOWN OF ZAVET AND VELIKI PRESLAV

Radoslav Vasilev

(Summary)

The publication presents two ceramic fragments discovered by the author in the destroyed pits of semi-dugout dwellings from the Goliamoto kale fortress near the town of Zavet. The comparisons made with similar ceramics from sites in Veliki Preslav and the other arguments employed enable one to date firmly the vessels, from which are the fragments, as well as the fortress itself, to the 10th century.

СРАВНИТЕЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РУНИЧЕСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Светлана Венелинова

Най-значителен брой рунически паметници от Първото българско царство са съсредоточени във или непосредствено около двете старобългарски столици — Плиска и Велики Преслав. В палеографското изследване са включени 178 броя паметници от Велики Преслав. С няколко изключения това са кратки съчетания от два-три знака, които въз основа на паралелите с други паметници типологизираме като съчетания с формообразуваща роля, вероятно с функцията на отделни словоформи.

Като първи тип съчетание разглеждаме т.нар. „ипсилон с две хасти“ IYI, който във Велики Преслав откриваме над 80 пъти под 24 различни графични форми (обр. 1_{1-24})[1]. В резултат на широката му и повсеместната му употреба неговата форма е предавана многообразно — с удължаване, скъсяване, закръгляне или многократно изписване на ипсилона, хастите и съчетанията между тях[2]. Паралели откриваме с паметници от с. Гарван[3], Плиска[4], крепостта Слон[5], колоната от с. Красен[6] и съд от некропола при гр. Истрия[7].

В една част от паметниците IYI образува сложни графични комбинации с други знаци и съчетания. Най-често откриваме поставен IYI заедно с тризъбец (обр. 1_{25-34})[8]. В повечето случаи този тип № 2 съчетание е представено лигатурно. Обикновено знакът с форма на тризъбец е наложен върху ствола или разклонението на ипсилона (обр. 1_{25-29}), също както върху саркофаг № 4 от Плиска[9] и върху бронзов пръстен от Шуменската крепост. Върху съдове от Дворцовия комплекс и м. Селище откриваме това лигатурно съчетание под друга графична разновидност (обр. $1_{30,\ 31}$)[10], която не намира паралел. В някои случаи (обр.1_{32-34})[11] краищата на хастата са свързани с хоризонтална черта и заедно с вертикалния Y образуват тризъбец. С този графичен вариант съчетанието е врязано още върху съдове от с. Виница и гр. Разград[12]. В паметник № 115 (обр.4_{115}), IYI и тризъбецът не са наложени един върху друг Подобни примери за употребата на това съчетание откриваме в множество паметници от Плиска, Мадара, Равна, Шудиково и др.

Върху съдове от Дворцовия комплекс, м. Селище и Южната крепостна порта (обр. $1_{35,\ 36}$)[13], откриваме трети тип лигатурно съчетание с графичен паралел върху съд от с. Кривина, обл. Русе[14] и блок от Плиска[15]. То е съставено от IYI и Y, чийто ствол е оформен бастуновидно. Приемаме, че този знак е вариант на по-широко разпространена форма, при която краят на ствола е пречупен ъгловидно.

Характерна особеност на IYI е употребата му заедно с християнския кръстен символ, вероятно заради идентичното им смислово съдържание. Пример за това са два бронзови медальона (обр. $1_{37,\ 38}$)[16], каквито са открити още в с.

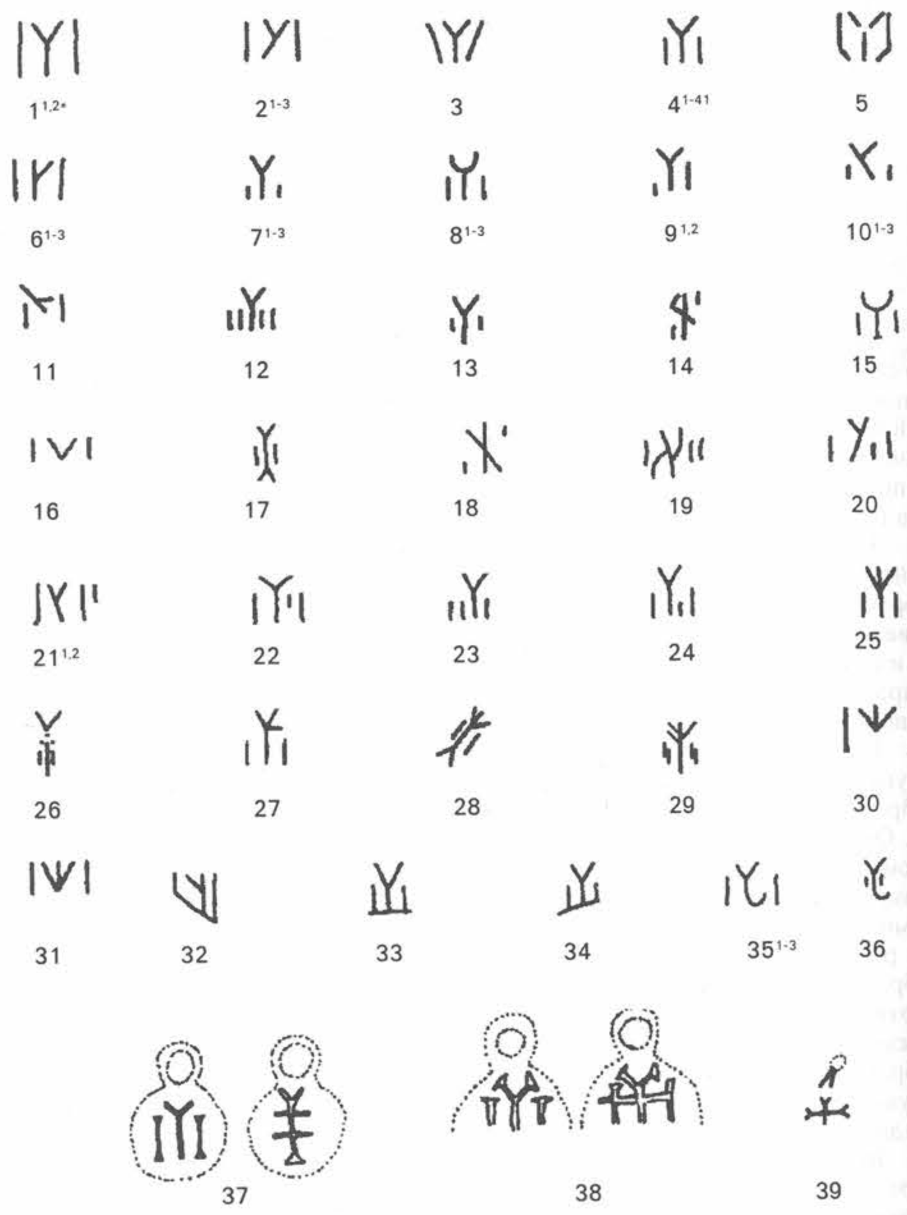

Обр. 1. Тип № 1$_{1-24}$, 2$_{25-34}$, 3$_{35, 36}$, 4$_{37, 38}$, 5$_{39}$
(с индекси е отбелязан броят на съчетанията)

Окорш, с. Средище, гр. Силистра, с. Ряхово, обл. Русе[17]. Това съчетание откриваме също върху саркофаг № 4 от Плиска и блок от манастира при с. Равна, обл. Варна[18].

Употребата на кръста е засвидетелствана и с други знаци — тип № 5 (обр. 1$_{39}$)[19] и тип № 6 (обр. 2$_{40-42}$)[20]. Прави впечатление, че съчетание тип № 5 е поставено единствено върху керемиди, както от Велики Преслав, така от Мадара[21] и Плиска, а № 6 е врязано още върху блок от Шуменската крепост и крайпътна скала при с. Калугерица[22].

Вероятно близко по смисъл до предходните 3 типа е съчетание тип № 7, което откриваме врязано заедно с още знаци върху колона от неизвестен обект (обр. 4$_{115}$)[23] и върху блок от северната крепостна стена (обр. 2$_{43}$)[24]. Допускаме, че това съчетание е врязано още върху блок от Болярското жилище в Плиска[25] и амфоровидна стомна от некропола при с. Галиче[26]. Откриваме близък графичен паралел между паметник № 43 и употребата на същите знаци, но в съчетание с кръст върху 5 броя керемиди от южната крепостна стена на Плиска и върху блок от Голямата базилика[27].

Съчетание тип № 8 (обр. 2$_{44-48}$)[28] е съставено от ипсилон, фланкиран от двете страни с умалени хаста и друг разнообразно предаден ипсилон. Намира паралел с паметници върху блокове от сграда № 32 в Плиска[29], манастирите при Равна[30] и Шудиково[31], както и върху девташлари от с. Царев брод[32].

Подобно на предходното съчетание тип № 9 (обр. 2$_{49-53}$)[33] е съставено от 3 елемента: хаста, ипсилон и ъгловиден знак, ориентиран надолу. Допускаме, че намира близък паралел със съчетание, врязано върху керемида от аула при с. Хан Крум[34] и върху блок, керемида и съд от Плиска[35]. Също като тип № 8 то е представено в някои паметници в огледален образ (обр. 2$_{49, 50}$). С едно изключение го откриваме поставено само върху съдове, намерени при източната, южната и северната крепостни стени на Велики Преслав.

Следващите 6 типа съчетания — от № 10 до № 15, съдържат общи елементи. Съставени са от 1, 2 или 3 успоредни една на друга хасти, разположени хоризонтално или вертикално спрямо ипсилон, който в някои паметници е представен опростено като ъгловиден знак. За дъговидно извития надясно знак в тип № 12 (обр. 2$_{65}$) допускаме, че е разновидност на ъгловидна по форма графема. Предполагаме, че посочените типове съчетания въпреки близката си графична характеристика имат различно смислово съдържание, пример за което е паралелната им употреба в един и същ паметник — бронзовият печат (обр. 4$_{114}$). Съчетанията от тип № 10 (обр. 2$_{54-62}$)[36], тип № 11 (обр. 2$_{63, 64}$)[37] и тип № 12 (обр. 2$_{65}$)[38], най-често са поставяни върху керемиди и всяко поотделно е засвидетелствано в различни обекти от Велики Преслав. Паралели откриваме в паметници от Плиска[39], Мадара[40], с. Хан Крум[41], с. Одърци,[42] Диногеция[43], в надписи от Мурфатлар[44]. Съчетание тип № 13 (обр. 2$_{66-70}$)[45] откриваме както върху съдове от източната крепостна стена, търговските помещения и Тронната палата, така и върху керемиди от м. Под манастира. То намира паралел в паметници от Плиска[46] и амфоровидна стомна от селището при с. Гарван[47]. Съчетание тип № 14 (обр. 2$_{71}$)[48] е засвидетелствано единствено върху 3 броя съдове от м. Селище, както и върху 4 броя блокове от източната крепостна стена и сграда № 32 в Плиска[49]. Върху бронзовия печат (обр. 4$_{114}$)[50], е представено два пъти в огледален образ подобно на това съчетание, при което трите хасти са разположени до ъглов знак, ориентиран надолу. Допускаме, че това е друг тип съчетание — № 15, врязано също и върху съд при южната крепостна стена на Плиска.

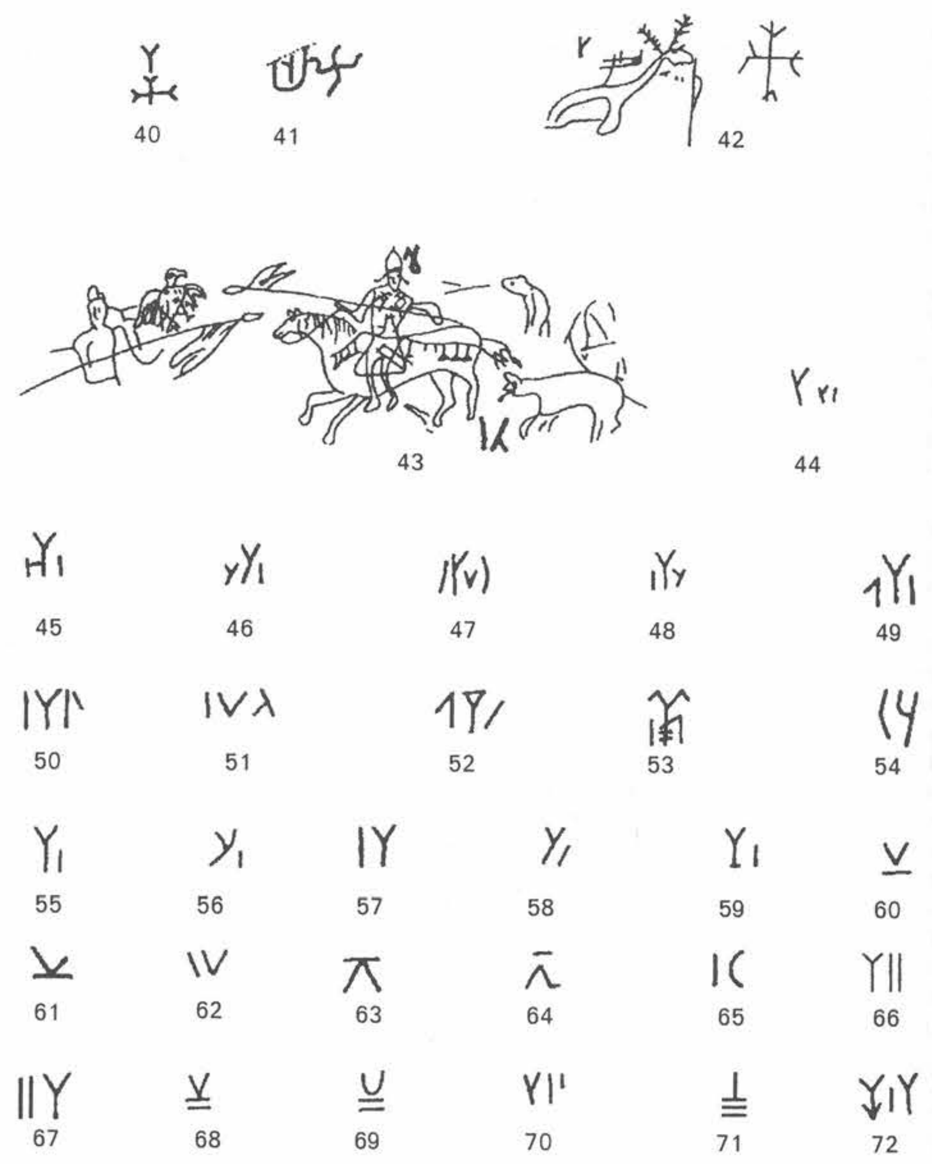

Обр. 2. Тип № 6$_{40-42}$, 7$_{43}$, 8$_{44-48}$, 9$_{49-53}$, 10$_{54-62}$, 11$_{63, 64}$, 12$_{65}$, 13$_{66-70}$, 14$_{71}$, 16$_{72}$

Върху 4 броя керемиди, 3 от които са от южната крепостна стена, а една от северната, откриваме друг тип съчетание — № 16 без графичен паралел, чиито съставни елементи са ипсилон, хаста и знак, подобен на стрела (обр. 2 $_{72}$, 3 $_{73, 74}$)[51]. Възможно е към същата група да принадлежи и съчетанието от паметник № 75, врязано още върху блок от западната крепостна стена на Плиска[52].

Следващите 3 типа съчетания — № 17—19, имат близко графично начертание. Съставени са от ипсилон и ъгловиден знак с еднаква или противоположна ориентация. В някои от примерите двата знака са представени с една и съща форма (обр. 3 $_{79, 80, 82-84, 88, 89}$). При предаването на съчетанията от типове № 17 и № 18 авторът е използвал огледална симетрия (обр. 3 $_{77, 78, 84, 85}$), постигната и при лигатурите в паметници № 76 и № 87 (обр. 3 $_{76, 87}$). Подобно на паметниците от предходните типове и тук някои от знаците са представени в умален вид (обр. 3 $_{77, 78, 83, 84, 88}$). Съчетание тип № 17 (обр. 3 $_{76-84}$)[53] най-често е поставено релефно или врязано върху съдове от южната крепостна стена и търговските помещения. Намира паралел с паметници върху съдове от с. Разделна, с. Коньовец[54] и с. Хан Крум[55], глинен прешлен за вретено от с. Гарван[56], блокове от Плиска[57] и в надпис от манастира при Равна[58]. Съчетание тип № 18 (обр. 3 $_{85-87}$)[59] е засвидетелствано върху строителна керамика и заедно с други знаци върху колона от м. Селище (обр. 4 $_{116}$). Допускаме, че е врязано в комбинация с още знаци върху съд от некропола при Султана[60]. Тип № 19 (обр. 3 $_{88, 89}$)[61], е представен само с два примера от северната и източната крепостна стена на Велики Преслав и намира графичен паралел в паметници от Плиска[62].

Следващите три типа съчетания № 20—22 са засвидетелствани върху единични находки. Тип № 20 (обр. 3 $_{90}$)[63], намира пълна графична аналогия със съчетание, врязано върху амфора от Диногеция[64], върху блокове от западната крепостна стена на Плиска[65], а върху костен предмет от Дуранкулак[66] местата на двата знака са разменени. Върху колоната от м. Селище (обр. 4 $_{116}$), откриваме подобно съчетание, при което обаче разполовеният ъгловиден знак е ориентиран не надясно, а надолу. Допускаме, че това е друг тип съчетание — № 23, което присъства още в левия край на надпис от с. Крушево, Демирхисарско[67]. Съчетание тип № 21 (обр. 3 $_{91}$)[68], също намира графичен паралел с паметници от Плиска[69]. Съчетанието тип № 22 (обр. 3 $_{92}$)[70], е многократно врязано още върху тухли и керемиди от Мадара[71] и Плиска[72], както е и релефно поставено върху съд от Диногеция[73]. Сравнителната палеографска характеристика свидетелства, че това съчетание често образува комбинация с ипсилон, а върху колоната от м. Селище — със знак, който наподобява звезда.

При типове № 24—27 общото е, че са съставени от тризъбец, представен като тризъба вила, стрела или „е"-образен знак, фланкиран с една или две успоредни хасти (обр. 3 $_{93-98}$)[74], и с едно изключение врязани само върху съдове. Графични паралели откриваме с паметници върху съдове от с. Хан Крум[75], с. Бдинци[76], Плиска[77], с. Гарван[78], блокове и тухли от Плиска[79], заедно с други знаци върху плоча от с. Длъжко[80] и с. Аспарухово[81]. Без аналог остава единствено съчетание тип № 26 (обр. 3 $_{97}$)[82]. Под разгледаното съчетание в тип № 27 (обр. 3 $_{98}$)[83], е разположен друг знак — вертикална черта, в чийто ляв горен край са разположени косо две къси черти, а долният край е пречупен надясно. Графема със същото начертание откриваме поставена като единичен знак върху амфора от м. Тузлалъка край Велики Преслав[84] и блок от Голямата базилика в Плиска[85].

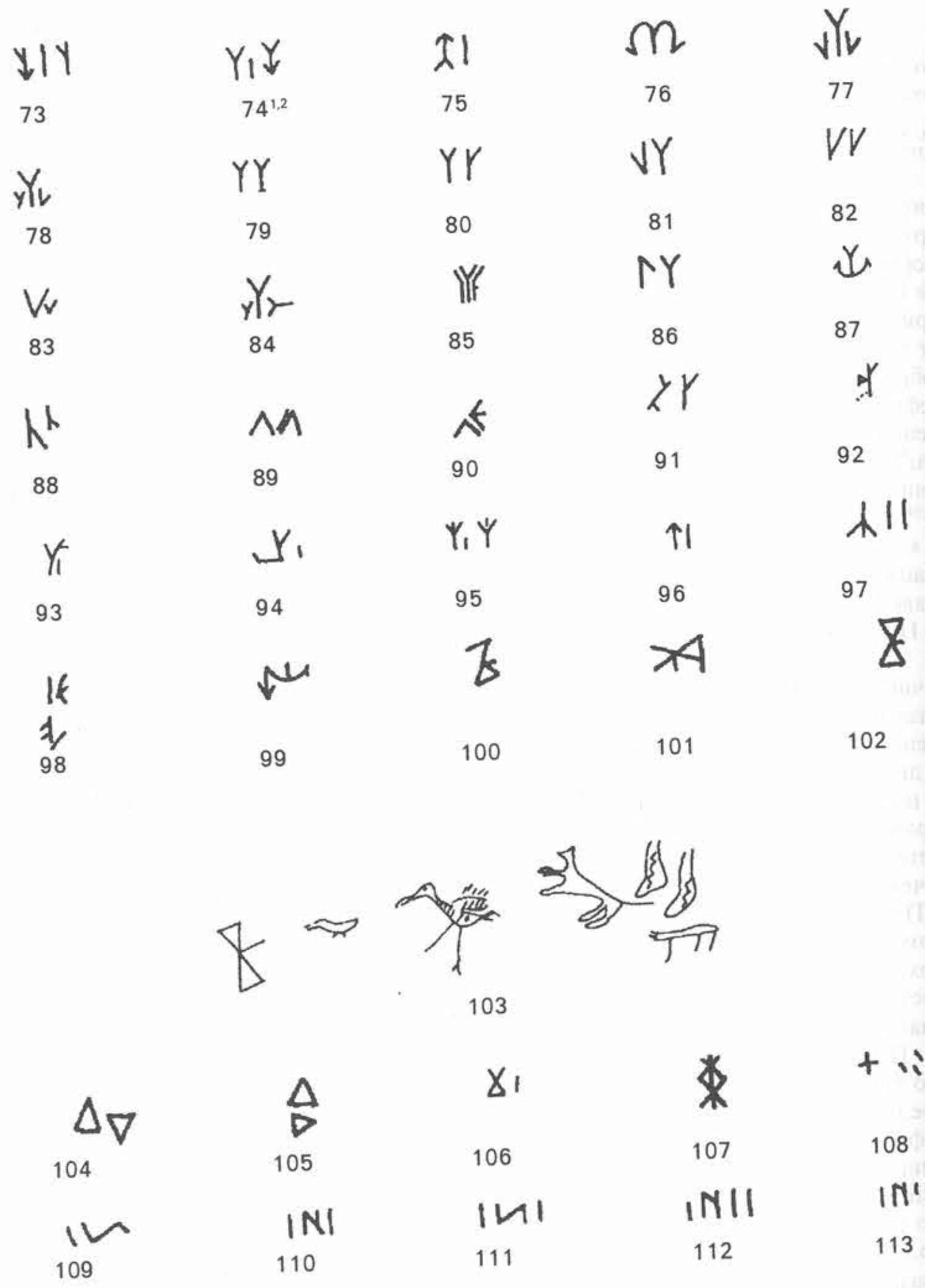

Обр. 3. Тип № 16_{73-75}, 17_{76-84}, 18_{85-87}, $19_{88,89}$, 20_{90}, 21_{91}, 22_{92}, 24_{93-95}, 25_{96}, 26_{97}, 27_{98}, 28_{99}, $29_{100-103}$, $30_{104, 105}$, 30_{106}, 33_{107}, 34_{108}, $35_{109-111}$, $36_{112, 113}$

За съчетание тип № 28 (обр. 3_{99})[86], допускаме, че е лигатура, съставена от две графеми — тризъбец и пресечена дъга с бастунче в единия край. Подобно съчетание откриваме върху блок от Плиска[87]. От друга страна, еднаквата ориентация на знаците е причина да предположим, че лигатурата е графична разновидност на два тризъбеца, каквито откриваме врязани върху съдове от с. Нова Черна[88] и некропола Девня-3[89], върху костеното рогче от могила № XXXIV в Плиска[90] и блок от манастира при Шудиково[91].

Следващият тип съчетание — № 29, откриваме под 4 графични разновидности на лигатура, съставена от пресечен ъгловиден знак и т.нар. „двойна брадва“ (обр. $3_{100-103}$)[92]. С това начертание съчетанието е врязано многократно върху блокове от Плиска[93]. Двата знака, поставени един до друг, а не под формата на лигатура, откриваме върху значителен брой тухли от Плиска[94], керемида от Мадара[95] и в четири надписа от манастира при Мурфатлар[96].

Съчетание тип № 30 (обр. $3_{104, 105}$)[97], е съставено от два триъгълника, за които допускаме, че са графична разновидност на знака „двойна брадва“. Това съчетание откриваме най-често в Плиска[98], но също така в Мадара[99], гр. Силистра[100], с. Крива река[101], Слон[102] и с. Одърци[103].

Основен елемент в следващите два типа съчетания № 31 и 32 е знакът „двойна брадва“, фланкиран с една хаста върху гърне, намерено при северната крепостна стена (обр. 3_{106})[104], и с две хасти — върху колоната от м. Селище (обр. 4_{116}). Най-често съчетание тип № 31 присъства самостоятелно поставено върху блокове и по-рядко върху друг материал от Плиска[105], Диногеция[106], Топалу[107]. Съчетание тип № 32 е засвидетелствано още върху камък от крепостта Слон[108].

Съчетание тип № 33 е лигатура от два знака, всеки с формата на шестолъчна звезда (обр. 3_{107})[109]. Аналогично по начертание съчетание откриваме поставено релефно върху чаша от Малкия дворец в Плиска, а също така и в три надписа от Мурфатлар — както като лигатура, така и двата знака един до друг[110].

Следващият тип съчетание № 34 също е представено с единствен паметник (обр. 3_{108})[111]. Съставено е от кръстовиден знак и три хасти под наклон. Допускаме, че този тип съчетание, но с хиксовиден знак вместо кръст е врязано още върху колоната от с. Красен[112] и заедно с други знаци върху плоча от Голямата базилика в Плиска[113].

Съчетания тип № 35—37 се отличават помежду си по различния брой хасти и тяхното разположение спрямо знак, образуван от две успоредни черти и трета, напречно разположена между тях. Допускаме, че в паметници № 110 и 111 (обр. $3_{110, 111}$) съчетанието е представено в огледален образ. Тип № 35 (обр. $3_{109-111}$)[114], и тип № 36 (обр. $3_{112, 113}$)[115], откриваме само върху съдове, основно от търговските помещения във Велики Преслав. Паметници, близки по начертание до тип № 36 са засвидетелствани върху блокове и керемиди от Плиска[116] и Мадара[117]. Можем да предположим, че съчетанието тип № 37 (обр. 4_{114}) е поставено също върху блок и два съда от Плиска[118].

Съчетание тип № 38 е врязано с други съчетания върху колона от неизвестен обект (обр. 4_{115})[119]. Съставено е от близък по начертание знак до кирилската буква за голяма носова гласна и извита надясно пресечена дъга. Допускаме, че посочените знаци са поставен един до друг още в надпис от Мурфатлар[120]. Вляво от разглежданото съчетание откриваме пентаграма, знак с форма на пресечен триъгълник и два пъти последователно врязан, но с различна ориентация ипсилон с пречупен край на ствола. Тези графеми многократно е използвал авторът на надписите в манастира при Мурфатлар[121]. Употребата на ипсилона

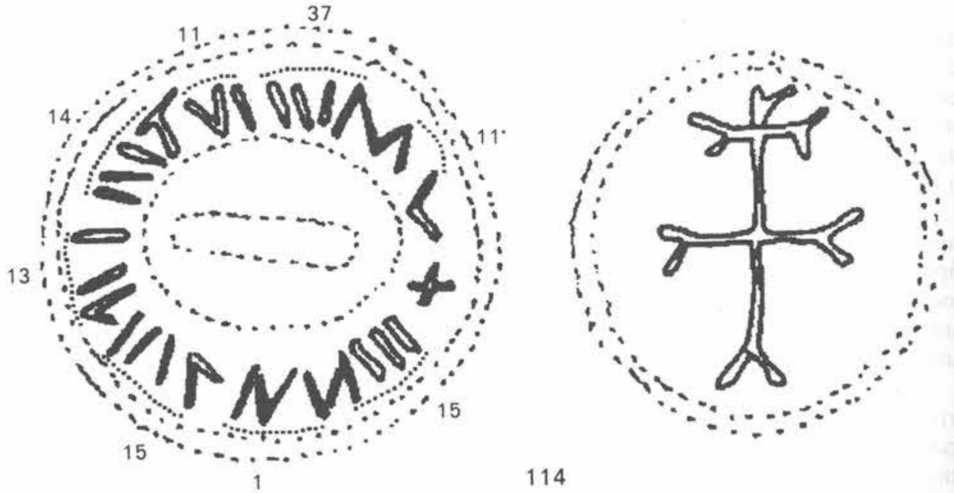

114

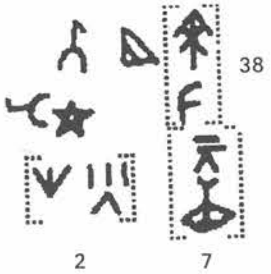

115

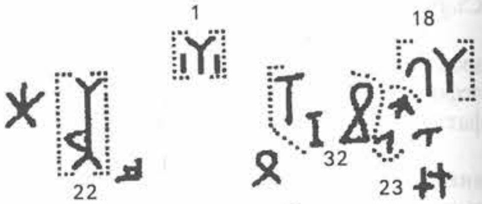

116

Обр. 4. 114 — знаци върху бронзов печат; 115 — знаци върху колона от неизвестен обект; 116 — знаци върху колона от м. Селище (с цифри са отбелязани отделните типове съчетания в паметниците)

с пречупен край на ствола в комбинация със соларен символ засвидетелстваме върху костен предмет от Дуранкулак, за който се предполага, че е най-старият рабош[122].

В сравнителното палеографско изследване са разгледани 178 броя паметници от различни обекти във Велики Преслав, най-често от крепостните съоръжения, търговските помещения и м. Селище. В тях типологизираме употребата на 38 броя съчетания с формообразуващ характер. Множество от съчетанията са поставени заедно и вероятно взаимосвързани по смисъл върху бронзов печат, колона от м. Селище и друга от неизвестен обект. В повечето случаи обаче върху паметниците откриваме само отделни типове съчетания. Отбелязахме, че някои от тях, като № 2, 3, 8, 9, 14, 17 във Велики Преслав, са поставени само или най-вече върху съдове, а № 5, 12, 16 върху керемиди. Същевременно обаче върху паметници от Плиска, Мадара и други обекти откриваме същите типове съчетания върху блокове. Въз основа на това допускаме, че употребата на отделните типове съчетания не отбелязва зависимост от определен вид материал. Най-широко разпространение намират съчетанията, в които участва ІYІ — самостоятелно или в комбинация с други знаци. Това подкрепя тезата за неговия сакрален характер. Най-общо един и същ тип съчетание присъства върху паметници от различни обекти и не може да бъде квалифициран като характерен само за култови, крепостни или граждански тип съоръжения. В същия аспект, посочените 39 броя формообразуващи съчетания намират графичен паралел с паметници от Плиска, Мадара, Равна, Мурфатлар и други обекти. Тази палеографска близост е неоспоримо свидетелство за съществуването на прабългарската руническа писменост и принадлежността на паметниците от Велики Преслав и посочените обекти към една и съща езиково-писмена група — дунавско-балканската. Разграничаването на основните знакови форми от техните варианти и типологизирането на формообразуващи съчетания в състава на паметниците разглеждаме като доказателство за буквения характер на писмеността. Съпоставяйки в сравнителен аспект паметниците от двете старобългарски столици, установяваме, че половината от засвидетелстваните във Велики Преслав типове съчетания отбелязват 3 пъти по-широка и разнообразна употреба в Плиска. Приемаме, че този процес е обоснован от по-слабото разпространение на руническата писменост през X в. и нарастващата роля на глаголицата и кирилицата в старобългарската култура. Палеографските особености на паметниците от Велики Преслав свидетелстват за началото на края в употребата на руническата писменост.

БЕЛЕЖКИ

[1] Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав. — България 1000 години 927—1927. С., 1930, 183—275, табл. XLVIII$_{4,6}$; Миятев, Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 49, обр. 64; Разкопките в Преслав през 1930 г. — ГНМ, 5 (1926—1931), 1933, с. 191; Станчев, Ст. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, 3, 1948, с. 84, обр. 11; Жандова-Акрабова, Ив. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. — ИАИ, 20, 1955, с. 505; Иванова, В. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, 20, 1955, 463—486, обр. 4; Южната порта, нейният градеж и архитектурен тип. — ИАИ, 22, 1959, с. 152, обр. 19; Ангелов, Н., Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината Бял бряг при Прес-

лав. — ИАИ, 20, 1955, 429—444, обр. $7_{3,4,11}$; Джингов, Г. Средновековна стъкларска работилница на Патлейна. — ИАИ, 26, 1963, с. 49, обр. 3; Огненова, Л. Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. — РП, 4, 1950, с. 204; Чангова, Й. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, 21, 1957, 233—290, табл. $I_{21,30}$, $II_{3,8,9,13,15}$, VII; Тотев, Т. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. — ИНМШ, 5, 1972, с. 46, обр. 5ж; Базилика при Сакалова могила в Преслав. — Преслав, 2. С., 1976, 38—61, обр. 13; Тотев, Т., Ст. Станилов. Граждански постройки на левия бряг на Тича в Преслав. — ИНМШ, 5, 1972, с. 72, V_5; Тотев, Т., П. Георгиев. Две църкви в Преслав. — Плиска—Преслав. 1, С. 1979, 18—25; Витлянов, Ст. Южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав. — Плиска—Преслав, 4. С., 1985, 177—188; Попконстантинов, К. Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич. — Плиска—Преслав, 5. Шумен, 1992, 268—274; Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. С., 1977, 154—156, 186—189, кат. № 54, 69, 299, 310, 321, обр. $45_{10,13,14,19}$; Знаци върху археологически паметници от Средновековна България VII – X в. С., 1980, табл. $XXI_{\text{5А,В, Д,З,К,8,20,21,23,28,29А,32}}$, XXII_{28}, $XXIII_{\text{1,29Б}}$. Паметниците от обр. 1: № 1_1, 2_3, 3, $4_{6,25-41}$, 6_{1-3}, $8_{2,3}$, 9_2, $10_{2,3}$, 11 и 12 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав, а № 17 — в РИМ — Шумен.

[2] Венелинова, С. Графичното разнообразие на IYI в епохата на Първото българско царство. — Епохи, 1997, № 1—2, Велико Търново, 158—168.

[3] Въжарова, Ж. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI — XI в. С., 1986, с. 43, обр. 40_3.

[4] Василев, Р. Източната крепостна стена в Плиска. — Плиска—Преслав, 1. С., 1979, 98—107, обр. 6_2; Балабанов, Т. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977—1978). — В: Плиска—Преслав, 4. С., 1985, 117—131, обр. 8б; Милчев, Ат. Разкопки около южната порта и югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска. — Плиска—Преслав, 5, Шумен, 1992, 202—203, обр. 33.

[5] Comşa, M. Inscripţii „runice“ din IX – X descoperite la Slon – Prahova. – Cercetari arheologice, 11, partea II, 2000, 618–619, fig. 7.

[6] Комша, М. Знаки раннефеодальной эпохи врезанные на римско-византийской колоне. — Dacia, 6, 1962, 257–268.

[7] Зирра, Вл. Двуобредный могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор — Италия. — Dacia, 7, 1963, с. 152.

[8] Станчев, Ст. Домашната керамика от Преслав. — РП, 3, 1948, с. 142, обр. $20_{3,4}$; Шкорпил, К. Паметници..., табл. XLVIII_7; Иванова, В. Двете църкви..., с. 152, обр. 19; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. $XXI_{13,35,43}$.

[9] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXV_8.

[10] Паметници № 30, 31 от обр. 1 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[11] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. С., 1977, с. 154, кат. № 57, обр. 45_{11}. Паметници № 32, 33 от обр. 1 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[12] Тотев, Т. Нови данни за средновековна Виница. — ГМСБ, 6, 1981, 37—42, обр. 5в$_4$; Дончева-Петкова, Л. Българска битова…, с. 190, кат. № 329, обр. 45_{11}; Знаци върху..., табл. XXI_{24}.

[13] Дончева-Петкова, Л. Българска битова…, с. 189, кат. № 325, обр. 45_9. Паметници № $35_{1,3}$, 36 от обр. 1 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[14] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXI_{22}.

[15] Пак там, табл. XXIII_{23}.

[16] Аладжов, Ж. Нов медальон със знаци. — Нумизматика, 1981, № 3, 28—31; Тотев, Т. За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални хасти ипсилон (Y) от Североизточна България. — Проблеми на прабългарската история и култура, 2. С., 1991, 5—15; Атанасов, Г. Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. — Добруджа, 9, 1992, 146—162.

[17] Аладжов, Ж. Нов медальон..., 28—31; Манчева, О. Средновековни керамични съдове от фонда на ОИМ — Силистра. — Добруджа, 3,1986, с. 103; Атанасов, Г. Ранносредновековни амулети от Дръстър. — ИНМВ, 24, 1988, с. 82; Християнски медальони..., 146—162.

[18] Попконстантинов, К. Рунически надписи и знаци от манастира при Равна и техните аналози. — Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, с. 110, обр. 3.

[19] Овчаров, Д. За прабългарските амулети. — МПК, 1977, 1, с. 10 обр. 1; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XX_4.

[20] Чангова, Й. Цит. съч., 233—290, табл. $I_{11,12}$; Овчаров, Д. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, табл. XLIII; За прабългарските..., с. 10, обр. 1; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XX_3.

[21] Фехер, Г. Паметници на прабългарската култура. — ИБАИ, 3, 1925, 1–90, № 86, 87; Попов, Р. Материали от разкопките през 1934—1935 г. — Мадара. Т. 2. С., 1936, 31–105, обр. 56; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. $XX_{1,2}$.

[22] Фехер, Г. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. — Мадара, 1, 1934, с. 395; Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. — Мадара. Т. 2. С., 1936, 107Т154, с. 108; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XX_5.

[23] Колоната е изложена в експозицията на Археологически музей — Велики Преслав.

[24] Овчаров, Д. Български средновековни..., табл. XLV.

[25] Миятев, Кр. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИБАИ, 14 (1940–1942), 1943, с. 80, обр. 146_{131}; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXIII_{12}.

[26] Николов, Б. Раннобългарски находки край Островския окоп. — Археология, 1962, № 2, с. 32, обр. 5а; Дончева-Петкова, Л. Българска битова..., с. 181, кат. № 271, обр. 45_{29}; Знаци върху..., табл. XII_{27}.

[27] Захариев, Ив. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът открит до нея. — Плиска—Преслав, 1. С., 1979, с. 123, обр. 37; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXIII_{19}.

[28] Чангова, Й. Цит. съч., с. 273, табл. $I_{17,22,29}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. $XXI_{\text{18А,31,33}}$. Паметници № 44 и 48 от обр. 2 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[29] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. $XXI_{\text{16,17,18Б}}$.

[30] Попконстантинов, К. Рунически надписи и знаци..., с. 110, обр. 2, 5.

[31] Попконстантинов, К. Рунически надписи от Средновековна България. — Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 141—162, обр. 8—10.

[32] Шкорпил, К. Знаки на стоительном материале. — ИРАИК, 10, 1905, 250—280, LXXI_{13}; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXI_{14}.

[33] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXI_{19}; Витлянов,Ст. Цит. съч., 177—188; Овчаров, Д. Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970—1976). — Плиска—Преслав, 4. С., 1985, 132—160; Паметник № 53 от обр. 2 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[34] Дремсизова, Цв. Проучване на аула на хан Омуртаг през 1959. — В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 119, обр. 8_{11}; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVIII_{34}.

[35] Василев, Р. Цит. съч., обр. 4в; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. $XXI_{12,17}$.

[36] Чангова, Й. Цит. съч., 233—290, табл. I_{24}; Огненова, Л., С. Георгиева. Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав през 1948—1949 г. — ИАИ, 20, 1955, с. 384, обр. $10_{1,2}$; Иванова, В. Цит. съч., с. 154; Дончева-Петкова, Л. Знаци

върху..., табл. VIII$_{\text{14А}}$, XXI$_{4}$; Овчаров, Д. Разкопки и проучвания…, 132–160. Паметници № 54, 55, 56 и 58, от обр. 2 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[37] Шкорпил, К. Паметници от столица..., табл. XLVIII$_{12}$; Миятев, Кр. Кръглата..., с. 114, обр. 196; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. VIII$_{\text{14Б}}$, XVI$_{3}$.

[38] Станчев, Ст. Три новоразкрити..., с. 90; Огненова, Л., С. Георгиева. Цит. съч., с. 384, обр. 10$_{7}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVI$_{\text{12Б}}$. Паметник № 65 от обр. 2 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[39] Шкорпил, К. Знаки на..., табл. LI$_{58}$; Миятев, Кр. Крумовият дворец..., обр. 146$_{23}$; Михайлов, Ст. Археологически материали (1948—1951).— ИАИ, 20, 1955, 49 г 181, обр. 61$_{10}$; Разкопки на западната порта в Плиска. — ИАИ, 34, 1974, 204—250, обр. 27; Захариев, Ив. Цит. съч., с. 123, обр. 37; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XIV$_{\text{12А}}$, XXI$_{1}$; Милчев, Ат. Разкопки около южната порта и югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска. — Плиска—Преслав, 5. Шумен, 1992, с. 202, обр. 33; Димитров, Д. Керамика от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. — Добруджа, 1993, 76—122, обр. 1$_{80,81,134}$, 4—XVI$_{6-18}$.

[40] Фехер, Г. Паметници на прабългарската..., с. 409, № 50; Писмени паметници..., с. 402; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XIII$_{8}$.

[41] Антонова, В., Цв. Дремсизова. Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.). — Археология, 1960, № 2, 28—39, обр. 60; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXI$_{1}$.

[42] Дончева-Петкова, Л., Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство. Т. 1. С., 1999, табл. XXXII$_{293}$, XXXIII$_{316}$.

[43] Comşa, M. Cu privire la semnificaţia Mărcilor de oar din epoch feudală Timpurie. – SCIV, XII, 2, 1961, 291–305.

[44] Попконстантинов, К. Рунически надписи от..., 154—157, обр. 3; Венелинова, С. Характерни особености на надписите от Мурфатлар и Над сент Миклош. — В: Традиции и приемственост в България и Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 131—140.

[45] Огненова, Л., С. Георгиева. Цит. съч., с. 384, обр. 10$_{6}$; Чангова, Й. Цит. съч., табл. I$_{19}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXI$_{3}$, XXII$_{\text{5В},24}$. Паметници № 66 и № 67 от обр. 2 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[46] Захариев, Ив. Цит. съч., обр. 37; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXII$_{\text{5А}}$.

[47] Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 46, обр. 146.

[48] Паметници № 71^{1}, 71^{2} и 71^{3} от обр. 2 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[49] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXII$_{\text{17,18,18А}}$; Рашев, Р. Нови данни за сграда № 32 в Плиска. — МПК, 1984, 2, обр. V$_{5}$; Димитров, Д. Цит. съч., обр. 1$_{207}$.

[50] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. — ГСУ ИФ, 31, С., 1934, с. 58, обр. 5; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXV$_{12}$.

[51] Аладжов, Ж. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. — Плиска—Преслав, 4. С., 1985, с. 176, табл. XIV$_{2}$. Паметници № 73, 74^{1} и 74^{2} от обр. 2 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[52] Шкорпил, К. Паметници от столица..., табл. XLVIII$_{18}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVIII$_{16}$; Разкопки на Западната крепостна стена в Плиска. — Плиска—Преслав, 4. С., 1985, 91—116, обр. 20$_{57}$; Овчаров, Д. Разкопки и проучвания…, 132–160.

[53] Станчев, Ст. Домашната керамика..., с. 142, обр. 17, 21$_{1}$; Чангова, Й. Цит. съч., с. 274, табл. II$_{4,10,14}$; Дончева-Петкова, Л. Българска битова…, с. 154, 182, кат. Т54, 274, обр. 43$_{2,30}$; Знаци върху..., табл. VI$_{25}$, XVII$_{27}$, XXI$_{34}$; Аладжов, Ж. Разкопки и проучвания..., с. 175, табл. IX$_{3}$; Витлянов, Ст. Цит. съч., 177—188; Овчаров, Д. Разкопки и проучвания…, 132–160.

[54] Fiedler, U. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teil 1, 2, Bonn, 1992, Taf. 62$_{3}$, 115$_{2}$.

[55] Антонова, В. Славянско селище в аула на хан Омуртаг. — ГМСБ, 7, 1981, 56–64, обр. 8.

[56] Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 43, обр. 40$_{9}$.

[57] Рашев, Р. Нови данни..., обр. 5е; Димитров, Д. Цит. съч., обр. 1$_{141,183}$.

[58] Москов, М. Прабългарски рунически надписи. — Palaeobulgarica, 1, 1983, 37—46; Попконстантинов, К. Рунически надписи от..., с. 153; Рунически надписи и знаци..., 110—111.

[59] Овчаров, Д. Разкопки и проучвания…, 132–160; Тотев, Т. За една..., с. 12, обр. 6. Паметник № 86 от обр. 3 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[60] Fiedler, U. Op. cit., Taf. 41$_{1}$.

[61] Аладжов, Ж. Разкопки и проучвания..., с. 175, табл. IX$_{1}$; Овчаров, Д. Разкопки и проучвания…, 132–160.

[62] Шкорпил, К. Знаки на..., табл. LI$_{55}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVII$_{32}$.

[63] Миятев, Кр. Преславската керамика. С., 1936, с. 53, обр. 63$_{4}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVIII$_{7}$.

[64] Barnea, I., Ş. Ştefănescu. Din Istoria Dobrogei. 1979, fig. 87.

[65] Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена в Плиска. — Плиска—Преслав, 1. С., 1979, 81—97, обр. 8$_{2}$; Знаци върху..., табл. XXIII$_{29}$; Разкопки на Западната крепостна стена..., 91—116, обр. 18$_{3,35}$.

[66] Димов, Т. Изделия от кост и рог от средновековното селище край Дуранкулак. — Дуранкулак, 1. С., 1989, 251—257, табл. II$_{\text{17А,Б}}$, 3.

[67] Сефтерски, Р. Прабългарски рунически надпис от с. Крушево, Демирхисарско, Гърция. — Palaeobulgarica, 3, 1992, 61—66; Старобългарската руническа писменост от VII—XI в. (Разпространение, писмени различия и произход). — СпБАН, 1992, № 3, 85—95.

[68] Чангова, Й. Цит. съч., 233—290, табл. I$_{19}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVII$_{33}$.

[69] Шкорпил, К. Знаки на..., табл. XLIX$_{130}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVIII$_{33}$.

[70] Рашев, Р. Знаци и рисунки по стените на Кръглата църква в Преслав. — ИНМВ, 6, 1973, с. 210, табл. IV$_{21}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVII$_{22}$.

[71] Попов, Р. Цит. съч., с. 42, обр. 57$_{7}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XIV$_{20,22}$.

[72] Захариев, Ив. Цит. съч., обр. 37.

[73] Comşa, M. Cu privire…, 291–305.

[74] Чангова, Й. Цит. съч., 233—290, табл. I$_{18}$; Антонова, В., Цв. Дремсизова. Проучвания в местността Селище в Преслав през 1960 и 1961 г. — Преслав, 1, 1968, с. 167; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXI$_{42}$, XXIX$_{30}$; Витлянов, Ст. Цит. съч., 177—188. Паметници № 95, 96 и 97 от обр. 3 са непубликувани и се съхраняват във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[75] Антонова, В. Славянско селище..., обр. 8.

[76] Fiedler, U. Op. cit., Taf. 92$_{8}$.

[77] Михайлов, Ст. Разкопки на западната порта в Плиска. — ИАИ, 34, 1974, 204—250, обр. 27.

[78] Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 71, обр. 29, 31.

[79] Михайлов, Ст. Разкопки на западната порта..., обр. 26; Димитров, Д. Цит. съч., обр. 1$_{48,65}$.

[80] Антонова, В. Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. — ИНМК, 3, 1965, 25—36, обр. 1.

[81] Попконстантинов, К. Рунически надписи от..., с. 158.

[82] Паметник № 97 от обр. 3 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[83] Антонова, В., Цв. Дремсизова. Проучвания в местността..., с. 167; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XIV$_{4}$.

[84] Станчев, Ст. Домашната керамика..., с. 142, обр. 9$_{3}$, 151 Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XIV$_{4}$.

[85] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. VI1$_{8}$; Димитров, Д. Цит. съч., обр. 4 — XVIII$_{5}$.

[86] Паметник № 99 от обр. 3 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[87] Димитров, Д. Цит. съч., обр. 1 $_{43-44}$.

[88] Милчев, Ат., Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967 и 1969 г. — ГСУ ФИФ, 3, 1971, с. 40, обр. 6; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVIII$_{19}$.

[89] Fiedler, U. Op. cit., Taf. 99$_{14}$.

[90] Михайлов, Ст. Археологически материали..., 49—181; Овчаров, Д. Български средновековни рисунки..., табл. LXXIX$_{2}$.

[91] Попконстантинов, К. Рунически надписи от..., 141—162, обр. 8—10.

[92] Джингов, Г. Водоснабдяването на Средновековен Преслав. — Археология, 1961, № 3, 30—36; Рашев, Р. Знаци и рисунки..., с. 211, табл. V$_{121}$ Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XI$_{14,18\text{Б}}$.

[93] Шкорпил, К. Цит. съч., табл. LI$_{9}$, XLIX$_{84}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. IX$_{38}$, XXIX$_{29\text{Б}}$; Разкопки на Западната крепостна стена..., обр. 20$_{32,39,40}$; Димитров, Д. Цит. съч., обр. 1$_{59}$.

[94] Шкорпил, К. Знаки на..., табл. LI$_{44,46-48,50}$, LIII$_{21}$; Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена..., обр. 9$_{23-25}$; Знаци върху..., табл. XIX$_{3,6,8-14,18}$; Разкопки на Западната крепостна стена..., обр. 21$_{19-21}$.

[95] Фехер, Г. Паметници на прабългарската..., № 85; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVIII$_{13}$.

[96] Попконстантинов, К. Рунически надписи от..., 154—157, табл. 3; Венелинова, С. Характерни особености..., с. 137, 138, табл. I$_{19,30,37}$.

[97] Миятев, Кр. Преславската керамика..., с. 53, обр. 63$_{1,5}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. X$_{17}$, XVII$_{17}$.

[98] Захариев, Ив. Цит. съч., обр. 37; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVII$_{14,15,21}$, XIX$_{1,17}$; Разкопки на Западната крепостна стена..., обр. 18$_{33,44,59}$, 19$_{58}$; Антонова, В., Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена — северен сектор. — Плиска—Преслав, 4. С., 1985, 44—78, обр. IIб—5, 6.

[99] Фехер, Г. Паметници на прабългарската..., № 76,76а; Дончева-Петкова, Знаци върху..., табл. XVII$_{6,7}$.

[100] Атанасов, Г. Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от крайдунавска Добруджа. — Добруджа, 7, 1990, 193—210, табл. IX$_{8}$.

[101] Антонова, В. Средновековни лапидарни паметници..., 32—33, обр. 12; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XI$_{18\text{Б}}$; Овчаров, Д. Български средновековни рисунки..., табл. CXII$_{1}$.

[102] Ekrem, M. Op. cit., res. 11.

[103] Дончева-Петкова, Л., Л. Нинов, В. Парушев. Одърци..., с. 152, табл. XXXIV$_{319}$.

[104] Паметник № 106 от обр. 3 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[105] Шкорпил, К. Знаки на..., табл. XLIX$_{85}$, обр. 41$_{9}$; Миятев, Кр. Крумовият дворец..., обр. 146$_{37}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVII$_{18-20}$, XX$_{16}$; Разкопки на Западната крепостна стена..., обр. 20$_{31,33}$; Антонова, В., Ст. Витлянов. Цит. съч., обр. Iб—25,28; Димитров, Д. Цит. съч., обр. 1$_{9}$.

[106] Comşa, M. Cu privire…, 291–305.

[107] Комша, М. О значении гончарных клейм раннефеодальной эпохи. — Dacia, 5, 1961, 449—461, рис. 6.

[108] Ekrem, M. Op. cit., res. 10.

[109] Лисицов, Ст. Графични изображения и знаци върху източната крепостна куртина на Велики Преслав. — Плиска—Преслав, 5. С., 1985, 200—206, обр. 10.

[110] Попконстантинов, К. Рунически надписи от..., 154—157, табл. 3; Bešerliev, V. Op. cit., 49—55; Венелинова, С. Характерни особености..., 131—140.

[111] Паметник № 108 от обр. 3 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[112] Комша, М. Знаки раннефеодальной..., 257—268.

[113] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXV$_{5}$.

[114] Чангова, Й. Цит. съч., с. 273, табл. I$_{20,26}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XVI$_{10}$. Паметник № 111 от обр. 3 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[115] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXIX$_{26}$. Паметник № 112 от обр. 3 е непубликуван и се съхранява във фонда на Археологически музей — Велики Преслав.

[116] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., обр. 19$_{46}$; Знаци върху..., табл. XII$_{7}$; Димитров, Д. Цит. съч., обр. 1$_{122}$.

[117] Фехер, Г. Паметници на прабългарската..., № 73, 73а, 73б, 74, 75; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXIX$_{8\text{А},\text{Б},\text{В},9,10}$.

[118] Шкорпил, К. Знаци на..., табл. XLIX$_{8}$; Станчев, Ст. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, 23, 1960, 23—65, обр. 16$_{17}$; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху..., табл. XXIX$_{22,27}$.

[119] Колоната е изложена в експозицията на Археологически музей — Велики Преслав.

[120] Попконстантинов, К. Рунически надписи от..., 154—157, табл. 3; Венелинова, С. Характерни особености..., с. 138, табл. I$_{41}$.

[121] Венелинова, С. Характерни особености..., 131—140.

[122] Димов, Т. Цит. съч., 251—257, табл. II$_{7\text{А},\text{Б}}$, III.

A COMPARATIVE CHARACTERIZATION OF THE RUNICAL MEMORIALS FROM VELIKI PRESLAV

Svetlana Venelinova

(Summary)

We count in 178 runical memorials from Veliki Preslav in our comparative-palaeographic research. In them we tipify the use on 39 combinations probably with a function of wordforms. We find graphical parallels with memorials from Pliska, Madara, Ravna, Murfatlar because the memorials from these objects belong to one and the same linguistic-written group — the Danube-Balkan. On the basis of the comparative analysis between the memorials from the old Bulgarians capitals — Pliska and Veliki Preslav we find that the runical memorials from Pliska have three times more wide and various use. The memorials from Veliki Preslav show the beginning of the end of the use of the runical writing.

ЗА ЦЪРКВАТА „СВ. ПЕТЪР В БУГАРЕХ“ (ТЕЗИСИ)

Елена Коцева

„Свети Петър в Бугарех“ е цитат от месецослов на Евангелие с Апостол от XIII–XIV в. Ръкописът е със сръбски правопис и се пази днес в Русия, Санкт Петербург, колекция на Архива на ФИРИ (по-рано — ЛОИИ), РАН, Западноевропейска секция, № 680 (ЗЕС 680). На л. 263, 28 март и на л. 265, 28 април, А.Турилов[1] открива „две забравени дати на българската църковно-политическа история от IX в.“ За старинността на календарните рубрики (статии) в ЗЕС 680, Турилов се основава на липсата на дати, по-стари от IX в., въпреки че месецословът на ръкописа завършва на 24 юни.

На 28 април е записано: Мнⷱка Витала. И обрѣтение мощемь Стг҃о Василꙗ Єпⷭпа Имесинска. И сⷭщене цркви Петра аⷭпла въ Боугарехъ. Слоу и соу по Роⷤствѣ.

Датата 28 март, макар и свързана по време с българската история, т.е. с освещаването на църката „Св. Петър“, няма да бъде разгледана тук. Тя съобщава за: мъченик Витал, св. Василий, епископ Имесийски и победата на „кнеза бугарска Михаила. Егда бя сбор нан Кроста ради. Службу ищи КА октеб (= 21 октомври)“. С известна уговорка Турилов приема упоменаване на Успението на св. Ахил Лариски, 15 май, без специална дата за пренасяне на мощите му през 986 г. в Преспа. Уговорени са *проблематичната дата* 14 октомври, *„св. мъченица Петка“:* а) поради вероятността паметта на търновската светица да е добавена по-късно към ранен състав, датиращ преди събитията от 1231 г. (б.а., Е. К.); б) било поради широката ѝ популярност *преди* пренасянето на мощите в българската столица (б.а., А. Т.); в) поради присъствието на датата 14. X. в месецеслови, несъсдържащи други търновски памети и несвързани с източна България (б.а, А. Т); г) поради близост между паметните дати 14 октомври — 28 октомври и имената на *преподобна* Петка Търновска и *мъченица* Параскева Иконийска. Третата Параскева *мъченица* е Римлянка, 26 април (б.а, А. Т). Записани са паметите на Кирил, 13 февруари вм. 14 февруари, и на Методий, 6 февруари. В статията за 21 март стои „Борила“ вм. Берила, епископ Катански, ученик на св. ап. Петър, и св. Филимон. Турилов намира, че „в звучении первого из имен слышится живой отголосок болгарской истории раннего XIII в., память о царе - узурпаторе, но, кажется этим отголоском связь этой памяти с южными славянами и ограничивается“. Пак според него, най-късната дата в месецослова, свързана с ранната Кирило-Методиева епоха е 6 март, памет на 42 нови аморейски мъченици от 847 г. Можем да добавим, че според „Bibliotheca Hagiographica Slavika-Balkanika“[2] засега *житието* на аморейските мъченици е познато в единствен *славянски* препис по Супрасълския сборник[3]. В Менология на Василий II *(PG 117)* тяхната памет остава на трето по ред място за деня, а Monumenta Linguae Slavicae[4] регистрира само проложни текстове на четвърто място. Ако под датата 6. III. са споменати само аморейските мъченици (или поне те са на първо място в упоменанието), загинали в ленните владения на император Михаил III и по негово време, то наистина бихме могли без уговорка да приемем упоменанието като датиращо. Общественият рефлекс на името на цар Борил в църковните среди е вероятно да идва от Събора от 1211 г. Ниската фреквентност на личното име Борил преди 1207—1218 г. допуска в един отдалечен от Търново край, в който името на царя може да се сближи фонетично със също така непопулярното име на светеца Берил. Онароднената форма Петка, -о от гръцкото лично име PRASKEV, несъмнено говори за популярност на култа — все пак, по-вероятно е след търновските събития от 1230 г. През 1259 г. в Боянските стенописи стои само „света Петка“. Записването *по асоциация* на двете светителски имена — Борил и Петка, е допустимо да се приеме като отглас на реалии. Тогава грешката „мъченица“ вместо „преподобна“ за Петка, би била приемлива за книжовник, отдалечен от Търново, но чул за установения на 14 октомври празник на *св. Петка.* Бихме могли също така да предположим, въз основа на двете имена Петка и Борил, че интерполирането им е станало в началото на XIII в., т. е. в рамките на периода (XIII–XIV в.), който П. Лавров нарича „време на генеалогия за южните славяни“. Към подобна хронология на възобновяване на старинни текстове навежда и констатацията на А. Турилов „за близко съответствие“ между формулироката на паметта на Константин Философ — Кирил в празнични минеи от втората половина на XIII в. — Драганов, Добрианов и Палаузовски, като той уточнява, че с последния съвпадат и типикарските указания за паметта, дадени в края на службата. *От глаголически архетип към ЗЕС 680* Турилов проследява възможността за грешка при транслитерирането на дати, в случая — 6318 вместо 6893 от сътворението на света за смъртта на Методий. Описаната старинна канава на ЗЕС 680 е подкрепена в разглежданата публикация на А. Турилов с убедителни примери от лексиката на месецословните статии.

Статията от месецослова на ЗЕС 680 под дата 28 април е въведена от А.Турилов с думите „речь идет о постройке исключительной как по значению, так, возможно (насколько можно судить по русским аналогиям XI в.), и по масштабам. Память не приурочена ни к одному из больших празников, связанных с апостолом Петром в православном календаре (29 юня — апостолы Петр и Павел, 16 января — поклонение веригам апостола Петра), хотя нельзя не отметить ее близости к дате обновления церкви апостола Петра в Константинополе — 25 апреля.“

„В то же время выбор посвящения храма (апостола Петра, а не Петра и Павла) явно напоминает о связях Болгарии с апостолской столицей 866—870 гг., вызванных стремлением создания автокефальной (или хотя бы автономной) национальной церкви (историческую канаву событий см.: Златарски 1971, 1, 2:105–132, 139–144, 146–150; *из Бертинских анналов известно, что князь Борис посвятил апостолу Петру оружие, с которым он участвовал в подавление восстания боилов"* (к.а., Е. К.). Следващите изводи на А. Турилов са следните: 1. Отделната дата за освещаване църква на ап. Петър няма аналог в историята на южнославянските църковни месецослови. 2. Този храм заявява своето съществуване сред безименните архитектурни съоръжения на Плиска или Преслав. Най-вероятна е връзката на тази памет със строителния комплекс на Голямата базилика в Плиска (възможна епископска резиденция) или с Дворцовата църква, макар там да е по-уместно посвещение на небесния патрон на княза — архангел Михаил. 3. Денят на църквата „Св. Петър в Бугарех“ би могъл да бъде 16 януари или 29 юни. 4. Началото или краят на строителството на тази църква е пряко свързано с папската мисия от 866—870 г., което не е неоправдано смело предположение. 5. Въпросът за завършване на строителството на храма: а) според традицията се е извършвал в неделен ден или в самия ден на патрона на храма; б) неделя, 28 април се пада през 868 г.; в) *вариантът за 868 г. се изключва;* г) 29 юни, 866 г. съвпада с навечерието на заминаването на българското пратеничество в Рим / август 866 (според А. Турилов по В. Златаски), *вариантът се изключва* поради краткост на строителния сезон; д) ноември 866 г./основополагане 16 януари за пролетния строителен сезон на 867 г. или 29 юни 867 г.; е) *неделя, 28 април 877 г. е приетата от* Турилов реална дата; ж) *неделя, 28 април 877 г. е критична дата* за Турилов поради съглашателството между Преслав и Константинопол на събора през 870 г.; з) месецът и денят за освещаване на църквата на „Св. Петър в Бугарех“ е съзнателно избран, за да бъде близък до обновлнието на храма на ап. Петър, пристроен към „Св. София“; и) литургическото указание „службата търси след Рождество“ се отнася само за култа към св. Петър и е прецедент, съвпадащ със събота след Рождество Христово през 876/877 г. и *с 28 април 877 г.*

Находката на А. Турилов е изключителна и със сигурност ще предизвика нови публикации. Към неговите анализи и заключения без съмнение ще бъдат добавени нови съображения, защото и двете памети — като дати в месецослова; като култови памети и *като мемориални записи* — са от голямо значение за развитието на религиозните и политическите процеси в Европейския югоизток преди схизмата от 1054 г. и по време на християнизацията на Средна Европа. Календарите на Западната (1 август) и на Източната църква отбелязват паметното избавление на ап. Петър от окови, а съборната памет на Петър и Павел и до днес е обща — 29 юни. В епохата на „дипломация на посланията и меча“, упованието на Рим в авторитета на апостола пред Христос идва от Мт 16: 18—20: „ти си Петър и на този камък Аз ще създам Своята Църква, и вратите на ада не ще я победят. И ще ти дам ключовете на Царството Небесно; и каквото създадеш на земята, то ще бъде създадено и на небето; и каквото установиш на земята, това ще се установи в небесата. Тогава (Иисус) забрани на Своите никому да не казват, че Той е Иисус Христос“. Константиновият град също има своите аргументи, а князът на българите е бил длъжен да види общото християнско гледище в основанията на мисиите, за да предостави на бъдещето частното тълкуване — в случая — изборът на деня и ритуала на Петровите празници: 16 януари, 25 април или 1 август?

Според тезата за богослужение на гръцки език всред новопокръстения български народ през 865 г., априори би трябвало да се приеме, че първите църковни и дворцови анали са били записани на този език и въпреки декретираното през 893 г. въвеждане на славянска *литургия* (различно от: проповед и от песнопения! на славянски) не е имало никакви основания те да се превеждат. Те са си останали на гръцки език, защото билингвизмът на техните високо образовани ползватели не подлежи на съмнение. За мен, реликти на гръкоезичната литургическа практика у нас са и гръцките надписи към изображенията на светци — срв. например гръцките надписи на преславската рисувана керамика. Тяхното възобновено сакрално присъствие в украсата на храмовете е част от триумфа на победилото иконопочитане. Образите са частица от веруюто на светите братя и техните ученици, просветили Преслав. Този особен ентусиазъм от възраждането на изображенията, бележи завинаги храмовете на славянския юг — те запазват и сакралността на първия литургически език. Що се отнася до дипломатическите документи и мемориални записи, съхранявани и не разпространявани според правилата на канцелариите от епохата, достатъчно е да спомenem липсата на ранни славянски преводи на Писмото на патриах Фотий до княз Борис-Михаил, на Отговорите на папа Николай по допитванията на българите, на гръцката и латинската кореспонденция на Борис, Владимир, Симеон. Тяхното съхраняване в чужди архиви и анали, позовавания (те са гръцки или латински) в различни сфери на средновековната дипломация, само потвърждават дипломатическите езици, ползвани за нуждите на държавната и религиозната политика в първите десетилетия след покръстването с обществен превес на гръцки. Най-сетне, декретирането на решения в сферата на духовността или държавността, разполага с пътна мрежа на Балканите, обяснена за епохата от Д. Оболенски. Така направените уговорки са необходими, за да се обърнем още веднъж към същността на месецословната статия под дата 28 април, публикувана от А. Турилов. В славянския календар тя е производна и близка до типична цариградска памет, отбелязваща *възстановяването* на стар параклис, посветен единствено на св. Петър. Там са се пазели два къса от оковите на светеца дори през месец май 1200 г., когато ги вижда Антоний Новгородски. Самото възстановяване е отнесено от Продължителя на Теофан към времето на Василий I (867—886). Това привидно повторение на данни, съобщени и от А. Турилов се прави, за да се проследят според неговото изследване — а) връзката между паметите на 16 януари и 25 (28) април, когато се отбелязва мъчението на ап. Павел, окован във вериги, според Деяния на апостолите, 12:3—19; б) да се приведат примери от византийски и славянски месецословни статии за *16 януари и 25 април*.

Съмненията на А. Турилов за грешки под влияние на глаголически прототип на месецослова могат безпрепятствено да се приложат и по отношение на числото КН = 28 (април). Глаголическото изписване на числото 25 може да доведе до прочит 8 вместо 5. В Охридския апостол формата на буквата Д (=5), като характерна за паметника, е изведена от И. Добрев. Тя може да бъде сгрешена с кирилското Н. За да се направи разместване от 25 към 28, глаголическата цифра би трябвало да бъде изписана в полето, защото вътредедното изписване по-сигурно предпазва от несигурност при прочит и редактиране. За грешки и размествания при начало/край на текстове с подобно съдържание предупреждава напр. Матеос[5]. Би било добре да разполагаме с копие от ЗЕС 680, за да се проверят внимателно архаизиращи елементи в графиката, както и основанието на А. Турилов да предаде с главна буква думата „Бугарех“. Това голямо Б е червена или уголемена буква в ръкописа, или откривателят ни предлага свой прочит? Останалите две светителски памети, на Витал и на Василий Амасийски, са проверени по Сергий, Матеос, Делейе, Мин, Станиславов пролог от 1330 г., Апостол НБКМ 882, Евангелие с Апостол, НБКМ 508 и отговарят на 25 април. Четвъртък, 25 април 877 г. не влиза в противоречие с неделния ден на 877 г.: 28 април, определен от А. Турилов за освещаване на църквата в „Бугарех“. В дните на седмичното богослужение четвъртък е апостолският ден, от който би могло да се тръгне към ритуалното освещаване на църква с патрон първоапостол Петър. Тук намирам за уместно да се припомни малко необичайният и твърде ранен канон, посветен на Петър и Павел, публикуван от М. Йовчева[6].

Ако приемем дата 25 април за *памет* на събитието „в Бугарех“, то се връщаме към *възобновяването* в Константинопол на параклиса на св. Петър, където са се пазели две части от неговите вериги. Събитието е илюстрирано в Менология на император Василий II (Vat. gr. 1613)[7], а самият култ към чудесното избавление от оковите се чества, както видяхме по-горе, на 16 януари. Едно чудовно видение, разказано от Продължителя на Теофан, към царуването на император Михаил III, е вероятният мотив за възобновяването на този старинен дворцов храм, намиращ се в непосредствена близост с църквата „Св. София“. Това видение може да бъде наречено пророческо — твърде охулваният Михаил III намира смъртта си в дворцов преврат. Ето как се явява *св. Петър като закрилник на правдата чрез меч* у Продължителя на Теофан: „Ныне же ясные знамения, восходы комет, сновидения открывали Варде грядущие беды, и происходило это не само собой, не по неосмысленному движению, а провидением того, кто искал не смерти, а обращение грешника. Увидел он во сне, как идет с Михаилом в процесии и всенародном празднестве к божему святилищу, коему София название, как приблизились и вошли в храм, явились в белых одеждах числом двое, вида ангельского. А как прошли дальше, ничего другого не увидели, только старца восседающего на троне (поняли что это Петр — главной апостол (срв. с преславската керамична икона от Дворцовия манастир[8] с образа на св. Петър на трон — б.а., Е. К.) и разпростертого у его ног блаженного Игнатия, просящего возмездия за беды, кои перетерпел. Петр же, как бы сострадая ему, сказал, что воздется вскоре, вручил одному из стоящих рядом (двое явились ему в златотканных одеждах) короткий кинжал и сказал: „Изруби на части богопротивного (так назвал он кесаря) с левого бока, а другого нечестивца (так он именовал царя) порази в правой и обреки той же казни“. И кончилось сновидение, и не сном оно было, а явью“[9].

Подробно разгледаният от Д. фон Фалкенхаузен култ към оковите на св. Петър е аспект, твърде близък към събитията около покръстването на българите. Само отчасти тук ще преразкажа основни моменти от нейната статия. Въведен през IX в., празникът е неделим от Синаксара на Константинополската църква, докато един по-стар празник на св. ап. Павел на 11. I, е изчезнал. Това е доста учудващо, тъй като според практиката на Византийската църква двамата първоапостоли са неразривно свързани в SYNWRIS ‘впряг’. Общият им празник на Изток първоначално е бил на 28 декември според cod. Sin. 34 от X в., а промяната в съборната дата на 29 юни се приема за декретирана през 496 г. от едно римско пратеничество по времето на император Анастасий I. Йоан Златоуст в словата си говори по-скоро за вериги на ап. Павел, без да става дума за Петровите. В Рим празникът на св. Петър се установява при папа Сикст III (432—440) и папа Симах (498—514). Dedicatio’то се отбелязва през VIII в. с литургия и в деня на героичните Макавеи. Пак от същото столетие датира и един франкски Сакраментар. Папа Григорий Велики (590—604) се спира в своите беседи на смисъла на култа към оковите на св. Петър, като тук веднага трябва да се добави ранният славянски превод на неговите беседи. През VII в. Андрей Критски, а през IX — Йосиф и Теофан, пишат канони за 16 януари. Наративните текстове се развиват по-сложно и на славянска почва, поне засега се явяват едва през XIV в. Някои западни извори, известни у нас като „латински извори за българската история“, ще допълнят представата за особената роля на култа към свети Петър, според Д. фон Фалкенхаузен именно в епохата на апостолската мисия на Църквата, при покръстването на западните славяни и българите. Ще посоча например харта, преписана за пражкия епископ Север (1065—1067) за освещаването на църквата „Св. Петър“ (?) в Оломоуц от „уважавания брат Кирил“ станало по времето на Растица и Светополк. През 884 г. в Бърно, Методий, архиепископ на Морава, също освещава църква на „Св. Петър“ (?) на Хълма. Мястото и до днес се нарича „Petrin“, а сведението е преписано през 1062 г. от райградския протойерей за същия епископ Север. Към рицарското време на „Legenda aurex“ се отнася и сведението за славната победа над българския цар Борил при Филипопол през 1208 г. Денят бил 1 август, Чесни вериги на св. Петър, който помогнал на кръстоносците.

Д. фон Фалкенхаузен използва Vat. gr. 1613 и Синаксара на Делейе, където той е включен. Изданито на Мин на ватиканския ръкопис (PG 117)[10] дава възможност да проверим и датата 25 април. Тя е на второ място, след ап. и евангелист Марко. В същия ред паметите са дадени в Апостол 882, НБКМ, и Станиславовия пролог от 1330 г. Тропарът липсва в пролога, но е даден в апостола. Той съвпада с посочения тропар на деня у Матеос[11]. И двата български паметника пазят тропарите за 16. I (Чесни вериги), с начало „Рима не оставль прииде к нам“. За отбелязване е разликата в ѭжоу желѣзноу в рубриката на деня „ЧЕСТНЫХ ТИ ВЕРИГ“ в тропара, според Апостол 882. И този тропар е записан в светософийския типик на X в.

В месецесловния дял на Апостол 882 всяка статия към памет се състои от няколко параграфа, които подлежат на самостоятелен анализ: рубрика под числото на деня; указания за реда на песенния дял; инципитариум на песенния дял; пълен текст на тропара (-те) на деня; инципитариум на евангелското четиво; пълен тест на апостолското четиво (-а); притурки: автор на наративен текст по тема на деня, други типикарски указания. Тази пълнота на състава и старинните елементи правят от Апостол 882 сигурен извор и в нашия случай. Станиславовият пролог от 1330 г. в проложната си част показва по-голяма близост с PG 117, отколкото с критично подредените текстове на константинополския синаксар, издадени от Делейе. Ръкописът от 1330 г. носи типични белези на компилация[12]. По отношение на паметите и тропарите основен източник следва светософийския типик от X в. (959). Следващият пласт се доближава до Vat. gr. 1613, т.е. до византийски образец, датиращ от края на царуването на император Василий II (1024—1026). Най старият пласт от памети, разместването им и особености в числовите им значения, отвеждат най-вероятно към извори на победилото иконопочитане, т. е. към 842 г., като дата пост квем / анте квем. За славянската традиция това е епохата на Кирил и Методий. Ето защо можем да приемем, че упоменанието под дата 28 април на „Св. Петър в Бугарех“, отразява реалия. Числото 28 вместо 25 е грешка на транслитерирането от глаголица на кирилица. Изчисленията на годината на освещаването според неделния ден или според Рождество Христово биха могли да определят единствено и само събитие, станало на 25 април в Константинопол. Необходими са и други подобни прецеденти при пренасянето на святост (култ), за да се провери пълно съвпадение на календарните дни на осветената към освещаваната църква.

Устойчивостта на цариградската памет 25 април в славянски месецослови е сигурен белег за разпространение на култа извън Константинопол:

а) датата 25 април е производна на култа, отбелязан на 16 януари;

б) в гръцките наслови за 25 април често липсва указанието „Св. ап. Петър при св. София“. То присъства само в славянските текстове и е цитат от обяснителни бележки в типикарските указания на гръцки извори. При тях топонимът

„Константинопол“, например за трусовете, обикновено липсва, а в славянските наслови — присъства;

в) определението „В Бугарех“ в ЗЕС 680 е нормативно, според правилата на мемориалните записи в календари;

г) освещаването на цариградския параклис на 25 април, посветен на Чесни вериги на апостол Петър, 16 януари е записано в календара и в хрониката за царуването на император Василий I;

д) храмовете в Бърно и Оломоуц са посветени на „св. Петър“ (?) и са основани по време на моравската мисия на Кирил и Методий;

е) засега единственият паметник, посветен на св. апостол Петър у нас, е от XIII—XIV в., село Беренде, днес с храмов празник на 29 юни. В българската възрожденска живопис също има податки за самостоятелни изображения на апостол Петър.

Дотук не беше споменато нищо за археологическите данни от разкопките в Плиска и Преслав, които също предлагат решения на проблема за църквата „Св. Петър в Бугарех“. Пръв за това писа П. Георгиев през 2000 г.[13]

Представям доклада си в тезисен вид, защото не получих своевременно важни публикации по въпроса за разпространението, времеизявата (засилване или утихване) на единствената самостоятелна памет на св. ап. Петър — Чесни вериги — обща за Източната и Западната църква. Общ е, както бе казано по-горе, и Съборът на двамата апостоли — 29 юни и за двете църкви. От пълния обхват на досега направените изследвания зависи една по-устойчива гледна точка за появата и значението на този култ през X в. в българските предели и произтичащите от това местни явления: църква, посветена на Чесни вериги на св. ап. Петър; вторично трайно обвързване с цариградския култ 25 април (възстановяване на светософийския параклис, посветен на Чесни вериги и чудотворната икона, пазена в него); крайно становище за иконографията на тронно изображение в преславската рисувана керамика Христос на трон (ап. Петър или ап. Павел на трон?), най-сетне — доказаното изключение на името Петър, присъщо според Dictionary of Byzantium[14] на българската династична традиция. Следват и редица въпроси от по общ характер, чието подминаване или включване пак зависят от конкретната библиографска справка: позовававания на апостолическата дейност на св. Петър в документи от IX—X в., отнасящи се до политиката на Църквата между западните и южните славяни са трафарети или идологеми? Къде в европейските предели между VI и IX в. има самостоятелни култове към св. ап. Петър? Компромисно (Рим и Константинопол), политическо или идеологическо е решението на княза на българите Борис-Михаил да избере и да установи култа към св. Петър (Чесни вериги) като столичен? Има ли семантична връзка между желязо (верига, обръч, меч, кръст)—Кръст—Меч, която се очертава от редица българо-византийски наративни текстове от IX—X в., каквито са чудесата с войните Георги, Никола, Климент др.? Защото победилият в християнската вяра меч на княза на българите Борис-Михаил е дарен на св. Престол на ап. Петър и е регалия на императорите на Свещената римска империя. Накрая, в хиперкритичен план, може би е уместен въпросът, подчинена ли е константинополската дата 25 април на византийския императорски етикет, тъй като посоченият ден влиза в т.нар. „отдаване“ на 23 април — денят на великомъченик св. Георги Победоносец, съпроводен от пищно богослужение в присъствието на императора? — на 23 декември в Станиславовия пролог се дава отворению великъıꙗ цр҃кве бж҃ıꙗ, т.е. освещаване на цариградската църква „Св. София“. Е ли това рефлекс от службата на Рождество към 25 април в ЗЕС 680 и Петровата еклесия?

БЕЛЕЖКИ

[1] Турилов, А. Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IXв. К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царстава. — Старобългаристика, 23, 1999, 1, 14–34.

[2] Иванова, Кл. Bibliotheca Hagiographica Slavika-Balkanika, 2003 [под печат].

[3] Заимов, Й., М. Капалдо. Супрасълски или Ретков сборник. Т. 1. С., 1982, 27б—34б.

[4] Monumenta Lingue Slavicae, 1997, 120—121, f. 60d—61a.

[5] Mateos, J. Le Typicon de la Grand église. Ms. Saint-Croix № 40, X-e siècle. 1. Roma 1962, 272–275.

[6] Йовчева, М. Проблемы текстологического изучения памятников оригинальной славянской гимнографии. — Древнеславянская литургическая поэзия. Рим—София, 2003, 56—79.

[7] Falkenh ausen, von D. Petri Kettenfeier in Byzanz. Phantasien über ein Apostelfest. — In: Fest und Alltag in Byzanz. München, 1990, 130—210.

[8] Докато Т. Тотев приема изображение на Христос на трон под въпросителна, Л. Мавродинова е категорична за същата керамична икона, че представя ап. Павел, като се основава на фризурата и брадата. Надписният образ на ап. Павел от Тузлалъка не потвърждава менението ѝ.

[9] Продължитель Феофана. Перевод подготовлен Я. Н. Любарский. СПб., 1991, с. 87.

[10] Mign. Patrologia graeca. Cursus completus, t. 117, col. 423—434, 259—261.

[11] Mateos, J. Op. cit., 199—200.

[12] Павлова, Р., В. Желязкова. Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 г. С., 1999, л. 115б, 201а, 257б, 95а.

[13] Георгиев, П. Базиликата „Гебе клисе“ и въпросът за връзките между България и Рим в края на IX в. — В: Преславска книжовна школа. Т. 6. Шумен, 2000, 44—57.

[14] Dictionary of Byzantium. T. 1–3. Oxford – New York, 1992.

ON ST. PETER'S *V BOUGAREH* CHURCH (THESES)

Elena Kotseva

(Summary)

This paper deals with the information published by A. Tourilov about the inauguration of a church devoted to St. Peter “at the Bulgarians”. This piece of evidence is found in a Menologion of the 13th-14th century (FIRI, ZES 680) under 28th April. The author accepts the opinion of the publisher that it reflects worship in Constantinople during the second half of the 9th century and particularly the inauguration on 25th April of a church in the Byzantine capital named after St. Peter. Proof is adduced that the event in question is the festival of the Holy Chains of Apostle Peter celebrated in Rome and Constantinople on 16th January. The use of 25 instead of 28 April in the manuscript can be explained by transliteration from the Glagolitic script, in which the letter Д (=5) was substituted for И (=8). Important considerations are presented for the further study of the origin, ways and time of introduction of an independent cult to St. Peter in the Bulgarian capitals during the 9th-10th century.

ПРЕФИКСАЛНИ ГЛАГОЛНИ МОДЕЛИ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПЪЛЕН ПРЕВОД НА ОГЛАСИТЕЛНИТЕ СЛОВА НА СВ. КИРИЛ ЙЕРУСАЛИМСКИ (ГИМ, СИН 478)

Николай Николов

1. Производните (мотивираните) лексеми в старобългарския език са обект на изследване в редица монографии, учебници и статии, при което се акцентира на класифицирането им от семантична (семантико-стилистична) и словообразувателна гледна точка. При диференцирането на словообразувателните модели и групи се отчита както характерът им на архаизми или неологизми по отношение на синхронното изучаване на старобългарския книжовен език, така и разпределението на старобългарските ръкописи според предпочитаните норми в словообразуването: думата се разглежда като елемент от определена лексикална система – на епохата, школата, паметника (ръкописа), автора, при което се вземат под внимание и обемът, съдържанието, жанрът, мястото и времето на създаване на паметника (на гръцкия протограф и на славянския превод). Тъй като голяма част от старобългарските ръкописи са преводни, при анализирането на лексикалната система на старобългарския език се има предвид и гръцкото (или латинското) съответствие: първите преводи се отличават с по-голяма свобода на превода, а по-късните – с по-голямо придържане към езиковите особености (граматичната и морфо-словообразувателната адаптация) на гръцкия източник. От друга страна, съзнателната словотворческа дейност на старобългарските книжовници при превода от гръцки (латински) се изразява в стремежа към максимално точно предаване съдържанието на оригиналите, особено при изразяване на отвлечените понятия (действия, качества, свойства и т.н.), на реалиите от християнския култ, като деривационните отношения в новообразуваната книжовна (вкл. терминологизувана) лексика са мотивирани на базата на общославянските значения на корените и афиксите.

2. Основен словообразувателен начин в старобългарската глаголна система е *деривацията*, като мотивиращата (най-често еднокоренна) дума се усложнява с определен словообразувателен формант – префикс, суфикс или конфикс: префиксацията е характерна предимно за девербативите, суфиксацията и конфиксацията – за десубстантивите и деадективите.

А. Достал[1] сочи, че в старобългарската глаголна система са регистрирани 600 прости глагола (употребени в старобългарските паметници около 24 000 пъти) и 2400 префиксални (употребени около 28 000 пъти). Р. Цейтлин[2] отбелязва, че при мотивираните думи в старобългарския език се диференцират около 100 префикса и суфикса, 850 гнезда от еднокоренни лексеми, малко над 600 двукоренни, като голяма част от производните и сложните са хапакси.

В славистичните аспектоложки изследвания дълго време е актуален въпросът за лексикално-семантичните резултати от префиксацията и за същността и функциите на префиксите като детерминатор на глаголното действие. Установява се, че при префиксацията като словообразувателна операция за създаване на нови глаголи се извършва перфективация на изходната глаголна основа, което от своя страна довежда до различно третиране на префиксите като изразяващи определен начин на действието[3], като чисто видови (граматични)[4], като спомагателно средство за видообразуването[5]. Според А. Достал[6] префиксите може да се диференцират на лексикални и граматични. Поради разпределянето на префиксите на пространствени (квалификатори), променящи лексикалното значение на изходния глагол[7], и непространствени (модификатори), само модифициращи значението на изходния глагол, за И. Немец[8] десемантизираните префикси са явления от един ранг с видовите суфикси.

3. Обект на настоящата разработка са префиксалните глаголни модели в старобългарския превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (315–386 г.). Свидетелство за ранния старобългарски превод на катехизите на светия отец, принадлежащи към ораторското красноречие, са както т. нар. Хилендарски листи (кр. X – първ. пол. XI в.), които съдържат края на § 10, 11, 12 и 13 от III оглашение и началото на IV оглашение[9], така и наличието на пасажи от катехизистичните беседи в преведения в България през X в. Симеонов изборник от 1073 г. (л. 30а– част от VII, л. 37c-d – част от I тайноводствено оглашение)[10]. Интересът на старобългарските книжовници към съчинението на св. Кирил Йерусалимски може да бъде обяснен не само със същността на съдържанието – нравствена и обредова подготовка на паството, но и с факта, че във византийската литература то остава *единственият цикъл с катехизически поучения*[11].

В най-тясна връзка с Хилендарските листи е пълният препис[12] на Огласителните слова, описан от А. Горски и К. Невоструев под № 114 (сега в Москва, ГИМ, син. 478) и отнесен от авторите към XII–XIII в.[13] В монографиите и описите от XX в. датирането е кр. XI – нач. XII в.[14]

В изследвания ръкопис Син 478 са регистрирани и префиксацията, и суфиксацията като проява на деривационния начин на образуване на глаголи.

3.1. ***Префиксацията*** е широко използвана при девербалните формации, отразяващи модификационни ономасиологични структури, при които към съдържанието на ономасиологичната база се включва допълнителен модифициращ признак: действието е уточнено чрез посочване на допълнителен признак, „различни страни на действието, като го определят чрез темпорални, локални или модални характеристики“[15] (**играти – въꙁиграти**). Префиксите имат функцията на вътрешнокатегориални словообразувателни средства, свързващи се с произвеждащи основи от двата вида (монопрефикси), а и с префигирани глаголи (полипрефикси). Всички глаголни префикси имат перфективираща функция, но тя е съпътстваща деривационния процес.

Най-фреквентни глаголни префикси в Син 478 (над 100 префигирани глагола) са: **въꙁ-/ въс-, о-/об-/объ-, по-, съ-, оу-**. Високо фреквентни префикси (над 10 префигирани глагола): **въ-/ вън-, до-, ꙁа-, иꙁ-/иꙁъ-/ис-,**

на-, **отъ-**, **при-**, **про-**, **прѣ-**, **раꙁ-/рас-**. Високо фреквентни префикси в класическите старобългарски паметници са също **подъ-** и **прѣдъ-**, но фиксирани с по-малко примери в Син 478, съответно 5 и 9 глагола (срещу 14 и 16 в КСП). Монопрефиксите са 20: **беꙁ-/бес-**, **въ-/вън-**, **въꙁ-/въс-**, **до-**, **ꙁа-**, **иꙁ-/иꙁъ-/ис-**, **на-**, **ниꙁъ-**, **о-/об-/объ-**, **отъ-**, **по-**, **подъ-**, **при-**, **про-**, **прѣ-**, **прѣдъ-**, **раꙁ-/рас-**, **съ-**, **сѫ-**, **оу-**. Полупрефикси (срв. разнородното им представяне в лексикографските справочници) – **прѣжде-**, **прѣко-**. Бипрефиксите са 39: **въꙁа-**, **въꙁне-**, **въспо-**, **въспри-**, **ꙁапо-**, **иꙁне-**, **иꙁоб-**, **испо-**, **испро-**, **недо-**, **неиꙁ-/неис-**, **нена-**, **нео-**, **непо-**, **несъ-**, **объвъ-**, **отъпрѣ-**, **привъꙁ-**, **припо-**, **провъꙁ-**, **пропо-**, **прѣвъꙁ-**, **прѣиꙁ-**, **прѣпо-**, **прѣоу-**, **прѣдъпо-**, **прѣждена-**, **распо-**, **распро-**, **расъ-**, **съвъꙁ-**, **съвъ-**, **съобъ-**, **съотъ-**, **съпо-**, **съпри-**, **съраꙁ-/сърас-**, **съоу-**, **соупо-**. Трипрефиксите са 5: **въспропо-**, **неиспо-**, **несъпо-**, **присъвъ-**, **съвъспри-**. Най-често като първи компонент в би- и трипрефиксите се явяват **въꙁ-/въс-**, **иꙁ-/ис-**, **не-**, **при-**, **про-**, **прѣ-**, **съ-**, а като втори – **въꙁ-/въс-**, **въ-**, **иꙁ-**, **по-**, **не-**, **при-**. Като трети компонент се използват **въ-**, **по-** и **при-**. Само с по един пример в Син 478 са фиксирани **въꙁа-**, **въспропо-**, **ꙁапо-**, **иꙁне-**, **испро-**, **недо-**, **неиспо-**, **нена-**, **нео-**, **несъпо-**, **объвъ-**, **отъпрѣ-**, **привъꙁ-**, **присъвъ-**, **провъꙁ-**, **прѣвъꙁ-**, **прѣиꙁ-**, **прѣпо-**, **прѣдъпо-**, **прѣждена-**, **распро-**, **съвъꙁ-**, **съвъспри-**, **съобъ-**, **съотъ-**, **съоу-**, **соупо-**. Нефиксираните префикси в класическите старобългарски паметници са само би- и полипрефикси в следните глаголи: **въспропо-вѣдати сѧ, -аѭ, -аѥши** *св. в.* за гр. ἀναγορευέιν ‘обявява се, провъзгласява се’, **объвъ-ходити, -ждѫ, -диши** *нсв.* за гр. περιάγειν ‘ходя в кръг; обикалям’, **отъпрѣ-давати, -аѭ, -аѥши** *нсв.* за гр. ἀντιπαραδιδόναι ‘предоставям, поверявам един на друг’, **привъꙁ-доблѥвати, -аѭ, -аѥши** *св.* за гр. ἐπαγωνιζέσθαι ‘отлича се, надделея’, **припо-вѣдати, -аѭ, -аѥши** *нсв.* за гр. ὑπερεντυγχάνειν ‘ходатайствам’, **прѣпо-мъıслити, -шлѭ, -слиши** *св.* за гр. μεταβουλεύειν ‘решавам после; променям си решението’, **съотъ-ложити, -жѫ, -жиши** *св.* за гр. συναπελαύνειν ‘сложа настрана, отмахна; отстраня’, **съпри-имати, -приѥмлѭ, -приѥмлѥши** *нсв.* за гр. συναπολαύειν ‘получавам заедно’, **съпри-лагати сѧ, -аѭ, -аѥши** *нсв.* за гр. συγκατατιθέναι ‘съгласявам се, присъединявам се’.

Тъй като между пълния старобългарски превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски от Син 478 и гръцкия текст[16] има почти пълна паралелност, по отношение на техниката на превода (и спазването на пословния и поморфемния преводачески принцип)[17] за съотношението между старобългарските и гръцките глаголни префикси може да се направят следните изводи.

При спазването на основния преводачески принцип на старобългарските книжовници (пословния) в Син 478 се наблюдава вариативно изразяване на гръцките префикси в зависимост от различните отношения (пространствени, локални или модални), които префиксът предава при свързването с определени лексикални основи, и от контекста. Гръцките префикси се изразяват в Син 478 и чрез префикс и предлог или наречие, напр. гръцки префигирани глаголи със συ(ν)- / συ(μ)- / συγ- (вкл. когато е първи елемент от бипрефикс) се изразяват в ръкописа чрез префигиран глагол и предлог **съ** (стб. **въ-/вън- + съ**, **въꙁ-/въс- + съ**, **испо- + съ**, **о-/об-/объ- + съ**, **по- + съ**, **прѣ- + съ**, **раꙁ-/рас- + съ**, **съ-/сън- + съ**, **оу- + съ**), гръцки префигирани глаголи с προ- (вкл. когато е първи елемент от бипрефикс) се изразяват чрез префигиран глагол и наречие **прѣжде** (стб. **прѣжде въꙁ-/въс-**, **прѣжде иꙁ-/иꙁъ-/ис-/ижд-**, **прѣжде о-/об-/объ-**, **прѣжде отъ-**, **прѣжде при-**, **прѣжде пропо-**, **прѣжде раꙁ-/рас-**, **прѣжде съ-/сън-**, **прѣжде оу-**), а в единични случаи гр. ἀπο- : стб. **противѫ въꙁ-/въс-** и гр. ὑπερ-αν(α)- : стб. **съвъıше въꙁ-/въс-**.

3.2. Трябва да се отбележи също така, че в Син 478 са регистрирани само глаголи с представка **иꙁ-**, т.е. не са регистрирани глаголи с представка **въı-**, което е още едно потвърждение на наблюденията в славистиката, че префиксът **въı-** не влиза в старобългарската система от словообразувателни елементи[18]. Важно е да се отбележи също така, че в изследвания ръкопис в конструкциите *моторен глагол с префикс* ***иꙁ-*** *(с локално значение) + съществително със значение на вътрешно пространство* са регистрирани употреби единствено на предлозите **отъ** и **иꙁъ/ис**, изразяващи отделяне от пространствената единица и направление отвътре навън. Тази конструкция е характерна за класическите старобългарски произведения и представлява синтактична особеност (при липсата на подобна конструкция с предлога **съ**), позволяваща локализирането на превода на ОС в българска езикова среда[19]. Преобладаващата употреба на предлога **отъ** в посочената конструкция според А. Минчева е свързана с проява на общобалканска езикова особеност на старобългарския език[20].

В Син 478 при 16 глагола са регистрирани общо 50 конструкции *глагол с префикс* ***иꙁ-*** *с локално значение + съществително със значение на вътрешно пространство*[21]:

иꙁбавити: не можеть ли насъ иꙁбавити ѿ грѣхъ (л. 11), **и чл҃вкы оть грѣхъ иꙁбавивъ** (л. 35об), **да иꙁбавить вы г҃ь • оть вьсеѩ льсти** (л. 62), **и тѧ иꙁбавить оть скрьби** (л. 189об), **нечистыи бо бѣсъ • ѥгда придеть на д҃шѫ чл҃вчѫ • иꙁбави же б҃ь отъ нѥго** (л. 205), **нъ иꙁбави ны оть неприѩꙁни** (л. 269) – **не иꙁбавѧть д҃шь своихъ ис пламене** (л. 38об, Рим 7:16), **иꙁ-д-роукы адовы иꙁбавлѩ ꙗ** (л. 167, Осий 13:14)

иꙁводити: кто ѥсть иꙁводѧи вѣтры отъ съкровишть своихь (л. 80об-81, Пс 134:7)

иꙁбьрати: и подобьноло же бы истиною отъ ветьхааго ꙁавѣта иꙁбрати (л. 214об)

иꙁвести: б҃ь посьла мосеа • иꙁвесть ихь оть лютыѩ еоупьтьскыѩ (sic!) **работы** (л. 253) – **иꙁведъ имъ иꙁ несѣкома • камене водоу** (л. 150об), **тамо да иꙁведеть люди • иꙁь ѥгупта** (л. 253)

иꙁгонити: чл҃вколюбьць иꙁгони ть иꙁ-д-раѩ (л. 12)

иꙁгънати: ꙁа иꙁгънавъшааго ны ис породы • покланѩѥма быста (л. 47), **а ин҃ль с҃на о҃ча • иꙁгьнавъ иꙁ винограда распѧ** (л. 100), **бⷭы ѥгда сътворины чл҃вкы**[22] **• прѣслоушанъ иꙁгынанъ бысть иꙁ-д-раѩ** (л. 162)

иꙁдрѣшити: и петра иꙁь оуꙁъ желѣꙁнь тьмьничьныихъ иꙁдрѣши (л. 139)

иꙁити: иона оть кита третии д҃нь иꙁиде • (л. 35), **оть насъ иꙁидошѧ • нъ не бѣшѧ оть нась** (л. 49об, I Иоан 2:19), **оуже и оть ѩдовитыихъ ꙁмии отъ ѣдии иꙁидоша на оуцѣлѥниѥ чл҃вкомь** (л. 83об-84), **подобааше бо чистоумоу и оучителю чистотѣ • оть чисть чрьтожьниць иꙁити** (л. 126об), **иꙁиде оть сп҃сва ребра кръвь • и вода** (л. 144об) – **ис тебе бо ми иꙁидеть старѣишина** (л. 108об, Михей 5:2), **ис**

тебе ми изиде игоумень быти (123об, Михей 5:2), и прѣже даже не изиде из ложесnь с҃тыихъ тѧ (126об-127, Иеремия 1:5), и ишъдъше из гробъ по въстани ѥго • вънидоша въ с҃тыи градъ (л. 166, Матея 27:53), и онь бо омывь сѧ • вь иерданьстѣи рѣцѣ • и оть пота б҃жствьнааго • подавъ водамъ изиде из нихъ (л. 259об)

излѣсти: то кратъ излѣзь отъ трапезы (л. 133об), на подобьнѣмь • и вамъ тако же излѣзьшемъ оть коупѣли свщенынхъ водъ (л. 259об) – чесо ради ꙗкоже петрѫ излѣзъшоу ис тьмьницѣ • осоуждени бываютъ стражьѥ (164об)

излѣти: излѣю оть д҃ха моѥго на всоу плъть (л. 212об, Иоил 2:28), излѣю оть д҃ша моѥѧ на вьсѧкоу плъть (л. 225об, Иоил 2:28), излѣютъ оть д҃ха моѥго на вьсѧкоу плъть (л. 226, 1-2, Деян 2:17=Иоил 2:28), на рабы моѧ • и на рабы нѧмоѧ въ д҃ни оны излѣю оть д҃ха моѥго (л. 226, 3-4, Деян 2:18=Иоил 2:29)

изнести: кости ц҃рскы из гробиштъ изнесе на свѣтъ (л. 17)

изѧти: Ничтоже оубо изѧто ѥсть оть силы б҃жиꙗ (л. 74), ничтоже бывъшиихъ изѧто бысть • оть власти ѥго (л. 109об), кто бы изѧлъ оть власти (л. 214) – ис корене изьми злоѥ (л. 10)

испоустити: ты крьвию завѣта • испоустилъ ѥси оузьникы твоѧ • изь ѧмы не имоуща воды (117об, Зах 9:11)

истешти: из-д-ребра Іс҃ва вода истече на дрѣвѣ (л. 144, 4)

источити: І҃сь послѣжде водоу источи из-д-ребра сь кръвию (л. 144, 8)

истрѣшти: Ты еси рече въ пѣниихъ • истрьгыи мѧ отъ оутробы (л. 126об, 8, Пс 21:10) – како истрьгыи мѧ и-чрѣва (126об, 9-10)

исходити: и тъ ꙗко женихъ исходѧ • оть чрьтожьница своеѧ (78об, Пс 18:6), ꙗкоже мльнии исходить оть въстока (л. 181об, Матея 24:27), параклитъ • ѥгоже азь посьлоу кь вамъ отъ о҃ца д҃хь истиньныи • иже оть о҃ца исходить (л. 221об, Иоан 15:26) – огнь ис каменьна сьраждениѧ • исходить до дьньшьнѧаго дьне (л. 47), и-чрѣва же чиѥго исходить ледъ (л. 81, Иов 38:29), а сь из бога присно исходѧ (л. 210)

Примерите отразяват относителното равновесие (относителната синонимичност) в Син 478 между конструкциите *глагол с префикс* ***из-*** *+ предлог* ***отъ*** *+ съществително със значение на вътрешно пространство* (27) и *глагол с префикс* ***из-*** *+ предлог* ***изъ/ис*** *+ съществително със значение на вътрешно пространство* (23). В изследвания ръкопис се диференцират две групи глаголи с локална представка **из-** в пространствените конструкции. Глаголи с префикс **из-** с локално значение, изразяващи конкретно движение: **изити** (5 с предлога **отъ** – 5 с предлога **изъ/ис**), **исходити** (3 – 3), **излѣсти** (2–1), **изводити** (1–0), **извести** (1–2), **изгонити** (0–1), **изнести** (0–1), **испоустити** (0–1), **истешти** (0–1), **источити** (0–1), **изгънати** (0–3). Глаголи с локално значение на префикса **из-**, но с по-абстрактно лексикално значение, което се подчертава и от съчетаемостта с абстрактни съществителни (**власть, грѣхъ, доухъ, доуша, завѣтъ, зло, льсть, неприꙗзнь, сила, скръбь, оутроба**), изразяващи вътрешното пространство в конструкцията: **избавити** (6 с предлога **отъ** – 2 с предлога **изъ/ис**), **излѣти** (4–0), **изѧти** (3–0), **истрѣшти** (1–1), **избьрати** (1–0); тук трябва да се прибави и глаголът **издрѣшити** (0–1), при който конкретността на действието се неутрализира от фразеологизацията на елементите в конструкцията (**раздрѣшити изъ ѫзъ желѣзьнъ тьмьничьнъıихъ** 'освободя').

Както в КСП, и в Син 478 при някои глаголи е регистрирана конкуренцията между префиксите **из-** и **съ-** със значение на изчерпаност на действието, срв. **изгнити – съгнити; изѣсти – сънѣсти; исходити – съходити**.

Макар че словообразувателните варианти не дават възможност за окончателни изводи, според Т. Славова[23] към предпочитаните в Преславското средище словообразувателни средства може да се отнесат и представките **въ-, въз-, съ-** за образуване на глаголи. Високо фреквентна в Син 478 е представката **въз-** (110 глагола)[24], като са регистрирани нюансите в значението ѝ, познати от старобългарския език. Първичното за представката **въз-** пространствено значение 'издигане, преместване нагоре' в изследвания ръкопис е диференцирано най-вече по изразената *центробежност* на действието: 'насоченост на действието нагоре или над обекта' (**възвести, възвысити, въздвигнѫти, възити** и др.), 'направление в обратна посока' (**въздрыти, въстрьгати**), 'насоченост на действието върху всички обекти или върху цялата повърхност на предмета' (**въскропити**, но с регистрирана синонимия в префикса с **ǫкропити** за гр. ῥαίνειν 'поръся, орося'). Делокализираната представка **въз-** в Син 478 се употребява за изразяване на значението *интензивност* при редица абстрактни глаголи, като по този начин се подчертава 'степента на осъществяване на действието' (**въждѧдати, възалъкати, възбоꙗти сѧ** и др.; тук редица глаголи имат значение 'вътрешно осезание' или 'нравствено чувство, усещане, отношение') или 'повторното извършване на действие' (**въспоминати, въспомѧнѫти, въспородити**). Както в КСП, освен пространствените и делокализираните значения префиксът **въз-** иразява и лексикално-граматическото значение свършен вид.

Глаголите с представка **про-** в Син 478 регистрират значения, основаващи се на познатите пространствени значения на представката: 'преодоляване на пространство или преминаване през пространство' и 'извършване на действие преди друго действие' (изразяване на *хронологичност*). Значението 'пред; по-рано' в глаголи от типа **провариꙗти, провѣдѣти, прорешти** се обяснява с калкирането от гръцки и тези глаголи се интепретират като книжовна лексика в речниковия фонд на старобългарския език. Значението 'начало на действието' на представката **про-** в глаголите **просиꙗти, просвьтѣти** е характерно най-вероятно за моравско-панонския и старобългарския период от разпространението на славянската книжнина (в Син 489 синоним на **просиꙗти** за гр. λάμπειν 'засияя' е глаголът **въсиꙗти**, образуван с префикса **въз-**). В изследвания ръкопис е регистрирано и делокативно значение на представката **про-** за изразяване на резултативност 'изчерпаност, пълнота на действието', развило се на основата на пространствените значения на представката.

3.3. Във връзка с прилагания поморфемен принцип, при който гръцката морфема като единица на превода обуславя постоянното ѝ предаване чрез точно определени старобългарски лексемни морфеми, може да се разглеждат случаите, когато гръцка префигирана глаголна форма е преведена в Син 478 със съчетание от предлог или наречие и неприфигиран/префигиран глагол.

1) Непрефигиран глагол + предлог: **не бѣ (петра) съ** – гр. ὀυ συμπαρῆν (л. 206, 10), **живѫшта сь** – гр. συνοικούσης (л. 113об, 8), **идоущѧаго съ тобою** – гр. συνοδοιπόρου (л. 148, 19), **сь нима слоужащоу** – гр. συμπαρόντος (л. 191об, 1) и др.

2) Префигиран глагол + предлог: **въскрьсноусте съ** – гр. συνηγέρθητε (л. 174, 13), **исповѣдати съ** – гр. συνομολογεῖν (л. 112об, 4), **оживи сь** – гр. συνεζωοποίησε (л. 252, 3), **погребохомь сѧ сь** – гр. συνετάφημεν (л. 258об, 4) и др.

От ексцерпираните примери личи, че по отношение на поморфемния принцип на превода в Син 478 най-често се употребяват словосъчетания от глагол и предлог за гръцки префигирани глаголни форми със συν-/συμ-/συγ-, изразявани чрез старобългарски префигирани глаголи (18) с представки **въ-/вън-, въꙁ-/въс-, испо-, о-/об-/объ-, по-, прѣ-, раꙁ-/рас-** и предлога **съ**; тук се включва и изразяването на гръцки глаголни форми с бипрефикс, чийто първи елемент е συν-/συμ-/συγ-, т.е. гр. συμ-παρ(α)- : стб. **прѣ- + съ,** гр. συν-ανα- : стб. **въꙁ-/въс- + съ, по- + съ,** гр. συν-απ(ο): стб. **по- + съ, оу- + съ,** гр. συγ-κατα- : стб. **съ-/сън- + съ.** Изразяването на гръцки префигирани глаголни форми със συν-/συμ-/συγ- чрез старобългарски непрефигирани глаголи и предлог **съ** е фиксирано при 7 глагола. Единични в Син 478 са случаите за предаване на гръцки префигирани глаголни форми с υπερ-(απο-) чрез словосъчетание от префигиран глагол (**пострадати, оумирати, оумрѣти**) и предлог **ꙁа** (3) или **по** (1), напр. **оумирамѧи ꙁа ны** – гр. ὁ ὑπεραποθνήσκων (л. 130об, 1), **по немь оумрѣти** – гр. ἐις τό ὑπεραποθανεῖς (л. 235об, 2).

3) Непрефигиран глагол + местоименно наречие (**тоу, сьде**) за гръцки форми с префикс παρ-: само при глаголите **быти** и **стати**, изразяващи в контекста екзистенциалност, напр. **тоу еси** – гр. πάρει (л. 72об, 11), **тоу быша** – гр. παροῦσαι (л. 155об, 10), **сьде есмь** – гр. πάρεσμεν (л. 209, 4), **тоу станеть** – гр. παρέσται (л. 190, 18) и др.

4) Непрефигиран глагол + наречие, образувано от неизменяемо прилагателно име, за гръцки форми с ἀντι-, ἀμφι-, περι-: **соупротивь г҃лть** – гр. ἀντιλέγουσιν (л. 124, 9), **соупротивь пьриши** – гр. ἀμφιβάλλεις (л. 95об, 19), **стоѧи окрьсть** – гр. περιεστώς (л. 14, 7) и др.

5) Префигиран глагол + наречие **оудобь**, образувано от неизменяемо прилагателно име, за гръцки форми с εὐπαρα-, εὐδια-: **оудобь приꙗть (боудеть)** – гр. εὐπαράδεκτος (γενηται) (л. 180об, 8), **оудобь раꙁорима** – гр. ἑυδιαλυτα (л. 268, 19).

6) Непрефигиран глагол + наречие, образувано от прилагателно име в ср. р. на **-о/-е**, за гръцки форми с ἀνα-, ἐν-/ἐγ-, επ-, κατα-, προ-, συν-: **моштьно ѥсть** – гр. ἐγχωρει (л. 4, 1-2), **строино бѧаше** – гр. συνέφερε (л. 42, 4), **прѣжде приѧтьно ѥсть** – гр. προείληπται (л. 117, 12), **оудъбо ѥсть** – гр. ἐγχωρεῖ (л. 234об, 9), **прѣжде вѣдѧть** – гр. προγινώσκουσιν (л. 31, 9) и др.

7) Непрефигиран глагол + наречието **сѫпротивьнѣ**, образувано от прилагателно на **-ѣ** (петризарана форма за М. п.), за гръцка форма с ἀντι: **соупротивьнѣ вѣштаѥть** – гр. ἀντιφθέγγεται (л. 50об, 18).

8) Непрефигиран глагол + наречието **противѫ**, образувано от съществително на **-ѫ** (петризарана форма за В. п. на имена от стара *a*-основа), за гръцки форми с ἀντι-(κατα-), ἀπο-: **противоу воюющь** – гр. ἀντιστρατευομενον (л. 120, 9), **въꙁдасть противѫ (дѣломъ)** – гр. ἀποδίδωσιν (л. 74, 12), **станеть противоу** – гр. ἀντικαταστήσεται (л. 155, 9; 170, 1).

9) Непрефигиран глагол + наречието **въпрѣкъı**, образувано от съществително име на **-ъı** (петризарана форма за Тв. п. на имена от стара *o*-основа), за гръцки форми с ἀντι-, υπο-. Глаголните основи изразяват речева дейност: **въпрѣкы вѣштаѭть** – гр. ἀντιλέγουσι (л. 114, 1), **въпрѣкы г҃лть** – гр. ἀντιλέγοντες (л. 64об, 3), **въпрѣкы рече** – гр. υποκρουέι (л. 140об, 6) и др.

10) Непрефигиран глагол + наречието **прѣди**, образувано от съществително име на **-и** (петризарана форма за М. п. на имена от стара *i*-основа), за гръцки форми с προ-, παρ(α)-: **прѣди идеть** – гр. προηγήσεται (л. 156об, 4), **прѣди лежѧли быша** – гр. προέκειντο (л. 5, 3), **прѣди станѣмь** – гр. παραστήκωμεν (л. 185, 7) и др.

11) Непрефигиран глагол + наречието **мимо**, образувано от глаголен корен, за гръцки форми с παρ-: **мимоидоущоу** – гр. παρερχομένου (л. 242, 6), **мимоходѧще** – гр. παρερχόμενοι (л. 148, 4) и др.

Приведените по-горе примери от Син 478 отразяват техниката на превод на гръцките глаголни форми с бипрефикс, чийто първи компонет е προ-, чрез старобългарско словосъчетание от наречието **прѣжде** и префигиран глагол, чиято представка изразява значенията (темпорални, пространствени, модални) на втория компонент на гръцкия сложен префикс – гр. προ-αν-, προ-απο- : стб. **прѣжде + въꙁ-/въс-**; гр. προ-δια- : стб. **прѣжде + о-/об-/объ-, прѣжде + раꙁ-/рас-**; гр. προ-κατα- : стб. **прѣжде + отъ-**. Към тази техника на превод спада и изразяването на гръцките глаголни форми с бипрефикс, чийто първи компонет е ὑπερ-: гр. ὑπερ-ἀν(α)- : стб. **съвъıше + въꙁ-/въс-**.

4. Като цяло може да се каже, че засилената употреба на полипрефигирани глаголни форми в Син 478 илюстрира общата тенденция в развитието на старобългарския книжовен език в областта на словообразуването – увеличаване броя на полиморфемните лексеми, включващи по няколко корена, суфикса и префикса (особено характерни са онези глаголни полипрефикси, които не са фиксирани в класическите старобългарски паметници), напр. **въс-про-по-вѣд-а-ти, отъ-прѣ-да-ва-ти, при-съ-въ-коупл-ꙗ-ти, прѣ-иꙁ-быт-ъч-ьств-ова-ти** и др. под. В част от случаите първият член от полипрефикса изразява ‘степента на осъществяване на действието’ (**при-съ-въ-, прѣ-иꙁ-** и др.), при други – ‘повторно извършване на действието’ (**въс-по-, въс-про-по-**), ‘довеждане до окончателен резултат на действието’ (**ис-про-**) и т.н.

Предаването на гръцки префигирани глаголни форми с префигиран/непрефигиран старобългарски глагол и наречие/прилагателно/предлог, напр. за гр. глаголи с ἀντι-, προ- и περι- чрез старобългарско словосъчетание, сответно глагол + наречие **сѫпротивь, сѫпротивьнѣ, противѫ, въпрѣкъı**, глагол + наречие **прѣжде, прѣди**, глагол + наречие **окрьсть**, е характерно и за евангелските и апостолските текстове, като се отбелязва за специфична особеност на Кирило-Методиевата книжовна школа в по-широкия план на по-свободното предаване на гръцката лексика въобще (срв. напр. изводите на Д. Иванова-Мирчева за описателното предаване на съдържанието на гръцкия глагол, т.е. чрез словосъчетание, в текста на хомилиите)[25]. Не са малко и примерите обаче за възпроизвеждане на морфологичния строеж на гръцкото съответствие, напр. при глаголите с би- и трипрефикси: **въспри-** за гр. συν-απο-; **недо-**, **непо-** и **несъ-** за ἀ-κατα-; **неиꙁ-/неис-** за αν-εξ-; **неиспо- несъпо-** и за ἀ-εκ-δι-; **отъпрѣ-** за ἀντι-παρα-; **припо-** за ὑπερ-εν-; **провъꙁ-** за προ-ανα-; **прѣвъꙁ-** за ὑπερ-ανα-; **прѣиꙁ-** за ὑπερ-περι-; **съобъ-** за συμ-περι-; **съотъ-** и **съоу-** за συν-απ(ο)-; **съпри-** συν-απ(ο)-, συγ-κατα-. Тази техника на изразяване на гръцките префигирани глаголи се свързва с прилагането на т.нар. „буквален превод", при който се спазва принципът на количествената (формалноизразната) идентичност на гръцкия оригинал – техника, характерна за по-късния редактиран текст на богослужебните книги в Плисковско-Преславското книжовно средище.

Може да се заключи, че по отношение на особеностите на глаголната префиксация и начина на превод на гръцките префигирани глаголи в изследвания ръкопис Син 478 е отразено примиряване на нормите от двете старобългарски книжовни школи – Кирило-Методиевата и Преславската. Това позволява с по-голям процент вероятност преводачът на антиграфа да се търси сред онези старобългарски книжовници от Симеоновия кръг, които са представители на т.нар. „двуерова преславска школа", и по-точно – с познатия авторов почерк, познат от книжовната практика на най-яркия представител на тази школа Епископ Константин Преславски.

БЕЛЕЖКИ

[1] Достал, А. Вопросы изучения словарьного состава старославянского языка. — Вопросы языкознания, 1960, № 6, 3—16.

[2] Цейтлин, Р. Лексика старославянского языка. М., 1977, с. 55.

[3] Agrell, S. Przedrostki postaciowe czasowników polskich. Materialy i prace Komisji jezykowej Ak. umiejtenosci w Krakowie. Kraków, 1918.

[4] Кошмидер, Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза. — Вопросы глагольного вида. М., 1962, 110.

[5] Бородич, В. К вопросу о формировании совершенного и несовершенного вида в славянских языках. — Вопросы языкознания, 1953, № 6, 69—86.

[6] Dostál, A. Stidie o vidovém systému v staroslověnštině. Praha, 1954, 261—263.

[7] Исаченко, А. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология. Братислава, 1960, 222—223 .

[8] Němec, I. Genese slovanskégo systému vidového. Praha, 1958, p. 14.

[9] Минчева, А. Старобългарски кирилски откъслеци. С., 1978, 24—39.

[10] Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. М., 1983.

[11] Поптодоров, Т. Омилетика. История на проповедта. Т. 2. С., 1992, с. 153. Нециклизирани (т.е. по повод) проповеди от IV в. са „Подбудителна беседа към приемане на светото кръщение" на св. Василий Велики и „Слово за светото кръщение" на св. Григорий Богослов (с. 152—153). По-късно във византийската литература се появяват двата сборника с катехизи (μικρὰ и μεγάλη) на св. Теодор Студит, предназначени за монаси — вж.: Krumbacher, K. Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). T. 1. München, 1897, 148—149.

[12] За названието „пълен препис" вж.: Пуцко, В. Огласительные слова Кирилла Иерусалимского (Москва, ГИМ СИН. 478) — памятник книжного искусства XI в. — Старобългарска литература, 18, 1985, с. 120.

[13] Горский, А., К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдель второй. Писанія святыхъ отцевъ. 2. Писанія догматическія и духовно-нравственыя. М., 1859, с. 44—62. Тук са описани и други два ръкописа със съчинението на св. Кирил Йерусалимски — № 115 и № 116, като е направено първото непълно описание на езиковите черти и на преводаческите особености, отразени в текста, а се посочва и връзката между № 114 и 115 (XVI в.); № 116 представлява втори превод на Огласителните слова от XVII в., извършен от монаха Евтимий, ученик на Епифаний Славинецки.

[14] Соболевский, А. Новый сборник палеографических снимков с русских рукописей XI—XVIII вв. СПб., 1906. Каринский, Н. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. Л., 1925, 8—9, 17. Селищев, А. Старославянский язык. Т. 1. М., 1951, с. 87. Щепкина, М. В., Т. Н. Протасьева. Сокровища древней письменности и старой печати. Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного исторического музея. М., 1958, 14—15. Куев, К. Съдбата на старобълтарските ръкописи през вековете. С., 1979, 22—23; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI—XIII вв.). М., 1984, 84—85; Podskalsky, G. Byzantinische Reichseschatologie. — In: Münchener universitäts Schiften. München, 9, 1972, p. 66.

[15] Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. С., 1991, с. 186 и цит. там лит.

[16] Cyrilli Archiepiscopi Hierosolymitani opera quae exstant omnia. — PG, 33, 1857.

[17] Верещагин, Е. Из истории возникновения первого литературного языка славян. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971.

[18] Единичните примери на глаголи с префикс вꙑ- в Син. и Клоц. се интерпретират като отражение на разпространението на богослужебните славянски текстове в Моравия и Панония, т.е. в западнославянска езикова среда. Станков, Р. Лексика Исторической Палеи. Велико Търново, 1994, с. 133 и цит. лит.

[19] Павлова, Р. Пространственные конструкции в древнерусском языке в сопоставлении с древнеболгарским. С., 1977, с. 33, 42—43, 57.

[20] Минчева, А. Старобългарският език в светлината на балканистиката. С., 1987, с. 66.

[21] В 16 от примерите коментираните конструкции са регистрирани в библейски цитати: 11 от Стария завет (8 в текстове от пророческите книги, 3 в псалтирни текстове), 5 от Новия завет (3 в евангелски, 2 в апостолски текстове).

[22] Би трябвало сътворены чл҃вкъ ('сътвореният човек'), което се съгласува с останалите глаголни форми в ед. ч.

[23] Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. — В: Кирило-Методиевски студии, 6. С., 1989, с. 118.

[24] Въпреки че в дописмения период представката въꙁ- е разпространена във всички славянски езици, тя е изключително характерна за словообразуването през цялото историческо развитие на българския език. — Вж. Български етимологичен речник. Т. 1. 1971, с. 203.

[25] Вж.: Иванова-Мирчева, Д. Гръцко-български лексикални успоредици. — Славистичен сборник. С., 1974, 85—92; Иванова-Мирчева, Д. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века. — Palaeobulgarica, 1, 1977, № 1, 37—48.

PREFIX VERB PATTERNS IN THE OLD BULGARIAN COMPLETE TRANSLATION OF ST. KYRIL OF JERUSALEM'S CATECHISMS (GIM, SYN. 478)

Nikolay Nikolov

(Summary)

The subject of this paper is the previx verb in the Old Bulgarian complete translation of St. Kyril of Jerusalem's Catechism. Consecutively are examined the most frequent verb prefixes in manuscript Syn. 478 (over 100 verbs with prefixes), excerpteed from the written record low frequent prefixes in the classical Old Bulgarian written records, participation of the prefixes in bi- and polyprefixes. It is out that unregistred prefixes in the classical Old Bulgarian written records are only bi- and polyprefixes. The examples of the morphological structure of the Greek bi- and triprefixes, e. g. въспри- for the Greek συν- απο-, ненспо- and несъпо- for the Greek ά-εκ-δι- etc., indicate that this technique of translation can be connected to the applying of the so called literal translation, in which the principe of quantitative identity with the Greek original is obeyed — a technique for the liturgical books of Pliska-Preslav literary centre. The paper explores the cases in which there is expressing of the Greek prefixes by mesns of Old Bulgarian verbs, with stated or without prefixes, and a preposition or an adverb accorbing to the different relations (spatial, local or modal), expressed by the prefix in connecting with lexical bases. This allows a deduction to be made that, as a whole, according to the characteristics of the verb prefixes and the manner of translation of the Greek verbs with prefixes in the explored Syn. 478 it is registered a mutual use of the norms of the two Old Bulgarian literary schools — the Cyril-and-Methodius and the Preslav.

ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ И ДОБРУДЖА МЕЖДУ 971 И 1020 г.

Георги Атанасов

През пролетта на 971 г. Йоан Цимисхи предприел офанзива, при която завладял Преслав и Дръстър, пленил българския цар и семейството му и ги отвел в Константинопол. С акта на детронацията и ликвидирането на българската царска институция за Византия de jure се обезсмислило битуването на Българската патриаршия[1], защото е известна максимата че „*Цар без патриарх не може*"[2]. Междувременно обаче (най-вероятно при настъплението на Йоан Цимисхи от Преслав към Дръстър през пролетта на 971 г., или при самата обсада) Дамян напуснал резиденцията си в Дръстър и се отправил към Триадица (София). Във Втората грамота на Василий II определено се твърди, че патриаршеският престол бил преместен от Дръстър в Триадица, а това можел да направи само легитимен патриарх[3]. Изглежда, този избор бил напълно съзнателен, защото по това време в Сердика резидирал Арон, големият син на комит Никола[4]. Той бил нещо като пръв сред равни (спрямо братята си) и след пленяването на Борис II фактически стоял начело на възстановяващата се българска държавност в Югозападните земи. Фактът, че патриарх Дамян се отправил тъкмо към Средец, редом с останалото е нагледна илюстрация за съзнателно търсена приемственост. Нещо повече, след пленяването на царското семейство дръстърският патриарх останал най-висолигитимната личност в българските земи и затова от действията и поведението му зависело много. Вероятно пристигането му в Средец дало ново самочувствие на комитопулите и специално на Арон, защото от въстаници Дамян ги легитимирал като държавници. С това си действие дръстърският патриарх легитимирал и патриарсите на Самуилова България, а в по-далечна перспектива и автокефалната Охридска архиепископия.

Каква е съдбата на Дамян след пристигането му в Сердика не знаем. Явно възрастта (през 971 г. е бил около 80-годишен)[5], големите изпитания и напрежението, на което бил подложен между 968 и 971 г., дали своето отражение, и наскоро след това починал. Извършил обаче най-важното — далновидно успял да пренесе патриаршеския престол от брега на Дунав до Югозападните български земи, което имало големи и благоприятни последици за българската държава и Българската църква. Мисля, че историята на Самуилова България и изобщо религиозният живот на българите щяха да изглеждат по друг, по-негативен начин, ако през 971 г. Йоан Цимисхи заедно с българския цар бе успял да плени и дръстърския патриарх.

Сега да се върнем отново в Дръстър, Преслав и Североизточна България, където Йоан Цимисхи твърдо установил ромейската власт. Благодарение на писмените източници и многобройните моливдовули в значителна степен може да се реконструира административната организация в завоюваните земи за интересуващия ни период след 971 г.[6] Първоначално Й. Цимисхи създал там две стратегии — Йоанопол-Преслав и Доростол. Малко след това обаче двете стратегии били обединени в една голяма административна единица, обхващаща цяла Североизточна България и Добруджа, наречена стратегия Йоанопол и Доростол. Юридическата столица била в Йоанопол-Преслав, но ако се съди по движението на печатите de facto стратегът резидирал в по-важния във военностратегическо отношение Дръстър. Въз основа на т. нар Ескуриалска тактика и някои моливдовули може да се твърди, че около 975 г. Йоан Цимисхи предприел нова военноадминистративна реформа. Разделил стратегията Йоанопол и Доростол на две. Южната част с Йоанопол-Преслав присъединил към стратегията Тракия и образувал голямата стратегия Тракия и Йоанопол, която може би е просъществувала до превземането на Североизточна България от цар Самуил около 986 г. Добруджа и цялото Подунавие били включени в катепана Западна Месопотамия, в който влизала и стратегията Дристра. Обща столица на катепаната и стратегията от около 975 г. до около 986 г. бил Дръстър.

Спори се точно кога, но най-вероятно след голямата победа при Траянови врата през 986 г. цар Самуил присъединил Североизточна България и Добруджа към българската държава.

При византийската офанзива през 1000—1001 г. ромейските пълководци Ксифий и Теодорокан отново възстановили контрола на империята в земите между р. Дунав, Стара планина и Черно море. Административно те били обединени с Тракия и била сформирана стратегията Тракия и Дристра, начело с протоспатария Давид, който резидирал в Дръстър.

Съвсем съзнателно се спирам на политическите, административните и демографските процеси в Добруджа между края на X и началото на XI в. Само на един такъв фон по-релефно може да се очертае духовният живот и промените в църковната организация в региона.

Бедността откъм писмени извори доведе до формулирането на две хипотези за църковния живот в Дръстър между 971 и 1020 г., които съжителстват повече от едно столетие. Първата, загатната от В. Златарски, се гради на предположението, че през 971 г. Йоан Цимисхи унищожил Българската патриаршия, но не се знае дали е ликвидирал автономията на Българската църква и не е поставил в Дръстър един архиепископ или митрополит[7].

Втората хипотеза гласи, че след като превзел Дръстър Йоан Цимисхи отнел автономията на Българската църква и оставил в Дръстър един митрополит или обикновен архиепископ, директно подчинен на Константинополския патриарх[8].

Последните 20 години по проблема се разви една плодотворна дискусия, която все още не е заглъхнала окончателно, но която в значителна степен спомогна за осветляване на проблема. През 80-те години на XX в., благодарение на разработките на П. Георгиев и В. Зайбт се наложи първата хипотеза[9], но преди десетина години почти едновременно няколко медиевисти я поставиха под съмнение.

Всичко започна с повдигнатите въпросителни относно датировката и интерпретацията на оловните печати на архиепископа на България Георги.

П. Дякону и Ив. Йорданов обърнаха внимание, че иконографията на Богородица с бюста на Христос е позната още през IX—началото на X в., че археологическата среда е дискусионна и че палеографските особености не са надежден показател[10]. Особена стойност има наблюдението, че двата малки кръста, фланкиращи бюста на Богородица, са характерни за периода между VI и началото на X в., но няма случаи да са гравирани върху сфрагистични паметници след средата на X в. Към тези аргументи П. Дякону и В. Тъпкова-Заимова[11] обръщат внимание, че Ж. Дарузес предатира т. нар. епархийски списък, свързван с Йоан Цимисхи, от края на X към втората половина на XI в. (след схизмата от 1054 г.)[12]. Това на практика означава, че отбелязаната в него автокефална архиепископия се отнася не към евентуалната архиепископия от края на X в., със седалище Дръстър, а за Охридската архиепископия от средата на XI в.

При така очертаните реалности очевидно на този етап трябва да се откажем от идеята, че след 971 г. в Североизточна България и Добруджа била учредена автокефална архиепископия с катедра в Дръстър. До това становище достигна и авторът ѝ П. Георгиев, които достойно прие аргументите на опонентите си[13].

И все пак остава фундаменталният въпрос за църковната организация в Добруджа за един дълъг период от 971 до 1020 г. и за мястото на Дръстър и Преслав в нея. Засега основните източници за разсъждение в тази насока са публикуваните през последните две десетилетия 4 моливдовула. Първите дава са на „*Стефан, боголюбиво поставен митрополит на Йоанопол*“, открити в Преслав и Плиска[14]. Другите два са на митрополитите на Томи — „*Аникитос, митрополит на Томи*“ и „*Василий, митрополит на Томи*“, съхранявани в колекцията на Дъмбартън Оукс[15]. Въз основа на тях няколко медиевисти отново се опитаха да възстановят църковната организация и да потърсят мястото на Дръстър в новите структури. Откривателят и издателят на печатите на митрополит Стефан основателно допусна, че след като завзел Североизточна България през 971 г., Йоан Цимисхи учредил в града (вече с новото име Йоанопол) митрополитска катедра[16]. От своя страна Йон Барня, първият интерпретатор на печатите на Аникитос и Василий, заяви, че успоредно с Дръстър между края на X и началото на XIII в. в Томи (Констанца) съществувала втора митрополитска катедра[17]. Тук ще оставя настрана факта, че няма документирана дръстърска митрополия в края на X в. Няма да се спирам и на безпочвеното твърдение за непрекъсна действаща митрополия в Томи, както от края на VII до X, така и от X до XIII в., защото тези хипотези не се приемат дори от румънски проучватели.

Много по-отговорно и задълбочено в две публикации (отпечатани съответно през 1991 и 1995 г.) отношение по същата тема взе П. Дякону[18]. Първоначално, изхождайки от публикувания моливдовул на Стефан, митрополит на Йоанопол, той също приема, че през 971 г., под давление на Й. Цимисхи в Преслав-Йоанопол бил разкрит митрополитски престол. Същевременно, предвид високата легитимност на Дръстър във византийските църковни среди, П. Дякону допуска, че и тук, успоредно с Преслав, е поставен висш прелат — епископ или митрополит. След смъртта на Цимисхи, между 976—986 г., митрополията в Преслав била закрита и катедрата преместена в Дръстър. Като аргумент се превежда един надпис от Силистра, който М. Саломон датира след 976 г. и в който се разказва как

Василий II възстановил църквата в града. П. Дякону тълкува този текст като алегория, под която се крие възстановяването на Дръстър като църковен център на Североизточна България.

След като бяха публикувани печатите на митрополитите на Томи – Аникитос и Василий, П. Дякону ревизира някои от първоначалните си хипотези и се опита в нова светлина по-цялостно да очертае църковната организация и епархийската структура в Североизточна България, Добруджа и Дръстър между края на X и началото на XIII в. Според него през 971 г. заедно с Йоанопол-Преслав под давление на Йоан Цимисхи била разкрита нова митрополитска катедра и в Томи. Поради малкото разстояние и ограничената територия вместо митрополит в Дръстър бил поставен епископ, навярно суфрагент на митрополита на Йоанопол-Преслав. Най-рано след смъртта на Йоан Цимисти през 976 г., но по-вероятно около 986 г. (превземането на този регион от цар Самуил) митрополията в Йоанопол била закрита, но не била преместена в Дръстър. След като Самуил завоювал Североизточна България, според П. Дякону Дръстър и другите църкви в Добруджа останали извън контрола на българския патриарх и попаднали под юрисдикцията на митрополита на Томи. Изобщо, румънският медиевист твърди, че между 971—1020 г. в Дръстър резидирал непрекъснато един епископ, подчинен на Константинополския патриарх посредством митрополита на Йоанопол-Преслав, а после чрез колегата му от Томи-Констанца. През 1020 г. катедрата била предаден към Охридския архие-пископ, а византийската митрополия Томи се свила в границите на сегашните румънски окръзи Констанца и Тулча, което удивително съвпада с днешната Румънска Добруджа. Според П. Дякону най-рано 1048 г. и най-късно 1054 г. Дръстър бил изведен от диоцеза на автокефалния охридски архиепископ, повишен в ранг митрополит и подчинен директно на патриарха в Константинопол. Именно при тази реформа митрополитската катедра в Томи била закрита, а диоцезът ѝ е предаден към новосформираната дръстърска митрополия, която съвпада с тема Паристрион.

Напоследък темата за църковната организация в Добруджа, Североизточна България и Дръстър бе подхваната от А. Маджару[19]. Той също е съгласен, че през 971 г. в Йоанопол-Преслав бил създаден митрополитски престол, но смята, че под негова юрисдикция попадала цялата територия между р. Дунав, Стара планина и Черно море. По проблематичната западна граница не взема отношение. Специално за Дръстър румънският учен твърди, че между 971 и 1020 г. тук не резидирал църковен йерарх — епископ, а още по-малко митрополит. Авторът предполага, че след смъртта на Йоан Цимисхи и до 986 г. в Преслав продължавала да действа митрополитска катедра. Видяхме, че сходна идея по този пункт прокарва и П. Дякону. А. Маджару пак в синхрон с П. Дякону заявява, че и след 986 г. (завоюването на тези земи от цар Самуил) Василий II запазил под свой контрол Добруджа, включително Томи. Границата между България и Византия минавала по добруджанския землен вал между Черна вода и Томи. В тази последователност се достига до съществения извод, че падането на Преслав в ръцете на българите през 986 г. е главната причина митрополитският престол да се пренесе в Томи, който оставал в границите на империята. Впрочем, А. Маджару твърди, че периодът на Василий II е единственият през Средновековието, в който Констанца изживява развитие и просперитет, но не за дълго.

Селищата в границите на големия античен град били разорени при печенежкото нашествие от 1036 г. Това заключение авторът аргументира основно с монетната циркулация в Констанца през XI—XII в.

В резултата на реформите във Византийската църква на Балканите през 1020 г. според румънския учен митрополията в Томи била закрита. За сметка на това била възстановена епископията в Дръстър, към която е предадена цяла Североизточна България и Добруджа. С този огромен диоцез дръстърският епископ бил подчинен на автокефалния охридски архиепископ. Изобщо според А. Маджару от 971 г. до средата на XI в. земите между Дунав, Балкана и Черно море останали под църковната юрисдикция само на един прелат без суфрагенти—първоначално митрополитът на Йоанопол, след 986 г. митрополитът на Томи, а след 1020 г. епископът на Дръстър. Около средата на XI в. с формирането на провинция Парадунавон епископът на Дръстър бил въздигнат в ранг митрополит, подчинен Константинополския патриарх и получил 5 епископи—суфрагенти.

Въз основа на посочените по-горе нови източници и изследвания ще направя още един опит за реконструкция на църковната организация в Североизточна България и Добруджа и ще потърся мястото на Дръстър и Преслав в нея.

Без всякакво съмнение след 971 г. в Йоанопол-Преслав бил основан митрополитски престол в диоцеза на Константинополския патриарх, заеман от някой си Стефан. Първоначалната идея, че в същото време в Дръстър бил утвърден втори митрополитски престол, е трудно защитима, поради липсата на сигурни извори и поради факта, че Североизточна България е сравнително неголяма територия (на фона на византийските митрополии през X—XI в.). Освен това един от поддръжниците на тази версия П. Дякону, се отказа от нея в последната си публикация[20].

В новозавоюваните от Йоан Цимисхи земи през 971 г. действително може да е основана втора митрополитска катедра, но изглежда, тя е била в Томи-Констанца и обхващала днешна Централна и Северна Добруджа. Споменах, че първото хрумване за Томска митрополия през 971 г. бе на Й. Барня и бе развито от П. Дякону, но наскоро бе категорично отхвърлено от А. Маджару. Още веднъж ще спомена основните му аргументи. Първият, че между 971 и средата на XI в. в Добруджа и Североизточна България можело да има само един митрополит. Вторият е, че Томи получил митрополитски престол след като Североизточна България (до вала Черна вода — Констанца) била превзета от българите през 986 г. Третият е, че Томи изживял истински ренесанс точно при управлението на Василий II и това се виждало от монетната циркулация. Според мен аргументите на А. Маджару не издържат сериозна проверка. Да вземем твърдението за ренесанса на Томи точно по времето на Василий II. Досега от Констанца са публикувани 87 монети от края на X до края на XI в., като 33 (една милиаренския и 32 фолиса кл. А-2) от тях са сечени при Василий II, което прави 38 %, т.е. около средния за Добруджа процент фолиси на този император[21]. Оказва се, че за 52-те години, времето в което се разпространявали фолисите кл. А-2 (976—1028 по Меткалф или 976—1035 по Гриерсън—Атанасов), в Констанца е попадал ежегодно около половин фолис кл. А-2 (по-точно около 0,6). Същевременно обаче от града са публикувани 7 монети, сечени при управлението на Йоан Цимисхи (2 милиаренсии и 5 фолиса кл. А-1), което прави

8 % от цялостната циркулация между края на X и края на XI в., но ако се вгледаме в циркулацията в другите градове и крепости в Добруджа, ще установим, че относителният дял на монетите на Йоан Цимисхи е под 1 %[22]. Още по-показателен е фактът, че за 5-те години, в които той е властвал над Констанца (971—976), там е попадала годишно по 1,5 монети, което е впечатляващо на фона на 0,6 монети при Василий II. Изобщо няма друго поселение в Добруджа и Североизточна България като Томи-Констанца, където монетите на Йоан Цимисхи да заемат такъв голям процент в монетната циркулацията. И ако могат да се правят изводи на тази база (както го прави А. Маджару), то просперитетът на Констанца през Средновековието е поскоро при управлението на Йоан Цимисхи, отколкото при Василий II. Въпреки това и фолисите кл. А-2 (според Меткалф А-2 плюс А-3) не са малко и свидетелстват за активен живот в началото на XI в., но не по-интензивен от живота в края на X в.

Нямаше да отделям специално внимание на безпочвеното твърдение на А. Маджару, че след като Самуил възстановил властта си на България в Североизточните земи, то Византия запазила контрола си в Добруджа на север от земления вал Черна вода—Констанца. Върху него обаче се прави констатацията, че през 986 г. Василий II преместил митрополитската катедра от Преслав във византийската цитадела Томи-Констанца. Един от аргументите му, споделян в известна степен от Г. Мънуку-Адамещеану, е, че в Констанца и на север от вала Черна вода—Констанца има фолиси кл. А-2 (976—1000 г. по Меткалф)[23]. Тяхното количество обаче е незначително на фона на А-3. Освен това процентно не по-малко фолиси кл. А-2 по Меткалф се откриват на юг от вала (според тях в пределите на Самуилова България) в Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Преслав, Скала, Варна и пр.[24]

Що се отнася до датировката на земления вал, то някои стари тълкувания на румънските археолози (реанимирани от А. Маджару) са отдавна отхвърлени с достатъчно аргументи[25]. Впрочем, не е ясно кой от двата вала има предвид А. Маджару, а и не посочва кой ги е построил. Малкият землен вал е с фронт на юг, но той е много ранен, защото на няколко места попада под трасето на големия землен вал. Големият землен вал обаче е с фронт на север (свързаните с него землени кастели са от юг) и не може да е построен от Византия за защита от България след 986 г. Няма никаква логика да е построен от Самуил срещу византийските владения в Северна Добруджа. От една страна, откритата керамика при разкопките е от IX в., а не примерно от края на X—XI в. От друга страна, е непонятно как Василий II би допуснал българите да издигнат защитно съоръжение до стените на античния Томи, особено на фона на твърдението, че бил главната военна цитадела и митрополитска резиденция на византийската власт след 986 г. Същите разсъждения важат с пълна сила, ако се приеме, че каменният вал (той почти следва трасето на земления) е маркирал границата между византийския плацдарм в Северна Добруджа и завзетата от Самуил Североизточна България. Впрочем тези изкуствени хипотези на румънските колеги се опровергават напълно от Анонима на Хазе, който недвусмислено илюстрира пълното завладяване на Долнодунавските (а и част от Отвъддунавските) земи от цар Самуил след битката при Траянови врата[26]. Действително, няма никаква логика през 986 г. българската армия да стигне до линията Черна вода—Констанца и да остави в ръцете на Византия Северна Добруджа, която във военностратегическо отношение била тилът на Самуилова България. Обособяването на византийски плацдарм там било недопустимо, поради безпощадната война с ромеите. При това през 986 г. Василий II не разполагал с никакви ресурси да се противопостави на офанзивата на българите към делтата на р. Дунав. Най-после, ако империята е разполагала с такъв удобен плацдарм в Северна Добруджа, то при повторното завладяване на Северна България през 1000—1001 г. пълководците Ксифий и Теодорокан щели да приложат друга тактика. Нямало да атакуват Преслав и Плиска през винаги опасния, непредвидим и наситен с отрицателни емоции за ромеите Хемус (дн. Стара планина), а щели без особени препятствия да напреднат от Северна Добруджа към Дръстър, Преслав и Видин[27]. Освен това те винаги можели да използват военна флотилия по р. Дунав, нещо, което не е регистрирано в нито един извор.

На фона на археологическите и историческите реалности в Добруджа може да се приеме, че относителният просперитет на Томи-Констанца е бил по времето на Йоан Цимисхи, и че между 986—1000 г. Томи и Добруджа са извън всякаква юрисдикция на Константинопол. Това ме навежда на мисълта, че още през 971 г. в новозавоюваните територии Йоан Цимисхи действително създал два митрополитски престола — първия в Йоанопол-Преслав, а втория в Томи-Констанца (вж. карта 2). Това не е никак случайно. Той материализирал мечтата на няколко поколения византийски василевси за възстановяване статуквото в тези земи от IV—VII в., т.е. преди създаването на Аспарухова България. Известно е, че през IV—VI в. земите между р. Дунав, Балкана, Черно море и р. Вит попадали в границите на две провинции — Малка Скития и Втора Мизия, в която се намирал Доростол (вж. карта 1)[28]. В почти същата територия, завладяна през 971 г., Йоан Цимисхи създал отново две

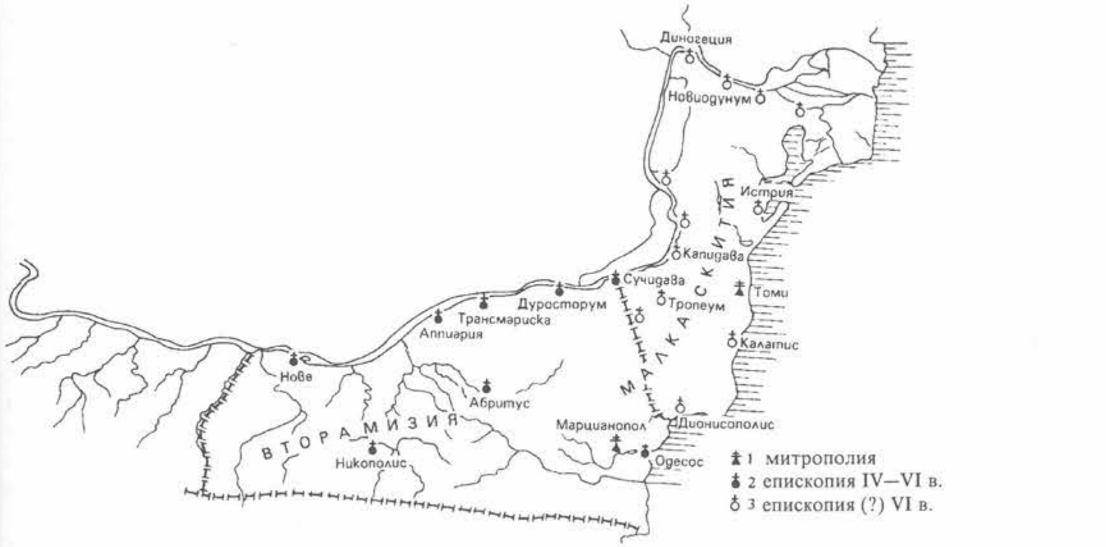

Карта 1. Църковната организация в Североизточна България и Добруджа V—VI в.

административни единици — стратегиите Доростол (приблизително в границите на Малка Скития) и Йоанопол (приблизително в границите на Втора Мизия) (вж. карта 2). Въпреки някои промени това разделение се запазило до около 986 г. Подобно на IV—VII в., през 971 г. в границите на двете административни единици се обособили два митрополитски диоцеза — южният (в границите на стратегия Йоанопол) с катедра в Йоанопол, а северният (стратегия Доростол — т.е. Добруджа) с катедра в Томи (вж. карти 1 и 2). Действително през IV—VI в. Томи бил епархийски център на Малка Скития, а Марцианопол е епархийски център на Втора Мизия, като митрополитските диоцези почти съвпадали с административните граници на двете провинции[29]. Има и известна, но незначителна разлика, защото през 971 г. вместо в Марцианопол — град, носещ името на сестрата на император Траян, административен и митрополитски център на Североизточна България, станал Йоанополис — град, носещ името на император Йоан I. Все пак остава принципният въпрос, защо след като бившият Марцианопол е пренебрегнат, митрополитският престол е поставен в Йоанопол-Преслав, а не примерно в Дръстър — най-големия град в тези земи в края на X—XI в., много по-известен като административен и религиозен център в Константинопол. Обяснението може да се търси в няколко направления. Наистина през X в. Марцианопол-Девня бил едно малко укрепление[30], което не можело да се сравни с Преслав и Дръстър, но било напълно съпоставимо с Томи[31] и подобно на Томи формално можело да получи митрополитската катедра. Вероятно тежката дума са си казали личното предпочитание и сантиментите на самия император Йоан Цимисхи. След знаменателни победи и пораснало самочувствие той не е устоял на суетата да мери ръст със своите предшественици — Траян, Константин, Юстиниан и Ираклий. Освен че дал името си на един от най-важните градове на север от Хемус (бившата българска столица Преслав), то в духа на епохата решил да повиши легитимността му. В християнския свят това ставало чрез удостояването му с епископска (още в по-голяма степен с митрополитска) катедра, която между другото получила и неговото име — Йоанополска. Освен това по такъв начин формално се спазвала обичайната практика за Византия епархийският престол да е в административния център на провинцията. Разстоянието между Йоанопол и древната митрополитска катедра в Марцианопол било само 60 км и по този начин Йоанопол можел да се представя и разглежда като еманация на Марцианопол. Даже и в имената им имало нещо общо — градове, носещи имената на най-издигнати персони от ромейските управляващи фамилии. Не знам в случая дали се е имало предвид, че константинополският патриарх някога също допуснал преместване на митрополитския престол от Марцианопол. Според Епархийски списък № 3 по Ж. Дарузес (изработен през VIII в, но отразяващ реалностите след средата на VI—VII в.) от Марцианопол (изглежда, след изоставянето му около 620 г.) митрополията била пренесена на 30 км в съседния Одесос[32]. Така че след като веднъж бил създаден прецедент, формално нищо не пречело да бъде повторен и в края на X в. По внушение на императора патриархът може да се е съгласил катедрата да не е в древния Марцианопол, а в съседния Йоанопол. Имало и обстоятелства, които освен разстоянията и сантиментите на Йоан Цимисхи позволявали Йоанопол да бъде предпочетен и пред по-легитимния в Империята Доростол. Споменах за практиката митрополитските резиденции, общо взето, да съвпадат с административните столици на провинциите. През 971 г. Доростол станал център на провинция Доростол, обхващаща Добруджа (бившата Малка Скития), докато Йоанопол и Марцианопол били в друга административна единица — стратегията Йоанопол (бившата Втора Мизия). Това снижавало възможността Доростол да получи митрополитския престол в съседната стратегия Йоанопол. Въпреки че бил военноадминистративен център на едноименната стратегия, в която влизал и Томи, Доростол не получил митрополитския престол и в собствената си провин-ция. Доростол станал административен център по необходимост, тъй като през X в. разположението му имало стратегическо значение, освен това бил най-многолюдният и най-здраво укрепеният град в Добруджа. В този смисъл компромиси със сигурността на управителя и изобщо на Дунавския лимес не можели да се правят въпреки сантиментите по миналото. Да се демонстрира обаче възстановяването на статуквото от IV—VII в. можело да се направи и една колкото парадна, толкова и формална стъпка. През 971 г. митрополитският престол бил поставен в неголямото поселение Томи, там, където при нашествието на българите Византия го изоставила в края на VII в. В Константинопол добре знаели, че за периода, в който ромеите владеели тези земи, в Доростол-Дуросторум и в съседство с него е имало епископ-ски, но никога митрополитски престол.

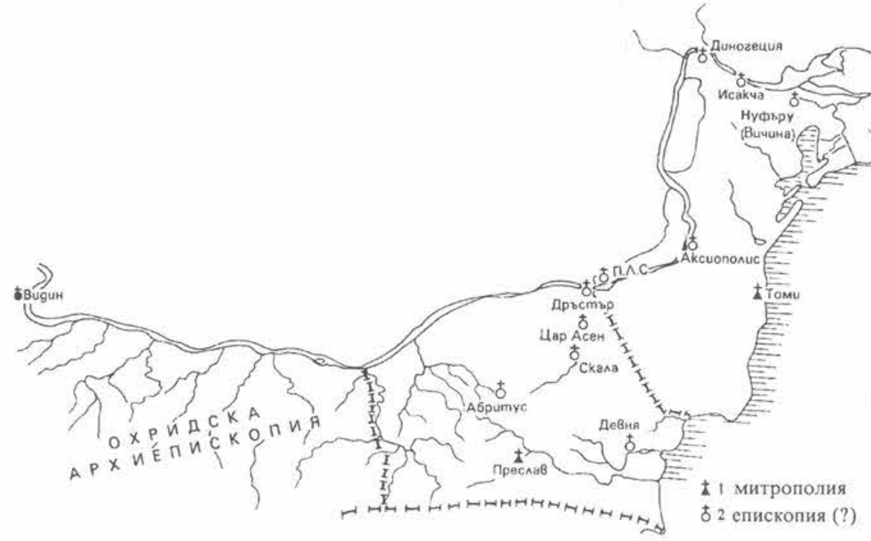

Карта 2. Църковната организация в Североизточна България и Добруджа 971—1020 г.

Поднесените факти в голяма степен опровергават написаното от А. Маджару, че в новозавоюваните от Византия земи (Добруджа и Североизточна България) между 971 и 1020 г. съществували само един митрополитски престол. Според изнесеното по-горе, изглежда, още през 971 г. тук, в голяма степен съзнателно, била възстановена църковната организация от IV

—VII в. с два митрополитски престола — северният в Томи, а южният в Йоанопол, заел мястото на късноантичния Марцианопол (вж. карта 2).

След като се изясни, че след 971 г. в Дръстър не бил интронизиран митрополит, то е естествено да се запитаме дали е поставен поне епископ. А. Маджару отхвърля и тази възможност, но трябва да се има предвид, че както през IV—VI в, така и през X—XI в. мнозинството митрополити във Византия имали епископи-суфрагенти. Така например от епархийските списъци се видя, че специално между V—VI в. митрополитът на Марцианопол имал между 5 и 7 епископи-суфрагенти, първият между които бил доростолският (вж. карта 1)[33]. Как се процедирало в края на X и началото на XI в. обаче, не знаем със сигурност. Склонен съм да се присъединя към хипотезата на П. Дякону, че Дръстър е получил епископски престол, но няма яснота на кой от двамата митрополити е бил подчинен. Ако се следва духът на реставраторската политика, то е логично както през IV—VII в. доростолският епископ да е бил суфрагент на митрополита на Йоанопол, явяващ се еманация на Марцианопол. Ако пък диоцезите на новоучредените през 971 г. две митрополии съвпадали напълно с границите на новоучредените две стратегии, то е възможно епископът на Дръстър да е бил подчинен на митрополита на Томи.

Досега няма яснота и относно броя на евентуалните епископи-суфрагенти на митрополитите в Томи и Йоанопол. Ако се има предвид древната традиция (видяхме, че през VI—VII в. те имали по 5—7 суфрагенти) и реалностите през X в., то едва ли Дръстър е бил единствената епископска катедра в двата митрополитски диоцеза. Според археологическите проучвания и монетната циркулация в края на X в. активизиран стопански и духовен живот (църкви и култови предмети) в границите на митрополия Йоанопол-Преслав е установен още в Абритус-Разград (през VI в. там също е имало епископ, суфрагент на Марцианопол), Цар Асен, Девня (древния Марцианопол), Скала и др. (вж. карта 2). В границите на митрополия Томи изявен религиозен живот в края на X в. е регистриран в Пъкуюл луй Соаре, Исакча (древния Новиодунум, епископска катедра през VI—VII в.), Нуфъру-Вичина, Диногеция, Аксиополис и др. (вж. карта 2)[34]. И все пак въпросът за евентуалните епископии, суфрагенти на митрополитите на Томи и Йоанопол не може да се реши задоволително без нови наративни източници.

Другият съществен проблем, който се отнася до църковната организация в Североизточна България е съдбата на митрополитския престол в Йоанопол, след като градът възвърнал старото си име Преслав. Мнозинството изследователи приемат, че промяната на името била извършена след смъртта на Йоан Цимисхи през 976 г., но допускат, че градът се запазил като митрополитски център до 986 г., когато цар Самуил отвоювал тази територия. Знае се обаче, че Василий II и особено паракимоменът Василий (той de facto управлявал империята между 976 и 985 г.) не били във възторг от иновациите на Йоан Цимисхи, поради което целенасочено заличавали всичко свързано с името му[35]. Фактът, че отхвърлили ромейското Йоанопол и предпочели да върнат чисто българското име на Преслав е показателен. Направили го не от преклонение към българската историческа памет, а защото омразният им предшественик дал на града собственото си име. Нещо повече, те решили съзнателно да снижат високата легитимност, която получил Преслав при Йоан Цимисхи и във военноадминистративно отношение.

Ако през 973 г. Цимисхи обединил стратегиите Доростол и Йоанопол и поставил центъра в Йоанопол, то при Василий II станало тъкмо обратното. Същите територии били обединени в катепаната Западна Месопотамия, но вместо в Йоанопол-Преслав за столица бил избран Дръстър[36]. В тази последователност и при тези действия малка е вероятността василевсът Василий II и паракимоменът Василий да са съхранили митрополитската катедра с име Йоанопол. Даже е спорно дали изобщо са оставили в Преслав епархийски престол. Ако е така, логично е градът да е променил името си и след 976 г. да има преславска митрополия. По това време обаче Василий II започнал безкомпромисна война с българите и е малко вероятно да е легитимирал катедра с името на Преслав — символ на българската държавност. Досега няма нито един факт (писмен, археологически или сфрагистичен), който да свидетелства за Преславска митрополия по това време. Засега е открит печат само на един прелат на Йоанопол (само в 2 екземпляра), което подсказва, че този епархийски център е функционирал много кратко.

Много повече са въпросителните относно положението на митрополита на Томи след смъртта на Йоан Цимисхи. Като знаем обаче, че Василий II продължил политиката на предшественика си за възстановяването на статуквото от IV—VII в., то естествено е да се предположи, че запазил катедрата в този древен епархийски център. Печатите на двама митрополити на Томи предполагат едно по-дълго присъствие на престола от петте години, през които градът бил в границите на империята, управлявана от Йоан Цимисхи. Дали обаче Василий II е продължил древната традиция в тези земи да функционират едновременно две митрополии, не знаем. Ако отговорът е положителен, то може да се предложи, че след смъртта на Цимисхи и промяната на името на Йоанопол, митрополитският престол бил пренесен в главния административен град в тези земи Дръстър. Това обаче е само една хипотеза, изведена от логиката на събитията, която ще се доказва или отхвърля при наличието на нови източници.

Без съмнение между 986 и 1000—1001 г. територията между р. Дунав, Балкана и Черно море попаднала в границите на Самуилова България. Стана дума за пълната несъстоятелност на хипотезата, че Византия запазила властта си в Северна Добруджа, където без прекъсване действала византийската митрополия Томи. Дали цар Самуил и българският патриарх (по това време той резидирал в Преспа или Охрид) са възстановили старите и емблематични за българската църква епархийски престоли в Дръстър и Преслав, не е известно. Знаем обаче за настоятелните искания на охридския архиепископ Йоан през 1019—1020 г. епископията Дръстър да се върне в границите на диоцеза му, както било при Петър и Самуил[37]. Затова допускам, че по причини от всякакво естество Дръстър бил възстановен като българска епископска катедра при Самуил след 986 г. От една страна, градът имал висока легитимност пред охридските патриарси в Самуилова България, защото се явявал техен прототрон. От друга страна, е малко вероятно огромната територия на Североизточна България и Добруджа да бъде оставена без епископ. Връщането на патриаршеския престол в Дръстър било невъзможно, а запазването на евентуален митрополитски статут (ако изобщо е получен през 976 г.) било недопустимо, защото суфрагентите на българския патриарх както преди 971 г., така и след това били само епископи. Това се доказва от списъка на епископските катедри в патриаршеската катедрала „Св. Ахил“ в Преспа[38]. В този списък липсва дръстърски епископски престол, което може да се обясни с факта, че изображенията са от 1002—1003 г. По това време Дръстър и Североизточна България са били границите на Византия в резултат на успешния поход на Ксифий и Теодорокан през 1000—1001 г.

Положението на Дръстър, Добруджа и Североизточна България между 1000 и 1020 г. са още едно бяло петно в църковната организация, поради което и тук разсъжденията на този етап могат да бъдат само хипотетични. Предвид византийската практика, може да се допусне, че през времето, в което Самуил владеел тези земи, евентуалните прелати на Томи и Доростол са вдовствали като емигранти в Константинопол. Ако е било така, то след 1000—1001 г. отново може да са заели титулярните си места. Не е изключено при новата административната реформа след 1000—1001 г., когато целият регион до 1020 г. е в границата на една стратегия Тракия и Дристра, с център Дристра, в града да е бил поставен един епископ, чийто диоцез съвпадал с границите на стратегията. Косвено на това предположение отново навежда текста във втората грамота на Василий II от 1020 г., от чийто контекст се остава с впечатлението, че Дръстър бил присъединен към Охридската архиепископия като действаща до този момент византийска епископия[39]. Ето защо по-вероятна ми се струва възможността след 1000—1001 г. Византия да е закрила напълно функциониралите de jure до около 976—986 г. два митрополитски престола и диоцезите им да са били предадени под юрисдикцията на дръстърския епископ. Именно с този огромен диоцез, по настояване на архиепископ Йоан, Василий II е отделил Дръстър от Константинополската патриаршия и го предал на Охридската архиепископия. Ако обаче Дръстър е бил епископия, то предвид традиционната практика, едва ли е била подчинена директно на Константинопол. На фона на историческата и църковната география на Балканите е логично епископът на Дръстър да е бил подчинен на патриаршеския престол чрез митрополитите на Адрианопол (най-близкия) или Хераклея (според традицията от V—VII в.)[40]. Податки за това черпим пак от втората грамота на Василий II, където е казано че през 1020 г. към Охридския архиепископ се присъединили нови епископии и на първо място Дръстър, защото преди това *„...съседните митрополити ги били заграбили от българската област“*[41].

БЕЛЕЖКИ

[1] Златарски, В. История на българската държава през Средните векове. Т. 1, 2. С., 1971, 596—600; Атанасов, Г. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, 102—104.

[2] Inocentius III Papa — Caloiohannes Rex. Epistolae. — In: PL, CCXIV, col. 155 (=ЛИБИ, 3, с. 319).

[3] Грамоти на Василий II. — ГИБИ, 6, 1963, 44—45.

[4] Войнов, М. Преслав—Средец—Охрид — три средновековни престолни града на българските царе и патриарси. — ИПр, 1968, № 4, 72—76.

[5] Атанасов, Г. Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. — В: Дуросторум—Дръстър—Силистра. Силистра, 1988, 143—144. На спорната идея, че Дамян е починал и е погребан в Дръстър ще се спра в специално изследване в сб. Плиска—Преслав. Т. 11.

[6] Йорданов, Ив. Печатите на стратегията в Преслав. С., 1993, с. 117 и сл. с цит. лит.

[7] Georgiev, P. L'organisation religiéuse dans les terres bulgares du nord-est après l'an 971. — In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 155—170 с всички цитирани мнения по проблема.

[8] Пак там.

[9] Seibt, W. Zur Identifitierung des bulgarischen Erzbischhofs während der Herrschaft des Johannes Tzimisces mit Hilfe zweier Siegeltypen. — JÖB, 24, 1975, 55—60; Georgiev, P. Op. cit., 155—170.

[10] Diaconu, P. L'organisation ecclésiastique dans région du Bas Danube (dernier tiers du X-e; siècle — XII-e siècle). — Etudes byzantines et post-byzantines, 2, 1991, 73—81; Йорданов, Ив. Още веднъж за моливдовулите на Георги, архиепископ на Българиял. — Преслав, 4. С., 1993, 315—324.

[11] Diaconu, P. Op. cit., p. 77; Тъпкова-Заимова, В. Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква. — В: 1100 години Велики Преслав. Т. 1. Шумен, 1995, 174—176.

[12] Darrouzès, J. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981, p. 136, 151—153.

[13] Георгиев, П., Ст. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. С., 2001, 199—201.

[14] Йорданов, Ив. Нови данни за Преслав през Х в. — Преслав, 3. С., 1983, 110—111.

[15] Nesbit, J., N. Oiconomides. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum at Art. I. Washington, 1991, 180—181.

[16] Йорданов, Ив. Нови данни..., с. 111.

[17] Barnea, I. Noi date despre mitropolia Tomisului. — Pontica, 24, 1991, 279—282.

[18] Diaconu, P. Op. cit., 73—83; Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (X^{-e} — X^{-e} siècles). — Dacia, XXXVIII—XXXIX, 1994—1995, 449—452.

[19] Madgearu, A. The Church Organization at the Lower Danube between 971 and 1020. — Etudes byzantines et post-byzantines, 4, 2001, 71—85.

[20] Diaconu, P. Point de vue..., 449—452

[21] Mănucu-Adameşteanu, G. Istoria Dobrogei in perioada 969—1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001, 68—69, 425, tabl. 17.

[22] Пак там, табл. 26—28.

[23] Пак там, с. 474.

[24] Внимание на това ми обърнаха колегите Е. Търновяну-Оберлендер и В. Йотов.

[25] Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII—XI в.). Варна, 1981, 77—95, 152—173.

[26] Божилов, Ив. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на Х век. С., 1979, 117—130.

[27] Златарски, В. Цит. съч., 679—680.

[28] Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, 55—56.

[29] Darrouzčs, J. Op. cit., 7—8, 205—227.

[30] Плетньов, В. Девина, Девня. — Материали за картата на средновековната българска държава. — Плиска—Преслав, 7. Шумен, 1995, 200—201.

[31] Mânucu-Adameşteanu, G. Tomis-Constantina-Constanţa. — Pontica, XXIV, 1991, 317—327.

[32] Darrouzčs, J. Op. cit., p. 241.

[33] Zeiller, J. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918, 166—167; Darrouzès, J. Op. cit., p. 213, 241.

[34] Дзанев, Г. Епископията в края на Х в. в Абритус. — Българските земи през Средновековието. Международна научна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2002; Антонова, В., Цв. Дремсизова.

Църкви и каменни постройки в старобългарското селище при с. Цар Асен, Русенско. — ГМСБ, 10, 1984, с. 59; Атанасов, Г. и колектив. История на Алфатар. Варна, 1994, 35—42; Йотов, В., Г. Атанасов. Скала. Крепост от X — XI век до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998, 21—32; Плетньов, В. Цит. съч., 200—201; Barnea, I, Şt. Ştefănescu. Din istoria Dobrogei. Bucureşti, 1971, 233—234, 316—323.

[35] Schlumberger, G. L'Epopée byzantine a la fiu du disiéme siécle. Paris, 1896, p. 327 etc.; Острогорски, Г. История на византийската държава. С., 1998, 391—393.

[36] Йорданов, Ив. Цит. съч., с. 326.

[37] Грамоти на Василий II, с. 44.

[38] Иванов, Й. Български старини в Македония. С., 1970, с. 57.

[39] Грамоти на Василий II, с. 45.

[40] Георгиев, П. Първият български архиепископ. — Преславска книжовна школа, 3, Шумен, 1998, 129—138; Георгиев, П., Ст. Витлянов. Цит. съч., 194—200.

[41] Грамоти на Василий II, с. 44.

THE CHURCH ORGANIZATION IN NORTHEASTERN BULGARIA AND DOBROUDZHA

Georgi Athanasov

(Summary)

The author discusses matters of dispute connected with the structure of the church organization after the deposition of the Bulgarian Patriarch Damian by the Byzantine authorities in 971.

АРХИВИТЕ НА СТРАТЕГИЯ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ И ОБЛАСТНИЯ ЦЕНТЪР ПЕРПЕРИКОН – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ ПО СФРАГИСТИЧНИ ДАННИ

Николай Овчаров, Димитър Стоименов

Култовият център Перперикон започва да функционира в епохата на късния неолит (6 хил. пр.Хр.). Следващите главни етапи в неговото развитие са късният енеолит (4 хил. пр.Хр.) и късната бронзова епоха (XVIII—XII в. пр.Хр.). Именно в последния период започва да се изгражда грандиозният скален град, чието оформяне продължава през цялото последно хилядолетие на старата ера. Заедно с Рим Перперикон преживява възхода и упадъка на империята. През IV в. той е опожарен при нашествието на варварите готи. Започва средновековният период в неговото развитие.

Подобно на много други места в Европа езическото светилище е наследено от християнски религиозен център. Документи на Вселенската патриаршия в Константинопол свидетелстват, че Перперикон веднага е получил статут на епископия. Изключително оригинално е превръщането на един от езическите храмове на Акропола в християнска църква чрез добавяне на апсида на изток. През VI в., по времето на Юстиниан I Велики (525—527), култовия център преживява първия си за християнската епоха разцвет.

Но условията вече са коренно променени. Крепостта на хълма все повече се превръща във военно и гарнизонно средище. Животът се съсредоточава в плодородната местност край реката. Именно там, в местността „Клисе башъ", през VIII—XII в. се изгражда ново монументално архитектурно съоръжение.

Досегашните проучвания на този комплекс показват, че там е била концентрирана светската и духовната власт в областта Ахридос, както са се наричали Източните Родопи през Средновековието. Заедно с другия величествен ансамбъл, манастирът „Св. Йоан Продром" на територията на съвременния град Кърджали, Перперикон става административен и духовен център на тази област.

Интензивните археологически изследвания регистрираха следи от богат и пълноценен живот. Централно в комплекса бе разкрита красива триапсидна църква, чиито подове са покрити с разноцветни, пъстри мозайки. Интериорът на храма е бил раздвижен с мраморни облицовки и рисувана керамика. Фасадите на сградата са били изпълнени със смесена зидария, редуващи се пластове тухли и камък. Отстрани на църквата са построени редица помещения, където било съсредоточено управлението на областта. За високото положение на областния център през VIII— XII в. разказват и невероятно богатите находки от злато, сребро и бронз. При разкопките бяха намерени десетки нагръдни кръстове, фрагменти от църковна утвар и др.

Изключително рядка е находката от близо 100 оловни печата. Като намерени от едно място сфрагистични паметници, тя се нарежда на второ място след прочутата преславска колекция. А се знае, че сред колекционерите има поне още 120 екземпляра, извадени около началото на 90-те години на XX в. При археологическите разкопки от 2001—2002 г. бе локализирана и сградата, където се откриват основно моливдовулите, респективно — канцеларията и архивът. Естествено много от находките са разнесени по поляната при извършеното преди 30 години риголване и дълбока оран.

Откритите печати от Перперикон показват имената и титлите на множество видни личности, живели в Константинопол и в различните части на Византийската империя. Много от тях са тайни императорски съветници, свързани пряко с управлението на държавата. Така се оформи идеята, че Перперикон е имал особен статут на лично императорско притежание и е бил подчинен пряко на василевса. Именно тази догадка ни накара да предложим настоящия доклад, в който се прави статистическо сравнение между двете най-големи колекции от българските земи.

За основа на сравнението между стратегия Преслав и ведомството на Перперикон ще приведем количественото съотношение между отделните длъжности чрез броя на печатите за всяка отделна колекция.

Стратегия Преслав — общ брой 558 печата (X— XII в.)[1]

Императорски	8 п.	— 1,42 %
Служители в двореца	106 п.	— 19,00 %
Служители в центр. ведомства	19 п.	— 3,40 %
Военни от центр. армия	46 п.	— 8,24 %
Военна адм. в провинциите	201 п.	— 36,02 %
Гражданска адм. в провинциите	8 п.	— 1,42 %
Църковна адм. в столицата и пров.	21 п.	— 3,76 %
Частни лица	45 п.	— 8,00 %
Анонимни печати	12 п.	— 2,14 %
Печати с непълен текст	95 п.	— 17,00 %

Цифрите ясно показват военния характер на ведомството с преобладаващия брой печати — 247 (44,26 %) — на служители във военната администрация в провинциите и в централната армия. След тях се нареждат служителите в двореца — 106 печата (19 %) и представителите на църковната администрация в столицата и провинциите — 21 печата (3,76 %). Най-малък брой са печатите на чиновници от централните ведомства на империята — 19 печата (3,40 %) и на гражданската администрация в провинциите — 8 печата (1,42 %).

Ведомство Перперикон — общ брой 75 печата (IX—XII в.)

Императорски	1 тесера	— 1,33 %
Служители в двореца	9 п.	— 12,00 %
Служители в центр. ведомства	13 п.	— 17,34 %
Военни от центр. армия	3 п.	— 4,00 %
Военна адм. в провинциите	3 п.	— 4,00 %
Гражданска адм. в провинциите	3 п.	— 4,00 %
Църковна адм. в столицата и пров.	12 п.	— 16,00 %
Частни лица	16 п.	— 21, 33 %
Анонимни печати	5 п.	— 6,67 %
Печати с непълен текст	10 п.	— 13,33 %

Цифрите показват съотношение, коренно противоположно на това в стратегията Преслав. С най-голямо количество моливдовули са представени служителите в двореца (13 бр., т.е. 17,34 %) и в централните ведомства в столицата (9 бр., т.е. 12 %) — общо 22 печата, или 29,34 % от цялото количество. Като значителна група се открояват печатите на лица от църковната администрация в столицата и провинциите — 12 бр. (16 %). Представителите на централната армия и на военната администрация в провинциите са 8 % (6 печата) от цялото количество кореспонденти на ведомството, а тези от провинциалната гражданска администрация едва 4 % (3 печата).

Следователно можем да заключим, със значителна сигурност, че дейността на ведомството на Перперикон е имала граждански (цивилен) характер. За да установим по-точно какъв е бил той, ще приведем данните от моливдовулите на друга подобна структура, открити при археологически разкопки — комеркиарията Девелт.

Комеркиария Девелт — общ брой 60 печата (IX — X в.)[2]

Императорски	1 п.	— 1,66 %
Служители в двореца	3 п.	— 5,00 %
Служители в центр. ведомства	40 п.	— 67,00 %
Военни от центр. армия	2 п.	— 3,34 %
Военна адм. в провинциите	4 п.	— 6,67 %
Гражданска адм. в провинциите	3 п.	— 5,00 %
Църковна адм. в столицата и пров.	1 п.	— 1,66 %
Частни лица	2 п.	— 3,34 %
Анонимни печати	0	— 0,00 %
Печати с непълен текст	4 п.	— 6,67 %

Преобладаващо е количеството на печати от служби в централната администрация — 40 броя, съставляващи 67 % от цялото количество. От тях 31 (48,43 %) са само от логотета на геника, едно от основните задължения на когото било да събира приходите от митниците на империята.

В архива на Перперикон картината е по-различна. Пристигащите разпореждания са били от императорската канцелария, управлението на императорските домени, императорския съд и от приближени лица на императора.

От императорската канцелария са моливдовулите на петима асикрити, доверителни императорски секретари, като Николай Таронит, протоспатарий (XI в.), асикрита Михаил (XI—XII в.) и др.; на императорския нотарий и същевременно съдия на Хиподрома Йоан (XI в.); на каниклия Никифор, антипат и патриций (X—XI в.), отговарящ за мастилницата с червено мастило, с което императорът подписвал най-важните документи.

От управлението на императорските домени са моливдовулите на Константин и епи тон икеакон (X—XI в.) и на Константин (?) Мономах, протоспатарий и иконом тон евагон икон (XI в.), стоящи начело на службата през различно време.

От представителите на правосъдието са печатите на съдията Ефросин (X—XI в.) и на Теодул (?), протоспатарий и екзактор (XI в.), участващ в императорския съд, понякога с по-големи правомощия от епарха на столицата.

От приближените лица на императора можем да споменем Йоан, протоспатарий при Хризотриклиниума и антропос (човек) на императора (X—XI в.), Василий Монах, известният пълководец във войните срещу печенезите от средата на XI в. и севаст Георги Палеолог, сратник на император Алексий I Комнин (1081—1118).

Гореизложените факти — гражданският характер на дейността на учреждението при Перперикон и връзката му главно с императорския дворец и канцелария, ни карат да заключим, че тук вероятно е било настанено местното управление на императорски домен. От този домен императорите са раздавали земи на свои приближени, заслужили сратници, на близките епископии на Ахридос и Великия, и на частни лица, с което може да се обясни, до известна степен, присъствието на писма, получени от тях. Подобно имение от X— XII в. с малка църква и помещения до нея бе разкопано до с. Висока поляна на 5 км от м. „Клисе башъ“. В този домен вероятно е влизала и златната мина до Перперикон.

Този извод се потвърждава и от следния по-късен факт. При завладяването на Балканския полуостров от османците, които запазват някои структури на покорените държави, областта, в която се намирал Перперикон, влязла в т. нар. „Султан йери“ — Султанско място (земя), в някои документи изписвано като „Султанско място, с друго име това, което е зад планината“[3]. То е било разположено на север, североизток и изток от Момчилград.

Какъв е бил по характер този императорски домен и дали е бил управляван от василик, куратор или ктиматин, на този етап от проучванията не можем да отговорим.

БЕЛЕЖКИ

[1] Йорданов, Ив. Печатите от стратегията Преслав. С., 1993, с. 18 и сл.

[2] Йорданов, Ив. Печатите на комеркиарията Девелт. — В: Поселищни проучвания. Т. 2. С.,1992, 33—79.

[3] Андреев, Ст. Речник на селищни имена и названия на административно-териториални единици в българските земи през XV—XIX в. (Архивни справочници, 5). С., 2002, с. 134.

THE ARCHIVES OF THE VELIKI PRESLAV STRATEGY AND THE REGIONAL CENTRE OF PERPERIKON: COMPARATIVE ANALYSIS ACCORDING TO SPHRAGISTIC EVIDENCE

Nikolai Ovcharov and Dimitar Stoimenov

(Summary)

The present article makes a comparative analysis of the Byzantine sphragistic material from the Veliki Preslav strategy and the regional centre of Perperikon in the eastern Rhodopes mountains. Using a hitherto unknown method of quantitative analysis of the newly found molybdobulls from the complex in the Klise basi area and their comparison by office and place of dispatch with these from the Veliki Preslav strategy, the authors reach the conclusion that the activity of the Perperikon office was civil (secular) and it was mainly connected with the court and central offices of the empire. At this stage of the research they propose the hypothesis that the molybdobulls found are part of the archive of the administration of an imperial domain.

ЗА ПРЕСЛАВ СЛЕД ВЪСТАНИЕТО НА АСЕНЕВЦИ

Женя Жекова

Възникнал като укрепено военно селище (аул) през първата четвърт на IX в., по-късно Преслав се превръща в бляскав средновековен град, столица на българската държава (893—971). Неговото историческо развитие условно се разделя на три периода: предстоличен — IX в., столичен — IX—X в., следстоличен — XI—XIV в. Последният обикновено се разглежда в контекста на византийското завладяване след 971 г. и последвалите опустошения на варварски племена.

В завоюваните в края на X в. български земи веднага настъпват промени, които довеждат до тяхното приобщаване към византийската административна система. Това се отнася най-вече за североизточните територии, които първи са включени в този управленски апарат. Изградената стройна администрация — съдебна, данъчна, военна и църковна, е обслужвана от многобройни чиновници. Активното навлизане на монети раздвижва паричното обръщение в тази част на империята.

Единадесетият век се оказва гибелен за голяма част от населението в Североизточните български земи. Нескончаемите набези на печенези, узи и кумани ликвидират много крепости и селища. Животът в Преслав обаче продължава. Недоволството на населението от непрестанните нашествия и допълнителните данъчни повинности довежда до събитията от 1185—1187 г., довели до възобновяването на българската държавност.

Ще се опитам да преразгледам ролята на Преслав след въстанието на Асеневци, съобразно изворовия, в т.ч. нумизматичен и сфрагистичен материал, добавен към изказаните мнения и хипотези. В българската историография е наложена тезата, че въстанието е обявено в Търново от братята Теодор и Асен, които веднага след това го превръщат в столица на българската държава[1]. Но на последното твърдение противоречат няколко факта:

— Никъде в изворите не се посочва, къде точно избухва бунта.

— Неизяснен остава въпросът относно мястото на коронация на по-големия брат.

— Няма данни за това кой е столичният център непосредствено след прогласяването на въстанието.

Единственият български град, който се споменава след обявяването на въстанието, е Преслав. През XII в. споменът за Преслав като последна българска столица е все още жив, а важното стратегическо положение, което заема, го превръща в един от най-силните византийски гарнизони в Мизия. Византийските хронисти го описват като: „...много стар град, цял направен

от печена тухла...“[2] и „древен, много голям и укрепен град“[3], който „братът Асен подарил на Петър като собствено владение“[4]. Каква е ролята на Преслав в последвалите събития?

ИНФОРМАЦИЯ ОТ ИЗВОРИТЕ

Изворите ни информират, че веднага след обявяване на въстанието въстаниците потеглят към Преслав, но не успяват да го превземат[5]. Единствено Васил Златарски допуска, че те умишлено премълчават този факт, тъй като преславският гарнизон се предава без бой. Той приема, че Преслав е отвоюван от българите[6].

Иван Божилов разглежда похода към Преслав като убедителна демонстрация на историческата традиция и приемствеността между освободителното движение и руините на Първото българско царство. За него той е своеобразен опит за коронация на по-големия брат в Преслав. Несполуката край Преслав принудила двамата братя да изберат за своя столица Търново, защото знаели, че царство без столица не е възможно[7]. Приемайки този факт обаче, Божилов веднага се позовава на Хониат, който съобщава за първи път името на Търново едва в 1196 г. във връзка със събитията около убийството на Йоан-Асен I[8]. По-късно Георги Акрополит, който използва топонима Стринава, говори за него като „градче“[9].

Последната хипотеза относно мястото, където се е състояла коронацията на Теодор-Петър, бе изказана от Павел Георгиев. Разглеждайки отново известната бронзова матрица на цар Петър I от Плиска и един надписграфит от западната крепостна стена, там той достигна до извода, че получаването на регалии и царско име за по-големия брат е могло да бъде извършено единствено в старата столица Плиска. Според него до превземането на Преслав, Плиска временно възстановява функциите си на държавно средище[10].

Безспорно походът към Преслав има една основна цел — получаване на легитимност за водачите на въстанието. Известно е, че те произлизат от средите на вече оредялата през XII в. българска аристокрация, но няма данни да са били свързани с последната царска фамилия. Ето защо за Византия са поредните узурпатори, чието дело е определено като *апостасия*[11]. Затова те потеглят към старата, към Симеоновата столица, където Симеон „прие царството“. Споменът за последния столичен център ги отвежда именно там, където по-големият брат е коронясан и в чест на последния преславски цар приема кръщелното име Петър. Отвоюването на Преслав и коронацията на по-големия брат легитимира Асеневци пред народа и пред Византия като продължители на делото на преславските владетели.

В качеството си на общобългарски династичен център Преслав е имал всички преимущества да бъде главен град на възобновената държава. Още повече, че по това време Търново все още не се е вписвал в представите на своите съвременници като столица на България. Ето защо допускам, че непосредствено след въстанието Преслав временно възстановява ролята си на държавно средище. В българската история има данни, че през отделни периоди от държавното развитие обикновено съществува втори столичен град — резиденция на владетеля[12]. Безспорно в края на XII—XIII в. това е бил

Велики Преслав, който бил не само резиденция на управляващия в момента цар, но и седалище на митрополит, титулуван „прототрон". В случая този втори столичен град е център на област (хора), обхващаща по-голямата част от освободената територия в Мизия и носеща името на цар Петър. След неговата смърт Петровата област се разделя на две части — Карвунска и Преславска, които просъществуват до завладяването на България от османците.

Докога обаче Преслав изпълнява тези представителни функции? Отговорът се крие в своеобразното двувластие, наложено в управлението на държавата. Почти всички изследователи на темата приемат, че в първите години след възстановяването на българската държава в управлението съществува двувластие. Изворите свидетелстват, че първо Петър, а след това и Йоан-Асен са обявени за царе на българите. Според Златарски разделението в управлението е станало след коронясването на Асен, т.е. след 1187 г. Като причини за това той изтъква отказа на Петър от върховна власт и еднаквите заслуги на двамата братя в борбата с Византия[13].

Георги Бакалов също смята, че Петър е бил съуправител на Асен, позовавайки се на информацията от изворите, че в периода 1190—1195 г. имената на двамата братя се споменават едновременно като равностойни управители на българската държава[14].

Докога в действителност е продължило двувластието? Отговорът на този въпрос трябва да потърсим в събитията от 1189 г., свързани с преминаването на рицарите от Третия кръстоносен поход през Балканския полуостров. Като се възползват от затрудненията на Фридрих I Барбароса край Константинопол двамата братя му предлагат помощта си, в замяна на която единият от тях — Калопетър, да бъде признат за император на гърците[15]. Така Петър става продължител на една идея, чийто родоначалник е Симеон Велики и която започва да добива реално измерение именно през 1189 г. Нейният евентуален завършек би довел до признаването на Теодор-Петър за василевс на ромеите. След като програмата максимум не се реализира, Петър се оттегля от реалната власт, като запазва всички външни белези на царската. Вероятно от този момент столичните функции се поемат от Търново, откъдето управлява реалният вече владетел Йоан-Асен I, а Преслав запазва ролята на втори държавен център — резиденция на владетеля Теодор-Петър.

ИНФОРМАЦИЯ ОТ ПЕЧАТИТЕ

Безспорно един от най-важните извори за тези събития е публикуваният преди няколко години печат на Йоан, василевс на българите. Интересен е фактът, че в иконографията липсва владетелското изображение. Това поражда редица въпроси относно ранга на собственика на печата, който не е бил равностоен на този на титулярния василевс. Въпреки че тази практика е била добре позната във Византия, издателят допуска следната възможност: Теодор-Петър е бил обявен за василевс на ромеите, а Йоан-Асен I за василевс на един от народите във Византийската империя, българския[16].

За императорските амбиции на Теодор-Петър съдим и от достигналите до нас негови монети. Последният прочит на дълго дискутирания надпис гласи: „Теодор, василевс на ромеите". Предложена е и нова датировка за тяхното отсичане — между юни 1189 г. и февруари 1190 г., т.е. преди битката при Тревненския проход, както се смяташе досега[17]. Следователно те са още една илюстрация на амбициите на българския владетел по време на преговорите с Фридрих I Барбароса. Окриването на монетите около Преслав сочи и мястото на тяхното отсичане. Традицията във византийското монетосечене, преминала по-късно и в България, дава право за монетосечене единствено на легитимния владетел, което той осъществява в столичната монетарница. Засега от Йоан-Асен I не са известни монети, което доказва, че до 1190 г. Теодор-Петър е единственият законен владетел на България, управляващ в старата столица Велики Преслав.

От двата столични центъра произхождат и няколко сфрагистични паметника, предимно владетелски. В количествено отношение преобладават печатите от Търново — екземпляри на Теодор I Ласкарис, Робер дьо Куртене, Теофилопул и др.[18], но хронологически най-ранен е моливдовулът на Борил, намерен във Вътрешния град на Велики Преслав[19]. Датирани предимно в XIII в., те са допълнителна илюстрация на оживената кореспонденция, водена от тези градове.

ИНФОРМАЦИЯ ОТ МОНЕТИТЕ

Като преки извори монетните находки точно датират процесите на отмиране и възраждане на живот в дадено населено място. Монетното обръщение в двата столични центъра е обусловено от тяхното историческо развитие. Сравнителната характеристика между данните от монетните находки в Търново и Преслав сочи времето на най-активно монетно обръщение в Преслав, постепенното отмиране на живота там и активизирането на този в Търново. Постоянен приток на монети в Преслав се наблюдава от началото на XII в., докато за Търново масовата поява започва от 80-те години на XII в. До 30-те години на XIII в. количествените показатели са в полза на Преслав, след което се наблюдава изоставане в сравнение с Търново[20]. То е свързано с активните татарски нашествия от 40-те години на XIII в., довели до опустошаване на много селища в североизточните части на България. Гибелен за Преслав се оказва и византийският поход от 1278 г., когато градът е опожарен и разграбен. Населението му е изселено отвъд Стара планина и животът там постепенно замира[21].

Данните от монетните находки сочат, че Търново по време на въстанието и дори след това все още е малък градски център с неразвит монетооборот. Неговото развитие като столичен център става осезаемо едва след началото на XIII в. През 1257 г. Константин Асен осъществява и първото монетосечене в столицата Търново, което има реформен характер.

Изборът на Преслав за столица в IX в. подсказва прозорливостта на управляващата династия да сътвори град от нов тип. Устоите на тази традиция са продължени и в първите години след възобновяването на българската държавност. Тук управлява коронясаният като Теодор-Петър български владетел, тук отсича монетите, върху които се титулува василевс на ромеите. Вероятно след неговата смърт градът постепенно запада, а в края на XIII в. дори споменът за това, че някога е бил столица, потъва в забрава. Дали

Преслав е имал столични или само представителни функции, все още е трудно да се каже, но името и славата му на богоспасен град е била все още жива през XII в. Чрез него жив остава и споменът за неговия владетел — Теодор-Петър, с чието име дълго време се свързва територията между Черно море, Стара планина, Шумен, Дръстър — Петровата земя.

БЕЛЕЖКИ

[1] Петров, П. Възстановяване на Българската държава (1185—1187). С., 1985.

[2] Хониат. История. — ГИБИ, 11, 1983, с. 27.

[3] Скутариот. Обзорна хроника. — ГИБИ, 8, 1972, с. 244.

[4] Акрополит. История. — ГИБИ, 8, 1972, с. 154.

[5] Хониат. Цит. съч., с. 27.

[6] Златарски, В. История на Българската държава. Т. 2. С., 1972, с. 442.

[7] Божилов, Ив. Седем етюда по средновековна история. С., 1995, с. 157.

[8] Хониат. Цит. съч., с. 51.

[9] Акрополит. Цит. съч., с. 153.

[10] Георгиев, П. Асеневци в Плиска. — В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 87—92.

[11] Божилов, Ив., В. Гюзелев. Цит. съч., 425—426.

[12] Гюзелев, В. Отново за столиците на средновековна България. — В: Сб. в чест на проф. В. Бешевлиев. Велико Търново, 1994, 3—12.

[13] Златарски, В. Цит. съч., с. 481.

[14] Бакалов, Г. Средновековният български владетел. С., 1995, с. 189.

[15] Ансберт. — ЛИБИ, 12, с. 290.

[16] Йорданов, Ив. Печат на първия Асеневец. — ИРИМВТ, 15—16, 2000—2001, 192—200.

[17] Мутафов, В., Ат. Койчев, Б. Азманов. Колективна находка от Поморие с билонови скифати от XII в., свързана с монетосеченето на цар Теодор-Петър. — Нумизматика и сфрагистика, 1995—1997, № 6, 127—153.

[18] Овчаров, Т. Новооткритият печат на Царевец. — Нумизматика и сфрагистика, 1979, № 4, 5—8; Харитонов, Х. Моливдовул на никейския император Теодор I Ласкарис. — ИИМВТ, 14, 1999, 177—182; Йорданов, Ив. Печат на Теофилопул от първата половина на XIII в., намерен във Велико Търново. — ИИМВТ, 14, 1999, 183—187.

[19] Йорданов, Ив. Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001, № 156.

[20] Йорданов, Ив. Характер на монетното обръщение в средновековните български столици Преслав и Търново. — В: Средновековният български град. С., 1980, 229—239. В Преслав монетите от археологически разкопки не се обработват и инвентират от около 20 години. Това не позволява да се работи с осъвременени данни, а се използват тези от 80-те години на XX в.

[21] Андреев, Й. Въстанието на Ивайло — изследвания и проблеми. — В: Трудове на ВПИ „Кирил и Методий“. Т. 3. Велико Търново, 1980, с. 19.

ABOUT PRESLAV AFTER THE UPRISING OF ASSENEVTZI

Zhenya Zhekova

(Summary)

The memory about Preslav as the last Bulgarian capital is still alive in 12th century. That was the reason why immediately after the beginning of the uprising (1185), the leaders — Theodor-Peter and John Assen were going to the old capital. Their main purpose was the act of adoption between traditions of First Bulgarian Kingdom and the restoring Kingdom. Veliki Preslav is the only Bulgarian town that was mentioned in the annals during the time of revolt. Veliko Turnovo, the new capital city is mentioned for the first time in the 1196 A.D., when the younger brother — Assen, was killed.

I suggest that between 1185-1190, Veliki Preslav was the main capital city of the restoring Bulgarian state.

ОСТЕОЛОГИЧНИ ПРОУЧВАНИЯ НА МАТЕРИАЛИ ОТ ДВОРЦОВИЯ КОМПЛЕКС ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Лазар Нинов

Ежегодните археологически проучвания на територията на Велики Преслав доведоха до натрупването на голямо количество археологичен материал, в това число и на костен. Животинските кости са ценен източник на информация за индивидуалните и породните характеристики на животните, независимо дали са от ями с умрели животни или са кухненски остатъци. Непрекъснато се допълва информацията за начина на хранене, социалния статус, бита и поминъка на обитателите на средновековния град. Не по-малко значими са данните, които получаваме за животновъдството, животинския свят и околната среда, в която са живели жителите на Велики Преслав. В някои случаи са правени проучвания без разграничение дали костите са от Вътрешния или Външния град, без да се отчитат различията в предназначението на сградите, датировката на комплексите и т.н. Несравнима е пълнотата на информацията, когато се използва другият подход — насочен към изследване на затворени комплекси в контекста на конкретната археологическа ситуация. Например, при изследване на фауната от насипите до южната порта на Вътрешния град се откриват съществени различия в начина на хранене на стражата и началниците, свързана с наличието на голямо количество дивеч в менюто. Ст. Иванов[1] констатира и друга особеност — значително присъствие на разнообразно птиче месо, включително от водоплаващи птици. Впечатлява консумацията на различни морски и речни деликатеси като стриди, акули, есетрови риби, а също сом, шаран и т.н. Без съмнение тези кулинарни деликатеси свидетелстват за професионалната значимост и високия социален статус на пазителите на южната порта на столицата. Друг затворен комплекс от Вътрешния град, изследван в остеологично отношение от д-р Л. Нинов, е Префурниума на банята в Патриаршеския комплекс на Велики Преслав — ръководител на разкопките Ж. Аладжов[2]. Той показва кулинарните предпочитания на духовенството в дадения комплекс. Консумирано е основно месо от домашни животни. Останките от малки преживни — особено от овце, са най-много. Ястия от дивеч са приготвяни изключително рядко. Консумирано е месо от кокошка и патица. Рибата също присъства в менюто. Идентифицирахме кости от сомове и шаран. Резултатите от изследването показват, че духовниците, обитавали този комплекс, са имали значително по-различен начин на хранене от контингента, охраняващ южната порта на града. Трябва да отбележим, че месото на сома представлява кулинарен деликатес и е достойна храна за духовници от най-висок ранг. Наличието на останки от риби вероятно има връзка с религиозните пости, които са били изпълнявани стриктно. Като датировка тези два обекта са малко по-ранни, но съпоставими с третия затворен комплекс — яма в помещение на базиликалната сграда в Дворцовия комплекс. Характерът на находките показва както прилики, така и различия, които при сравнение се открояват още по-ярко.

На територията на Дворцовия комплекс източно от Тронната палата е проучена яма, разположена в южното помещение на екзонартекса на базиликалната сграда. Помещението е затворено в основата си и има вътрешни размери 3,30 / 3,45 м. След разрушаването на постройката то е използвано за яма. В нея са хвърляни строителни и битови отпадъци, трупове на различни бозайници и птици или части от тях. Отгоре над нивото на цокъла на помещението има ясни следи от пепел и обгорена до слабо отухляване пръст, която е запечатала ямата. Откритите над пълнежа монети, а също находките в ямата дадоха възможност на екипа археолози, който проучва обекта — М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова и П. Димитров[3], да прецизира датировката — 60-те години на XI в. Остеологическият материал от този обект може да бъде групиран най-общо в две групи. Първата група включва кухненски остатъци. Те са много малко и са фрагментирани. По някои от тях има следи от разсичане и обезкостяване с ножове и други касапски инструменти. Втората група включва цели или почти цели скелети от умрели или убити животни. Те са нахвърляни в ямата без видим порядък. Между и върху тях има камъни, пръст и строителни отпадъци от разрушената сграда. Данни за ритуални действия липсват.

Едър рогат добитък. Идентифицирани са останки от 3 говеда. Два от скелетите са цели и са от млади животни. Единият е на млад бик. На обр. 1

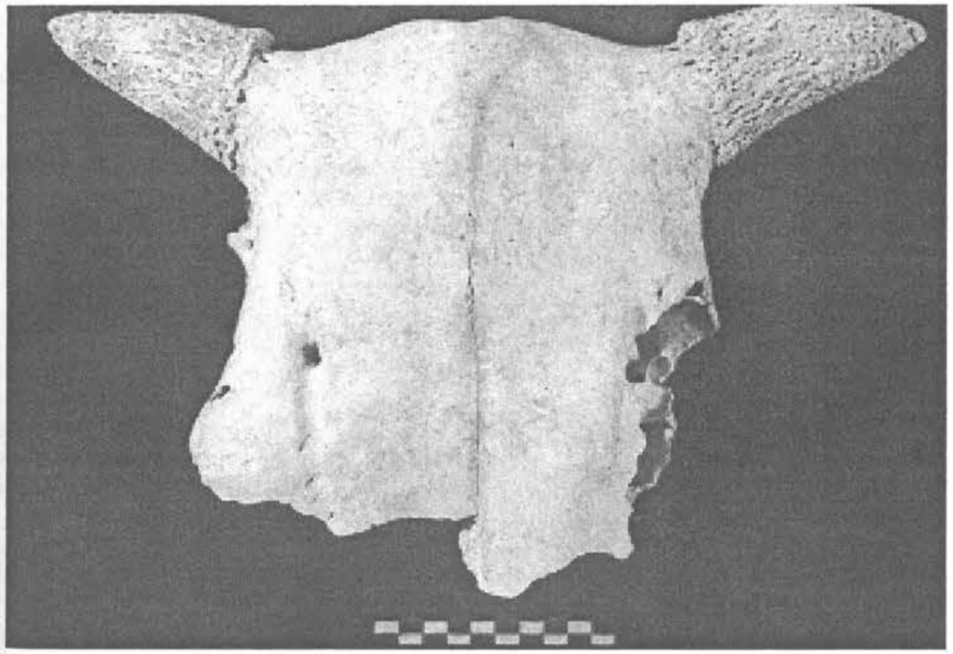

Обр. 1. Фрагмент от череп на млад бик

се вижда фрагмент от черепа му. Sutura interfrontalis все още не е срасната напълно. Теменният край на челната кост, който оформя задния челен гребен, има добре изразена издутина в средата. По този начин squama frontalis на os frontalis изглежда стеснена каудално, докато margo supraorbitalis и pars orbitalis са изнесени по-странично. Рогата са къси с относително голям обхват в основата. Те са насочени встрани и са със слабо изразена овална форма. Измерванията, които направихме на черепния фрагмент, са по методиката на А. фон ден Дриш. Използвахме и нейната номерация:

№ 30. Най-малка ширина на тила между абаралните ръбове на fossae temporales — 114,5 мм.

№ 31. Най-малка ширина между основите на роговите израстъци — 140 мм.

№ 32. Стеснение на челото аборално от орбитите 158 мм.

№ 41. Най-малка височина на тила от Opisthin до най-високата точка на междуроговото пространство — 112 мм.

№ 45. Най-голям (ороаборален) диаметър при основата на роговия израстък — 50 мм.

№ 46. Най-малък (дорзобазален) диаметър при основата на роговия израстък — 40 мм.

Междуроговата линия е типична за брахицерния тип. Вторият скелет принадлежи на още по-млада крава. В тилната област на нейния череп ясно личат овални отверстия в костната тъкан. Находката представлява значим научен интерес и е обект на отделна публикация. Това животно също има характеристиките на брахицерния тип. От третото говедо има само единични кости със следи от кулинарна обработка. На обр. 2 се вижда фрагмент от лопатка, отсечена в областта на шийката. Върху медиалната повърхност ясно личат следите от няколко напречни удара с остър касапски инструмент (вероятно сатър). Тези следи дават представа за използваната кланична техника. Те показват, че след одирането на кожата предният крак заедно с плешката е бил изрязван от трупа. За последващото разфасоване крайникът е поставян странично върху твърда основа, а ударите са нанасяни откъм вътрешната страна, където мускулатурата е тънка и попаденията върху костта — директни.

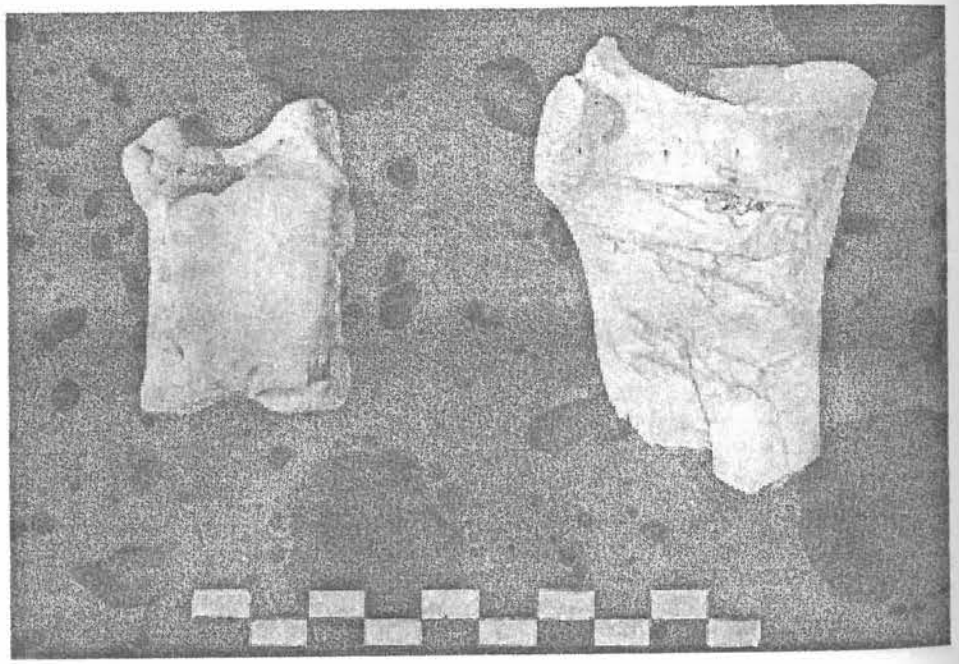

Обр. 2. Фрагмент от лопатка на говедо със следи от касапски инструмент и талус от елен

Дребен рогат добитък. Идентифицирахме останки от коза и 4 овце на различна възраст. От коза има един фрагмент от рог, който е в лошо състояние. Открихме два рогови израстъка от овни, единият от които е отрязан над основата и при върха. Едното животно е на възраст между 2—3 години и долната му челюст има:

Дължина на кътни редици P_2 — M_3 — 72,7 мм.
Дължина на предкътниците P_2 — P_4 — 24 мм.
Дължина на кътниците M_1 — M_3 — 49 мм.
Дължината и ширината на M_3 18 мм и 7,5 мм.

Долната челюст на втория индивид е разсечена. Дължината и ширината на M_3 е 19 мм и 8 мм. Има единични фрагментирани дълги тръбести кости. Освен това има остатъци от агне на 3 месеца и от шиле на 7—8 месеца.

Домашна свиня. От този вид са открити останките на 7 умрели животни — сукалче на 2 месеца; прасе между 3—6 месеца; 2 прасета между 9—12 месеца; свиня на 18 — 24 месеца; две свине на 2—3 години. По този начин са представени различни възрастови групи, между които преобладават малките и подрастващите, т.е. млади животни.

Куче. В ямата има 6 скелета на кучета. Две от тях са млади, а другите — във възрастовата група адултус. Едното от кученцата е едва на 3 месеца, поради което измервания не са правени. На останалите е направена детайлна морфометрична характеристика на годните за измерване кости. В табл. 1 и 2 са представени резултатите от краниометрията и измерванията на долните челюсти. Резултатите от комплексните проучвания показват, че черепите на кучетата са от мезоцефален тип. С помощта на индексите на Куделка е изчислена височината при холката. Тя варира в тесни граници от 56 см, 57 см, 57см, 57см и 59,3 см. Според някои кинoложки класификации кучетата могат да бъдат разделени на няколко групи: дребни (до 30 см), полудребни (30—45 см), средноедри (45—55 см) и едри (над 55 см). Всичките кучета от ямата спадат към групата на едрите. По своите признаци те могат да бъдат отнесени към лупоидите. При едно от кучетата има счупване на подбедрените кости и неправилно зарастване. При друг индивид има екзостозни разраствания в областта на метаподиите. Тези данни свидетелстват за лошо отношение към тези животни и неполагане на грижи за тях.

Котка. До сега няма детайлни измервания на краниологичен материал от средновековни котки. В табл. 3 и 4 са представени такива измервания, които са база за сравнения. На обр. 3 е представен черепът на котка.

В остеологическият материал има също един талус от елен и останки от 4 кокошки, един петел и една дива птица.

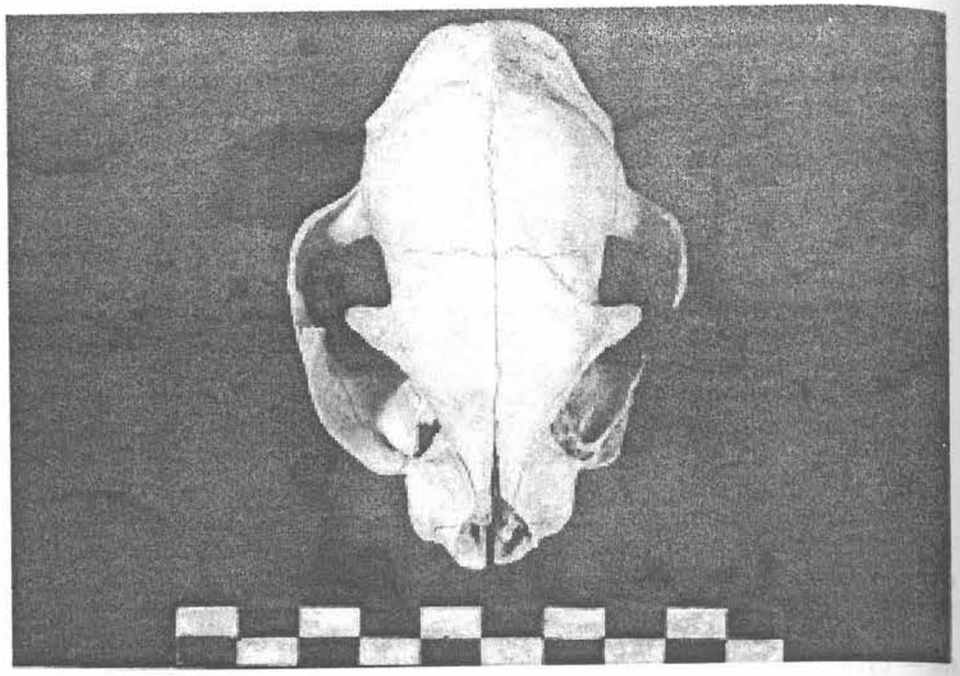

Обр. 3. Череп на котка

Комплексните изследвания на материалите показват, че през XI в. постройката е изоставена и разрушена, а помещението е използвано като яма за изхвърляне основно на животински трупове, а понякога и на други отпадъци. В ямата са заровени трупове на почти всички видове домашни животни — едри и дребни преживни, всеядни и месоядни бозайници, характерни за епохата и региона, с изключение на еквидите — коне и магарета и кръстоските им. Изхвъляни са и умрели домашни птици — кокошки. Заедно с това там са попаднали незначително количество кухненски и кланични отпадъци. Ямата е използвана продължително време през топлия период на годината. Тази констатация се базира на данните за възрастта на дребните преживни. Известно е, че при примитивните породи дребен рогат добитък има сезонност на ражданията — януари—февруари. В ямата намерихме останки от тримесечно агне и младо шиле. Това дава възможност да се установи сезонът, в който тя е използвана — пролетта—началото на есента. Умрелите животни са затрупвани със строителни отпадъци, примесени с пръст и камъни. Очевидно малката дълбочина и не плътно покриване са били причина за недостатъчната изолираност на труповете. Тези фактори и топлото време представлявали потенциална опасност за разнасяне на зарази. Пълно изолиране на ямата се констатира над нивото на цокъла на помещението, където има ясни следи от пепел и обгорена до слабо отухляване пръст. По някои кости от крайниците на говедо и по отделни кости на едно от кучетата има следи от различна степен на обгаряне. Очевидно тези животни са били най-близо до повърхността и до огъня.

Сравнителният анализ на остеологичните материали от трите затворени комплекса във Вътрешния град на Велики Преслав откроява различни страни от живота и бита на хората, които са живели там. В трите случая се отнася за останки от животни и птици. В основната си част това са домашни животни и птици, развъждани и отглеждани от човека за задоволяване на неговите потребности.

Археоостеологичните анализи от южната порта и Префурниума на банята откроявят различията в начина на хранене на хора, принадлежащи към различни социални прослойки. В сравнение с тях ясно изпъкват различията с остеологичния материал от третия обект — ямата. С изключение на хищниците, това са същите животни, отглеждани за храна, но умрели или убити при определени обстоятелства в процеса на отглеждане, преди да бъдат използвани по крайното си предназначение (за храна). Материалите от такива комплекси са ценни, защото като правило животните са цели и дават по-точна представа за индивидуалните и породните им характеристики. В случая повечето от животните със стопанско предназначение са млади и незавършили растежа си, което ги прави неподходящи за измерване. На домашните хищници — котка и куче, са направени детайлни измервания, които са база за сравнителни анализи.

Таблица 1

Краниометрични характеристики на кучетата от помещението (в мм)

№	Показатели	Индивиди				
		1	2	3	4	5
1	Обща дължина на черепа: Akrokranion — Prosthion	195,0	—	—	—	—
2	Кондилобазална дължина: задният ръб на condyli occipitales — Prosthion	183,0	—	—	—	—
3	Базална дължина: Basion — Prosthion	175,0	—	—	—	—
4	Базикраниална ос: Basion — Synsphenion	50,0	—	54,0	50,0	—
5	Базифациална ос: Synsphenion — Prosthion	125,0	—	—	—	—
6	Черепномозъчна дължина: Basion — Nasion	106,0	—	—	—	—
7	Черепномозъчна дължина: Akrokranion — средата на челото (F)	94,5	—	80,0	100,0	—
8	Лицевочерепна дължина: Nasion — Prosthion	93,0	—	—	—	—
9	Лицевочерепна дължина: средата на челото (F) — Prosthion	112,0	—	—	—	—
10	Най-голяма дължина на носните кости: Nasion—Rhinion	69,0	—	—	—	—
11	Дължина на черепномозъчната кухина	92,3	—	83,0	—	—
12	Дължина на муцуната: предният ръб на орбитите (при медианата) — Prosthion	83,0	—	—	90,0	—
13	Медиална дължина на небцето: Staphylion — Prosthion	95,5	—	—	—	—
14	Дължина на хоризонталната част на небцовите кости: Staphylion — Palatinoorale	34,0	—	33,0	—	—
15	Дължина на кътните редици P^1 — M^2 (алвеоларен размер)	65,3	63,0	67,0	65,6	71,0
16	Дължина на кътниците M^1 — M^2 (алвеоларен размер)	17,3	18,0	18,2	17,5	20,5
17	Дължина на предкътниците P^1 — P^4 (алвеоларен размер)	48,0	46,5	50,5	50,5	51,5
18	Дължина на кучешкия зъб P^4 (при Cingulum)	17,4	17,4	—	—	—
19	Дължина на алвеолите на кучешкия зъб P^4	17,0	16,5	18,5	17,4	19,5
20	Дължина на M^1 (при Cingulum)	13,5	13,0	—	12,2	—

21	Дължина на M^2 (при Cingulum)	—	7,4	—	6,7	8,1
22	Най-голям диаметър на bulla tympanica	23,2	—	23,0	26,4	—
23	Най-голяма мастоидна ширина: Otion — Otion	65,2	—	63,0	68,0	71,0
24	Ширина при отворите на ушите	57,5	—	57,5	62,3	69,5
25	Най-голяма ширина над condyli occipitales	38,3	—	37,5	36,3	41,0
26	Най-голяма ширина над основите на processus jugulares	51,5	—	52,0	53,2	54,0
27	Най-голяма ширина на foramen magnum	18,4	—	17,5	18,2	20,5
28	Височина на foramen magnum: Basion — Opisthion	17,0	—	16,0	16,3	18,5
29	Най-голяма ширина на мозъчния череп: Euryon — Euryon	53,0	—	52,0	59,0	—
30	Най-голяма ширина на черепа: Zygion — Zygion	—	—	—	—	—
31	Най-малка ширина зад processus supraorbitales	37,0	—	37,0	46,5	40,0
32	Ширина на челото: Ectorbitale — Ectorbitale	49,0	—	—	63,5	—
33	Най-малка ширина между орбитите: Entorbitale — Entorbitale	35,0	—	36,0	—	—
34	Най-голяма ширина на небцето	60,0	—	—	67,0	—
35	Най-малка ширина на небцето	34,0	—	34,3	—	—
36	Ширина над алвеолите на кучешките зъби C	36,5	—	37,0	39,0	—
37	Най-голяма вътрешна височина на едната орбита	33,0	—	30,0	—	—
38	Височина на черепа	53,5	—	51,0	56,5	—
39	Височина на черепа без crista sagittalis	50,0	—	48,5	52,0	—
40	Височина: Akrokranion — Basion	43,0	—	42,0	48,5	—

Таблица 2

Морфометрични характеристики на долните челюсти на кучетата (в мм)

№	Показатели	Индивиди			
		1	2	3	4
1	Обща дължина: processus condylaris — Infradentale	143,3	—	—	133,0
2	Дължина: processus angularis — Infradentale	143,0	—	—	134,0
3	Дължина от изрезата между pocessus condylaris и processus angularis — Infradentale	137,0	—	—	128,0
4	Дължина: processs condylaris — задният ръб на алвеолата на C	125,5	—	115,2	116,0
5	Дължина от изрезката между processus condylaris и processus angularis — задния ръб на алвеолата на C	119,5	—	110,0	111,0
6	Дължина: processus anguaris — задният ръб на алвеолата на C	125,4	—	116,5	117,0
7	Дължина: задният ръб на алвеолата на M_3 — задният ръб на алвеолата на C	80,0	—	77,0	76,0
8	Дължина на кътниците и предкътниците $M_3 — P_1$ (алвеоларен размер)	74,2	—	71,6	69,1
9	Дължина на кътниците $M_2 — P_3$ (алвеоларен размер)	64,2	—	67,2	64,5
10	Дължина на кътници $M_1 — M_3$ (алвеоларен размер)	35,1	—	34,0	33,0
11	Дължина на предкътниците $P_1 — P_4$ (алвеоларен размер)	39,0	—	37,0	36,5
12	Дължина на предкътниците $P_2 — P_4$ (алвеоларен размер)	29,0	—	32,7	31,8

13	Дължина на M_4 (при Cingulum)	—	—	21,2	19,9	—
14	Дължина на алвеолата на M_1	19,5	—	20,4	18,5	22,2
15	Дължина на M_2	9,5	—	—	9,0	9,4
16	Дължина/ширина на M_3	—	—	—	—	—
17	Най-голяма дебелина на corpus mandibulae	11,3	—	10,7	10,7	11,8
18	Височина на клона на долната челюст: основата на processus angularis — Coronion	55,0	—	51,2	49,5	54,0
19	Височина на долната челюст зад M_1	21,8	—	20,0	20,5	23,8
20	Височина на долната челюст между $P_2 — P_3$	17,5	—	18,5	16,0	—
21	Височина на C	—	—	—	—	—

Таблица 3

Краниометрични характеристики на котка от Велики Преслав

№	Показатели	Размери (в мм)
1	Обща дължина на черепа: Akrokranion — Prosthion	90,0
2	Кондилобазална дължина: задният ръб на condyli occipitales — Prosthion	83,0
3	Базална дължина: Basion — Prosthion	77,0
4	Базикраниална ос: Basion — Synsphenion	26,3
5	Базифациална ос: Synsphenion — Prosthion	50,7
6	Черепномозъчна дължина: Basion — Nasion	69,0
7	Черепномозъчна дължина: Akrokranion — средата на челото (F)	52,7
8	Лицевочерепна дължина: Nasion — Prosthion	32,7
9	Лицевочерепна дължина: средата на челота (F) — Prosthion	52,0
10	Латерална дължина на муцуната: предния ръб на орбитата от едната страна — Prosthion	24,5
11	Медиална дължина на небцето: Staphylion — Prosthion	35,2
12	Дължина на кътната редици $P^2 — M^1$(алвеоларен размер)	22,5
13	Дължина на предкътниците $P^2 — P^4$(алвеоларен размер)	20,2
14	Дължина на P^4 (при Cingulum)	10,0
15	Дължина на алвеолата на P^4	9,2
16	Най-голям диаметър на bulla tympanica	18,5
17	Най-малък диаметър на bulla tympanica	18,0
18	Най-голяма мастоидна ширина: Otion — Otion	40,4
19	Най-голяма ширина над condyli occipitales	20,0
20	Най-голяма ширина на foramen magnum	12,3
21	Височина на foramen magnum: Basion — Opisthion	10,7
22	Най-голяма ширина на мозъчния череп: Euryon — Euryon	41,0
23	Най-голяма ширина на черепа: Zygion — Zygion	64,0
24	Ширина на челото: Ectorbitale — Ectorbitale	45,5
25	Най-малка ширина между орбитите: Entorbitale — Entorbitale	16,6
26	Най-голяма ширина на небцето	37,0
27	Ширина над алвеолите на кучешките зъби C — C	23,0
28	Най-малка ширина зад processus supraorbitales	31,4
29	Ширина на лицето между foramen infraorbitalia	27,4
30	Най-голяма вътрешна дължина на едната орбита Ectorbitale — Entorbitale	26,0
31	Най-голяма вътрешна височина на едната орбита	24,5
32	Височина на черепа без crista sagittalis Arokranion — Basion	22,0

Таблица 4
Морфометрична характеристика на долната челюст на котка от Велики Преслав

№	Показатели	Размери (в мм)
1	Обща дължина от processus condylaris до Infradentale	61,0
2	Дължина на изрезката между processus condylaris и processus angularis до Infradentale	57,8
3	Дължина от processus condylaris до задния ръб на алвеолата на C	53,0
4	Дължина от изрезката между processus condylaris и processus angularis до задния ръб на алвеолата на C	50,0
5	Дължина на кътната редица $P_3 - M_1$ (алвеоларен ред)	20,6
6	Дължина/ширина на M_1 (при cinglum)	8,8/3,9
7	Дължина на алвеолата на M_1	8,0
8	Височина на клона на долната челюст от основата на processus angularis до Coronion	25,5
9	Височина на долната челюст зад M	11,6
10	Височина на долната челюст пред P	10,2

БЕЛЕЖКИ

[1] Иванов, С. Храната от животински произход на обитателите на Южната порта в Преслав. — ИАИ, 22, 1959, 209—221.

[2] Аладжов, Ж. Хигиенни сгради и съоръжения от центъра на Велики Дунавски сим- Преслав и тяхната връзка с други паметници от съседни страни. — позиум по история на медицината (резюмета). С., 1989, 9—10; Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. Преславската патриаршия през X век. С., 1991.

[3] Ваклинова, М., И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова, П. Димитров. Владетелската църква на Велики Преслав. — Археология, 2003, № 4, 30—40.

OSTEOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN DER MATERIALIEN VOM SCHOSSKOMPLEX IN VELIKI PRESLAV

Lazar Ninov

(Zusammenfassung)

Es wurde ein Vergleichsanalyse der osteologischen Materialien von den drei geschlossenen Komplexen in der mittelalterlichen bulgarischen Hauptstadt Veliki Preslav gemacht. Es wurden die verschiedenen Seiten vom Leben und von der Lebensweise der dort lebenden Menschen festgestellt. In den drei Fällen geht es um Reste von Tieren und Vögeln.Vorwiegend sind das Haustiere und Vögel, die vom Menschen für seine Beduerfnisse gezüchtet und gebraucht wurden.

Die archeozoologischen Analysen von Suedtor (Jushna porta) und Prefurnium des Bades zeigen die Unterschiede in der Ernährung von Menschen,die zu unterschiedlichen Sozialschichten gehören. Im Vergleich mit ihnen merkt man klar die Unterschiede mit dem osteologischen Material vom dritten Objekt — die Grube. Die Raubtiere ausgenommen, sind das dieselben Tiere, die für Ernaehrung gezuechtet wurden, aber bei bestimmen Umständen waehrend der Züchtung gestorben oder getötet wurden, bevor man sie zur Ernährung gebraucht hat. Die Materialien von solchen Komplexen sind sehr wertvoll, weil die Tiere im Prinzip ganz sind und eine ganauere Vorstellung für die Individuell- und Rassencharakteristika der Tiere geben.

НЕПОЗНАТИЯТ ЙОРДАН ГОСПОДИНОВ

Тодор Балабанов

> Живя согласно с строгою моралью,
> я никому не сделал в жизни зла...
> (Некрасов)

Този стих на великия руски поет е бил любим на Й. Господинов и като че ли отразява неговото верую през целия му житейски път.

На 1 януари 2003 г. се навършват 130 години от раждането[1], а на 1 февруари 2003 г. — 50 години от смъртта на видния преславски гражданин, педагог, общественик и археолог Йордан Господинов. За част от дейността му като учител, създател на археологическо дружество „Тича“ в Преслав и археолог са написани няколко кратки изследвания[2]. Много страни от личния живот и творчеството на Господинов остават и досега непознати. По една щастлива случайност в началото на годината в архива на Археологическия музей „Велики Преслав“ постъпиха 9 бележника (стенографски днев-ници), които Йордан Господинов е водил в продължение на повече от 40 години[3]. Тези неизвестни досега дневници, съдържащи над 1300 страници, запълнени със стенографски, руски, английски, френски, латински, старогръцки и старобългарски текстове[4], са огледало на стила на работа, теоретичната подготовка в областта на педагогиката, историята и археологията, на отношението към политиците и много други сфери от личния и обществения живот на автора им. Естествено, не е възможно (не е и нужно) в настоящия очерк да представим огромната информация, съдържаща се в записките, бележките, конспектираните книги и статии. Да осмислим делата на Й. Господинов, без да познаваме мотивите и душевността му, които най-добре са запечатани в неговите бележници, е невъзможно. Това налага краткото им описание.

КРАТКО ОПИСАНИЕ НА ХРОНОЛОГИЯТА И СЪДЪРЖАНИЕТО НА БЕЛЕЖНИЦИТЕ

Бележник № 1(I)[5]. Черно тефтерче, малък формат (8 × 14 см), съдържащо 120 карирани страници. На с. 114—116 е посочено: „съдържание на цитираните книги в черната тетрадка“. Тук са изброени 34 заглавия и авторите им. Записките започват на 1 януари 1896 г. (вероятно в гр. Бяла) и завършват към края на август 1898 г. Допълнително, явно много по-късно, на вътрешната корица със син молив е посочен номерът на бележника (№ I). В първите 11 страници са поместени стихове от Вазов, Ботев и няколко — без посочен автор. След едно от тези стихотворения — „Съвременна управа“, на с. 10. Господинов е написал: „Гр. Бяла — 1 януари 96 г., декламирано от мен.“ С. 12—18 са празни. От с. 19 до края са конспектирани посочените в съдържанието книги и статии по философия, етика, психология; образование, възпитание, нравственост, литература и изкуство. На с. 45 Господинов е отбелязал: „Да напиша труд на тема: „За еволюцията на човешкото самосъзнание за неговото спасение“. Да се ползвам от следните съчинения:...“ и изброява нови 43 книги и статии. Тук ще подчертаем, че Й. Господинов е подбирал само класици като Байрон, Зола, Тургенев, Белински, Шекспир, Холбах, Хегел, К. Маркс, Циплер, Д. Посменяк и др. Конспектирани са и биографиите на Ф. Бейкън, Т. Мор, Галилей, Дж. Бруно и Конфуций. В бележника са записани над 90 латински сентенции.

Бележник № 2 (III). Червено тефтерче, среден формат (12 × 19 см), съдържащо 260 запълнени страници. В края е описано съдържанието. В 99 точки са изброени всички заглавия на книги, статии и техните автори, включени в конспектите на бележника. Записките са започнати на 21 юли 1899 г. в с. Каменна Рикса, околия Фердинандска, и завършват през юли 1901 г., вероятно на същото място. Конспектирани са над 150 книги и статии от различни български, руски и западни автори. Заниманията на Господинов и през тези две години са в областта на философията, психологията, етиката, морала; образование, литература и история. Той е особено пристрастен към проблемите на нравственото възпитание и творчеството на големите класици: Некрасов, Пушкин, Лермонтов, Л. Толстой, Жемчужников, Ф. Паулсен, Жан-Жак Русо, Байрон и др. Продължава да събира и записва латински сентенции. Важна информация откриваме на с. 162 до 185, писани в края на декември 1900 г. Тези 23 страници са съкратен препис на стара (изгубена сега) тетрадка със записки, водени в периода 1892—1895 г., когато Й. Господинов е курсист в Педагогическото училище в гр. Лом. В 223 точки с много латински сентенции и цитати от съчиненията на Шекспир, О. Конт, Надсон, Х. Ибсен, А. Стринберг, Ф. Енгелс и др. са представени първите задълбочени занимания на Господинов и началото на теоретичната му подготовка за бъдещ учител, възпитател и общественик.

Бележник № 3 (VI). Зелено (двойно) тефтерче, малък формат (8 × 12,5 см), със 110 запълнени страници и 12 празни в края. Върху лицето на началната корица са изписани с туш голямо римско VI, отдолу — 1908 г., а найотдолу с красив стенографски почерк — „Преслав“ и „Йордан Господинов“. На с. 104 той е написал: „Съдържание на прочетените книги в VI тетрадка“. Този факт показва, че до 1908 г. Господинов е изписал най-малко 5 бележника, 3 от които са загубени или не са достигнали до нас. За съжаление липсват бележници и записки от много важен период в живота на Господинов — от края на 1901 г., когато той се завръща като учител в гр. Преслав[6], до 12 юли 1908 г., когато започва записките в бележник № 3 (VI). В началото на този бележник има описание на стария Преслав — пространство, дължина на крепостните стени и др. Останалите страници са запълнени с бележки, цитати и откъси от поезията и прозата на Петрарка, Шекспир, Лермонтов, Пушкин, М. Коробов, Й. Груев и конспекти от книги, свързани с проблемите на етиката в живота, философията, историята на културата и древноиндийския епос (упанишадите). Голям е броят на събраните и записани нови латински сентенции. От достигналите до нас бележници за пръв път в този откриваме записки за историята на средновековна България и нейната втора столица Велики Преслав. Явно по това време или малко по-рано (към 1905 г.) настъпва промяна в ориентацията на интересите на Й. Господинов. В заниманията му са включени не само литературни, педагогически, философски и етични, но и конкретни исторически теми. Бележникът, чието съдържание включва общо 35 заглавия, е завършен на 27 август 1908 г. с извадки от описанието на „Ески Стамбул“ от К. Нибур.

Бележник № 4 (VII). Червено тефтерче, среден формат (11 × 20 см), с 220 запълнени страници. На последния зелен лист е предадено в 30 точки съдържанието на конспектираните книги и статии. Бележникът може условно да се раздели на две части. Първата — от с. 1 до 61, е писана в периода от 1 септември 1908 г. до 25 ноември с. г. и всъщност е продължение на бележник № 3. Между многобройните бележки тук се отличават конспектите на тема праотечество и праезик на българите. Това показва задълбочаване на теоретичната подготовка на Й. Господинов в областта на българската история. В същото време записките му по философия, литература, психология, етика и други намаляват. Втората част от дневника е попълвана през значителни интервали от време през 1909 г. Но някои бележки и конспекти са включени и през следващите 3 години, когато Господинов е записвал бележници № 5 и 6. С малки изключения, записките във втората част показват окончателната насока в развитието и подготовката на Господинов в областта на археологията и историята на Велики Преслав. Конспектирани са статии и книги, посветени на старата българска книжнина, старото изкуство в България, старобългарските каменни надписи, българските старини из Македония, история на Българската църква, живота и дейността на славянските просветители и книжовници Кирил и Методий, Йоан Екзарх, княз Борис и др. Авторите на тези изследвания са все изтъкнати български и руски учени, като: К. Иречек, Б. Филов, Й. Иванов. В. Златарски, Н. Кондаков и др. От с. 126 до 162 са събрани и педантично подредени по години всички тракийски, гръцки, македонски, римски, византийски и български владетели и императори. Описани са провинциите и административното деление на Римската империя и Византия и по-важните градове в тях. Този бележник отразява не хаотични, а задълбочени исторически познания на Й. Господинов през 1909 г., които му дават самочувствие да се заеме с изключително отговорната задача — разкопаването и проучването на църквата и манастира в м. Патлейна. Нещо повече, на с. 179 в бележника е записано с черен туш — „История на Преслав — (план за съчинение)“. Амбициозна задача, върху която ще работи повече от десетилетие и ще реализира доста по-късно.

Бележник № 5 (IV). Черно тефтерче, среден формат (12 × 18 см), със 72 запълнени страници. Бележникът започва на 7 април 1909 г. и завършва на 18 август с. г. На първа страница, под датата 7 април, отново е записано: „История на Преслав“ или „Преслав, неговото минало, настояще и бъдеще“. По-нататък до края на с. 5 се посочват задачите, източниците и авторите, които Господинов ще ползва за написване на книгата. Изброени са над 35 автори и източници, между които: Иречек, Палаузов, В. Златарски, Попруженко, Ами Буе, Бланки, Дюканж, Теофил, Лъв Дякон, Константин Порфирогенет, Кедрин и много други. От с. 6 започва полевият дневник на първите археологически разкопки на Й. Господинов в Патлейна, проведени от 9 май до 11 юли 1909 г. Много често в края на работния ден Господинов е добавял цитати от „Служба святаго равноапостола царя Бориса“, според която: „Жезъл царствия оставил еси и в пустыню Тическую вселился еси.“

Явно още в началото на разкопките Господинов е бил убеден, че е открил манастира, в който княз Борис се е оттеглил след напускане на престола в Плиска. Това схващане се възприема от много български учени и от местното население. На 12 юли Господинов е записал: „...много семейства и граждани от Преслав посетиха манастира и се веселиха до вечерта...“ Следват няколко страници с конспекти по техниката и организацията на археологическите разкопки в Италия и Гърция (из опита на 8 известни италиански и френски археолози). От с. 40 до края на бележника има описание (полеви дневник) на втория етап от разкопките в Патлейна, проведени от 13 юли до 18 август 1909 г. Последната страница завършва с песента за цар Симеон — „Край Босфора...“

Бележник № 6 (VIII). Черно тефтерче, малък формат (9 × 14,5 см), със 102 запазени карирани листа. От тях само 28 са запълнени, а останалите са празни. Не е известно кога е започнат дневникът, но най-вероятно между 1906 и 1907 г., когато Й. Господинов е главен учител в Преслав. По външен вид и размери бележникът е еднакъв с бележник № 1. Освен това на с. 3 е записано: „Моята училищна политика“ и са изброени 37 задачи, свързани с осъществяването на училищната дейност в гр. Преслав. Задача № 31 е да се спазва окръжна наредба № 280 от 1905 г. След няколко празни листа Господинов описва подробно една „екскурзия“ от Патлейна до м. Свещилка и изброява имената и местоположението на много други местности. Следват десетина отрязани листа и на сегашната с. 11 започва описание на разкопките в Патлейна, проведени през 1910 г. Първият работен ден е на 22 юни, а последният — на 16 август. След приключване дневника на разкопките на с. 28 е записано: „Преслав за българите е бил както Ерусалим за християните.“ В края на бележника, след 70 празни страници, са записани две книги (единствените в този бележник). Първата е „Очерк славянской — Кирилловской палеографии“ от Е. Карский, а втората — „Югославянская палеография“ от П. Лавров. На последната страница е даден отчет на Археологическо дружество „Тича“ за 1911 г. (приходи и разходи).

Бележник № 7 (V). Черно-бяло (пепитено) тефтерче, среден формат (12 × 19 см), с 80 запълнени страници. На отделен бял лист е записано съдържанието в 23 точки. Бележникът е писан през март—април 1912 г., по време на командировката на Й. Господинов в Народния археологически музей, София. На вътрешната мека корица и с. 1—2 са записани на руски и английски език 18 автори и заглавия на трудове, по които трябва да работи. От с. 3 до с. 29 е конспектирана подробно статията на Ив. Шишманов „Критичен преглед по въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името българин“. Конспектът е завършен на 31 март 1912 г. Следват записки от статии и изследвания на изтъкнати учени, като: Л. Нидерле, Ф. Успенски, М. Попруженко, Б. Панченко, М. Сперански, М. Дринов, В. Златарски и много други. Болшинството от конспектите се отнасят до историята, археологията, изкуството и църквата на Средновековна България и Византия. Без съмнение Господинов е работил много интензивно в богатата библиотека на Народния археологически музей в София, където е можел да ползва всички томове от „Трудове на Археологическите конгреси в Русия“; „Известия на Руския археологически институт в Константинопол“; „Византийски временник“, „Периодическо списание на българското книжовно дружество“ и други руски и български издания. На вътрешната страна на последната корица отново е даден план по темата, върху която работи Й. Господинов — „История на Преслав“, но този път в разширен вид.

Бележник № 8 (II). Черно-бяло (пепитено) тефтерче, среден формат (12 × 19 см), със 160 запълнени страници. Бележникът условно може да се раздели на две части. Първата — от с. 1 до с. 135 е писана през април—май 1912 г. в Библиотеката на Народния археологически музей в София. Господинов е продължил да работи много интензивно. За около два месеца той е успял да конспектира над 120 статии, студии и монографии, посветени на много широк спектър от Праисторията и Античността — до Късното средновековие. Включени са публикации по нумизматика, сфрагистика; гръцка, латинска и кирилска епиграфика; църковна архитектура и изкуство. Чрез тези публикации Господинов се запознава с най-важните археологически проучвания в България, проведени до момента и отразени в сборници и периодични списания, като: „Български преглед“, „Архив на Министерството на народното просвещение“, „Периодично списание“, „Родопски напредък“, „Известия на Народния музей“, „Минало“, сборниците „Народни умотворения“, „Художествена култура“, „Родина“, „Светлина“ и др. Запознава се подробно със Закона за старините от 1911 г. и всичко публикувано до момента по темата „Материали за археологическата карта на България“. След с. 135 бележникът е останал празен за дълго време. Едва през 1928 г. записките са подновени с конспекти на нова тема — „Източна Румелия до Съединението“. Последните 5 страници са записки от списания „Училищен преглед“ от 1927 и 1928 г. и една лична бележка, в която изразява огорчението си от отношението на директора на Народния музей в София А. Протич, а също и от Р. Попов, че: „изпращат за ръководител на преславските разкопки проф. Кр. Миятев, а заповедта за моето отиване там, подписана от Министерството още на 12 май 1928 г., е задържана. От името на сдружение „Българска старина“ е пратена телеграма до Народния музей да изпратят заповедта, понеже трудоваците стоят без работа...“

Бележник № 9 (IX). От достигналите до нас бележници, хронологически той е последен. Представлява черно тефтерче, среден формат (11 × 18 см), със 180 изписани карирани страници. В края на бележника е дадена част от съдържанието, включващо записките от с. 8 до 116. Те са водени в продължение на няколко години — от 1931 до 1934 г., и имат твърде разнообразно съдържание. В началото, в средата и в края на бележника са поместени 21 стихотворения, писани от Й. Господинов през 1929, 1931 и 1934 г.[7] В останалата част от бележника преобладават конспекти на статии от български списания и вестници с общо историческа тематика: „Езикът на прабългарите“ от Г. Фехер; „От нация към раса“ от К. Христов; „Персийско-сасанидската художествена традиция в преславското изкуство“ от Д. Василиев; „Задачите на днешната българска историография“ от П. Николов; „За гръцкия, румънския и сръбски шовинизъм“ — без посочен автор; „Религия и култура“ от А. Илиев; „Разкопките в Мадара и Преслав“ от Б. Филов и др. Голямо внимание е отделено на книгата „Строители на съвременна България“ от С. Радев и „Система на етиката“ от Фр. Паулсен. Освен това в бележника са включени много лични бележки, като: „Тан. Д. Гаджалов бие учител в Преслав“, или „Българските учители днес чрез своя кристален патриотизъм не трябва да позволяват, щото България, третото

българско царство, да загине от греховете на своите управници, партизани и интелигенция.“

Към два от бележниците са приложени отделни сгънати листове (над 50 с.) с доста разнообразно съдържание: „Великите жени — увод“, вероятно начало на текст за статия или сказка; „Просветното дело в Преслав, България и славянството“ — бележки за статия; „Нравствените недъзи рушат“ — бележки за статия; „План за реч пред 150 учители литератори, посетили Преслав на 6 май 1942 г.“; „Свети Борис, княз български“ — от А. И. Чучулайн; „Животът на Йоан — екзарх български“ от архимандрит Панарет и др. Записките на листовете са водени в различно време — от 1914 до 1944 г., и са поставени по-късно към бележниците, когато са били ползвани за разработка на определени теми. Многобройните подчертавания с различни цветни моливи, по-късните бележки в празните полета и страници са свидетелство, че бележниците са станали най-необходимото помагало (настолни книги) за автора им, когато е сядал да пише за просветното дело, за археологическите паметници в Преслав или за Българската църква. Внимателното вглеждане в съдържанието на бележниците позволява да се разграничат, макар и условно, два етапа в теоретичната подготовка и дейността на Й. Господинов.

Първият етап обхваща периода от 1892 до 1906 г. и е свързан главно с подготовката и реализирането на неговата основна професия — учител-педагог. Тази професия и призвание за Й. Господинов вероятно се дължи на факта, че той е наследник на първия учител в Преслав. Неговият дядо — Господин Йовков Добрев, пристигнал от Котел в Преслав към началото на XIX в. заедно с по-големия си брат Добри. Двамата братя и местният свещеник — поп Харизан, били единствените грамотни мъже тук. Макар и без специално образование (по професия е бил ковач), младият, тогава 18-годишен Господин станал и учител на децата в Преслав. Владеещ отлично български, турски и гръцки език, той учил децата на четмо и писмо от 1800 до 1818 г. в собствената си къща. По инициатива на двамата братя и поп Харизан през 1818 г., близо до новата църква „Св. Петър и Павел“ било построено и първото килийно училище. В него няколко години по-късно става учител поп Харизан, а Господин станал задълго „кмет“ на Преслав. Бащата на Й. Господинов — Симеон, е най-малкият син на Господин и един от най-начетените жители на Преслав през втората половина на XIX в. Разполагал е с голяма лична библиотека, което е рядко явление за онова време. От 1889 до 1892 г. Симеон е кмет на Преслав. Негова е заслугата за възстановяване на читалище „Развитие“ в града и разширяването на прогимназията от двукласна в трикласна.

Йордан Господинов е най-малкият син на Симеон и съпругата му Мила, която починала при неговото раждане[8]. Израснал в семейство с възрожденски дух и традиции в просветното дело и обществените дела[9], Господи-нов не само съхранява, но и развива тези добродетели. Пословично скромен и трудолюбив, той учи последователно в Преслав, Шумен, Русе и Казанлък. След като завършва средното си образование, Господинов продължава да учи (1892—1895) в педагогическото училище в Лом. Усвоил перфектно стенографирането и руски език, ползва добре латински и френски, за три години Господинов получава солидна педагогическа подготовка, обща философска и естетическа култура. В изгубената тетрадка със стенографски записки, разширеното съдържание на която е включено в бележник № 2, са били конспектирани стотици статии и трудове на най-известните руски, европейски и български педагози, философи и психолози. Господинов не престава да се самообразова и след завършване на педагогическото училище. През следващите 10 години (1896—1906) като учител, главен учител и директор в гр. Бяла, с. Вълчедръм и с. Каменна Рикса[10], той продължава да конспектира прочетените книги и статии и запълва най-малко нови 4 бележника (но до нас са достигнали само два — № 1 и 2). От тяхното съдържание можем да съдим, че теоретичната подготовка на Господинов все повече се задълбочава и разширява. Чете в оригинал или превод „Избрани педагогически съчинения“ от Дистервег; „Психология на вниманието“ от д-р Рибо; „Що е нравственост“ от Циплер; „Новите насоки в психологията“ от Д. С. Посменяк; „Експериментална психология и спорните въпроси в педагогиката“ от Хенрих Фре; „Училищни типове“ от Лесгаф; „Обща детска психология“ от Д. С. (превод); „Въображение и памет“ от К. П.; „Учителят и народното училище“ (превод); „Научна педагогика“ (?); „Наградите и наказанията при семейното възпитание“ от О. Ф. (превод); „Възпитание умствено, нравствено и физическо“ от Х. Спенсър и много други. Явно Господинов непрекъснато е следял реформите и новите методи на образованието и възпитанието в Русия, Англия, Франция и Германия и ги е прилагал успешно в своята практика. Признанието за добрите му педагогически резултати не закъснява. Със заповед № 1684 от 22 декември 1900 г. на Министерството на просвещението той е повишен в учител III степен, а 6 години по-късно, със заповед № 2499 от 1 януари 1906 г. — в учител II степен[11]. През дългогодишната си педагогическа практика като учител, а по-късно и като околийски училищен инспектор (1920—1934) Господинов се опитва да приложи идеята, че: „задълженията на преподавателите не се състоят в това да наливат в главите на учениците маса сведения и факти, а в решението на най-сериозната задача — да ги подготвят най-добре към изискванията на практическия живот“. Илюстрация за това са записките в бележник № 6, които започват със заглавие: „Моята училищна политика“ и съдържат 37 точки за изпълнение. Между важните, належащи задачи (построяване на две нови махленски училища, спешен ремонт на сегашното училище и обзавеждането му с всичко необходимо за нормалния учебен процес), има и такива, които да създават житейски практически навици на учениците: „учителите строго да учат децата на ред, спретнатост и чистота; нужниците да се мият редовно...“ и т.н. Господинов обръща особено внимание и на възпитанието на родителите. Всъщност темата за нравствените и моралните качества на личността — дисциплина, честност, трудолюбие, патриотизъм, които са заложба за добро и щастливо бъдеще, вълнуват Господинов от най-ранни години до края на житейския му път. Още през 1898 г. той си поставя задача: „Да напиша труд на тема — „Еволюцията на човешкото самосъзнание за неговото спасение“. Голяма част от бъдещата му педагогическа и обществена дейност е насочена към това. Даже след пенсионирането си като училищен инспектор (1934 г.) той продължава да се вълнува от тази тема. В отделен лист, вероятно конспект за статия — „Нравствените недъзи рушат“, написан през 1941 г., Господинов е развил идеята, че в основата на благоденстващата държава стои нравственото семейство: „За да бъде човек щастлив на земята, не са достатъчни само неговите физически сили и осигурените му материални блага. Нужни са за него и духовни, нравствени, морални качества, дълбоко залегнали в неговия вътрешен мир, за да бъде той още в по-голяма степен спокоен и щастлив. Това също е от значение и за едно семейство, за едно общество, за всяка община и държава. Семейството без благородни, добродушни и взискателни родители не може да преживее благополучно, ако не то самото, неговите наследници ще понасят нравствените недостатъци на родителите си. Това не променя мнението за едно общество или община, които се състоят от множество подобни членове. Техните нравствени недостатъци лежат върху цялото общество, върху цялата община. Такава община боледува от такава група лица. Ако обаче в една държава се намират множество такива общини, множество такива граждани, чиито морални и нравствени качества представляват едно очевидно зло, то няма съмнение, това ще се отрази пагубно за бъдещото развитие на такъв народ и държава, в която той живее, не ще има здрави, твърди нравствени устои, на които може да се крепи, да се развива, да напредва, да живее.“

Въпреки че е обичан и уважаван като учител и педагог, даскал Даню, както с любов го наричат неговите съграждани, отдава голяма част от силите и енергията си за проучване на паметниците и възкресяване на историята на своя роден град. Кога се е зародило това желание, не знаем, но след като прочита „История на Александър Велики“, през 1899 г. (в бележника от с. Каменна Рикса) е записано: „Историята е гласът на мъртвите, който поучава живите.“ През есента на 1901 г. Господинов се завръща в родния си град Преслав. С възхищение следи археологическите открития в Плиска на Руския археологически институт в Константинопол и твърдо вярва, че „...само систематически разкопки в Преслав ще осветлят много страници не само на Преслав като втора столица, но и на цялата българска история“. Няколко години събира в дома си пръснати из нивята археологически находки и се запознава подробно с цялата околност на Преслав. Щастлив е, когато през 1905 г. двамата големи изследователи на Плиска — акад. Ф. Успенски и К. Шкорпил започват нови разкопки и в Преслав: на крепостните стени, Двореца, църквата Гебе клисе и други обекти във външния град. Разочарован е и не вярва на констатацията в отчета на видните археолози, че „...съвършената оскъдност на остатъци от старини от Преславския период много малко обещават в научно отношение...., поради което по-нататъшното продължение на разкопките в Преслав би трябвало да стане само от гледна точка на национална чест“. Тази констатация, изречена от авторитетни учени, е обричала проучванията в Преслав на забвение. Още тогава Господинов е осъзнал, че е призван, въпреки неверието на учените, въпреки че не е археолог по образование, да възкреси славата на родния си град. По негова инициатива и заедно с няколко ентусиазирани преславски граждани, подкрепени от К. Шкорпил, през 1906 г. създават преславското археологическо дружество „Тича“, а на следващата година — първата археологическа сбирка в града. Това е повратният момент в заниманията на Господинов. Въпреки че остава завинаги свързан с учителската професия, през следващите десетилетия, до края на живота си, той ще посвети голяма част от енергията и цялото си свободно време, за да осъществи една своя мечта — да разкрие важни паметници в Преслав и да докаже, че той не е бил „проста резиденция из пътя“, както се говорело след разкопките в Плиска. С присъщата за него педантичност, Господинов се залавя да разшири теоретичните си познания за ранносредновековната българска история и историята на втората българска столица Преслав. За три-четири години той прочита и конспектира стотици статии и книги на тази тема, запознава се с опита на най-добрите български и европейски археолози и чак тогава пристъпва към първите си разкопки в Патлейна. Известни са бляскавите резултати от разкопките му през 1909—1911 г., заради които учените от България и чужбина започват да говорят с респект за културата на Велики Преслав. Няма да се спирам на резултатите от неговата дейност като археолог през следващите 30 години и на дейността на създаденото по негова инициатива археологическо дружество „Тича“. За тях има прекрасни изследвания от проф. Ст. Станчев-Ваклинов и Г. Джумалиев[12]. Познато е до голяма степен и творчеството му, за което в днешно време биха му присъдили научна степен. Без съмнение обаче, Й. Господинов е осъзнавал, че теоретичната му подготовка, особено в началото на неговата „любителска“ археологическа дейност, не е била на нивото на съвременните му български учени историци и археолози. Затова през следващите две десетилетия той усилено чете и конспектира над 1000 научни статии, студии и монографии от корифеите на тогавашната историческа и археологическа наука в България, Русия и Европа. Особено полезен в това отношение е престоят му в Народния археологически музей в София през 1912, 1914–1915 и 1918 г., когато ползва богатата библиотека на музея и работи заедно с най-изтъкнатите археолози на България. Въпреки това Господинов не се срамува да задава въпроси, на които не е намирал сам отговори[13]. Затова приема с голямо огорчение отстраняването си от разкопките на Кръглата църква, открита от него през 1928 г. Това означавало, че все още го смятали за дилетант в археологията, което не отговаря на действителността. Ако се вгледаме в неговите дневници, отчети и публикации, ще открием, че в много случаи те са по-прецизни от тези на някои от професионалистите археолози. Ако Господинов е наричан археолог-дилетант, той ще е като онези „*Велики дилетанти*“, за които пише К. В. Керам в прочутия „Роман за археологията“. Макар и наранен, духът на Й. Господинов не е сломен. И след 1928 г., до дълбока старост той продължава да участва с любов в археологическите разкопки на Преслав като помощник, или със съвети за проучването на определени терени в околностите му. Липсата на преки и дълготрайни ангажименти към теренните проучвания след 1928 г., натрупаните опит и познания позволяват Й. Господинов да се заеме с написването на най-значимите си научни трудове. Особено показателен е трудът му „Какво дължим на Църквата и духовенството си?“, отпечатан в Шумен през 1933 г., но в малък тираж, поради което остава непознат дори за специалистите в тази област. Под заглавието, на първа страница, Й. Господинов е записал:„На незапомнената си майка Мила посвещава скромния си труд *„Признателният ѝ син.“*

Тази пространна студия съдържа предговор, увод, 11 глави и библиография, поместени в 190 страници. В предговора Й. Господинов обяснява причините за написването на книгата: „Отдавна се забелязва у нас една хладина към Църквата и духовенството ни, особено в по-издигнатата част от населението... И тази наша студенина към Църквата и духовенството ни се изроди в престъпления, като: разруха на софийската църква „Св. Неделя“, кражби от църквите, светотатства в последните, изстъпления против свещеници и др. А животът на нашата Църква и духовенство не е друго, освен животът и развоят на нашата просвета и култура.“ Господинов е доста критичен към това, което пише, и още в началото подчертава: „Направих много и някъде големи цитати, за да илюстрирам мислите си и да бъда по-убедителен. При все това обаче, не използвах всичката литература, що имах под ръка, за да не стане книгата голяма. Недостатъци и непълноти ще има много у нея може би, но въпреки това, ако успея само да припомня на читателите си и ги убедя в блестящата и колосална роля, що са изиграли тези факти за народа ни с всичкия си идеализъм и многовековна борба, това ще ми бъде достатъчно за награда.“ По-нататък отделните глави на книгата са: „Покръстването на българите“; „Изгонването на Методиевите ученици от Моравия“; „Духовни и просветни дейци вън от кръга на Кирило-Методиевите ученици“; „Духовенство и просвета при цар Петра“; „Под византийско робство“; „Църковно-просветно дело през Второто царство“; „Духовно-просветният живот през турското робство до Възраждането“; „Църковно просветни деятели от Възраждането до Освобождението“; „Църквата и духовенството след Освобождението“; „Погрешни и верни насоки“. Накрая, в библиографията са включени 90 от най-важните извори, които са ползвани при написването на книгата; между тях са и трудовете на световноизвестните руски и европейски учени М. Попруженко, Е. Голубински, П. Шафарик, К. Калайдович, А. Гилфердинг, Ш. Дил, А. Рамбо, Фр. Паулсен, Ст. Рънсиман и много други. Книгата прави впечатление и със силната лична ангажираност на Господинов по много религиозни, етични, философски и образователни въпроси, повдигнати в нея. С голяма болка авторът сравнява какво правят държавниците, учените и писателите в Гърция, Сърбия и Румъния за защита на националните си и държавни интереси, за сметка на българските интереси, и как София, мозъкът на България, не успява да сплоти своите видни мъже да бранят българската кауза. Интересна е и констатацията на Господинов, че „у народи, в които е по-добре застъпено религиозното възпитание, виждаме по-друга култура, по-меки нрави, по-благородни характери, по-справедливо управление и по-велики държавници“. Образованието и възпитанието в дома и в училището са основа за успеха на една държава, но: „...не са ли те в унисон с онова, което се проповядва в Църквата и казармата, от такова общество не очаквайте напредък, в такъв народ няма възход, в такава държава няма успехи. Тя отива към гибел... Тая истина, не, тая аксиома трябва да се разбере от всички ни! И колкото по-рано, толкова по-добре.“ Господинов е убеден, че: „Народните идеали се постигат само със сплотеност, единодушие и разбирателство. По този път вървят всички културни народи. Не вървим ли и ние по него — изгубени сме...“

Няколко десетилетия по-късно проф. Тончо Жечев, друг голям творец от Шуменския край, в забележителната си книга „Българският Великден или страстите български“ успя по блестящ начин да доразвие мислите на Й. Господинов за ролята и значението на духовенството и Църквата за запазването на българския дух и народност.

В бележниците на Господинов е отделено голямо внимание и на политическите нрави в България. Без да участва активно в политическите борби, той ги следи отблизо и достига до доста прозорливи изводи, които са валидни и днес. През 30-те и началото на 40-те години на XX в. светът живее „...сред страшни международни сплетни и сред ужасен политически водовъртеж“. В такъв момент нравствените и моралните качества на политическите водачи са от решаващо значение за доброто и щастливо бъдеще на народ и държава, защото „политическите водачи на всеки народ са призвани да прозират в бъдещето“. За пример, какво може да се случи при нравствен упадък и морална разкапаност на управниците, Господинов сочи Римската империя и Русия, които рухват главно поради нравствения упадък на своите управници. За съжаление, констатира той, „...днешните български управници ... поради алчността си за власт и материални облаги не само че не черпят поуки от предишните паднали царства, но и от близкото минало...“ Според Господинов „...българските управници са жалки същества по морал, по идеи, по държавнически ум, по стремления, по народна гордост и родолюбие ...те управляват само за партийна и лична корист, а не за България...“, и още: „...каква по-голяма развала и разврат от това, учителите да създават в училищата морални личности, а обществениците в лицето на партийните водачи, правителство, Народно събрание и отделни министри... да сеят развала сред обществото“. Липсата на морал и родолюбие са причина, че „...българските управници си пазят само собствените къщи, за да не влиза в тях крадливо лице, а колкото се отнася до държавата, до България, в нейните предели почти безконтролно, с безразсъдно разрешение на тези управници се вършат ужасни престъпления...“ Още по-тежка е присъдата за българските управници, записана от Й. Господинов на 25 май 1931 г.: „Днес обезумелите и подивели партизани и партии са обявили война против държавата! Боже, пази България от българите!!!“ Имал ли е лично основание Господинов да бъде така негативно настроен срещу българската политическа класа и управниците? Вероятно да! От бележниците и от запазената и публикувана лична кореспонденция можем да стигнем до заключението, че Господинов е водил упорита борба с политици и управници, за издигане на Преслав като исторически и туристически център. Тази негова народополезна и обществена дейност намира най-слаба подкрепа от страна на държавата. Може би затова той приема предложението на част от съгражданите си и в края на 1934 г. става кмет на Преслав. Надявал се е, че с общи усилия ще се реализира неговата мечта и Преслав ще бъде променен. Действително, само за 3 години, с активната намеса на Й. Господинов в Преслав са извършени 15 значителни дела. Прекарана е (най-после) жп линия от гара Хан Крум до Преслав, завършени са водоснабдяването и електрификацията на града, построени са 4 масивни моста и др. Всъщност през неговия мандат най-видимо се променя селският облик на Преслав и постепенно той придобива чертите на малък град. Но Господинов не се корумпира и не може да прави компромиси със своите идеали. Няколко месеца след спечелването на изборите от правителството на Г. Кьосеиванов в края на 1937 г., поради несъгласие с методите на управление, Й. Господинов демонстративно подава оставка и се пенсионира. Въпреки напредналата си възраст, до края на живота си той продължава доброволно да помага за разкриването на десетки нови археологически обекти в центъра и околностите на Преслав. През 1947—1949 г., с помощта на младите научни работници от София и Окръжния музей в Шумен, Господинов полага основите на единен градски музей, за какъвто е мечтал цял живот.

ПОЕТИЧНО ТВОРЧЕСТВО

Една от напълно непознатите страни от живота на Й. Господинов са неговите поетични опити. Страстен почитател на българската, руската и западноевропейската поезия (в бележниците са преписани стотици стихове от Ботев, Вазов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Гьоте, Шекспир, Байрон и много други), Господинов прави, макар и плахи опити, сам да твори поезия. В бележниците са записани 24 негови стихотворения, качествата на които невинаги можем да оценим, понеже те са писани стенографски и невинаги могат да бъдат дешифрирани точно. Някои стихове са подражателни и първични, но винаги — пропити с дълбоки чувства. Тези стихове са отвореният прозорец, през който можем да надникнем в душата на Господинов, не сурова и строга, а нежна и наранима, подвластна на една закъсняла любов или загуба на родители.

Първите две стихотворения — „Съвременна управа“ и „Към децата“, писани от младия Господинов, когато е бил начален учител в гр. Бяла и с. Каменна Рикса, носят възрожденски дух и са подражание на нравствената поезия на П. Р. Славейков. В „Съвременна управа“ младият учител изобличава лъжата, подлостта и неправдите, характерни за хората от „палатите“.

За какво си вдигнал врява,
че светът е развален?
Че сме нямали управа,
че злодеят управлява,
че човек е угнетен?
Туй лъжа е! Ред, богатство
всичко имаме си ний...
Чакай, чакай, я кажи ми,
за колцина туй е тъй?
. . .
Виж навсякъде ли има
правда, щастие и ред
както теб се представлява
от палатите наглед.
. . .

В края на стихотворението Господинов е записал: „гр. Бяла, 1 януари 96 г., декламирано от мен“ (Бележник № 1, с. 9—10).

Въпреки суровата действителност в живота, в стихотворението „Към децата“ (поместено в бел. № 2, с. 253) Й. Господинов дава следните нравствени поучения:

Деца, честит е, който страда
за доброто хорско във света,
честит е, който със наслада
умира без да го кълнат.
. . . (февруари 1901 г.)

През есента на 1901 г. Й. Господинов се завръща в Преслав и става учител в местното училище. Постепенно мисълта, че е призван да разгадае миналото на родния си град, го поглъща изцяло и вероятно това е причината да изостави за дълго време поетическите опити. Едва през 1929—1931 г., на няколко места в бележник № 9 са поместени нови 21 стихотворения. Единадесет от тях са интимна лирика, посветена на Надежда (Надя) Иван Райчева. За нея знаем твърде малко от две кратки стенографски бележки. Първата е записана върху началния лист на бележник № 1 от самата Надя. Вмъкната е много по-късно (обратно на останалия текст в листа) и гласи: „Преди празника идвах в инспектората с голяма надежда да Ви видя и с горещо желание да Ви замоля, ако разполагате с книга...(?), в което не се съмнявам, да ми дадете такава. Щастливата съдба тоя път ми се не усмихна. Няма що. Забравената от Вас Надя. 19 януари 1927 г.“

Втората бележка всъщност е адрес с трите имена на въпросната дама, записани върху вътрешната страна на последната корица на бележник № 9: „Надежда Иван Райчева, гара Плачковци, дом Къню Христов.“ По всяка вероятност това е Домът (Санаториумът) за белодробни заболявания, в който Надя е постъпила за лечение. Това се подразбира от първото стихотворение в цикъла интимни стихове с наслов:

НА Н. ИВАН ...

За теб, за теб душа поглежда,
търси те всъде безспир,
за теб, о, скъпа ми Надежда,
о, мой всегдашен кумир, —
. . .

Под стиховете е отбелязано: 12 октомври 1929 г. По случай заминаването на Надя за санаториума на 10 октомври.

На същата дата има записано още едно стихотворение:

ЗАЩО НЕ СЪМ птичка бързокрила,
да прехвръкна широки простори,
да се найда при тебе, о, мила,
да те събудя в светли зори.
. . .

Само 4 дни по-късно Господинов посвещава нови стихове на Надя „Тъга по нея“ и „Като призрак“, съчинени през нощта на 16 октомври 1929 г.

Кат̀ призрак повсеместен
образът ти ме следи,
спомням си и твоята песен,
изпята много по-преди.
. . .
О, На...., ти си радостта,
и мъка тежка си ми ти,
ти си горестта и сладостта,
но горко ми — всичко ще отлети!

На 20 и 21 октомври са записани нови четири стихотворения: „За тебе“; „Тъга“; „Пак тебе“ и „На Н... цвете миризливо“.

ЗА ТЕБЕ, мило и скъпо създание,
мечтая, мисля и жаднея,
за тебе, мое сладко обаяние,
сънувам, тъжа и лелея.
. . .

О, не ще ли дойде край
на тез тревожни мъчения?!
Сърце ми мира и спокойствие не знай —
изстрадано е от увлечения.

Или:

Пак теб, о, нежно творение,
виждам пред себе си в нощта,
лицето ти като видение
ме следи всегда кат̀ мечта.

Както Данте Беатриче обикна,
и Ромео — Жулиета,
така духът ти в мен проникна,
ободри съдба ми клета.

И последното от този кратък цикъл е:

На Н. . ., цвете миризливо,
красива, мила и игрива,
на Н...., дете обичливо,
благородно и приветливо,
. . .

Този цикъл от любовна лирика е прекъснат за кратко време поради смъртта на бащата на Й. Господинов (1ноември 1929 г.). Два дни по-късно Господинов написва едни от най-хубавите стихове, посветени:

НА ПОКОЙНИЯ СИ БАЩА

Скръб тежка връхлетя сърце ми —
предобрия си баща изгубих!...
мрак лицето ми потули,
изчезна тоз, когото любих.

Не ще да чуя твойта реч
веч, обични, татко мой!
Душа ти хвръкна надалеч,
мъки мъчат ме безброй...
. . .

Скръбта по изгубения баща не угасва, а подсилва друго, не по-малко страдание на Господинов, породено от тежката болест, сполетяла Надя. Няколко дни след загубата на баща си той отново е в плен на размисъл за съдбата на любимата си и на 4 ноември написва нови стихове за нея:

Не ще ли, мила, имат край
твоите и мойте мъки тежки?
Докога сърцето ще ридай
и ще пролива сълзи жежки?

Кому си толкоз прегрешила,
та тежка болест сполетя те?
Кого от щастие си ти лишила,
о, росно, благоуханно цвете?

Две, вероятно последни стихотворения, посветени на Надя, са без дата. Записани са в края на бележник № 9 заедно със стихове за старините в Преслав и Плиска, които имат дата — Патлейна, 25 юни 1931 г.

НА МОЯТА ЛЮБИМА

В свещен кът на моите деди
отидох за сладка почивка,
нека тук в моите гърди
заброди любовна въздишка.

О, ще найда ли нявга кът,
де душа ми да отдъхне,
де да скрия от светът
тъгата си — любов да заглъхне?
. . .

С времето тревогата от тази възвишена и в същото време „греховна“ любов расте, но расте и мъчителното съмнение във възможността тя да се съхрани. Затова последните интимни стихове, писани вероятно също през лятото на 1931 г., като че ли възвестяват края на една закъсняла, но вдъхновяваща любов, споходила Господинов на 56-годишна възраст.

О, вечно и мъчително съмнение
измъчва душата ми весден!

Едничка мисъл в нощно бдение
не дава нивга покой мен.
Обичаш ли ме ил' не, о мила?
— Ето що трови сърце без спир ...
. . .

Едва ли раздялата (поради тежкото заболяване на Надя и престоя ѝ в санаториума) е причина за болезнените съмнения и разлъка. Една кратка бележка, вмъкната в празните редове на ранния бележник № 3 (с. 59), сякаш дава обяснение. Господинов е отбелязал: „На Надя да пиша: „Скърбя, че не съм млад, че нямам твоята възраст, за да излея пред тебе чуствата си и да ти покажа колко възвишено и горещо мога да обичам, защото само ти между толкова жени заслужаваш такава обич.“

На 1 ноември 1930 г., послучай годишнината от смъртта на баща си, Господинов написва кратко възпоменание: „*Спомен за него*“, с което подновява цикъла от стихове, посветени на родителите си.

Ликът ти благ пред мен
о, татко мили, е весден.
Спомени във мене мили,
тъжовни, мъчително се свили...

Последните две стихотворения, посветени на родителите му, са записани на 25 юни 1931 г. В първото, озаглавено „*На незапомената си майка*“, той нарича майка си и „незнайна“(?).

За теб, за теб, о, майко незнайна,
си спомням в нощни бдения,
За теб, отвлечен в божата тайна,
Богу отправям всedневни си моления.
. . .

По същия начин е наречена майка му и в посвещението — „На незапомнената си майка *Мила* посвещава скромния си труд *Признателният ѝ син*“, написано под заглавието на книгата му — „Какво дължим на Църквата и духовенството си?“

Второто стихотворение — „*Пред гробовете на моите родители*“, е с послеслов: „Преслав, над гробовете на двете си майки Мила и Марийка и баща си Симеон. 25 юни 1931 г.“

Пред вас поклон дойдох да сторя,
родители добри,
към вас отправям си аз взора,
сърце ми да се утеши.

. . .
За мене в мъки тя умряла,
след като ме роди;
за мен живота си е дала —
Боже, закрилник ѝ бъди!

Последното четиристишие категорично показва,че рождената майка на Й. Господинов се е казвала Мила, а не Марийка.

По същото време трябва да е писано и стихотворението „*На двете сестри*“:

На духа ми, от мъки сломен,
вие сте радостта ми... Весден
сърце ми копней — с всички сили
за вас, о, създания мили.

Вие вдъхвате ми радост
пълните живота ми със сладост...
. . .

Последният цикъл от стихове, писани от Господинов, е свързан с любимите му старини. Първото е озаглавено „*В манастира на свети Борис*“:

Пак в теб съм, обител свята,
кът скъпоценен и мил,
де Бог първом от небесата
свещеното ни слово е пратил.

О, кът на първа ни книжовност,
на майчиното родно слово,
обител на българска книжовност
и на учението Христово.

Поклон пред олтара свещен,
кът на свети отци.
Поклон, о храм многоценен
и вам, просветни дейци.
. . .

След края на стиховете е записано: „Преслав, в Патлейна, 25 юни 1931 г.“

На същата дата е записано и второто стихотворение — „Пред Симеоновия дворец“:

Безмълвни зидове стърчат,
рой мисли в душа ми пробуждат,
за всичко, що знаят, мълчат,
съмнения мъчителни възбуждат.
. . .

Третото от този цикъл — „*В Плисков*“, е без дата.

Кат' гледам дворци онемели,
светини всъде разпилени,
църкви и кули опустели
сред ниви, полета пожълтели,
тъга сърцето ми притиска
за изгубената родна слава...
. . .

Случайно ли Господинов се обръща към разкритите от него старини? Ако си припомним мисълта, която е в началото на бележник № 2, че „историята е гласът на мъртвите, която поучава живите“, ще разберем защо той често се е усамотявал в тези „обители святи“. Тук, в моменти на дълбок размисъл, Господинов е търсил отговори на много житейски и философски въпроси. Тук, сред величествените някога храмове и дворци, които времето и нашествениците са превърнали в руини, той осъзнава, че всичко е преходно, с изключение на Любовта, Идеалите и Родината. Затова често говори за „кристален патриотизъм“. В същия дух завършва едно от последните си четиристишия:

Дела, вършени за лични цели,
дела без народни идеали —
чрез тях вси сме издребнели
и без Родина би остали. 28 май 1931 г.

Върху 136-а страница на бележник № 8 открихме последните запазени стихове, съчинени от Й. Господинов. Записани са на 11 май 1934 г. и са озаглавени „*Бог във всичко*“:

Дни на заблуда, о, Боже,
минаха... и веч дан, идат!
Душа ми без теб не може,
очи към теб се издигат.
. . .

Интересно! В деня на най-светлия празник на българския народ, деня на славянската писменост, Господинов не се обръща към съгражданите си като уважаван учител-педагог, който предава на по-младите си колеги щафетата (наскоро след това се пенсионира), а се обръща към Бог. На какво се дължи тази промяна? Без съмнение, при писането на книгата „Какво дължим на Църквата и духовенството си“, завършена през 1933 г., у Господинов се утвърждава още по-силно мисълта, че за крайния резултат във всяко начинание се иска дълбока, истинска вяра в Бога. Тази философия и мъдрост му помагат да посрещне с достойнство многобройните подлости и некоректното отношение към него, отразени в няколко късни бележки, записани върху празни страници и на отделни листове към бележник № 9. В две от тях

Господинов прави тъжна равносметка: „1. Аз всичко направих, за да издигна Преслав, но преславските партизани, подли до костите си, всичко сториха, за да ме понижат. 2. Бидоха пренебрегнати делата ми в Преслав от министрите: Мушанов през 1909 г., Бобчев през 1912 г., Пешев през 1914 г., Цанков през 1925 г., Найденов през 1929 г., Ляпчев през 1931 г., Рашко Маджаров и повечето учени тогава в музея...“

Последната записка на тази тема е вмъкната много късно в бележник № 4 (на с. 78 отдолу): „Целият ми живот мина в борба с подлостта на съгражданите ми, с измяната на приятелите ми, с пренебрежението към мене на големците, с бедността и несретничеството, с презрението на близките ми управници и пр., и пр. Пълен *Сретник* (честит, щастливец — б. а., Т. Б.) съм бил в най-малките и в най-големите работи през живота си. Йордан Господинов. 14 август 1942 г. При златната църква в Преслав“.

Каква мъдрост, какви благородство и добродетели притежавал Й. Господинов, за да прости подлостта, измяната, бедността и пренебрежението към него и да заяви, че е *честит и щастливец* в делата през целия си живот. Малцина са тези, за които може спокойно да се изрече библейската мъдрост: „По делата ще ги познаеш, Господи.“

Сега, от дистанцията на времето, след като се навършват 130 години от раждането и 50 години от смъртта на Йордан Господинов, бих предложил на неговите следовници във Велики Преслав да запишем върху паметната плоча на гроба му, до Кръглата църква, строфа от неговия любим поет Некрасов:

Украшают тебя добродетели,
До которых другим далеко,
И, — беру небеса во свидетели —
Уважаю тебя глубоко...

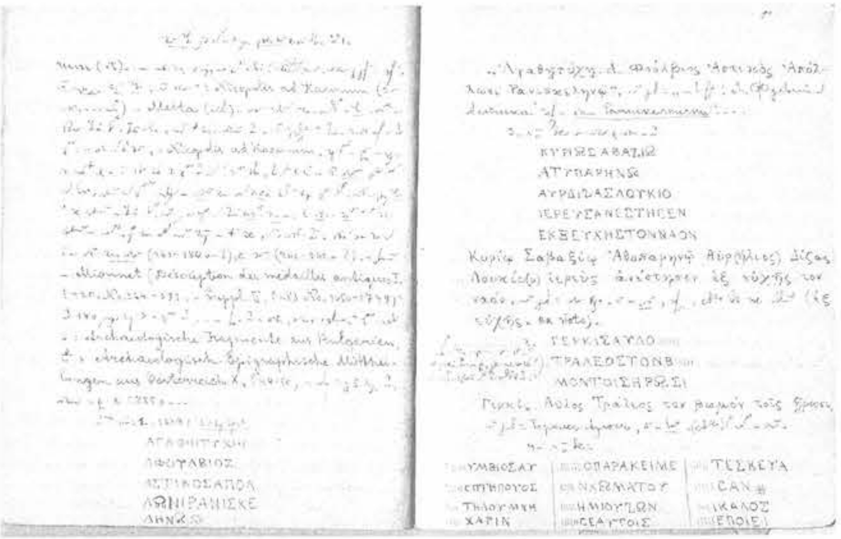

Обр. 1. Факсимиле на с. 80—81 от бележник № 8

БИБЛИОГРАФИЯ

Трудове на Йордан Господинов за периода 1910—1949 г.

1910

1. Разкопките в Патлейна и значението им за българската история. — ИВАД, 3, 1910, 93—100.

1914

2. Нуждата от археологическа карта на България. — БСб., 20, 1914, 37—42.
3. Ползата от археологическите познания у нас. — БСб., 20, 1914, 479—482.

1915

4. Разкопки в Патлейна. — ИБАД, 6, 1914, 113—128.
5. Шкорпил, К. Опис на старините по течението на р. Русенски лом. С., 1914, 200 с. Рец. — БСб., 21, 1915, 334—336.
6. Мутафчиев, П. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. С., 1915, 91 с. XXIII табл. Рец. — БСб., 21, 1915, 598—599.

1919

7. Разкопки в околностите на Преслав. — ИБАД, 6, 1916—1918, 158—161.

1921

8. Базиликата при Чобан дере, Ескиджумайско. — ИБАД, 7, 1919—1920, 15—37, съавт. с П. Мутафчиев.
9. 1100-годишнината от основаването на Преслав. — Демокрация, 1, 1921, № 11, 10—13.
10. Некрополът около църквата „Св. София". — В: Попов, Р., Г. Кацаров, Й. Господинов. Предисторически и християнски паметници от София и околността. С., 1921, 54—69.

1922

11. Стари водопроводи в Преслав. — ИБАИ, 1, 1921—1922, 216—222.
12. Страници за просветното дело. — Училищен преглед, 21, 1922, № 1—3, с. 83 сл.

1925

13. Какво е Патлейна за българите? — Училищен преглед, 24, 1925, № 7, 661—679.

1926

14. Туризъм, археология, родолюбие. — БТ, 18, 1926, № 4, 54—56.

1928

15. Преслав — минало и настояще (кратък общодостъпен очерк). Шумен, 1928, 36 с.

1932

16. Разкопки в Преслав. — ИБАИ, 6, 1930—1931, 181—193.

1933

17. Какво дължим на църквата и духовенството си? Шумен, 1933, 190 с.

1937

18. Керамична работилница в Патлейна. — ИИД 14—15, 1937, 203 —204.
19. Няколко мисли по названието на Преслав. — Шуменско слово, 1, № 4, 7 авг. 1937.

1938

20. Находка от византийски монети в околността на Преслав. — ИБАИ, 12, 1938, 431—432.

1939

21. Нов старобългарски конник. — Сп. БАН, 58, 1939, 213—220.

1940

22. Предисторически находки в Преслав. — ИИД 16—18, 1940, 152—155.
23. Българското ръкописно изкуство. — Родина, 2, 1939—1940, № 1, 144—149.

1942

24. Находки от Преслав. — ИБАИ, 14, 1940—1942, 255—256.

1944

25. Старият Преслав. Бегъл поглед в миналото му. — Шуменско слово, 18, № 338—339, 1—10 ян. 1944.
26. Българските владетели и водните пътища през Средните векове (в памет на К. Шкорпил). — Морски сговор, 21, 1944, № 3—4, 33—35.

1946

27. Нови находки в Преслав. — ИБАИ, 156, 1946, 82—85.

1949

28. Разкопки из долината Бял бряг в Преслав. — РП, 3, 1949, 73—77.
29. Гробнични църкви в Тузлалъка в Преслав. — РП, 3, 1949, 97—100.

Трудове за Йордан Господинов

1. Станчев, Ст. (Ваклинов). Йордан Господинов. — Преслав, 1, 1968, 7—13.
2. Петров, П. Писма на Йордан С. Господинов до проф. В. Златарски. — Преслав, 2, 1976, 233—257.
3. Цонев, Ц. Щрихи към портрета на Йордан С. Господинов. — Плиска, Мадара, Преслав, № 5, дек. 1979.
4. Ваклинова, М. Йордан Господинов (1872—1953).— МПК, 1981, № 3, 49—50.
5. Димитрова, Ел. Откривателят на Велики Преслав (Йордан Господинов). — Родолюбие, 1986, № 10, 37—38.
6. Петров, Б. Просвета. — Във: Велики Преслав — страници от историята. Преслав, 1993, с. 58 и сл.
7. Петров, Б. Й. Господинов и Господиновият род. — Във: Велики Преслав (от А до Я). С., 2002, с. 48 сл.; с. 222 сл.
8. Калинов, М. Пръстът на съдбата. — Юбилеен лист — „Българският Шлиман" към в. „Литературен месечник", февр. 2003, № 2 (18), Шумен.
9. Велева, Д. Уважаван учител и общественик. — Юбилеен лист...
10. Горчев, А. Книга за препрочитане (отзив за книгата на Й. Господинов „Какво дължим на църквата и духовенството си?" Шумен, 1933). — Юбилеен лист...
11. Стоева, Кр. Неизвестни писма от личния архив на Й. Господинов (в настоящия сборник).

БЕЛЕЖКИ

[1] Й. Господинов е роден на 1 януари 1873 г., както е записал сам върху вътрешната мека корица на бележник № 9. Посочената от проф. Ст. Ваклинов и други изследователи дата 1януари 1872 г. не е вярна.

[2] Вж. тук, „Трудове за Й. Господинов ".

[3] Дневниците бяха предадени от бившия уредник на музея Борислав Тодоров, който ги е получил от наследници на Й. Господинов. Тук изказвам благодарност на всички.

[4] 90 % от текстовете на дневниците са стенографски записи. Само малка част от тях — около 40 страници — лична поезия и съдържанието на бележниците, бяха дешифрирани от г-н Борис Ванков Павлов от Шумен, за което и тук му изказвам благодарност.

[5] Номерацията на бележниците с арабски цифри е моя и е съобразена с хронологията им. Не е известно кой е номерирал бележниците с римски числа. Тази номерация не отговаря на хронологията и по всяка вероятност не е на Й. Господинов. Поради тази причина тук е променена.

[6] Това научаваме от една поздравителна новогодишна картичка, изпратена от Й. Господинов до негов приятел — г-н Иван Стоянов — земеделец, от с. Каменна Рикса окол. Фердинанд. На картичката има печат с дата 30 декември 1901 г., гр. Преслав.

[7] Както споменахме по-горе (бел. 4), всички лични стихове са записани стенографски. Твърде е вероятно при дешифрирането им те да са загубили част от оригиналната си свежест.

[8] Не е вярно твърдението на краеведа Борис Петров, че рождената майка на Йордан Господинов се е казвала Марийка. Рождената майка на Йордан се е казвала Мила и е починала при неговото раждане, а Марийка вероятно е втората съпруга на баща му Симеон.

[9] При описанието на Господиновия род, преславскиат краевед Б. Петров е допуснал много неточности и груби несъответствия. Рождените дати на баща му Симеон — 1854 г. (като се има предвид, че Йордан е пето — най-малкото дете), и на дядо му Господин — 1761 г. (?), също подлежат на уточнение, но това не е сегашна наша задача.

[10] Данните са взети от бележка, записана върху предпоследната страница на бележник № 1.

[11] Данни от бележка, записана със син молив по средата на бележник № 3.

[12] Вж. тук, „Трудове за Й. Господинов": № 1; Джумалиев, Г. Шестдесет години археологическо дружество „Тича" в гр. Преслав (1906—1966). — Преслав, 1. С., 1968, 14—16.

[13] Вж. тук, „Трудове за Й. Господинов" — № 2, 11.

THE UNKNOWN JORDAN GOSPODINOV

Todor Balabanov

(Summary)

The research is dedicated to 130 anniversary of the birth and 50 years of the death of Jordan Gospodinov (1.I.1873-1.II.1953). Here, for the first time are published extracts from nine unknown until now stenographic diaries, including 1300 pages, which J. Gospodinov had filled up for 50 years — from 1892 till 1942. That is why those diaries show in detail not only his private life and works, but also his solid theoretical training as a teacher and archeologist-discoverer.

For the first time here are published unknown until now poems by Gospodinov. In this way the portrait of the Teacher and archeologist, social figure and poet — Gospodinov becomes more completed and understandable.

НЕИЗВЕСТНИ ПИСМА ОТ ЛИЧНИЯ АРХИВ НА ЙОРДАН ГОСПОДИНОВ

Кремена Стоева

В началото на 1999 г., Археологически музей „Велики Преслав“ откупи 35 писма от личния архив на видния преславски гражданин и археолог Йордан (Юрдан) Господинов.[1] Непосредствено преди завършването на работата ми по тази колекция, в музея бяха предадени за оглед и оценка още 16 писма, адресирани до Господинов, както и 13 бр. снимки и илюстровани картички[2] с изгледи от Патлейна, Омуртаговия мост, храм-паметника „Св. Св. Кирил и Методий“ и др. Общият брой на материалите е 64, като 51 от тях са писма — „открити картички“, писани между 1920 и 1946 г. Те могат да бъдат условно разделени на 3 групи, според своя подател и темата, която засягат.

Към първата група се отнасят писмата до Господинов от негови колеги — археолози и историци от Народния музей, Археологическия институт, Варненското археологическо дружество, висшите учебни заведения в столицата и др. Това е най-обширната част от кореспонденцията до Господинов, с която разполагаме. Общият брой на писмата е 31, като 16 от тях са от Гаврил Кацаров, по 2 от Кр. Миятев, Ст. Димитров и Т. Герасимов, а също и от В. Златарски, А. Протич, Б. Филов, К. Шкорпил, Р. Попов, Ив. Велков и др. Към втората група се отнасят 9 писма, които имат за податели различни личности и са свързани със служебната и обществената дейност на Господинов. Третата група включва 11 писма, които се отнасят най-често до лични и семейни въпроси, писани са от близки роднини или приятели на Господинов, или засягат различни финансови проблеми.

Писмата от първата група илюстрират най-добре многопосочната и упорита работа на Господинов, посветена на родния му град Велики Преслав. Те свидетелстват за неговия постоянен интерес към проучването на паметниците от старата българска столица. Макар че след войните работи като околийски училищен инспектор в Шумен (1920—1934), а по-късно като кмет на Преслав (1935—1938), Той продължава да се занимава и с научна дейност. Публикува статии в научни и периодични столични издания (№ 2—4, 8, 9, 20, 28, 45, 49), издава книги, изготвя библиография на Преслав (№ 25, 44), провежда разкопки на редица обекти; негова е и голямата заслуга за откриването на Кръглата Златна черква през 1927 г. Постоянен е стремежът на Господинов да бъде винаги осведомен за най-новите научни изследвания, част от които успява да осигури за библиотеката към Археологическо дружество „Тича“ в Преслав[3]. Според архива на Дружест-вото, съхраняван понастоящем в ОДА—Шумен, до края на 1929 г. неговата библиотека разполага с близо 200 книги, а от едно писмо от редакцията на „Българска историческа библиотека“ научаваме, че Археологическо дружество „Тича“ е премирано с безплатен абонамент, „благодарение на...Г-н Йордан Господинов — един от най-големите настоятели на Библиотеката и поради неговото енергично настояване“[4].

Господинов полага много грижи и за попълването на музейната колекция. Показателно в това отношение е едно от писмата на проф. Г. Кацаров, в което се говори за неизпратени 500 лв., които трябвало да бъдат дадени „на намервачите“ (№ 23). Интересни сведения по аналогични поводи откриваме и в архива на споменатото АД „Тича“[5]. Те свидетелстват, че практиката да се издирват и откупуват археологически материали за музейната сбирка се е превърнала в трайна политика на дружеството, възприета от Господинов.

Изключителна по обем и размах е неговата дейност, свързана с опазването на разкритите недвижими паметници. За това свидетелстват няколко писма и най-вече двете „картички“ от Ст. Димитров — професор по керамика в Художествената академия (№ 24, 26). Те датират от есента на 1928 г., когато за втори пореден археологически сезон Господинов провежда разкопки на Кръглата църква (вече заедно с Кр. Миятев — тогава уредник на отдел Средновековие в Народния музей). От същото време и в същата връзка е и един документ, който откриваме в архива на АД „Тича“. В Отчета на Й. Господинов за проведените разкопки през периода 07 юни — 10 септември 1928 г. до Председателя на Сдружение „Българска старина“ с копие до Директора на Народния музей, четем : „...Най-главният въпрос е за заздравяването на разкопаните постройки, а най-вече на църквата. Дълг ми е да привлека цялото Ви най-отговорно внимание на горнята цел. Аз изпълних дълга си, обръщайки се за същата цел към 10 институти, длъжностни и частни лица, от които за голямо съжаление до днес не получих никакъв ответ, никаква подкрепа — като че ли българите изчезнали от България!“[6]

Въпреки неимоверните усилия и огромното неразбиране, което среща, Господинов не преустановява своята народополезна дейност. От 1935 до 1937 г. той е председател на АД „Тича“[7], като в същото време е и кмет на Преслав. Под негово ръководство Дружеството предприема редица действия, насочени към популяризирането на преславските старини — настоява за отчуждаване на частните имоти във Вътрешния град[8], за свързване на старините с линия[9], издава картички[10], осигурява нови витрини за експонатите[11], работи за уреждането на туристическа спалня[12], все по-необходима за нарастващия брой туристи. За увеличаване на туристическия поток свидетелстват и няколко писма, отнесени към втората група, според направеното тук условно разделение (№ 29, 38, 41). Тази група писма предлага и други интересни данни, свързани най-вече с опитите на Господинов (като кмет на Преслав и председател на АД „Тича“), да търси нови начини за финансиране — чрез заем за общината от Популярна банка (№ 35) и чрез самофинансирането на дружеството (№ 37), което поема много от разходите по проучването на паметниците, за построяването на двете хижи — в Патлейна и при Кръглата черква, за отпечатването на картички, за направата на шосе до Патлейна и др.

Писмата от третата група имат частен характер, поради което пълният им текст не е предложен в настоящата работа. Повечето от останалите публикуваме в хронологически ред в следващите няколко страници, като по-интересните от тях са придружени от кратък коментар.

До този момент личният архив на Й. Господинов беше почти напълно непознат за изследователите и широката аудитория[13]. Представените писма осветляват дългогодишната и всеотдайна работа на преславския учител и археолог — един от първите изследователи на втората българска столица. Те отразяват неговите научни интереси, стремежа му към попълване на музейната колекция и увеличаването на библиотечния фонд, свидетелстват за неимоверните усилия и огромната организаторска работа на Господинов, свързана с опазването на разкритите паметници и първите направени стъпки към тяхното популяризиране и достъпност[14].

Издирването и публикуването на останалата част от личния архив на Йордан Господинов би могло само да обогати представата ни за Велики Преслав и за личността на един безкористен родолюбец, учен и достоен човек.

* * *

1. Андрей Протич, Народен музей — София, 16 декември 1920 г.

София, 8 ноември 1920 г.

Уважаеми г. Господинов,

Мерси за поздравите. Сега в Русе като околийски инспектор отива г. Сава Бобчев... нему ще поръчам да прегледа споменатите в писмото Ви старини. До сега не е изготвен никакъв проект за промени в закона за старини, понеже не е свикана още комисията за старините.

С поздрав : А. Протич

По повод необходимостта да бъдат „прегледани“ някои старини, в архива на АД „Тича“ се пазят редица документи. Те се отнасят преди всичко за манастира в м. Патлейна, а след 1927 г. и за Кръглата черква. Уведомителни писма с искане за спешни укрепителни работи са изпращани както от страна на Настоятелството на дружеството, така и от Господинов, както става ясно и от писмото на А. Протич (тогава директор на Народния музей). Според документите в архива на АД „Тича“, разходите по ремонтните дейности в Патлейна и на др. обекти се поемат преди всичко от дружеството[15].

Запитването по повод закона за старините е отправено към Протич в качеството му на председател на Комисията за старините. Почти веднага след приемането на Закона от XIV ОНС (началото на 1911 г.), Варненското археологическо дружество подема кампания за борба против него. Въпросът е обсъждан и при заседанията на АД „Тича“[16].

* * *

2. Проф. Кацаров, София, 14 февруари 1922 г.

Драги г. Господинов,

Получих ръкописа Ви, също и второто Ви писмо. Изданията на Академията няма да излизат, понеже не е разрешен въпросът с правописа; та затова предадох ръкописа Ви на „Училищен преглед“ и замолих В. Йорданов да му даде място...

С поздрав

Г. И. Кацаров

* * *

3. Проф. Г. И. Кацаров, 5 юли 1922 г., София

Съобщава, че в „Училищен преглед“ е отпечатана статия на Господинов. Моли за „малко липов цвят за чай“.

* * *

4. Проф. В. Златарски, 2 септември 1922 г., София

Уважаеми г. Господинов,

Във Вашата статия „Разкопки в Патлейна“, при описанието на керамичните плочки се казва, че „върху много от кривите керамични парчета — на опаката им страна, има разни знаци; някои от тях наподобяват славянски букви“. Моля Ви се, направете си труд да ми съобщите, как са нанасяни тия знаци: дали те са надраскани вече на изпечената керамика, или пък те са били нанесени на плочката, преди тя да е била изпечена; в подирния случай знаковете ще бъдат вглъбнати в самата керамика.

Простете за безпокойството, което Ви причинявам с тая си просба.Тия данни ми са потребни за подкрепа на някои съображения по историята на Патлейнския мънастир. София

2 септември 1922 г.

С поздрав:

Ваш В. Н. Златарски

Отговорът на това писмо, както и цялата кореспонденция на Господинов до проф. Златарски, са публикувани от П. Петров[17].

* * *

5. Проф. Г. И. Кацаров, 8 септември 1922 г., София

Отговор на писмо с искане за брой на в. „Училищен преглед“; съобщение за изпратена книга и подготовка на т. I на ИБАИ.

(Арх. № 1)

* * *

6. Г. И. Кацаров, 5 октомври 1922 г., София

Благодари за получения колет с липов цвят.

(Арх. № 2)

* * *

7. Секретар на Свободния Университет, 22 ноември 1922 г., София

21 ноември 1922 г.

София

П[очитаеми] Г[осподине],

Изпратиха Ви се днес по пощата препоръчано исканите книги: Историята на проф. Златарски, Данев и Рот. Умолявате се да изпратите, в гербови марки, три лева разноски по изпращането им и пр.

Секретар

(Арх. № 3)

* * *

8. Варн[енско] Арх[еологическо] Друж[ество], 25 януари 1923 г.

Уваж[аеми] Господине,

Отпечатъци от статията Преслав немаме. Статията беше напечатана в Известията на Вар[ненското] Арх[еологическо] Др[ужество] III.

Вярваме че сте добре. Печатаме малък водач из музея.

С много поздрави от двама ни

К. Шкорпил

(Арх. № 4)

* * *

9. Проф. Г. И. Кацаров, София, 2 март 1923 г.

Драги г. Господинов,

Получих сумата, която ми изпратихте, много ви благодаря за услугата. За статията ви ще наредя каквото може.

Г-н Моллов също ми услужи; намести ми 5 екз[емпляра], днес ще му пратя още пет. Не зная как да благодаря — нему и тебе за тая голяма услуга. Ако Академията има каталог, ще ви изпратя на драго сърдце. Поздрав от всички приятели.

Г. И. Кацаров

(Арх. № 5)

Изпратените пари вероятно са от продадени чрез АД „Тича" книги на Г. Кацаров. За подобна „услуга" се говори и в друго писмо на Г. Кацаров (№ 16).

* * *

10. Хр. Милев, София, 31 март 1923 г.

София, 31 март 1923 г.

Йордане,

Много пъти съм се канил да ти пиша, но чак сега пристъпям към работа, и то именно за следното: Преслав, както знаеш, е основан през 821 г. Понеже през 1821 г. България не е била още освободена, па и ние, двамата с теб, не сме били на свят, не е зле сега, макар и късно, да повдигнеш въпрос за отпразнуване 1000 годишнината на Преслав, което ще е от голямо значение и интерес.

С поздрав твой Хр. Милев

(Арх. № 6)

Честванията в Преслав стават едва през 1927–1928 г., по повод 1000 г. от смъртта на цар Симеон.

* * *

11. Г. И. Кацаров, 16 август 1923 г.

Благодари за получен колет с липов цвят; обещава да изпрати един отпечатък от свои авторски екземпляри.

(Арх. № 7)

* * *

12. Министерство на Народното просвещение, Вел. Йорданов — до П. Скопаков, София, 21 август 1923 г.

Писмото е адресирано до П. Скопаков — окръжен училищен инспектор в Шумен. Съобщава, че искана от Скопаков пратка е била изпратена на Ю. Господинов.

(Арх. № 8)

* * *

13. Г. И. Кацаров, София, 10 април 1924 г.

Относно предадена до А. Протич молба. Споделя за свои здравословни проблеми и за направена наскоро операция.

(Арх. № 9)

* * *

14. Г. И. Кацаров, София, 30 април 1924 г.

Съобщава, че се чувства по-добре след операцията. Информира Господинов за научни издания и изпратена до него книга.

(Арх. № 10)

* * *

15. Богдан Филов, 10 юни 1924 г. (*обр. 1*).

София, 10 юни 1924

Драги Господинов,

Получих писмото ти и говорих на Протич, който ми обеща, че още днес ще ти отговори. Ще му напомня пак. Аз вярвам, че всичко може да се нареди добре.

С най — сърдечни поздрави

Б. Филов

(Арх. № 11)

* * *

16. Г. И. Кацаров, София, 1 май 1925 г.

Съобщава за получена сума пари, като благодари за услугата. Информира Господинов за излизането на сборник статии, посветен на Мадарския конник, обещава да изпрати книгата „веднага, щом излезе".

(Арх. № 12)

* * *

17. Учителска взаимоосигурителна и спомагателна каса, София, 21 август 1925 г.

Съобщение по взаимоотношенията с ВСК.

(Арх. № 13)

* * *

18. Г. И. Кацаров, 3 ноември 1925 г.

Относно авторски екземпляри и хонорар на Господинов, изпратени „по погрешка в Преслав".

(Арх. № 14)

* * *

19. Ив. Гребенаров, София, 16 март 1926 г., Историческо Дружество София

Господин Йорд. Господинов,

От страна на Г. Йордан Трифонов изпращам Ви един „Сборник в чест на Васил Н. Златарски“, който да се предаде на Археологич[еския] музей, читалище или другаде в Преслав, дето Вие намерите за добре.

С поздрав
София,
16/III 1926 год.
Ив. Гребенаров

(Арх. № 15)

* * *

20. Г. И. Кацаров, София, 19 април 1926 г.

Драги г. Господинов,

Получих отдавна ръкописа Ви, но едва успях преди няколко дни да го предам на г. В. Йорданов; той ще ми съобщи, дали ще го печатат. Не виждам, къде другаде може да се напечати. Припомних Г-ну Протичу за това, дето питате, но той не можа да си спомни разговора ви!! Поздрави моля, Г-на Моллова, получих пратката му и му благодаря.

Сърдечно Ваш
Г. И. Кацаров

(Арх. № 16)

* * *

21. Симеон Господинов (*баща на Й. Господинов – б.а., Кр. С.*), 20 април 1926 г.

За извършени селскостопански работи (обр. 2).

(Арх. № 17)

* * *

22. Г. И. Кацаров, 4 ноември 1926 г.

Относно забавено изпращане на учебници. Благодари за рецензия във в-к „Народна борба“.

(Арх. № 18)

* * *

23. Г. И. Кацаров, София, 21 януари 1927 г.

Драги Господинов,

Ч. и. д. Получих писмото ти; още навреме е било наредено да се пратят на теб 500 л. — да ги дадеш на намервачите; обаче, види се, не са били пратени навреме, а сега отдавна не отпущат никакви суми; щом дойдат пари, Велков ще нареди да се пратят . Ако може да се намери снимка на конника, прати ми; като ти падне случай, разбира се. Статията ти ще се печати в „Развигор“.

Много здраве от всички приятели
Сърдечни поздрави
Г. И.Кацаров

(Арх. № 19)

Писмото е показателно за стремежа на Господинов към попълване на музейната сбирка. В Археологически музей „Велики Преслав“ се пази книгата на АД „Тича" за откупки и дарения, водена от Господинов в качеството му на уредник на музея към Дружеството. До края на 1914 г. тук са вписани над 1200 предмета. В архива на АД „Тича“ откриваме редица документи за подобни откупки[18]*. Те свидетелстват, че практиката да се издирват и откупуват ценни археологически, етнографски и др. материали за музейната колекция е въведена от Господинов и се превръща в трайна политика на Дружеството в следващите десетилетия.*

* * *

24. Ст. Димитров, София, 8 септември 1928 г.

Г-на Юр. Господинова
4 септември 1928 г.

Като се завърнах в София съобщих Г-ну Протичу за видяното и се очакваше Трайчев (*фотограф в Народния музей– б.а., Кр. С.*). Той ми каза, че тези дни ще додат в Преслав — може би са вече при Вас. Аз закъснях с отговора си понеже заминах за Хасково и исках да се срещна с Г-н Н. Иванов от „Гранитоид“. Срещнах се обаче с Г-н Проф. Данаилов, който се възхити от чутото и обеща да доди в скоро време, като обеща да действува за отпущане нуждната сума за запазване и намира за обидно от страна на държавата да прибягва до подобни случаи до подаяния.

Възможно е към 20 този [месец] да додим от Академията на екскурзия в Преслав. Сърдечни поздрави Г-ну Миятеву, на пазача, на трудоваците и на госпожите за любезния прием.

Моите почитания и искрени поздрави
С. Димитров

(Арх. № 20)

„Видяното“ в Преслав е Кръглата (Златна) черква, открита от Господинов още в предходната 1927 г. Писмото свидетелства за предприетите от Господинов действия по укрепването и съхраняването на новооткрития паметник, още в хода на разкопките.Споменатото Акционерно дружество „Гранитоид“ срещаме по същия повод в две писма от лятото на 1928 г. в архива на АД „Тича“[19]*. От тях става ясно, че последното е отправило молба за подпомагане с „известно количество цимент даром... за запазване и закрепване на разкопаните старини“.*

* * *

25. Н. Станев, София, 29 септември 1928 г.

Драги Господинов,

Какво направихте с Вашата книжка? Дойдохте ли до някакво решение? Ако Ви е възможно, явете ми.

Доколкото си спомням, Вие имахте в края на ръкописа си един пълен списък на съчиненията, в които се говори за Симеона и неговия Век.

Натоварен съм да събера и аз сведения за автори и съчинения по Симеоновия век. Не бихте ли желали да ми пратите препис от Вашия опис за сравнение и допълнение. Ще го прегледам и пак ще Ви го повърна. Касае се изработване на един възможно най-пълен опис по царуването на Бориса и Симеона.

Ще Ви бъда много благодарен за услугата. Също така бих бил щастлив да Ви услужа, дето ми е възможно.

С най-сърдечен поздрав

Н. Станев

Възможно е споменатата от Н. Станев „книжка“ на Господинов да е издадената през 1928 г. „Преслав, минало, старини (кратък общодостъпен очерк)“.

* * *

26. Ст. Димитров, Художествена Академия, София, 2 октомври 1928 г.

Г-н Господинов,

Днес ми съобщи Г-н инженер Самсаров, че заявлението Ви е изпратено на Шуменския Окр[ъжен] инженер да отиде на място и донесе в М[инистерство]то каква работа има да се извърши. Моля, настоявайте пред въпросния Окр[ъжен] инженер да побърза и даде сметка. От неговото донесение много ще зависи. Ако има някои спънки, моля, съобщете ми или пишете направо на Г-н инженер Самсаров — Д[ружест]во „Гранитоид“, София.

Сърдечни поздрави

* * *

27. Станчо Ефтимов, Шумен, 26 август 1929 г.

Известие за дължима вноска Българско застрахователно дружество „Витоша“.

(Арх. № 21)

* * *

28. Р. Попов, София, 22 ноември 1929 г.

22. 11. 929.

Драги Йордане,

Миятев мисли да издаде своите бележки и изследвания в отделна книга. Говорих с Г-н Филов и се спряхме на това: твоята работа да се печата в изданията на Института, тъй като Музея едва ли скоро ще може да печата. Така че, като бъдеш готов прати ръкописа си в Института направо.

С поздрав: Р. Попов

Известно е, че след 1928 г. Господинов е отстранен от разкопките в Преслав, а откритата от него Кръгла черква е публикувана от Миятев през 1932 г. За „недоразуменията“ си с Кр. Миятев той говори с много горчивина в две от писмата до проф. Златарски[20].

* * *

29. Ст. Сапунджиев, Търговище, 6 август 1936 г.

Господин Господинов,

На 9. т. м. група екскурзианти, в състав от 14 души, между които болшинството учители, от любов към миналото ще посетим Преслав. Желанието на компанията е да научат подробно новите разкопки, ако Ви е възможно моля Ви, да ни поясните неяснотите.

Ние тръгваме с каруци в неделя 4 часа сутринта и се много радвам.

Г-н Господинов, аз желая да се преместя в Преславска околия, ако случайно научите, че има желающи учители или наказани да се сменят, кажете ми, но компанията нищо не знае от моите болки.

Поздрав от мен и татко
Сапунджиев

(Арх. № 22)

* * *

30. Учителска взаимоосигурителна и спомагателна каса — София; 25 септмври 1936 г.

Съобщение за дължима вноска по застраховка пожар.

(Арх. № 23)

* * *

31. Йордан Филипов, гр. Омуртаг, 13 ноември 1936 г.

Интересува се за адреса на бившия училищен инспектор М. Господинов, живущ понастоящем в Преслав.

* * *

32. Ив. Недялков — инкасатор в Учителска взаимоосигурителна и спомагателна каса — София, 29 септември 1936 г.

Известие за премийна квитанция по застраховка.

(Арх. № 24)

* * *

33. Евтим Николов, Шумен, 27 октомври 1936 г.

Благодари за получена съболезнователна телеграма; отправя предложение за покупка на къща.

(Арх. № 25)

* * *

34. Кирил (*брат на Йордан Господинов* — б. а., Кр. С.), София, 14 декември 1936 г.

Съобщава за изпратени пари, споделя за срещи и новини от общи познати и роднини.

(Арх. № 26)

* * *

35. Я. Балтаджиев, София, 10 март 1937 г.

Драги Йордане,

Забавих малко отговора си понеже не можех да намеря случай да се срещна с г. Велков от Популярна банка. Сега вече говорих с него и ти съобщавам, че заемите на около 15 общини са разгледани и одобрени само по принцип, но за конкретно разрешение е предоставена работата на новия Управителен съвет. Сега между 15 и 20 т. м. ще има заседания няколко и в едно от последните ще се разглеждат въпросите за заемите. Съобщих му за новите прониквания и той ми потвърди, че на тая опасност от нещастия той е най-много наблегнал в доклада си, за да подкрепи искането си за пререждане. Защото както тогава и на двама ни бе обяснил, при нормални условия Преслав би бил пренебрегнат като стоящ на 3—4-то място по степен на нуждата си, но тоя форс мажор помага в случая за едно прередане. Когато на 20 т. м. се реши окончателно по принцип въпроса, тогава ще започне проучването за финансовата стабилност, размера на заема и пр., така че пак ще има още известно протакане на работата, но това не пречи предварителни някои мерки като материали и пр., които могат да се събират от населението в пощата.

За печатчето ... ти ме питаше само за цената, а аз го поръчах. Металическите струват 80 лева, а гумените — 70. Поръчах металическо и избрах последния подпис. Ще бъде готов довечера и утре ще го взема и изпратя в една кутийка като мостра без стойност препоръчано.

Много поздрави и благопожелания.

София / 9 март 937. Твой Янко

(Арх. № 27)

На гърба, с почерка на Й. Господинов е отбелязано: „Изпратих 80 лв. и напомних за заема 26 март 937 г.“ *От писмото става ясно, че като кмет на града, Й. Господинов се опитва да уреди заем за общината от Популярна банка. На преден план отново е грижата за опазването на археологическите паметници.*

* * *

36. В. Свещаров, София, 30 март 1937 г.

Известие за получени пари за плащане на данък към общината и относно уреждане на продажбата на имот на Господинов.

(Арх. № 28)

* * *

37. Велчо М. Петров, Плевен, 6 април 1937 г.

гр. Плевен
6 април 1937 г.

Многоуважаеми и
почитаеми ми Господин
Йордан Господинов:

Поздравявам Ви най-искрено и сърдечно и Ви явявам, че днес с запис № 3310 Ви изпращам (800) осемстотин лева пари.

Досега оперирах по тук — Дунав[ските] покрайнини, а утре ще мина отвъд Балкана, за да отида и към Новите земи гдето вярвам, че ще направя добра работа. Засега моля Ви, изпратете 60 парчета книги на адрес „(Дом) чрез Георги Христев Стрелочник в гара Тулово Казанлъшко, за В. М. Петров“ — Аз винаги слазям там, лесно ми е за носене от там за Южната България, дано Бог даде добър алъшвериш, та наскоро да Ви изпратя пари.

Много здраве Вам, на благородната и много добрата Ви Госпожа, на Г-н брат Ви адвоката и на всички малки в къщи.

Дядо Велчо М. Петров

(Арх. № 29)

Писмото е показателно за опитите на Преславското археологическо дружество, чийто председател по това време е Й. Господинов, да се самофинансира чрез продажба на книги, картички и др. Сведения за това откриваме и в архива на АД „Тича“[21].

* * *

38. Т. Младенова, София, 4 май 1937 г.

Съобщава за отлагането с няколко дни на предварително уговорената екскурзия на ученички от Първа Софийска девическа гимназия до Преслав. Става ясно, че Господинов е поел ангажимента по настаняването на момичетата в хотел или частни квартири.

(Арх. № 30)

* * *

39. Кр. Миятев, София, 23 април 1937 г.

Драги Господинов,

Решението на скотовъдното отделение ни изненада, но не и отчая. Все ще направим нещо, за да възтържествуват българските старини над преславските бикове. По въпроса за картичките съм готов да услужа, но трябва да ми съобщиш колко вида, кои изгледи и в колко броя, за да ти кажа точно цената. Картичките, които поръчах за Плиска (3 вида по 500 от всеки) струват ок. 90 ст. едната. Виж ги в Шумен и ако ги харесаш, можем да поръчаме. Защо не и нещо от Патлейна?

С поздрав
Кр. Миятев

На гърба с почерка на Господинов е отбелязано:

Да се отпечатат картички:
1) Златна църква — 2000
2) Патлейна — 2000
3) Двореца — 2000

* * *

40. Д. К. Елмазов — кмет на гр. Хасково, 9 май 1937 г.

Подателят е отдавнашен познат на Господинов; интересува се за своите роднини – потомството на каруцарина Рачо Илиев от Преслав.

(Арх. № 31)

* * *

41. Ив. Г. Заптиев — учител, с. Тръстика, 16 май 1937 г.

Съобщава, че водената от него група от 70 ученика и 3 или 4-ма учители ще пристигне по-късно, на 20 май. Моли да съобщи това на Средищния директор.

(Арх. № 32)

* * *

42. Училищно настоятелство — с. Салманово, 18 май 1937 г.

Покана за освещаването на новата училищна сграда в селото на 24 май 1937 г.

(Арх. № 33)

* * *

43. Производствена кооперация „Българска захар“, представителство Шумен, 10 август 1937 г.

Искане на информация за броя на получени формени дялове от кооперацията.

(Арх. № 34)

* * *

44. Г. Кацаров, София, 26 февруари 1939 г.

София, 26 февруари 1939 г.

Драги Г. Господинов,

Получих последната Ви картичка; не се съмнявайте, че ще направя всичко, което зависи от мене; ако няма някакви формални спънки, вярвам, че от книгата ще бъде откупено нещо.

„Конникът“ е интересен. Надписът доколкото схващам е важен и бих желал да видя самата плоча. Ако може да ми я пратите някак си, после ще Ви я повърна.

Много сърдечни поздрави

Ваш Г. Кацаров

В писмото вероятно става въпрос за книгата на Господинов „Какво дължим на църквата и духовенството си“, отпечатана през 1933 г.

* * *

45. Г. Кацаров, София, 17 декември 1939 г.

Относно получени и дължими хонорари за публикации на Господинов в ИБАИ, ИБАД, сп. „Родина“ и др.

* * *

46. Д-р Б. Спиров, Преслав, 9 юли 1941 г.

Д-р Спиров се обръща към Й. Господинов, в качеството му на редактор на в. „Шуменски общински вестник“. Моли дописката му с благодарност към оркестър „Родни звуци“, гостували в Преслав, да бъде предадена в редакцията на в. „Шуменско слово“ , тъй като „Шуменски общински вестник“ няма да излиза за известно време.

(Арх. № 35)

* * *

47. Ив. Велков, Народен музей, София, 5 септември 1941 г.

София 5 септември 41 г.

Драги бай Йордане, към 10 пристига Карасимеонов. Дано мога и аз да дойда. Д-р Буреш не знае за рошковините. Трябва този въпрос да се отложи и да не се изкореняват тези дървета. Поспри малко работата относно пътя. М[инистерство]то на земеделието само продава, но не отпуска даром изсечени дървета. Ходих лично, но друго не може да се направи. Демокрация! Щом не може суха зидария, ще употребим мокра.

Бъди здрав

Велков

През 1941 г. се извършва разширяването на пътя към м. Патлейна, при което Йордан Господинов е бил ангажиран с необходимото за такива случаи наблюдение на терена. Както става ясно от писмото, по някои въпроси той е търсил съдействието на Ив. Велков – тогава директор на Народния музей.

* * *

48. Т. Герасимов, София, 9 май 1942 г.

Уважаеми Господин Господинов,

Отговарям Ви вместо г. Велков, тъй като той е за 20 дни в чужбина.

От съответно място ни се каза, че не може да се удовлетвори искането ни да се даде увеличена дажба на пазачите, тъй като те не са квалифицирани работници от тежка категория, като например шлосери, дърводелци, камери и др. Ако може нещо да се издейства от сдружението Ви пред местните власти. От тук се формализират.

С почит : Т. Герасимов

Писмото на Т. Герасимов показва, че Господинов е чувствителен и за проблемите на обикновения човек. След пенсионирането си през 1938 г., Йордан Господинов е член на Управителния съвет на Сдружение „Българска старина“ и почетен председател на Преславското археологическо дружество „Тича“. Вероятно в качеството си на такъв той е отправил молбата за увеличаване на заплатите на пазачите. Впрочем, осигуряването на охрана на старините в Патлейна и Вътрешния град отново се дължи на Господинов[22].

* * *

49. Кр. Миятев, Етнографски музей, Пирдоп — 27 март 1944 г.

Пирдоп, 27 март 1944 г.

Драги г. Господинов,

Г-н Кацаров ми възложи приятното задължение да Ви се обадя във връзка с публикуването на новите преславски материали. По този въпрос аз вече Ви писах, на 5 или 6.I. Може би не сте получили писмото. След бомбардировката печатането върви много бавно. Със статиите приключихме отдавна. Сега се печатат „Арх[еологически] вести“. Вашите материали не могат да се снемат нито в Преслав, нито в Шумен, защото са необходими специални приспособления. В София е рисковано да се донасят. Ето защо, запазете ги там на сигурно място, докато стане възможно да се направи нещо. По-добре да се забави обнародването, отколкото да ги загубим. Сърдечни поздрави от проф. Кацаров и от

Кр. Миятев

Новите преславски материали са работилницата за рисувана керамика под терасата на Кръглата черква и пещите, открити при разширяването на пътя към м. Патлейна[23].

* * *

50. Т. Герасимов, Народен музей — София, 31 юли 1946 г.

Относно пакетче с липов цвят за проф. Кацаров.

* * *

51. Г. Кацаров, Български археологически институт, София, 28 август 1946 г.

Драги г. Господинов, картичката Ви от 20. 08. получих днес... Радвам се, че все се намират интересни работи в Преслав; дали започнаха постройката на музея? Дано най-после се свърши тая работа... Много сърдечни поздрави

Ваш Г. Кацаров

Построяването на единен музей в Преслав е отдавнашна грижа на Господинов. До 1949 г. археологическите материали са подредени в три сбирки – в Кметството и хижите при Кръглата черква и м. Патлейна.

БЕЛЕЖКИ

[1] Откупката на писмата бе извършена с посредничеството на г-н Людмил Стоев от гр. Перник.

[2] Материалите бяха предоставени временно (за оглед и оценка), от г-н М. Маринов от гр. Шумен. Поради тази причина 16-те писма са публикувани без инв. номер.

[3] Археологическо дружество „Тича“ е основано от Йордан Господинов, К. Шкорпил и видни преславски граждани през октомври 1906 г.

[4] ОДА–Шумен, фонд 789 к, оп. I, а. е. 14 , л. 97.

[5] Пак там, а. е. 4, л. 6, 22, 70; а. е. 5, л. 30, 31; а. е. 14, л. 7, 8, 36, 50, 51, 66 и др.

[6] Пак там, а. е. 8, л. 21.

[7] АД „Тича“ се ръководи от Настоятелство, състоящо се от 6 души, в което всички длъжности са на доброволни начала.

[8] ОДА–Шумен, ф. 789 к, оп. I, а. е. 6, л. 10.

[9] Пак там, л. 6.

[10] Пак там, л. 2а, 8а.

[11] Пак там, л. 8.

[12] Пак там, л. 7, 10.

[13] Част от дневниците на Йордан Господинов са публикувани от Т. Балабанов в настоящия сборник. Известни са и писмата на Господинов до проф. В. Златарски, публикувани от П. Петров в: Преслав, 2. С., 1976, 233–257.

[14] Едновременно с това писмата отразяват някои важни събития от обществения и политическия живот на страната — правописната реформа на министър Омарчевски, бомбардировките над София 1943–1944 г., победата на новата власт, гръмко афиширана с щемпелувания върху герба с короната надпис „Смърт на Монархията, да живее Народната република“.

[15] ОДА–Шумен, ф. 789 к, оп. I, а. е. 4, л. 40; а. е. 5, л. 41а; а. е. 8, л. 20.

[16] Пак там, л. 36.

[17] Петров, П. Писма на Йордан С. Господинов до проф. Васил Н. Златарски. — Преслав, 2. С., 1976, 233–257.

[18] Вж. бел. 4.

[19] ОДА–Шумен, ф. 789 к, оп. I, а. е. 14, л. 74, 77.

[20] Петров, П. Цит. съч.

[21] ОДА–Шумен, ф. 789 к, оп. I, а. е. 14, л. 70; а. е. 7, л. 28.

[22] Пак там, а. е. 4, л. 10, 47; а. е. 8, л. 21; Петров, П. Цит. съч., с. 252.

[23] Господинов, Ю. Находки в Преслав. — ИБАИ, 14, 1940–1942; Нови находки в Преслав. — ИБАИ, 15, 1946, с. 82.

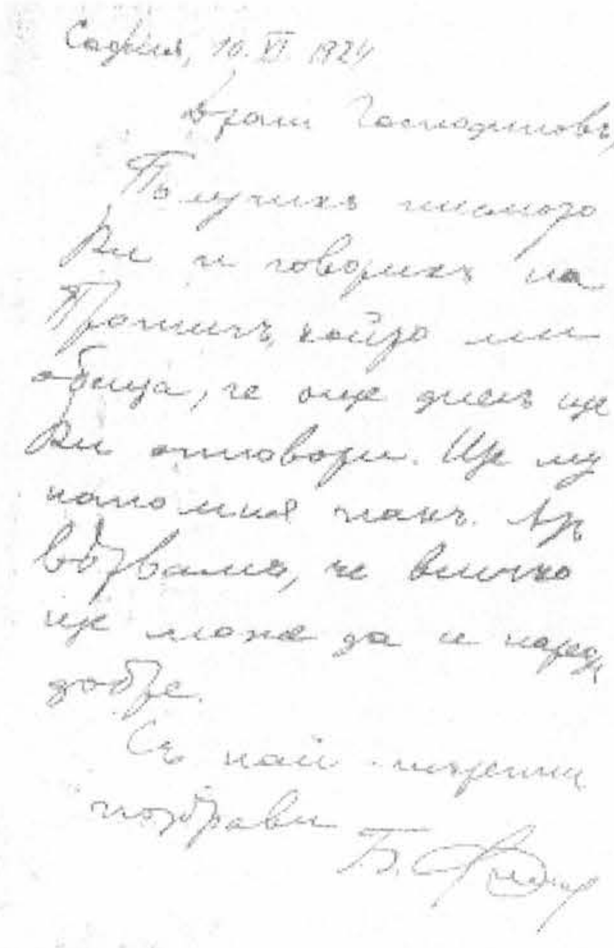

София, 10. VI. 1924

Драги Господиновъ,

Получихъ писмото Ви и говорихъ на Помичъ, който ми обеща, че още днесъ ще Ви отговори. Ще му напомня пакъ. Азъ вѣрвамъ, че всичко ще може да се нареди добре.

Съ най-искрени поздрави
Б. Филовъ

Обр. 1. Писмо от Б. Филов

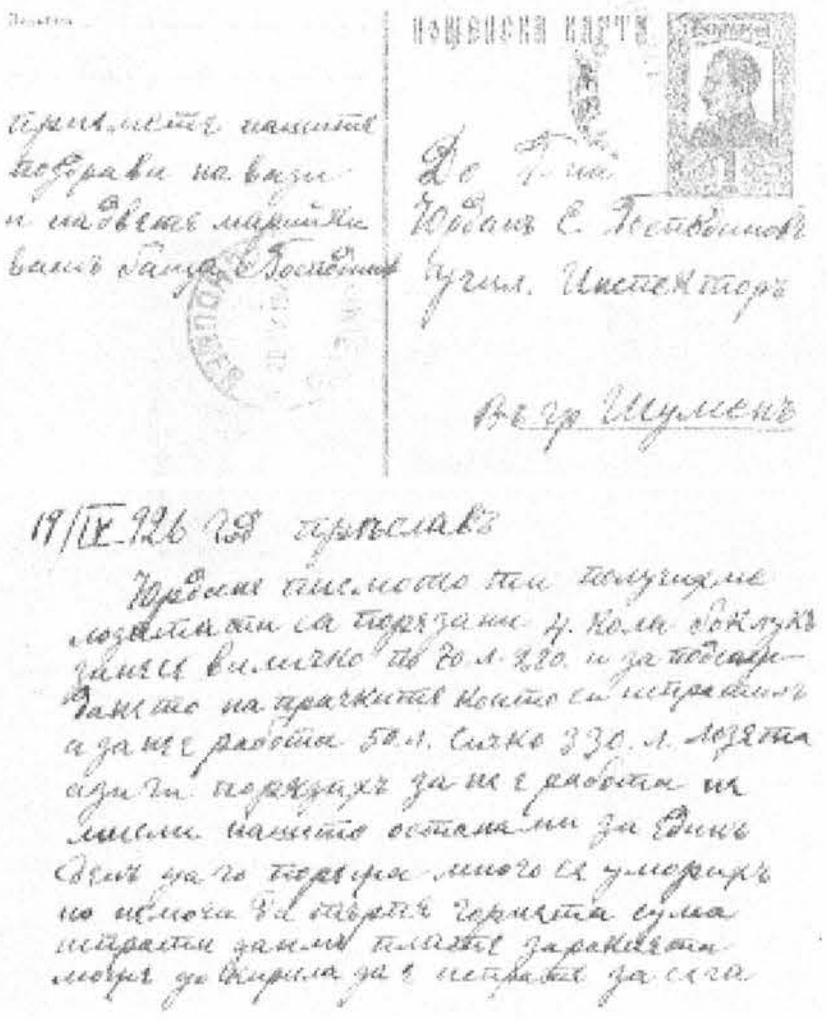

ПОЩЕНСКА КАРТА

приимете нашите
поздрави на васъ
и на [illegible]
вашъ баща С. Господиновъ

До Г-ну
Йорданъ С. Господиновъ
учил. инспекторъ

въ гр. Шуменъ

19/IX 926 гд. Преславъ

Йордане писмото ти получихме
лозята ти са порязани. Д. Коли Боклука
[illegible] по 20 л. 220. и за посаж-
дането на праските които си изпратилъ
а за не е работа 50 л. всичко 330. л. лозята
азъ ги порязахъ за не е работа и
мисли нашите останаха за единъ
день да го порязах много се уморихъ
но немога да търпя черната сума
изпратихъ за ми [illegible] [illegible]
[illegible] до Кирила да е изпратилъ за сега

Обр. 2. Писмо от Симеон Господинов

UNKNOWN LETTERS FROM THE PERSONAL ARCHIVES OF JORDAN GOSPODINOV

Kremena Stoeva

(Summary)

Current work presents 51 letters from the personal archives of Jordan Gospodinov — until recently unknown for the large auditory and the research-workers of the teacher and archaeologist from Preslav. The letters were written between 1920 and 1946. They can be separated conditionally in three groups, according the sender and the treated theme. The first group includes 31 letters from colleagues of J. Gospodinov — historians and archaeologists. Some of them are V. Zlatarski, K. Shkorpil, G. Kacarov, A. Protich, R. Popov, Kr. Mijatev, T. Gerasimov, Iv.Velkov and others. Nine letters from different persons are related to the second group that concerns the public and official work of Gospodinov. The third group includes 11 letters, related with personal, family and financial problems.

In most cases (when they have not private character), the letters are indicated for the multilateral and strenuous work of Gospodinov, devoted to his native town. They reflect his scientific interests and strivings for enriching of museum collection and library found, proof for the incredible efforts and enormous organization work of Gospodinov, connected with the preserving of the discovered monuments in the Second Bulgarian capital and the first steps to their accessibility and popularization. In that min, the presented 51 letters enrich our notion for Veliki Preslav and the person of a selfless patriot, scientist and worthy that was Gospodinov.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АОР — Археологически открития и разкопки
БИБ — Българска историческа библиотека
БСб — Български сборник
БТ — Български турист
ВВр — Византийский временник
ГИБИ — Гръцки извори за българската история
ГМСБ — Годишник на музеите в Северна България
ГНАМ — Годишник на Националния археологически музей
ГНМ — Годишник на Народния музей
ГНПМ — Годишник на Националния политехнически музей
ГЭ — Государственный Эрмитаж
ГСУ ИФ — Годишник на Софийския университет — Исторически факултет
ГСУ ФИФ — Годишник на Софийския университет — Философско-исторически факултет
ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
ИЕИМ — Известия на Етнографския институт и музей
ИИД — Известия на Историческото дружество
ИМЮИБ — Известия на музеите в Югоизточна България
ИНМБ — Известия на Народния музей в Бургас
ИНМВ — Известия на Народния музей във Варна
ИНМВТ — Известия на Народния музей във Велико Търново
ИНМК — Известия на Народния музей в Коларовград
ИНМШ — Известия на Народния музей в Шумен
ИОИМВТ — Известия на Окръжния исторически музей във Велико Търново
ИПр. — Исторически преглед
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Констатинополе
ИРИМВТ — Известия на Регионалния исторически музей във Велико Търново
КСИА — Краткие сообщения Института археологии
ЛИБИ — Латински извори за българската история
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МИА СССР — Материалы и исследования археологии СССР
МПК — Музеи и паметници на културата
РП — Разкопки и проучвания
СА — Советская археология

САИ — Свод археологических источников
СпБАН — Списание на БАН

AE — Archaeologicai Értesitó
DOP — Dumbarton Oaks Papers
FA — Folia archaeologica
JÖB — Jachrbüch der Österreichische Byzantnistik
OCA — Orientalia Christiana Analecta
PG — Patrologia Graeca
PL — Patrologia Latina
SA — Slovenska archeologia
SCIV — Studit şi cerctari de istorie veche

СЪДЪРЖАНИЕ

Тотю Тотев. Предговор / **5**

Стойчо Бонев, Рашо Рашев, Николай Русев. Селище около езическия храм при Румска река в Преслав / **7**

Стоян Витлянов. Проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав (1982—1989) / **24**

Тонка Михайлова. „Административната“ сграда в Преслав през IX в. / **40**

Тотю Тотев. Базилика в Стамбол йолу на Велики Преслав / **57**

Павел Георгиев, Янко Димитров. Разкопки при базиликата „Гебе клисе“ през 1995 г. / **76**

Димитър Овчаров, Стела Дончева. Монументалните преславски базилики — генезис, архитектурен тип, развитие / **91**

Павел Георгиев. Църквите в Тузлалъка — анализ на данните / **107**

Росина Костова. „Манастирската болница“ в местността Аврадака, Преслав, в светлината на византийските типици / **126**

Стефан Бояджиев. Отново за втората крепостна стена в очертанията на дворцовото укрепление на Велики Преслав / **143**

Станислав Иванов. Градеж на преславските базилики / **156**

Константин Тотев. Двустранна оловна иконка с Богородица Кикоитиса и разцъфнал кръст от Преслав / **167**

Живко Аладжов. Два оловни паметника от Велики Преслав / **180**

Станислав Станилов. Принос към проучването на преславската рисувана керамика / **184**

Мариела Инкова. Проблемът за коланите с вертикални ремъци през християнския период на Първото българско царство / **196**

Стела Дончева. За един вид орнаментална украса в ранносредновековната българска металопластика / **212**

Валентин Плетньов. Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България / **228**

Валери Йотов. За някои паметници от Велики Преслав / **241**

Рашо Рашев. Още нещо за „Преславската цивилизация“ / **245**

Димчо Момчилов. Пластичен орнамент преславски тип от Маркели / **255**

Георги Майсторски. Костени пуансони от Велики Преслав / **267**

Константин Константинов. Прибори за хранене от Велики Преслав / **273**

Радослав Василев. Керамика от X век от Голямото кале край град Завет, Исперихско, и Велики Преслав / **281**

Светлана Венелинова. Сравнителна характеристика на руническите паметници от Велики Преслав / **291**

Елена Коцева. За църквата „Св. Петър в Бугарех“ (тезиси) / **306**

Николай Николов. Префиксални глаголни модели в старобългарския пълен превод на огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (ГИМ, СИН 478) / **314**

Георги Атанасов. Църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971 и 1020 г. / **325**

Николай Овчаров, Димитър Стоименов. Архивите на стратегия Велики Преслав и областния център Перперикон — сравнителен анализ по сфрагистични данни / **339**

Женя Жекова. За Преслав след въстанието на Асеневци / **344**

Лазар Нинов. Остеологични проучвания на материали от Дворцовия комплекс във Велики Преслав / **350**

Тодор Балабанов. Непознатият Йордан Господинов / **360**

Кремена Стоева. Неизвестни писма от личния архив на Йордан Господинов / **382**

Списък на съкращенията /**400**

ПРЕСЛАВ

6

СБОРНИК

Редактори Лиляна Лучева, Любов Йонева
Художник Деян Илиев Евтимов
Технически редактор Правда Глогинска

Изд. индекс 344
Формат 70×100/16
Печ. коли 25,25

Печатница на Академично издателство „Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
Поръчка № 100

http://www.bgob.net/acad_publ_house

ISBN 954-322-002-6 (т. 6)

ПРЕСЛАВ

6

СБОРНИК

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„МАРИН ДРИНОВ“